
ЮРІЙ
ЯНОВСЬКИЙ

1

Ю. Суворкин

КИЇВ
ВИДАВНИЦТВО
ХУДОЖНЬОЇ
ЛІТЕРАТУРИ
«ДНІПРО»
1982

ЮРІЙ ЯНОВСЬКИЙ

ТВОРИ
В П'ЯТИ
ТОМАХ

ЮРІЙ ЯНОВСЬКИЙ

ТОМ 1
ОПОВІДАННЯ

У2
Я64

В том вошли рассказы
известного украинского
советского писателя
Ю. Яновского (1902—1954)
о гражданской войне и установлении
Советской власти на Украине,
о трудовых буднях довоенных пятилеток,
а также о событиях
Великой Отечественной войны
и послевоенных лет.

Упорядкування та примітки
М. М. ОСТРИКА

Редакційна колегія:
І. О. ДЗЕВЕРІН (голова)
О. Т. ГОНЧАР, В. В. ФАЩЕНКО,
О. О. СИЗОНЕНКО, О. І. БАНДУРА

Редактор тому
І. О. ДЗЕВЕРІН
Вступна стаття
ОЛЕСЯ ГОНЧАРА

МАЙСТЕР СУВОРИЙ І НИЖНИЙ

Серед тих, хто творив нашу радянську художню класику, серед майстрів, достойних вдячності і захоплення, називаємо сьогодні ім'я Юрія Яновського. При одній лише згадці цього імені постає перед очима світ спекотний і шалений, бачиться степ у переблискуванні шабель, охоплений курявою битви. Романи Яновського про громадянську війну — це величні поеми у прозі, вони світяться сонцем, їхні високі вітрила гудуть пружною силою степових вітрів. І якщо вже про когось з митців можна сказати, що він володів співучими фарбами, то це передусім про автора «Вершників».

У своїй пристрасній творчості, в найсуттєвіших її виявах, Юрій Яновський постає натхненним художником революції, співцем пробудженої людини, яка в борні за свої одвічні права і свободу червоним вершником вилітала на буремні простори ХХ століття, щоб — навіть ціною власного життя — утвердити себе, відкрити брами в майбутнє. І як ті безстрашні вершники, що переможно стали на воротах Криму, як ті натхненно оспівані Яновським степові атланти, що могутніми силуетами височать уже мовби під небом вічності, так і образ їхнього творця, віддалившись у той легендарний час, виникає перед нами в ореолі небуденності, без накипу щодення, виникає в сивій мудрості літ, з усміхненням, проникливим поглядом людини, якій дано сягати глибин, яка знається на чарах слова, на його потаємній ворожитинській силі.

З самої юності Яновського приваблювали натури цілісні й вольовиті. Маючи ясну мистецьку концепцію, він шукав для свого пензля образи людей мужніх, здатних на подвиг, тих, у кому щедро виявляла себе народна сила, неущербний дух, лицарська вірність товариству. І таких героїв, живих прототипів для своїх творів, митець відшукав серед червоних витязів революції, образи яких надали вражаючої ідейно-художньої енергії «Вершникам», цьому унікальному творові, що приніс і автору, і нашій літературі світову славу.

Художня спадщина Яновського різноманітна. Початок його творчого шляху позначений виданням збірок оповідань «Мамутові бивні» (1925) і «Кров землі» (1927). В ранній прозі, де йдеться про громадянську війну, ще чимало «романтичного долину» (вираз самого

автора), замість психологічно розроблених характерів поки що постають лише силуети людей, проте в сміливих, яскравих зблисках фантазії уже вгадується майбутній художник-новатор.

Почавши з оповідань, Яновський потім упродовж всього свого життя збереже вірність цьому жанру, збагатить українську новелістику талановитими, до краю стислими творами, які, попри свою лаконічність, несуть неабиякі художні навантаги, приваблюють читача і змістом, і формою. Нагадаємо принагідно, що в 1949 році Юрій Іванович Яновський був удостоєний Державної премії СРСР саме за твори короткого жанру — збірку «Київські оповідання».

Неодноразово Яновський виступав також як драматург. У дні, коли серце письменника вже переставало битися, на сцені Київського російського драматичного театру імені Лесі Українки з великим успіхом ішла його п'єса «Дочка прокурора», присвячена проблемам виховання молоді. А ще раніше сцени багатьох театрів країни обійшла «Дума про Британку», героїчна трагедія про одну з тих легендарних селянських республік, що — як, приміром, Баштанська республіка на півдні України, — в денікінському тілу, в кільці білогвардійського оточення, довгі місяці вели самовіддану боротьбу за справу революції, за правду Леніна.

Прозаїк, драматург ніколи не затлумив у Яновському поета — поета і в широкому, і в буквальному смислі: його ранні вірші служили ніби заспівом до його романів, до його справді музикальної художньої прози.

Яновський творив на рубезі прози й поезії. В нього наскрізь поетичне сприймання життєвих явищ, образність його має багато спільного з національним українським епосом, водночас письменник прагнув з реалістичною точністю, суворою достовірністю відтворювати — на всіх глибинах — об'єктивний світ. У звичайному знаходив він високе і поетичне, цінував реалістичну деталь і водночас здатен був створити образ широкий, крилатий, сповнений місткої художньої символіки. Ще побутує хибне уявлення, ніби митець, що тяжіє до романтичних барв, неодмінно щось прикрашає (ніби від цього гріха гарантована будь-яка інша стильова течія). Проза автора «Вершників» при всій її героїчній піднесеності хвилює нас саме своєю життєвістю, правдивістю, тобто неодмінними якостями справжньої літератури. В особі Яновського маємо митця, якого читач справедливо ставить в один ряд з Тичиною, Довженком. І хай не завжди чекав на цього письменника успіх, але всюди він лишався художником, що шукає нової образності, нових мистецьких шляхів, далеких від будь-якої рутини й хуторянського епігонства. Творчість автора «Вершників», «Чотирьох шабель», «Майстра корабля» несла нашій художній прозі справді новаторські відкриття. Витончений і гострий розум майстра здатен був поєднувати речі, здавалось би, несумісні — мудру

іронію й високу патетику, слово буденне й поетично-піднесене; навіть слово, мовлене на високих регістрах, звучало в його устах природно, без фальші. В поетиці Яновського фольклорна пісенність зливалася з найсучаснішою стилістикою фрази, разом з новим оригінальним змістом виникала відповідна йому блискуча форма, відомо ж, яким винахідливим був Яновський у композиційній побудові своїх творів,— адже роман «Вершники», як, до речі, й «Чотири шаблі» та «Майстер корабля», дали нашій літературі, по суті, новий тип романної форми, раніше зовсім не званої.

Творчий шлях Яновського не назвеш легким, до своїх перемог художник ішов через складні, часом болючі пошуки. Як і чимало письменників двадцятих років, Яновський в ранніх творах не уник літературних красивостей та поетизації повстанської стихії, що було явищем тоді поширеним в літературі, дається взнаки захоплення риторичною дзвінкістю слова, виникають сторінки, де абстрактна, книжна романтика часом заступала сувору поезію самого життя. Проте навіть і в таких, сказати б, юнацьких романах Яновського, як «Майстер корабля» (1928) або «Чотири шаблі» (1930), ми вже угадуємо зріючу силу того митця, з-під пера якого вийдуть «Вершники», ця натхненна пісня про людей ідейної переконаності, залізної дисципліни, високого комуністичного обов'язку. «Вершники» не були запереченням попередніх романів художника, вони стали — після «Чотирьох шабель» — вершиною, апофеозом, природним наслідком напруженого творчого розвитку митця. Ось чому кожен, хто хоче збагнути таємницю появи і переможної ходи «Вершників», має знати їхню генетичну передісторію, саме вона допоможе зрозуміти всю складність розвитку митця та міру труднощів, що він їх долав, крізь тумани блукань пробиваючись до істинного бачення глибинних явищ життя.

Яновський ніколи не піддавався самоспокусі, у літературі він не шукав манівців, він знав, що, йдучи у творчість, прирікає себе на тяжку всежиттєву працю. Ще замолоду він сформулював для себе робоче правило: «Я буду суворим майстром. Я не випущу тоді блукати між рядками зайвого слова, я не дам бачити будування своїх будинків». З роками набуваючи досвіду, письменник не лише в стилістиці, у всій творчості намагався бути суворим і вимогливим до себе, водночас і в особистому житті він виявляв себе гідним тих, кого відтворював у своїх книгах, де читач знаходив приклади людської чистоти, високого благородства.

Письменника, особливо прозаїка, драматурга, читач оцінює передусім за тими характеристиками, якими він збагатив літературу. Тарас Бульба, Микола Джеря, Чіпка, Григорій Мелехов... І коли ми думаємо про Яновського, то бачимо, як виходять на арену історії донецький шахтар Чубенко і комісар Данило Чабан, Половчиха, Іван

і Мусій Половці, Артем і Фрунзе, Адаменко, Швед і безіменний герой революції — сільський листоноша, тобто характери, в яких ніби синтезоване народне життя, через людську особистість передано суворий драматизм тієї грізної епохи. Художня монументальність створених у «Вершниках» образів, внутрішня сила, гармонійність, скульптурна опуклість при всій ошадності засобів, якими користується митець, одразу ж привернули увагу до нового твору. Вся наша література раділа виходу «Вершників», появу книги вітали в Москві, в Парижі твір друкується на сторінках «Юманіте». Микола Островський побачив у героях Яновського духовних сподвижників Павки Корчагіна. Павло Тичина в роки війни сказав про «Вершників», що вони стали «ніби патентом на одержання зрілості прози української», хоча й до того в українській прозі було вже чимало сильних творів, чие життя триває й досі. «Вершники» знаменували собою велику перемогу художника, який побачив рідну силу історії не в сміливцях анархістського типу, а в людях праці, у безстрашних бійцях революції, в комуністах, робітниках і селянах, які не щадили себе у самовідданій боротьбі за ленінське, соціалістичне оновлення світу.

У кожному з розділів «Вершників» — буде то «Шаланда в морі», «Лист у вічність» чи «Дорога армій» — читач ніби відчуває струми високої напруги, художня конденсація тут доведена до краю, кожна сторінка вражає густотою письма, незвичним художнім литтям фрази. «Лютували шаблі, і коні бігали без вершників, і Половці не пізнавали один одного, а з неба палило сонце, а гелгання бійців нагадувало ярмарок, а пил уставав, як за чередою, ось і розбіглися всі по степу, і Оверко перемиг». Так звучить перша фраза роману «Вершники», фраза, що задавала тон, несучи в собі заряд поетичної енергії, напругу й динамічність справді вражаючу. Яновському притаманна була гоголівська живописність, з джерел народного епосу він брав мужній речитатив, мажорний лад, і водночас у нього своя неповторна інтонація, свій індивідуальний стиль, де періодко поруч живуть висока патетика й гумор, солоний народний жарт і витончена метафора художника-інтелектуала. Барви романтичної поезики, символіка й суто реалістична деталь, химерне сплетіння фантастики і реальності, науково точного сучасного мовлення й фольклорних пісенних мотивів — усе це в кращих творах Яновського виступає в органічному сплаві, в природній багатобарвності, вивіреній чуттям художника, його мистецьким смаком.

Усе життя Яновський був запеклим противником тупої хуторянської обмеженості, самовдоволення; здорове почуття національної гідності, синівської гордості за свій народ у письменника було розвинене високо, в його душі воно гармонійно зливалося з прекрасним «чуттям єдиної родини». Ідейна спільність, сила світогляду рід-

нить Яновського з Шолоховим, Фадєєвим, Всеволодом Вишневським (з останнім письменника єднала й міцна особиста дружба); індивідуальну ж несхожість, творчу самобутність Яновському, як і будь-якому іншому митцеві, надає яскрава національна поетика, колоритність характерів, неповторних у своїй психологічній структурі, стиль його визначають соковиті барви, багатюща мелодика мови, вся система зображувальних художніх засобів, наповнених світосприйняттям самого народу.

У літературу соціалістичного реалізму Яновський прийшов зі своїм оригінальним почерком, незвичною творчою манерою, приніс свою тональність, свої ритми і барви, і на цьому прикладі можна бачити, наскільки фальшивими є розбалакування буржуазних «знавців» про те, що наші літератури нібито нівелюються, про безликість, начебто властиву радянським митцям.

Поряд з життєвою новизною гостро відчував Яновський естетику давнього народного звичаю; пісня, історія, скарби мовні й етнографічні — все було дороге Яновському; синівським поглядом вдивлявся він у минуле і майбутнє рідної землі, істинний захват відчував перед художніми надбаннями, що віками створювались народним генієм. А це віддячується, бо художник — це ж, найперше, чутливість, бо для того, щоб так сприйняти музику народного слова, щоб з таким епічним розмахом змалювати могутні народні характери, образи героїв нової доби, щоб так натхненно творити сагу українських степів, треба було найперше бути небайдужим, треба було вміти любити!

Яновський вражає читача красою стилю, він писав ощадно, стисло, густо. Художній густопис Яновського — це наслідок творчої самодисципліни, це школа праці, на рідкість суворої, майже аскетичної, перед нами приклад високої вимогливості майстра до себе.

Іноді Яновського зображували художником рафінованим, далеким від життя, кабінетним алхіміком слова, хоча більше підстав буде сказати про нього: життелюб! У кабінеті письменника на видному місці стояв подарований друзями ретельно змакетований фрегат-вітрильник, він, очевидно, нагадував Яновському роки юності, простір і широчінь чорноморських берегів, де він працював на кінофабриці разом з Олександром Довженком, опинившись біля самих витоків українського кіно. Вітер мандрів завжди приваблював Яновського, крилато вривався в його поезію й прозу, однак хвороби змалку жорстоко переслідували письменника, не раз вкладали його на операційний стіл, і свої страждання він переносив з такою ж витримкою і мужністю, як і герої, оспівані ним.

Народне життя було тим джерелом, яке для Яновського ніколи не пересихало, до якого він щоразу припадав спрагло, з творчою жагою черпаючи наснагу звідтіля. Душа його прагнула бути на би-

стрині, де вирувало життя, де епоха вияскравлювала себе сильно й масштабно. Зовсім недавно виявлено вже власне забутий факт: коли в 1931 році театр «Березіль» вирішив підготувати виставу на честь колективу Харківського тракторобуду (спектакль називався «Народження гіганта»), то тексти для нього написали Юрій Яновський і Мирослав Ірчан, зробивши одну з перших спроб в українській літературі відтворити будівничу героїку доби.

Яновський був завжди чутливий до звершень народних, близько приймав усе, чим жила країна. В роки війни, незважаючи на тяжку недугу, письменник не раз виїздив з кореспондентським квитком на фронт, в діючу армію, де в окопах намагався досягнути солдатську душу, проймаючись глибинним почуттям радянського патріота. З палким темпераментом публіциста висловив Яновський це почуття у творах передвоєнних і повоєнних, коли з Ярославом Галаном представляв українську пресу на Нюрнберзькому процесі, де народи чинили правосуддя над фашистськими злочинцями. «Листи з Нюрнберга», що вийшли тоді з-під пера Яновського, дихають гнівом, пристрасним звинуваченням фашизму, вони зігріті любов'ю до Радянської Батьківщини і гордістю за неї.

Ніколи справжній художник не задовольниться уже досягнутим, дух творчості не дозволить йому жити застійно, переспівуючи самого себе. Яновський, будучи саме таким художником, полюбляв відповідати кореспондентам серйозним жартом:

— Найкраща книга — та, котра ще не написана...

Все життя Яновський був у пошуках, у розвитку — романтично розкритий, збуйнілий світ юнацьких образів поступово змінювався письмом реалістично суворим, з відчутним поглибленням психологізму, зростаючою увагою до подробиць життя, як це видно в романі «Мир», де письменник розповідає про період відбудови, про важкі повоєнні будні нашого народу, — і хай не завжди художній експеримент завершувався успіхом цілковитим і безсумнівним, проте й окремі невдачі, прорахунки не могли пригасити в митцеві дух шукань нових, ще настійніших.

Ну, а яким же він був у житті? Високим, сивим, стриманим... Паустовський якось сказав про нього: «Найблагородніший з благородних, найвідданіший син народу», — а такими словами не розкидаються... Якщо ви, розмовляючи з тими, хто протягом багатьох років знав Яновського, спитаєте про характерні риси, притаманні йому, відповідь вам буде одностайна: чесність, порядність. Внутрішня мужність, моральна чистота, інтелігентність — ось що було провідним у характері його особистості.

Людина високої культури, майстер, для якого ювелірна праця над словом стала насолодою, Юрій Яновський був однак не з тих, хто волів би зачинитися в башті зі слонової кістки, в ньому

постійно жила пристрасть громадянина, жадання участі в ділах сьогоденних, його постійно вабило нуртуюче море народного життя.

Пам'ятається світлий весняний ранок, Яновський іде Києвом, уважно вдивляється в людські обличчя (здається, він якраз працював тоді над «Київськими оповіданнями»). Обличчя людей, співвітчизників, котрі нещодавно перенесли найтяжчу трагедію війни,— ні, не байдужими були вони для нього! На ходу фіксувались і смуток, і усміх людський, щось казала йому каштанова брунька, промовляла до митця кожна вуличка, архітектурний фрагмент, кожний камінь зраненого, але такого рідного міста, про яке Юрій Іванович міг розповідати годинами... Ще один сквер, ще один ансамбль, який жаль, що не все уціліло... Рівним голосом він пояснює, звертає вашу увагу на те чи інше, і все навколо набуває значності, історія й сучасність зливаються в душі художника гармонійно. Погляд то задумливий, то деколи іронічний, то знову теплий, проникливий — таким і понині живе Яновський серед нас.

Художній досвід Яновського багато важить для нашої літератури. Письменник створив свій оригінальний тип роману, свою стилістику фрази, слово Яновського опукле, стереоскопічне. Творець монументальних образів, був він із тих, кому справді відкриваються таємниці майстерності. Художник високої обдарованості, співець нової доби, Юрій Яновський своєю творчою працею здобув щиру повагу не лише в українській, а і в усій нашій багатонаціональній радянській літературі.

Під час війни на полі бою, десь у Східній Пруссії, у загиблого солдата Радянської Армії, робітника з міста Миколаєва Андрія Ткача, була знайдена книга, тричі прострілена ворожими кулями. То були «Вершники» Юрія Яновського. Таким дорогим є слово Яновського нашому народові. Так близько приймає він творчість письменника до свого серця.

ОЛЕСЬ ГОНЧАР

РАННІ
ОПОВІДАННЯ,
ЩО НЕ ВВІЙШЛИ
ДО ЗБІРОК

А ПОТІМ НІМЦІ ТІКАЛИ

День через дощ не висихав. А ніч надходила мокрим простирадлом та холодила клуні.

День за ніччю, ніч за днем — вмазувались кров'ю та сажею на сторінки історії.

Ставав день коло дня рядком, кожен день був затужений, терпкий та пожежний. Виглянуть поза дні не можна було, а щілин між ними — лише бігучі, як у петрівку, ночі. І ці щілини-нічки настроювали дні, наближали кінець.

Днем: чутки тискались до вух, рипів голос німецького капрала, панував жах.

Нічка: світила чужими пожежами, вердакала * вартівими коменданта.

День: падав довго, важко — як праця.

Ніч: бігла, як перерва, коли мантациш косу.

Вдень: косили на березі друге сіно, лягали на животи і запивали водою з річки, лупали між вербами молотками по бабках, слухали, як люди в сіро-синій одежі, в кущих картузиках везли через міст хліб до потяга. Чулись рубані пісні не нашої мови, стукалось по балці бахкання рушниць. Іноді забігав з-за гори кулемет, часто-часто бубонів у вербах, відбивався у воді.

Микола...— Микола, Іван, Федько...

Удосвіта, як і всі, вставав Микола, викидав кізяки зі стайні, виносив помийницю, порався на дворі, аж поки не з'являвся день. Тоді — висьорбував миску юшки, де вчора варилась картопля, та йшов з косою.

І цибуля в торбі, і шмат хліба коло серця — забезпечували день праці.

А вона не стояла: доходили ручок, витирали рукавами піт, дивились на сонце, кидали уривки: «Ще не обід»,

* Верда кати — штучне слово, утворене від німецьких слів: wer da? — хто там?

«Петре, рябу заверни», про долю, про «таку-сяку матю». А про те, що гнітило, балакали мовчки. І розуміли.

За обідом ішов полудень, далі вечерея. Дня збувались.

Ніч: обгортувала чорною, вогкою монастирською ковдрою. Знову вердакали вартові, діти тулились до матері, ремігали ще не німецькі воли, рипала клуня, і не спали — плакали жінки та старі неньки.

Ніччю: Микола виходив. Ставав головою, і темні свити робили, що велів його мозок.

Голосу, що він вдень керував волами, — не чули. А той шепіт уночі був зовсім чужий, далекий. Не Миколин.

— Зійтись до Гречишиної клуні. Узять одного карабіна. Підуть чергових п'ятеро людей...

Той хлопчисько, що йому вбили батька і що був «джурою», оповідав потім: «Я боявся йому сказати — «Микола», язик виговорив «тату». А він — наче так і слід: «Піди, синку, скорше сповісти»...

Сходились поодиночі, шаруділи половою, дерлись на бантини — доставали карабіна, брязкали ключами від жатки. Нарешті — рушали.

Зорь не було: на чорта зорі? А місяць сходить перед ранком. Сірі постаті переходили городи, обминали «команданта» і мандрували далі. Один за другим.

Коли зійшлись (на Терешковій ріллі), хтось був сьомий. Придивились — хлопець — «джура».

— Ти чого?

— Я, дядю, з вами...

— Слухай, ти зараз же підеш додому. Більш — побалакаємо завтра. Як хто тебе забаче — велика біда...

Хлоп'я хтіло працювати, але «він» сказав:

— Чуеш: наче гуде...

— Поспіємо.

— Через тиждень кінець?

— Або їм, або нам...

— Доволі! Тихше...

Домовиною стрівав ліс. Ступали мовчки. Шпалами...

— Тут.

Нюхали темне повітря. Слухали холодні рельси. Мацала рука гайки, і ключ працював, як коло жатки.

Також один за одним, як «журавлі у вирій», — вертались. Микола — перший, з карабіном.

Вже перед самим селом почув: «Гальт!» і разом з цим — дав «тому» кулю... Гер лейтенант виходив на свіже повітря, і він задихнувся в ньому...

Микола зник, а через кілька хвилин лягав поруч з жінкою на сіно в повітці.

А ніч впала... Та люди, що орали на другий день поблизу, бачили копицю вагонів і хрестили лоби за будучих покійників: своїх. Німецьких — не згадували.

Йшла через село хура з пораненими людьми, машинували з лопатами закопувати мертвих.

Десяцькі ходили по дворах, зганяли на сходку.

На майдан приходили, як у церкву, скидали шапки, і очі у всіх ставали журними, овечими.

Навкруги військо, спереду — кулемети.

Пропонувалось «видати злодіїв».

Але була маса, і Микола — просто Микола, не «голова». І тому мовчали, як у церкві...

Коли залупотіли кулемети і кулі гули через голови, коли, нарешті, кулемет вдарив просто в груди і замовк — Микола вирізав себе з маси, став «тим», Миколю вночі, і вийшов навперед.

— Я.

Ойкнув людський натовп, і відразу стало тихо-тихо. Як у церкві. І ранені мовчали.

Далі оповідать не вмію...

Далі: свистали нагаї, і світили свічками хати...

Миколу докінчили... Шомполами...

«Злодіїв» (кожного двадцятого) — одводили до глинища і лишали там.

Ніч: дихала смородом диму та мужичого горя. І дівчата-квіти топталась ніччю.

Ранком варилась кава, співала дудка горніста.

Дарма: заривались паровози в землю, вагонам хотілось стулитися гармошкою. Ламались кістки, стукали вибухи, лилася кров: різали людей.

А потім німці — тікали.

1924.

Полині пахли стоялою водою.

Порепана земля пекла вдень і вночі, а широкоокий сич не раз «хаававкав» у димар глиняних хат.

Татарське сеління понад Волгою вимидало.

Мулла казав, що то воля аллаха, забезпечував рай. Але сам вмирати не хотів і їв утмек. Чистий утмек (хліб).

Низько схилялись білі голови бабаїв (дідів): їм першим смерть.

Сумно мовчали вулиці й хазяїни-тіні. Було важко: ссихались кишки, і ще важче: благали діти.

Лівий берег ішов далеко до лісків. І з правого бачили, що він жовтий до обрію.

Қолись там вовками ганяли сибірські козаки, лісовими гадами наповзали чехи*. Қолчак.

Плескали міддю золоті бані монастирів (багато їх було!), закликали гостей, поїли диких.

Блищали на місяці денця пляшок, грузла ложка в густу, як смола, слив'янку. Монахи вартували п'яних.

В десерті — жіночий монастир (добре — недалеко збудований!). І «свята» мати-ігуменія згадувала молодість: трусила в плясовій старими ляжками.

А правий берег молився Інтернаціоналом, гіркими п'яницями — непіющі люди: лікті повилазили, лапті зносились, вся кров з обличчя — в зірку на кашкеті.

За плечима «австрійка», коло пояса «лимонка».

Вперто йшли.

Проходили тижні, складались у місяці; гарячої крові вилилось море. На гіркі полині — солоня кров.

Великі губернії, малі повіти й ще менші села — гуділи, гули.

Мітинги небриті, нечесані балакали волосатими грудьми путіловці, закликали на ворога. Плескала в долоні або свистіла маса, й руки «голосували». Хрестились сірі бородачі і йшли «за землю». Вели: шахтарі, токарі, матроси.

* Ідеться про заколотників із чехословацького корпусу військово-юлонених, спровокованих імперіалістами Антанти на виступ проти Радянської влади в 1918 р.

Вулиці заплямились крикунами-плакатами, білими наказами. З раннього рана мотались з двору в двір затьопані спідниці, і язикам було роботи.

«Находють!.. Сорок сороков антилерії!.. Дай ти, господи боже, цариця небесна!.. Говорють — сам «його величество» веде... Тут нада Ніколаю-вгоднику молитися!.. А в чеке оп'ять убивають... Господи, виведи народ свій!»

Гуділо міщанство, виглядало з кутків, примірювало очима одіж на «їхніх комісарах». Кожен день відкривав змови, кожна ніч обшукувала озброєну контрреволюцію.

Важко було.

На фронті бились з чехами. Вони боронили десяток меншовицьких «правительств», японські капітали, американських «джентльменів», що робили свої «business» (інакше «гешефти»), і яко саваофа над цим усім — «верховного правителя — адмірала Колчака».

Засідали «правительства», грали в міністрів та дипломатів, давили автомобілями народ — «фракції», «підфракції», «групіровки». Скрізь зібрання, скрізь точно, скрізь треба.

Коли правий берег з лівими людьми рушив рішуче у бій і тріщали під шаблями чеські та офіцерські голови — тоді кінчалось божевільне діло: потяг за потягом гнався в Сибір, вивозив хліб і худобу.

Так стало, що невивезене палилось і нищилось, і стогнали нестримно цілі села.

Не одну сотню разів заводились годинники, старішали люди, час ішов.

Був голод.

2

Фатьмі шість років.

Вона ввійшла в хату й ледве зачинила за собою важкі двері. Бо смугляві руки зараз не мала за свої: все падали вниз і хрускали кістками,— не навмисне! Ні! — Самі собою.

Вона заглядала на себе в воду — зовсім дурна, шайтанова вода — когось другого показує! Воно правда, що її шкіра чомусь дуже суха і вже тиждень як прилипає до зубів та щелепів, але вона вважає себе за гарну дівчинку й не вірить воді!

В хаті було пекло, як і на сонці.

«Мамá» хрипіла в кутку і хапалась за груди руками. Вона вже здоровіла, повніла, і під очима були мішки, як у діда Абдурахмана.

Фатьма підійшла до матері.

— Мама, тобі пити не хочеться?

— Ні, доню...

— А чого це ти цього бурячка не з'їла? Це я сама його знайшла. Він був у землі глибоко-глибоко. А дід Абдул теж шукав. Знайшов маленького. Одкусив зубами, та як заплаче! Смішно мені, мама,— старий, а плаче.

Мама не слухала — пускала крізь губи пузирі й щось неіснуюче загірбала рукою.

— Мама, мама, що це ти робиш?!

Мовчала хата, надходила смерть, і нічого траурного не було в хаті.

Фатьма схопилась за материну шию, але відповіді не було, й тіло не рухалось.

Тоді вона поцілувала «мама», взяла бурячок і вийшла надвір. Лягла в холодку од сонця, гризла сирий овоч і хлипала-скавучала, як щеня. Безнадійно, гаряче і гірко. Потім заснула. Діти тоді не були дітьми.

Батька її вбили чехи за якусь книжку, старші брат та сестра пішли десь по кращу долю й не вернулись, малий брат вмер, а самого меншого — «мама» віддала руській бабі. І в тої баби хлопця потім не оказалось. Зате днів зо три баба приносила «мама» м'яса, і «мама» його їла й кусала собі руки. Фатьмі теж дали кусочок...

Спала мала істота на землі, важко дихала. І був підтягнутий живіт, а ребра випинались через шкіру. Сни їй не снились.

3

Фатьма прокинулась надвечір.

Підвелась на лікоть і хотіла встати — коли ж ні! — ноги не її.

Вона напружилась з усіх сил, чіпляючись руками за паркан, і стала на коліна. Потемніло в очах... Срібні метелики пішли... І якісь сухі металеві нитки в повітрі.

Підлізла на колінах і руках до тонкого деревця й, беручись за кору пальцями, почала вставати.

Два рази з'їжджала коліньми по дереву вниз. Два рази стукались чорні колінця об суху землю. Нарешті встала.

Ой, як же колотилось мале серденьтко!..

В голові все вертілось, як після «млінка», а пуп наче проростав траву. Так здавалось...

В двір вбігла собака. Справжня.

Фатьма знала напевне, що в цілім селі ні в кого вже не було собак. А ця ще така годована.

«Мабуть, тих людей, що вчора заїхали цілим табором до Абдурахмана».

— Кіль мнда (ходи сюди), цюцю! — покликала Фатьма, і голос був шепіт.

Собака приязно замотала хвостом і розглядала дівчинку коло дерева. Потім підійшла й лизнула язиком ранку на коліні.

Дівчина сіла на землю — своєю волею. Собака одскочила, але не тікала.

— Кіль мнда, цю-цю, дурний! — простягла Фатьма руку.

Пес обережно прослідкував за рукою і, дивлячись, що вона порожня, підійшов ближче.

Фатьма сиділа на землі та гладила гостя. Він облизував шкарубке, чорне дитяче обличчя.

Фатьма обняла шию собаки руками, щоку свою притиснула до ноги.

Собака була тепла, й Фатьма почувала себе ніби коло материних ніг. Навіть запеклими губами поцілувала пса.

— Цюцю, чого ти не овечка? Я б тоді напилася сук (молоко)! Як ягнятко...

Раптом думка стрибнула.

Фатьма чиеюсь волею останніми силами пригорнула собаку й, набравши в рота повно м'яса з шерстю, — куснула.

Гавкнув здивовано пес, одскочив убік, по інстинкту клацнув зубами в плече і щез з двору.

Фатьма впала. Плече дуже боліло. Кров не йшла — її, здається, не було.

Фатьма піднялась і, не пробуючи встати, полізла на колінах.

Їй мати казала, що завжди аллах годує і заспокоює людей, і вона лізла до нього.

Поки «мама» була жива,— не потрібно було аллаха, а зараз і він згодиться.

«Тільки чого моїй «мама» він не дав їсти?»

Вулиця була великою, пісок — пекучим, людей — ні душі. Маленька комашка — Фатьма. Лізла коліньми, ліктями.

«Он до того камінчика долізу — і одпочину...» — думала.

Коло камінця тіло лягло, і — далі, як сніг, закрутились метелики, жага нестерпима, далекий-далекий дзвін у вухах...

Ішов повз неї «аллах» — товстопузий мулла — й не нахилився до неї, тільки ногою попробував розбудить.

РеСеФеСеРе — ніколи не забуде 1921.

Восьма частина її людності вмирала з голоду, останні сім частин ледве тягли життя.

Знову, як на фронти, гукали плакати, стогнали великолюдні мітинги.

Але що могли голі дати?

Билось наболіле серце, плакало кров'ю: як врятувати?

А дзвони по церквах гуділи, пах дорогий ладан, хрестили попи жирні свої черева — «молились» за голодаючих.

А синагоги блищали підсвічниками, верещали тонко-голосі раввіни, звертались голосно на стелю до «адо-наї» — «молились» за голодаючих.

А мечеті були повні тувель і людей, горів обгорткою коран, скрипіли голосами з мінаретів муедзини, схилились на схід мулли — «молились» за голодаючих...

Далі — видно, хтось один сказав слово...

Воно забилося, задзвеніло, відгукнулось в мільйонах грудей:

«Золото богів — голодаючим!..»

Вили попи, раввіни, мулли... Скреготали з'єденими зубами... Не давали.

Але в працюючих рука міцна й довга — не помагали «боги».

«Божеські» прихильники — заялозені лавошники та горласті перекупки з базарів мотали без упину язиками й пробували навіть руками... Але сказано — «рукам волі не давай!..»

Пішло золото на їжу.

Полилась кукурудза, ячмінь. Сіяли, мололи, годувались.

Двадцять мільйонів людей — РеСеФеСеРе рятувала вперто, твердо. Гасила голодну пожежу.

4

Фатьма прокинулася у хаті.

На голові було щось мокре, в рот вливали води, що пекла вогнем. Коло ніг — гарячі пляшки.

— Утмек! — сказала Фатьма.

Біла жінка взяла її за руку й крикнула щось на російській мові.

Ввійшла татарка.

— Що ти хочеш? — спитала.

— Утмек, — повторила Фатьма.

— Зараз не можна. Тратар ізрек! (Зажди трохи).

— Утмек бар ма? (Хліб є?)

— Бар, бар... (Є, є...)

Татарка переказала щось білій жінці, та відповіла.

— Вона каже, що тобі зараз дасть сут (молоко).

— Йок! (Ні!) — зауважила Фатьма. — Утмек!

Але було так, як вирішила біла жінка.

Після того як вона приголубила Фатьму, як вона цілувала їй подерті руки й щось так лагідно, хоч незрозуміло, промовляла, — Фатьма випила б не тільки сут, а й гіркого полину, і вона сказала жінці: «мама» і видавила з куточків очей по одній лише росинці.

Заснула Фатьма солодко, солодко й щільно вві сні тулила до грудей шматок обгризеного утмека.

1924

УРАЗА-БАЙРАН

1

Волга стогне синіми ночами. Вдень одні залізні сні. Ніччю — полиневі драми. І людей померлих хорони.

Залізні долоні душили. Блакитно дивилось небо, і жаровнею пекло сонце.

Голодні люди юрбилися, ішли куди очі бачили, розтавали по дорогах. І валялись під межами трупи — гнилі та вонючі.

Смерть приймали, не готуючись, не витягаючи ніг, не зводячи рук на грудях: наче вихрі зім'яли, скрутили тіло...

Гризлись пси, як вечеряли.

А до заходів та півднів дороги лежали і стромлялись у пекучий обрій.

Шляхи були у казку, у пісню — туди, де хліб їли, де біло-металевими стружками не дзвеніло повітря, де хо-лері сказано: «Годі».

І постились правовірні, знемагало тіло: «Немає бога, опріч аллаха, і Магомет пророк його».

Наближалось велике ураза́-байра́н —

— свято байрана,

— свято жиру, м'яса,

— свято кобилячого молока,

— свято запашної солодкої лошатини,

— свято повного шлунка,

— свято весілля,—

ураза-байран...

2

Фатьма сиділа, лічила телеграфні стовпи. Візок везла пара міських коней, правував бородатий чорний абзи (дядько).

По обидва боки Фатьми були: жінка та татарка, а в ногах — пес, що давно вже помирився з малою.

Татарка походила на машину, куди лилася Фатьмина розмова і, побувши за товстими губами, висипалась назад чужою, дзвінкою — до білої жінки. Потім було навпаки — чужа мова перетворювалась в рідну, зрозумілу.

— Так що ми, Фатьмо, їдемо зараз до міста...

— Що то «міста»?

— Це такий дуже улькum-аул (велике село). Разів у десять більше за твоє рідне.

Фатьма хитро посмінулась — вона не така проста, щоб відразу повірить: свій аул вона вважала за найбільший та найкращий у світі, але зробила здивоване обличчя й поспитала:

— А чого ми туди їдемо?

Татарка сказала дівчинці:

— Ця жінка — білий бай (начальник). Вона їздила дивитись, яку їдальню треба в твоєму аулі поставити... Скільки голодних.

— І там усім буде їжа?

— Звичайно. Усім, хто голодний.

— А багато потім треба одробляти?

Татарка звернулась до жінки, та засміялась.

— Ні, ні — їжа буде зовсім даремно.

Фатьма гостро глянула.

— Хто ж вам даром їжу дасть?

— Радянська влада.

— Не знаю такого.

Татарка почала переказувати кожне слово жінки-бая.

— Це так: найбідніші робочі люди скинули царя і багатих... І керують усіми людьми... І хочать зробити так, щоб бідні не бідували...

— Так, як Лені зробив?

— Ну да, так. Це ж сам Ленін і допомагає.

— Сам Лені? Було б зразу це й сказати! А я вже думала, що ви мене дурите...

...Він, мабуть, високий-високий, як гора. А голос у нього, як грім,— то ж не проста річ — подолати багатих. А що добрий! — Казали люди, що він про всіх бідних знає і всім може допомогти... Як аллах. Та ні — аллах моїй мамі не допоміг...

Замислилась, і очі заблищали водою.

Жінка поклала їй на голову руку і пригорнула до себе.

Чудно переставляли ноги коні і топтались на місці. Стовпи сунулись назад. Пил дорожній віявся хвостом.

— А що я в тому улькум-аулі робитиму?

Там є місце, де звозять цих дітей без батька та мами, годують їх і потім відправляють великим залізним ат (кінь) туди, де багато хліба.

— Це все улькум-бай Лені робе?

— Йе, йе (так, так).

— І він сам правує залізним ат?

— Йок! (Ні!) — він улькум-бай!

— Значить, він свого робітника посилає?

— Йе. Тільки не робітника, а тамарь (товариша). Всі бідні і працюючі йому — тамарь. І він сам — перший робітник...

Фатьмі ввижався могутній Лені, який подолав багатих.

Вона бачила величезного чоловіка («аж до неба»), який рухав скелями, який годував бідних, який посилав свого тамарь залізним конем по діти... А той залізний

кінь, мабуть, страшний... Казали, що Лені сам із заліза...

Далі пішли зовсім туманні краєвиди, і Фатьма заснула.

3

Прокинулась Фатьма від того, що коні стали. Глянула.

До воза підходила стара жінка. Чорна, обідрана. Голова сива — без платка.

Далі стояла молода дівчина, у якої просвічувало тіло. Коло стовпа сиділа третя: коліна були врівні з головою, на них лежали руки та голова, нічого на ній не було, тільки шмат рядна на плечах.

Стара щось запитала.

Жінка-бай одповіла і показала рукою вбік — видко, дорогу.

Потім розмовляли.

Та, що коло стовпа, засопла носом. Бай глянула на її голі ноги, на велику рану в пухирях і крикнула слово.

Хвора стулила ноги і не зробила ніякого руху головою. Нецікаво.

Жінка-бай звернулась до сивої. Слухала її відповідь. Видко, про ту, що сиділа.

Фатьмі впало в голову останнє слово: «Не нужна».

Бай вирвала білий папірець, написала, дала бабі, і візок рушив.

Видко було, як стара зійшла з дороги, а дочка встала. Пішли стежкою вбік.

Хвора чудно переставляла ноги й одставала все більш. Врешті передні посідали й чекали на межі. Гола жінка йшла, хиталась, як відсталий ранений журавель з вірію...

Нарешті закрив горбок.

Фатьмі потрібно знати, в чім річ.

— Що то за жінки?

— Мати з дочками. Йде до третьої, що служить в солдатах. Може, та прийме меншу сестру, а матері, та хворій дасть хліба.

— А від чого та хвора?

— Вона теж була в солдатах, але як захворіла, то тоді їй сказали «не нужна».

— Що то «не нужна»?

— Кірек мей... Біла бай дала їй записку до лікаря.
На обрії з'явилося місто.

Вулицею... Ріг, де люди повертають до собору. Куча голих тіл. Сірий пил на людське горе... Золотее сонце на соборі. Купа тіл... Шкарубка рука протягнута по хліб. Там лежить чийсь брат... Де горять у нашій млі? Хто голодним ще дає, жаліє?.. Де горять?!. Діти-квіти цуценьятами зчорніли. Лиш лежать. Німі... На вогні вони згоріли... Ті малі, що нам життя світили,— ось — в борні!.. Місто виплило з обрію.

4

Дзвонами гуде почорніла земля. Віє сухий пісок прямим проводом. Біжать-біжать невпинно рейки вперед. Засушені телеграфісти по станціях вимотують з морзе білі кишки-стрічки. «Усім... Усім... Усім... Москва... Кремль...»

До станцій, до блискучих рейок, збирались, хто ходив. Станції згубилися в степах. Станції вросли в ліси. Там мерців ховають без попа: станції, як пси!.. Там і там — порепана земля. Там і там — солом'яна трава. Із холерних клали штабелі... Ранки бачили і скло очей... Ранки — гріли трупних мух. Одганяли холоди од рейок. Дмухали, як самум...

Лиш наган один ДТЧК не давав загризтися з лоскот... Гей, за днями їжа їх чека, а вони...

Люди різних шкір і різних мов, всі — худі, облізли звірі — пси! Там могли свою смоктати кров: батько, мати, син...

Заялозені доріжки до долі — кінчались тут.

Потяг приходив пекучими ранками і ставав стомлений.

З вагонів витягали померлих. Купа на «путях» все більшала і як коріння плутане-поплутане здавалася...

Потяг стояв довго — все запасався паливом.

Все ж, коли приходилось рушати,— голодні вилазили з вагонів і підпихали. І так було не раз.

5

Фатьма їхала залізним конем.

В улькум-аулі (великому селі) біла жінка-бай попросалась з нею, звеліла татарці одвести її до «пункту».

Там вони зустріли багато дітей. Татарка побалакала з дорослою жінкою. І попрощалася з Фатьмою.

— Ну, залишайся здорова, моя пташко. Тут тобі буде одна подруга, що тебе зрозуміє. Хай тебе аллах не покине! Прощай!

— Прощай,— сказала Фатьма і прикусила губу, щоб не заплакати.

Татарка вийшла.

З'явилась марджа (жінка) в білому халаті і повела Фатьму митись.

Гаряча вода одігрівала засохлу шкіру, і приємно, жваво ходила кров усередині.

Потім дали чаю з шматочком хліба.

В той же день повели до залізного коня.

Фатьма весь час трималась за руку дівчини, що знала її мову і що була гарненька та добра.

Йшли вечором, місто напружено гуло, і Фатьма почувала себе небезпечно.

Залізний кінь був великий, як дім, сопів, шипів та дуже голосно іржав.

Завели в дерев'яну кімнату по драбинці.

Зараз ця кімнатка труситься, цокотить колесами, їде...

— Тебе звуть Фатьмою?

— Фатьмою. А тебе?

— Мене — Деда.

— Скажи, Дедо, куди це нас везуть?

— Туди, де є хліб.

— А чого ти мовчиш і ніколи не хочеш засміятись?

— Ти ще мала марушка (дівчинка). Не знаєш, що через тиждень — ураза-байран.

— Коли можна багато-багато їсти?

— Йє (так), можна. Але до цього — треба тримати піст. Треба молитись. Треба нічого не їсти...

— Ага! — ну, так я не буду багато.

Цілу ніч думала Фатьма про ураза-байран. Деда десь пішла від неї.

Новий день виштовхнув учорашній, і Фатьма нюхала трупи на станціях.

Їсти давали мало.

Вдень бачила Фатьма Деду. Не саму її, а те, що зосталось.

Чуже, дике обличчя мертво дивилось Дединими очима, і ці очі лишилися Фатьмі навіть тоді, коли Деду ви-

кинули, як кошеня, на купу і вона там ударилась лицем об якогось мерця.

Фатьма зробилась самою, незрозумілою.

І піввагона відокремили дошкою для холерних.

Всі дні Фатьма сиділа в куточку. Коли їй давали — вона їла. Не давали — було так.

Потяг ішов.

Станції вигрібали з вагонів все нових людей. Іжі живим не хватало. Фатьма сиділа голодна.

Надходив ураза-байран.

Холерна частина вагона стогнала, вила, скреготіла зубами і стукалась головами об дошки.

Потяг сунувся червоним гадом, на повітрі вішав дим... Він не був комбрига чи комбата. Чуеш: він на рейках заблудив!..

У вагонах — мертві, хворі діти. У вагонах — холод, жак... О, ще довго буде нам боліти та зелена, трупова іржа...

Пів голодних труситься в холері, друга — кучею зім'ятих тіл...

Потяг бродє серед наших прерій, потяг — людожеркабілл.

Тайні руки плутають маршрути: ешелон блукає, як туман...

А тих снів, у полинях забутих, не відмоле ні один ко-ран!

Одного ранку, саме в день байрана, був кінець горю: потяг надходив до міста. Пустив семафор його на станцію, і запитала остання маршрута...

Коротко: рушив потяг назад не спорожнений.

Бо місто було голодне, і йому замість хліба прислали дітей...

Київ. 17.IV.1924

«ЛЕНІ»

1

Фатьма все їхала.

Байран минув, дні губилися у спеці.

Живіт знову наче проростав чимось, а срібні метелики все дзвеніли блискучими крильцями.

Іжі не було.

Фатьма лежала в куточку і бажала вмерти. Мову вона загубила, бо не було того, хто б розумів.

Лиш заплюще очі, а вже баче великий-великий хліб і губами шепоче вперто: «Утмек, ізряк (трошки) утмек!»

Але не тільки утмек панував. Було слово, яке переливалось у Фатьми з кров'ю. Слово, яке вона шепотіла нічтю і вдень. Слово, якому вона молилась.

Було слово — «Лені».

Фатьма з Дединою смертю оніміла. Всі її запитання не знаходили відповіді, і завжди замісто того яка-небудь рука лягала на її голову, мовчки гладила, щоб наприкінці сказати: «Бідна дитина!» Але що це означало, — Фатьма не знала.

Надія вся була на Лені, що балакає її мовою, «він все знає», бо як би інакше його розуміли обідрані татарські тамарь (товариші)?

А це так — Фатьма певна.

На станції ходила до залізного коня.

Хотіла побачить, як ним правує тамарь «самого» Лені.

Коли вона рушила до дверей, жінка-доглядачка запитала:

— Куди це ти, дівчино?

Фатьма озирнулась. Слів вона не розуміла, але подумала: «Вона не дозволяє виходити».

— Тіточко добра, я хочу побачить тамарь самого Лені. І залізного ат (коня). Я не підійду близько, він мене не вдаре.

Жінка нічого не сказала, і вона вийшла з Фатьмою, чекала коло вагона, куди та піде.

Фатьма брела до краю потяга.

Кінь був великий, чорний, угору з димаря йшов наче дим, ніг не було — колеса.

Якийсь, як сажа, чоловік виглядав з віконця.

— Вам не важко правувати таким великим ат (конем)? — запитала ввічливо Фатьма.

Чоловік подививсь на неї і сказав:

— Не розумію.

Фатьма побачила, що попала не до того, бо тамарь «самого» Лені повинен був зрозуміти, і продовжувала:

— Я хочу бачить тамарь улькум-бая (великого начальника) Лені. Того, що правує цим ат і везе діти.

Чоловік з чорним обличчям придивився до Фатьми:

— Ах ти ж мумія засушена! Вона й про Леніна знає! Товаришу,— звернувся він до середини «коня»,— ось тут дівчинка Леніна питає!

З вікна виглянув другий засмажений чоловік. Він цікаво глянув на Фатьму і сказав:

— Звідкіль ти взялося, циганча?

— Я не знаю, що ви кажете. Балакайте, як я,— протягнула Фатьма.

— Убий мене грім, як я хоч слово зрозумів,— відповів машиніст,— ти, певно, не наша?

Фатьмі було соромно, що він не розуміє: «Лені ще не успів навчить, мабуть. Бо зразу всього не поробиш: і багатих подолай, і про бідних думай, і дітей годуй, і свого тамарь татарської мови вчи!»

— Ви самі і є тамарь улькум-бая Лені?

— О, це по-нашому! Леніна кождий знає!

Машиніст зліз з «коня» до Фатьми.

Чогось вона йому здалася рідною і навіть нагадала дочку. Він сів на драбинці і притягнув до себе. Фатьма не лякалась: тамарь Лені — свій чоловік.

— Так ти хочеш побачить товариша Леніна?

— Лені, Лені,— тільки повторювала Фатьма.

— Можна, можна. Петре, винеси мені календар. Треба показати. Час маємо: пари ще не досить.

Петро подав якусь книжку.

Машиніст почав показувати:

— Оце ось товариш Маркс, а ось і той, кого ти хочеш,— сам Ілліч, Ленін...

Фатьма вхопилась за книжку.

— Улькум-бай Лені?

— Ленін, Ленін. А що там ти ще додаєш — ні бель-меса не розберу.

Фатьма придивлялась до малюнка.

«Так, так. Вона таким собі і уявляла. Він стоїть на якомусь яблуці і протягнув руку: кличе когось. Мабуть, своїх тамарь — бідних.

А одіж на вітрі в'ється. Сильний вітер, видно... Це його змалювали, як він на чарівному яблуці літає по світові...

...А обличчя суворе й добре. Одне око прищурило, наче

каже: «Іди й ти, мала Фатьмо, до мене!»... Це дійсно «той Лені»..

Фатьма вхопила книжку і притиснула до грудей.

Машиніст чомусь витер очі і розмазав піт на чолі.

— Петре, кинь мені кусок хліба!

Помічник подав щось чорне, як земля.

Машиніст сунув в руку Фатьмі.

— На, їж, донько!

Фатьма не повірила: «Невже утмек?» Але ніхто не дурив.

«Він, мабуть, і справді од Лені»,— пройшло в думці.

Вхопила хліб: гризла.

Чоловік у чорній шкірі крикнув рушати.

Машиніст поцілував Фатьму, вирвав сторінку з Леніним, дав їй і побіг драбинкою всередину «коня».

Фатьму підхватила жінка з вагона...

2

Фатьма прохала Лені.

Зразу трошки страшно було: така персона. Але потім вона насмілилась, поставила малюнок перед себе, біла поклони і розповідала «самому»:

— Я, улькум Лені, дуже голодна. Пошли мені шкуринку утмека. Я тобі буду гуси пасти хоч ціле літо. Воду з берега носитиму. Туфлі тобі до мечеті ходить вишию. Батька в мене нема, мама вмерла, ти один у мене, улькум тамарь Лені...

Фатьма схлипнула і розказувала далі в подробицях, як-от вона бідувала, як аллах не чув, як її нагодували, як везли залізним ат, як дали утмек («твій тамарь це зробив, о Лені!»), і багато другого іншого.

Жінка, що була в вагоні, бачила ці молитви і додивилась: замість аллаха — Ленін.

Очі її засвербіли від цього.

Станції протікали мимо — холерні царини, рейки губились позаду.

Села з боків, що з кожною шпалою ставали ситішими, зустрівали іноді потяг.

Цюкав «комезан» ціпком по рейці і балакав («ділогат»):

— Ми, значить, усім обчеством. Усією пролітарською колективною, значить. Щоб допомогти діткам. Ми усі.

І постановили, щоб, значить, із кожного двору по хунту печеного хліба, а з куркулей заядлих, значить,— по цілому хлібові. Іжте на здоров'я.

Усім приходилось по скибці.

«Ділогати» довго стояли та дивились, коли мотався вже хвіст ешелону.

Бачила Фатьма на станціях жінок у білих халатах і з червоними обличчями.

Вони годували утмеком, навіть білим.

Чутка пробігла по потягу — скоро кінець дорозі, зараз місто.

Ешелон став.

Скільки не виглядали з дверей — все бачили шпали, рейки, стовп з дощечкою впоперек. Навкруги степ.

Дошка мала нахилитись, і тоді потягові дозволялось їхать.

Все виглядали, дивились. Все нетерпляче ходили вагонами, злазили на землю, йшли до паротяга, зазирали в очі машиністові:

— Чи скоро?.. Чого стоїмо?.. Ну, рушайте!..

Дерев'яна червона дощечка глузувала — не хилилась.

Всі — на неї, всі — до неї, всі — про неї!..

Був тихий вечір. Степ молочаєм пах. Неіснуючими дзвонами кружив вітер — паркий, як молоко. Не переставали коники в траві, і низько летіла павутина...

Семафор дозволив нарешті.

Приїхали на останню станцію.

Тремтіли осінні вітри. Може — як скрипка, а може — як хворі діти.

Висіли в повітрі сухотні дерева. І вечір хитав їх назустріч.

3

Фатьма вийшла в юрбі дітей зі станції. Там чекало кілька возів. Дітей посадили окремо. Поїхали.

Дивно було, що аул такий дуже улькум (великий). Хати великі, суворі, а під возом не земля — там бринить камінь.

Голод у Фатьми заснув. Вона була слаба, і їй все одно: чи жити, чи піти до «мама», чи загинуть, як малий брат. Зовсім все одно.

Хотілось тільки побачить Лені. О, вона б йому все

розказала! А найбільш про аллаха і про тамарь, що віз конем із заліза.

Фатьма не пробувала висловитись: Лені не було ще, а без нього хто?

Привезли за місто у великий сірий дім. Позносили дітей всередину, мили гарячою водою, одягали в чисті сорочки.

Заснули всі після гарячого сут (молоко) з утмеком.

Фатьма спала, як після дороги. Її Лені («на чарівному яблуці») був коло неї.

Аж ось коли приснились сни.

...Іде Фатьма залізним конем. Кінь біжить не колесами — ногами. Поруч іде величезний Лені і щось каже. («А голос у нього — як грім!»). І зовсім не страшно Фатьмі — як з «мама». Лені бере її на руки, і вона летить з ним по світові. («А воно чарівне, те яблуко!»). Страшно! Серце так тьохкає!..

...Баче Фатьма згори багато тамарь — бідних. І всі вони йдуть до Лені, бо його видко по цілому світові, і дорога до нього проста... І Лені дає Фатьмі такий утмек, що вона лізе на нього, як на гору. Потім оступилась і починає летіти вниз. Ух!.. Обривається серце!..

4

Ранком побудили рано. Дали жирної юшки. Вивели на подвір'я, бо хату прибирали, наче для свята.

«Сам Лені приїде», — подумалось Фатьмі.

Коли сонце було на обіді — приїхав чоловік.

Він мав великі сірі очі глибоко засованими, і пильно ними оглядав.

Жінки, що хазяйнували в хаті, тепер показували йому все і розповідали.

Фатьма часто чула: «товариш завідующий».

«Це не Лені — він зовсім малий», — Фатьмина думка.

«Не-Лені» обдивився і підійшов до дітей.

— Здрастуйте, малі товариші! — сказав.

(Фатьмі вподобався його голос).

Діти відповіли гуртом — чуже Фатьмі.

Одна з виховательок сказала щось гостеві і вказала на Фатьму.

Чоловік підійшов і — по-татарському:

— Як тобі тут живеться, марушка (дівчинка)?

Фатьму наче хто обухом вдарив. «Чи це їй не сниться?..»

— Ти мене розумієш, мала?..

Фатьма мовчала і дивилась пильно, широко.

— На тобі ізрек сіхір (трохи цукру)! Ал (візьми)! Вона, здається, не татарка,— сказав він по-російському.

Дітей повели в дім, гість пішов по подвір'ю.

Але не вспів він одійти кілька кроків, як Фатьма вибігла з юрби і кинулась до нього...

Обхопила йому ноги і плакала — плакала нестримно і лащилась, як теля до матері.

Чоловік стояв тихо і гладив шорстку голову малої.

Мала знайшла-таки свого Лені.

Київ. 7.V.1924

КРОВ ЗЕМЛІ

*«Кров Землі» — є таке вино,
Воно червоне, як кров, }
терпке, як молддість.*

Нехай засне щасливий день,
Коли спряде свою кудель,
Нехай поляжуть у піски.
І сонця золоті паски
А я тоді піду в розмай —
Весільних днів пахучий порт,
Де в горизонті дальній край,
Як загадковий натюрморт,
І тихий промінь із води
Тремтітиме, як молодий.

Я стану там, і ніч кругом
Огорне все своїм платком,
Закине невід теплих зорь
І вимереже, як узор;
Де корабель, як сніп, заснув
На полі літньої пори,
Коли ще вітер не подув,
Коли ще ранок не горів;
Я стану там, як тінь німа,
І свисну двічі у туман.

«О ти, моя дурна пора,
О ти, моя нудьга стара,
Коли тебе я напою
І шхуну з дерева мою
Між рифів проведу і скель —
До берега спокійних вод,
До старості низьких осель,
Де год, як день, і день, як год?
Впаде коли на скроні сніг,
І буде старість на мені?»

І перше свисну я про це,
А свист у воду йде, як цеп.
Як цеп, булькоче в море свист
Під камінь маяка-сови,
В зелене око маяка.
Хитнеться кіль, важкий силвет,
Повернеться кермо злегка,
І крізь портовий парапет
Над морем зійде круглий жар
Й туман на ньому, як іржа.

І свисну знову в самоті:
«О ти, моя тверда постіль,
Моя кімната, як тюрма,
І наді мною рей нема!
Прийми мене на корабель,
Прийми, товаришу, за хліб.
Оце торбина. В ній і хміль,
І жменя рідної землі,
Нехай би парус наді мною
Та чаєнят на щоглі двоє!»

1927

РОМАН МА

Цей невеличкий увраж* я вважаю данню моїй молодості. Я хочу дивитися в слові, яке стоїть назвою, нових розумінь, нового змісту. Я маю віддати дань молодості.

1. МА

Ви відгадали — я хочу топтати романтичні полині. На ноги посиплеться гіркий пил, гіркий пил. Стежка буде вести за горби, в полиневий край. Гіркі подихи піднесе мені степ. Сонце розпливеться коло обрїю, як рана. День позганяє вітри на тирло на ніч. А я топтатиму гіркі полині.

Полинь росте на місцях минулих подій — там, де згадати треба життєві пригоди. Настойка з полиневого цвіту виганяє з тіла будь-яку лихоманку. Скот не пасеться на полинях, і пастухи вважають, що спати під полинем — небезпечно. Буде гірко в носі, буде гірко в роті й буде в голові рїй ос.

Торкнувшись медичних можливостей трави, зауважимо, що полинь ніякої ролі в нас грати не буде. Хіба що лежатиме Ма на нїй колись — тоді, як сонце буде великою раною.

Ви здивуетесь: ніколи Ма не може виїхати з Києва! Ви не повірите, що вона проміняє Київ на полині. Але: хіба знає чоловік суму завтрашніх обставин дороги? Хіба буття не опреділює? Коли сидимо ми вдвох тихо й дивимось на блакить і на зорі, на місяць і на роси,— хіба цього не виростило нам минуле буття? Та й чому хтось інший з нас п'є пляшку з білою головою й жадїбно тисне потім свою тремтячу сарну, не дивлячись на блакить і зорі? Чому?

* У в р а ж — робота, твір (з франц.).

Ма не міняла б Києва на полині — бо Ма була справжньою киянкою й знала, що її місто — найкраще за всі міста. Я її назвав — Ма. Можна було назвати більше шаблоново. Але слово Ма — для мене символ жінки. Це — ім'я жінки серед тисяч безхвостих пав.

Я не стану оповідати, якого кольору в неї були очі, солодко чи ні колисались перса, і як міцно ставала на тротуар її нога. Коли вона дивилась на вас, незнайомого, — це був погляд із лаврської дзвіниці. Другим разом — вона з очима входила до вас усередину. Тоді ви могли відчути, що руки в неї холодні й сухі.

Вона, звичайно, не нагадувала недопеченого вареника, що нафарбований вапном й карміном. Вона не губила на кожнім кроці люстеров, пудри, крейди для манікюру й інших дурниць. Вона була — Ма.

Батько в неї — вмер. Мати — Симонівна — стара. Дві кімнати й кухня на Гоголівській — там вона виростила коло матері.

2. РУБАН

Комісарові Кризі 18 років. Це показувало, що в нього гаряча кров і юнацький запал. А люди третього повстанського імені Комінтерну полку знали до цього, що його револьвер має завжди вісім вільних куль. Вісімнадцять років повільно блукали серед крові комісара, а очі досить часто бачили останні чужі хвилини.

Комісар Крига сидів сам і колупав мушкою улюбленого парабелума паркет. Його думок не розгадала б жодна піфія з Дельфів. Він іноді перевертався на спину й з насолодою випускав пару куль у сонячного зайчика на стелі. В кабінет тоді заглядав хтось із канцелярії, але зараз же вискакував, як гумовий чорт, маючи намір винести бідну голову.

Повстанські чуби любили комісара — він бився першим і бився «як халера». Цього було досить для людей. А якщо кулі комісара залітали іноді й в свої голови, — це були неприємні кулі, й усе. Комісара любили.

Але вища військова влада не вважала комісара Кригу зразком і всі його невиконання наказів записувала в книжку.

Кожна посудина має крайки, кожне вино, і старе вино, — добре в міру, й кожна дисципліна може розтягтись лише на певний відсоток довжини.

Вища військова влада прислала Кризі зміну.

Новий комісар зайшов до кабінету Криги, а його люди залишилися за дверима. Крига повернувся на бік і придивився з паркету вгору. Потім він солодко почухав себе під рукою й тихо вирішив:

— Вийдіть геть!

Новий комісар вихватив наган і, показуючи ним на Кригу, сказав:

— Товариш Крига,— сказав новий комісар спокійно,— інтереси Революції вимагають вашого усунення, товариш Крига. Я назначений комісаром.

Крига встав з паркету й сів за стіл. Подумав. Потім узяв свій вірний парабелум і помалу навів на комісара — проти нагана останнього..

— Пішов вон!

Новий комісар глянув Кризі в вічі, засміявся, задумливо свиснув і, не знайшовши в Криги вогника розуму, повернувся й вийшов із кабінету.

Крига взяв із стіни телефонну трубку й покликав своїх хлопців спокійним голосом, який вони завжди чули в боях.

За пару хвилин юрба хлопців підкотилася на гумових шинах до дверей будинку. Комроти — сільський одірвиголова в мирних умовах і партизанський бог роти тепер — зайшов досередини й подивився по східцях вгору — туди, де стояв новий комісар із людьми.

— Яка тут матъ балується! — сказав хоробрий комрот, піднімаючи вгору мушку гвинтівки й зсовуючи поламаний надвое козилок кашкета набік,— га?!

Новий комісар не чекав дальших пунктів допиту. Він підкинув праву руку й пробив кулею хоробре комротівське серце, як картоплю.

Дальніші пригоди мали назву — «коли мексіканський лев співає сопрано на березі річки». Бо новий комісар був мексіканським левом, а його наганове сопрано брало найвищі верхи.

Хлопці на гумових шинах не чекали нічого подібного й тому не дуже висловлювали обурення, коли двоє з них одержали перепустки на той світ.

Потім новий комісар вийшов із дверей сам і через мушку сказав хлопцям:

— Товариші,— сказав комісар,— мене Реввійська рада призначила вашим комісаром. Товариша Кригу усунено. Обратіть свої партизанські очі на Жовтневу революцію,

товариші! Ворог з золотистими погонями креше нам голови, товариші! Іменем РСФСР наказую підкоритись і скласти зброю!

Хлопці подивились один на одного й поклали гвинтівки.

Тоді новий комісар заклав нагана за пояс і виліз до хлопців на гумові шини. Поїхали до семінарії, де стояв полк.

Мітинг тягся недовго. Новий комісар багато не балакав. Партизани теж не любили теревенів розводити.

— Хлопці, розтуди його! — сказав один із язикатіших, — хіба ми контрареволюція?! Бий злотопогонну сволоч, третій полк! Я кінчив.

Новий комісар знайшов будинок для штабу й став жити. Комісар Крига дострілював останні кулі в сонячних зайчиків.

Не знаю, що думав новий комісар і що передумував Крига, — тільки на другий день вийшов товариш Крига на вулицю й пішов у напрямку до будинку нового комісара.

Там він став проти вікон і почав пристрілювати свій револьвер до блискучих шибок. Він, певно, бачив там тих же сонячних зайчиків.

Новий комісар дав Кризі вистріляти всі набої й потім вийшов, лагідний і спокійний, на вулицю, що затихла. Він нагадував холодного філософа на цій провінціальной вулиці. Його остроги задумливо дзенькали, й ліве око примружувалось, як на полюванні.

— Кінчив? — запитав комісар Кригу.

Крига шпурнув у пил свій коханий парабелум і не хотів розмовляти.

— Ходім зо мною в штаб, — поклав на плече руку йому новий комісар. І пішли вдвох мовчки й гордо.

— Будеш мені помічником, товариш Крига, — почули службовці штабу на порозі кабінету.

Дивна річ: стали рідними, як вода з водою. Вони ніколи не розмовляли. Розуміли один одного з погляду. І жили в кімнаті разом, і билися на конях поруч, і револьверами помінялись, як брати.

Обидва почували себе добре лише один коло одного. На людях — вони не знімали пальців з гашеток револьверів, сам на сам — сиділи тихо й казали одне слово на добу. Кригу іноді охоплювали зимні сни, й тоді новий комісар слухав його хлипання хлоп'яче й виряджав сво-

го друга в ніч на боротьбу з вітряками фантазії. Вертався Крига ранком, знесилений фізично, з порожніми очима й порожнім револьвером. А десь після ранку бачили сліди його куль.

Новий комісар і Крига жили так недовго.

Коли вища військова влада вирішила перевести Кригу на іншу працю й це своє рішення виконала,— новий комісар скрипів зубами.

— Я не служитиму в тій армії,— сказав Крига й засунув глибше в кишеню парабелум,— я втечу в Київ, товаришок!

— Валяй,— сказав йому комісар і вийшов до свого кабінету, щоб не бачити.

Через тиждень лише притих новий комісар. Тільки не балакав ні з ким. Раз проходив канцелярією й бачив, що дехто з людей грав у карти.

— Перестріляю всіх,— запевнив і велів карти викинути.

Пара днів пройшла, мовчав комісар, а хлопці потроху знову взялися за карти.

Що ж: двоє було забито, дехто ранений, а решта дякувала фортуні за відсутність куль у револьверові комісара. Партизанські частини ще й не це могли приймати!

Як бачите — цей увесь розділ має освітити постать мого героя до його зустрічі з Ма. Коли б я й кінчив тим, що він мав «обличчя зі слідами усмішок, що пішли безповоротно»,— цього було б недосить. Я трохи більше зупинив вас на моментах життя нового комісара.

Тепер ви бачите товариша Рубана таким, яким він був перед зустріччю з Ма й перед подальшими подіями.

3. КИІВ

Я співаю гімна тобі, моє велике місто!

Я бачив інші будинки в інших містах. Я чув інші протяги на інших, не твоїх вулицях. Я дивився в інші очі інших ліхтарів, не твоїх ліхтарів; але такого, як ти,— немає.

І я літав туманами на херсонських степах, я курів пилом на безмежних дорогах. Я чув, як дихали осінні полині на фронтах і як низько літали чайки-небоги над іншими, не твоїми дніпровими водами.

І я співаю гімна тобі, моє велике місто!

Коли край неба загориться, як каска пожежника, і сторожі на скверах поставлять коло себе пилу стовпи, працюючи довгими мітлами,— місто прокидається. А що несе кожен ранок,— хто зна.

Коли чоловік живе в степах,— його думки залежать лише від процесів у власному мозкові. У великім місті — думки чужі. Візьміть ви пройдіть вулицею півгодини — мало ви зустрінете людей? І кожна нешаблонова думка по якомусь принципові відіб'ється у вашому мозкові. У спілці з іншими — це надасть другого кольору процесові мислення.

Сонце співало на небі, як канарейка, вітер дмухав, як вентилятор, і земля тримала на собі Київ — велике місто.

Комісар Рубан ішов по Підвальній, маючи револьвер наготові. Власне, тут це було зайве — степи zostалися далеко позаду за Дніпром, лісова небезпека не могла притулитись на Підвальній.

Рубан ішов до Криги. Він зарані уявляв собі радість останнього й свою власну.

На Бульварній за Сінним базаром їхав тихо візник. Сиділо на нім двоє. Власне, сидів один, а другий бовтався, як мішок. Очі в останнього були зачинені, й коли Рубан підійшов ближче,— він пізнав свого приятеля, свого товариша.

— Що з ним? — тихо сказав Рубан.

— Мертвий. Задушили на власній квартирі.

— Хто? — побілів Рубан.

— Невідомо. Там зараз слідчий допитує хазяйок.

— Куди? — махнув Рубан головою на Кригу.

— До себе, в Чека. Чекіста по-чекістськи ховатимемо.

Рубан одвернувся, для чогось подивився на сонце й помацав долонею голову Криги.

— Холодний.

А на квартирі він застав схвильовану Ма, заплакану Анну Симонівну й слідчого.

Від цієї хвилини, власне, й починається оповідання про любов. Не знаю, від чого це взагалі залежить, що відразу щось заворушиться всередині — там, де працює приладдя, що гонить кров. Мені самому смішно з цього, але, вірите, і я б закохався в Ма, коли б не знав її майбутнього. Ма була уніка, а Рубан був трижды уніка у своїй ненормальності. Так почалася любов.

— Чого вам? — запитав слідчий.

Рубан мовчки подивився на Ма, витяг слідчому свій документ і сказав:

— Я його товариш. А з тобою ми наступали вмісті на Київ.

Слідчий придивився до Рубана, пізнав, і слідчого це задовольнило. Він продовжував роботу.

«...зазначена товаришка показала:

Вищеназваний товариш Крига живе в неї на квартирі приблизно з червня місяця цього року й постановлений на ордер жилкому. Вищеназваний товариш Крига жив тихо й смирно, і пияцтвом не займався, і жінок на квартиру не водив.

Відносно того, що він служив у Чека, знала дуже добре, бо вищеназваний товариш Крига про це оповідав кожний божий день. Відносно того, що він був хворий,— то я думаю, що він був не зовсім нормальний і хворий. Часто не давав спати ночами та розказував жахи.

Відносно того, що вищеназваний товариш Крига питав до мене симпатії,— я знала, але ніякого поощрення йому не робила. Він мені не подобався, як мужчина і як ненормальний. В останній час до нього перейшов жити якийсь товариш. Ім'я його було Коля, а прізвища я не чула й не знаю. Жили вони добре. Часто ми чули лише, що товариш Крига не міг спати ночами і будив тому й товариша Колю. Цілу ніч чути було, як він оповідав про розстріли. Він казав Колі: «Я й тебе коли-небудь розстріляю. Ось сюди дам кулю, й мозок вискочить».

Останню ніч нічого не чула, Крига не вертався, а ранком товариша Кригу знайшли надворі задушеного за горло. Відносно того, що, чи було в мене що-небудь з товаришем Колею,— можу відповісти, що— ні, нічого не було. Він мені був зовсім чужий. Більше показати нічого не маю».

— Я вас мушу заарештувати,— сказав слідчий.

Невідомо, що було причиною,— тільки остроги Рубана задумливо дзенькали та ліве око примружувалось, як на полюванні. Він відчував таємні нитки, що тяглися до нього від очей Ма. Нитки були міцні, і рвати їх не хотілося.

— Я беру її на поруки,— запропонував він, відчуваючи ці таємні нитки.

Я не знаю, як слідчий міг на це погодитись, але факт залишається фактом: Ма зосталася дома й слухала, як мовчав Рубан та зітхав на столі гарячий самовар.

— Я його любив,— нарешті зауважив Рубан.

Ма опеклася гарячою ложкою й подивилась на мрійну мідь, де відбивалась її червона щока та блискуче око. Рубан їй подобався.

Як передати такі хвилини, в які нічого не говориться? Рубан мовчав, Ма не говорила ні слова, самовар співав своє. Півгодини було тихо, але нитки все тяглись і тяглись.

— Мені здається, що я вас полюбив,— репліка від Рубана.

— Здається? — перепитала Ма.

— Мое прізвище Рубан, і я пропоную вам бути моєю жінкою,— сказав Рубан, і його холодні очі засвітилися без причини.

Якби це була не Ма, а інша — хто зна, в який бік повернув би кіль розмови. Ма сказала:

— Мені теж здається, що між нами є якась нитка або щось подібне,— і простягла руку. Рубан узяв руку.

Що трапилося б далі, якби не було того стуку в двері? Ма вискочила в сусідню кімнату, а Рубан відчинив слідчому Чека з агентом.

— Де дівчина?

— Є. Що таке?

— Товариша Кригу задушили співмешканець його й вона.

Рубан почув, як повернувся в дверях ключ, але тримав це в собі. Невідомо — була це любов чи лише остання послуга ради неї.

Коли поламали двері — Ма там уже не було, і ніякі шукання не дали сліду до її схованки.

Київ стугонів на ніч і напускав на себе вечірні тіні. На горі на станції кричав «КІМ» — бронепоїзд, чекаючи командира. Командир Рубан міряв велике місто кроками, а хтось у передмісті, «милуючись місяцем, терзав свою гітару».

4. ЛАТИШ МАТТЕ

Машиніст бронепоїзда «КІМ» брав коло водокачки воду. Звичайно, це була робота помічника, але останній десь гнів по дорозі від кулі командира. Згаданий командир — латиш Матте — був для машиніста мішком загадок. Ніякий спирт не мав впливу на командиріву

голову, і тим більше на командирів язик. Його прозвали «німий Матте».

Машиніст слухав, як булькала вода, і пильно стежив за безпечністю свого тилу. Командир міг з'явитись, як буря, а хіба тонка обшивка тендера врятує від кулі парабелума?

Вода драгувалась із машиністом і його майбутністю. Вже холодний піт почав проступати на чолі.

Нарешті якась крапка часу, якась жартівлива хвилинка переповнила командиріву чашу: він вискочив із вагона й мовчки одсалютував у повітря одним пострілом. Друга куля мала йти на тендер паротяга. Задумливо дзенькали командиріві остроги, й ліве око примружилось, як на полюванні.

В цю хвилину на перон вибігло двоє військових. Вони здивовано глянули на револьвер командира й не знали, що думати. Командир підняв на всякий випадок зброю.

— Товариш,— сказав старіший із двох — колишній полковник з довгими вусами,— я командир першого мортирного дивізіону. Мені потрібна ваша поміч.

Латиш Матте перекинув револьвера в ліву руку й простяг праву руку гостю. Потім він почав дивитись у вікно апаратної телеграфу й стояв так увесь час.

— Ворожа артилерія сильно б'є по моему участкові,— продовжував командир дивізіону,— очевидно, десь є гарний пункт для ворожого спостерігача. Я хочу послати свою розвідку й потім, за її відомостями, вдарити перехресним огнем по ворожих батареях: з моїх мортир і з вашого бронепоїзда.

— Я їду з вами,— сказав латиш і махнув пальцем на свого помічника.

— І зо мною двох. Триматись під парами. Ти — командир.

Всі їхали верхи. Бронепоїзд мав свої коні. Латиш тис коня острогами й піднімав пил. Село було недалеко за щіткою сосен. Вечір ще не мав наміру виходити на зміну. А день мовчав, як вода.

На селі, коло хати, де жив тов. Доенгардт (командир дивізіону), латиш прив'язав коня й пішов вулицею в ліс. Двоє його вірних ішло тридцять кроків ззаду. За селом Матте оглянувся й не сказав ні слова. Це значило, що латиш нічого не має проти, і люди можуть не боятись.

В лісі Матте вибрав високого дуба, скинув чоботи й подерся вгору. Люди стояли внизу мовчки, не рухаючись. Матте п'ять хвилин роздивлявся навкруги в бінокль.

Зліз, і всі пішли назад.

Раптом латиш скочив у кущі й ліг. За ним це зробили його люди, не розуміючи нічого. Скоро на дорозі виткнулось троє. Латиш придивився в бінокль і потім спокійно вийшов на дорогу з кущів.

Вершники побачили піших, і миттю серед тиші лісу лунко прокричали постріли. Багато берез було перепсовано кулями, а вечір злавив по драбині тихо й вештався вже в подихах лісу.

Латиш ішов просто на вершників і грався ліщиною гілкою. Його хлопці йшли один за одним ззаду. Один вже волочив ногу, а другий витирав щось червоне з обличчя.

Вершники позскакували з коней і перестали стріляти. Вони тримали голови піших на мушках і терпляче чекали ворожих намірів.

— Стій! — крикнув один вершник.

Матте продовжував іти вперед, ламаючи гілку, а один з його людей похмуро вилаявся й сказав їм останній параграф «послужного списку» Матте.

— Гади чортові, — вилаявся вершник, — чому ж ви мовчали?

— Доволі, — вирішив один із людей Матте, — катись, доки не покуштував кулі!

Латиш проходив мимо спокійно й не дивлячись на тих, що стріляли. Тоді один з вершників заступив дорогу.

— Здоров, Шурка!

Матте підвів помалу очі й придивився. Потім подав руку, щось буркнув.

— Братішка, та ми ж умісті на «Коршуні» були. Зараз я в артилерії, їду на розвідку. А ти, братішка, що робиш?

Матте помалу одвів назад руку й кудись нею показав.

— Треба там придивитись до вітряка на горі, — сказав Матте й пішов дорогою. Через кілька кроків він вернувся й простяг товаришеві з «Коршуна» руку:

— На, братішка!

Тоді, як ніч розсипала на небі золоте просо й вітер куйовдив гриви коней, — товариш Матте гнав свою тінь

аж до станції. Там він, як вихор, скочив у вагон і надушив кнопку дзвінка два рази. Це значило, що через п'ять хвилин буде три дзвінки, а потім, коли поїзд не зірветься з місця,— багато буде мертвих.

Поїзд рвонувся після третього дзвінка й пропав на далеких рейках.

Командира дивізіону тов. Доенгардта здивував від'їзд із села тов. Матте. Коли ж закохав на станції паротяг і поїзд Матте кинув по дорозі іскор,— тов. Доенгардт здивувався ще більше. Ніяких розмов у них із тов. Матте не було — лише вислухали вони вдвох заяву чужого селянина про те:

що троє розвідників лежать покатовані коло вітряка;
що заманила їх дівчина в червоній хустці;
що в селі стоїть ворожий легіон;
що дівчина чужа, не наша, живе в селі з матір'ю;
що вона сказала розвідникам — нікого в селі немає,
і що красива вона до біса.

Командир Доенгардт зауважив, що треба ранком взяти з бою село,— і все. Чому ж латиш полетів до чорта й що прийде далі на його дурну думку, цього — командир Доенгардт міг побожитися своїми вусами — не знав. Одного боявся командир — щоб Матте не став на перешкоді його, командира Доенгардта, планам.

Поїзд Матте пролетів тим часом пару верст і став, як закопаний, від дзвінка з кабіни командира. Можна було дивуватися тільки, як не позривались із місць гармати!

Сам Матте вийшов із вагона на насип і понюхав теплі подихи ближчого болота. За лісом мало бути село, а зір до нього не доходив, бо хіба те просо, що ніч обсипає ним молодика, світить?

Матте виліз на дах вагона й довгий час стояв нерухомо. Поїзд мовчав. Була ніч. Люди чекали слів командира Матте.

Командир зліз із вагона й покликав до себе машиніста.

— Туди, за той горб. Дві верстви. Тихо, щоб і чорт не чув,— сказав Матте й, зайшовши в свою кабінку, заснув, ледве ліг на ліжко. Поїзд рушив.

Здається, снів у командира Матте не було. Він скочив на ноги, коли поїзд став. Як тихо не їхав машиніст, а Матте відчув це якимось інстинктом.

Був саме той ранок, коли ще й «чорти не бились навкулачки». Приладдя до денного освітлення десь блукало за горизонтом, і якісь кури стали потроху вибирувати небесне просо.

Командир Матте зловив у бінокль тумани над ворожим селом і зібрав помічників на нараду. Але в цей час блиснуло велике кресало, забігали луни по лісі, й командир дивізіону тов. Доенгардт став крити ворога з мортир.

Командир Матте скривився, навіть декому здалося, що він хотів вилятись, і показав пальцем на село. Це відносилось до «орначів» на бронепоездові. Заскрипіли башти, і бронепоезд «КІМ» став бити по флангові.

Білим осіннім ранком командир Матте заїхав на коні в село. Коло млина була юрба людей і на принесених столах лежали трупи розвідників. Один із них не був ще трупом, але мав уже для цього всі візи на своєму мандатові й на грудях.

Не треба розповідати про ці візи. Завжди буває, що люди вміють краще хижаків різати живих людей. Ці візи були — неохайно зроблені начерки зір, назва Республіки й прізвища Вождів. А розвідники були трупами від начерків гострими ножами!

Тихо стояв побитий гарматами вітряк, ошаліло дивився народ, і кусав свої довгі вуса тов. Доенгардт.

Командир Матте ткнув повід коня комусь у руки й спокійно підійшов до розвідників. Нічого не відбилось на його обличчі. Це була залізна душа. Він уважніше подивився на товариша з «Коршуна», мимоволі глянув на свою зброю і хотів відійти. Тут якась рука вставила палку в фортунине колесо. Все пішло димом.

До гурту підбіг чоловік і крикнув:

— Дівчина в червоній хустці тікає в лісі!

Нікому не пощастило побачити, як сів на коня командир Матте. Його з місця наче здуло вітром. Кінь закрехтав і понісся до лісу. Двоє хлопців з «КІМу» ледве встигли за ним.

Дійсно, якась дівчина тікала в ліс. Червона хустка ще здалеку кидалась у вічі. Командир Матте доскочив конем і став.

— Рубан?! — закричала дівчина.

Командир Матте — він же Рубан — не відповів нічого. Він схватив дівчину з землі і, направивши коня до вітряка, притис його острогами.

Коло столів із розвідниками Матте кинув дівчину на землю. Віддав комусь повід коня. Поправив на голові зеленого кашкета й показав ближчому чоловікові пальцем на дівчину. Той узявся за гвинтівку. Командир Матте вирвав її в нього з рук і закинув у траву.

— В'яжи до вітряка. До крила! — сказав кризь зуби командир Матте. — Починається вітер.

Тоді червоноармієць повернувся до Матте, блідий і спокійний, як на високій горі сніг. Він глянув у рурку револьвера командира Матте, попестив поглядом начерки зір і прізвища Вождів на безсоромних і розхристаних грудях розвідників, сказав.

Говорив тихо:

— Товариш командир, — сказав червоноармієць і мотнув головою на розвідників, — хіба вони на це согласні? Товариш, — крикнув чоловік, — хіба вони согласні?! Сонце не хоче бачити таких діл. Вціль її з парабеля!

Командир Матте вистрілив у сонце й сказав, коли вітер одвіяв дим:

— Хто?

Люди не рухались, лише очі мимоволі слідкували за мушкою револьвера.

— Вдар її сам! — крикнули з гурту.

Командир Матте тоді спокійно заклав на місце револьвера, звільнив праву руку й потримався нею за руку другого чоловіка; командир Матте тоді схватив за груди тов. Доенгардта, що нервово ходив поруч, і придивився йому в вічі; не кваплячись, витяг його, Доенгардтову, шаблю; далі він підійшов до дівчини на землі й мовчки простромив її до землі. Потім він поїхав на свій «КІМ», залишивши все, і піл від копит заступив сонце.

Колишній полковник Доенгардт з білим обличчям витяг із землі свою шаблю й витер її, Ма заспівала тонкою й прілою ниткою, а народ увесь розбігся.

— Рубан, дорогий! — прошепотіла Ма вже перед смертю й струснула блідою рукою полиневий цвіт. Білі полині обсіпали гірким цвітом любов. Поруч на столах хололи трупи розвідників.

Тов. Доенгардт велів передати Матте останні слова Ма.

— Пустяк, — сказав командир Матте — він же Рубан — і прострелив білу невинну кору ближчої берези. Так закінчився роман.

Невеличкий горбок у полинях завжди приваблює до відпочинку. З землі росте біла гірка полинь і нагадує любов тієї, що лежить під горбом.

Раз, сидячи в тумані вечора, коли сонце сідало великою раною, я знайшов тут порожню гільзу, що приніс сюди якийсь романтик від парабелума товариша Рубана.

Київ, 1925

ТУЗ І ПЕРСТЕНЬ

І

— Уявіть собі, що ви лежите на операційному столі. На обличчя вам кладуть полотняну сітку, а потім тихо й поволі стануть крапля за краплею — хлороформ. Не забудьте при цьому, що руки ваші міцно прив'язано і ногами ви не можете зробити жодного руху. Велика рука вічності здавить ваше горло. Щось солодке, в'їдливе піде до вас у ніздрі. Це буде хлороформ. І десь здалеку-здалеку почуєте тихий і повний суворого рішення голос:

«Рахуйте!»

Ви кусаєте себе за холодний язик, душите себе солодкою-солодкою парою. Вам здається, що груди розірвуться голосним вибухом. Зачините тоді очі й дерев'яним язиком продовжуватимете рахування. І в голові задзвенить якась весіння мелодія.

Минуле оближе теплим язиком вас, і захоче жити тоді ваша кров. Самоцвітним каменем без ціни вважатимете життя, що так сіро минало, так сіро котилося мимо. Хлопці, як же не хочеться вмирати!

Так говорив Пантелеймон Большаков, наш санітар. Липневий вечір зсовував на ворожу сторону сонце й помалу починав фарбити голубий дах наново. Дзвеніла в повітрі бджола, перелітаючи станцію, далеко й вперто десь стріляли гвинтівки. У вагонах санлітучки стогнали ранені.

Почали тихо брязкати рейки, і на обрії показався дим. Він ішов далекою хмарою, почорнішав, підвівся й загув густо до станції. Гудок дійшов до Большакова й став, як місток між двома берегами. Потім семафор

махнув червоною дощечкою, стрілочник вийшов до стрілки, затремтів міддю знову гудок. Прийшов бронепоїзд «КІМ» і став поруч, став близько.

Коло Большакова звисив ноги через двері теплушки лікпом Мишка. Вони обнялися урочисто й ніжно і з робленим презирством оглядали броню, що заступила станцію. Прямо їм у вічі дивилося темне око кулемета.

— А якби лимонку підкласти — перекинула б?

— Не перекинула б, — Большаков подивився на червоні літери. — «КІМ», тут, брат, міну треба, як на морі.

Жовтий мідний перстень на вказовім пальці зупинив його погляд. Перстень був товстий, як обруч. Від персня починалось сине слово, над яким прямокутний парус стояв на китайській джонці струнко. Слово було: «Коршун», татуїроване синьою фарбою.

— Цей перстень нагадав мені його історію. Коли б тут був і Шурка Рубан, я хотів би відійти з ним на мінутку. Ляпають братішки, що він ще живий.

Лікпомові набридло дивитися на перстень під час перев'язок, а тут ще якась історія.

Большаков презирливо й широко гикнув, взяв котелок і пішов по чай на станцію. Зустрівши на платформі матроса, що пишався розкішним кльошем, Большаков обрєвізував його з напису на кашкеті до калош на босих ногах.

— Братішка, хто у вас командир?

Матрос не звертав уваги.

— Я спрашую, братішка! Це — не Шурка Рубан?

— Не! — Матрос виразно плюнув на землю між собою й Большаковим і задумливо почав розтирати калошею.

— Ти не задавайся, братішка, — сказав серйозно Большаков, — видалі таких! Ти ще моря й не нюхав, братішка, а я вже солоний.

Матрос витяг із кишені наган і демонстративно звів курок.

— Бачиш, шпана санітарна?

— Бачу, — констатував Большаков і повернувся до матроса спиною. Матросові було цього мало. Він вилався, тримаючи наган у руці.

Дальші кроки Большакова сполошили бронепоїзд і станцію. Большаков хутко обернувся й підняв матросову руку з наганом угору. Далі він пустив матросові трошки

крові з носа. Наган непередбачено вистрілив, і ожила станція.

З «КІМу» вискочило кілька людей. Але Большаков мав уже наган у своїй руці і стояв непохитно, стояв спокійно. Хтось із братішок запропонував здатись і розпочав стрілянину. Куля пішла лише в повітря. Большаков мовчав.

Далі запанувала така тиша, як на палубі під час морського штилю. З вагона вийшов помалу командир. Він ішов просто, і його люди розступались, як колоски жита.

— Хто стріляв?

Большаков, почувши голос, оглянувся. Потім широчезна усмішка зіпсувала його урочисте обличчя.

— Братішка! Рубан! — і заклав нагана за пояс.

Командир зацікавився лише на момент. Став потім знову серйозним і холодним.

— Моє прізвище — Матте.

Большаков не здивувався, простяг ліву руку й показав на перстень.

— А це пізнаєш, Шурка?

Командир на перстень не подивився, обвів очима всіх братішок і, взявши Большакова за руку, повів за собою в «КІМ». На пероні залишився котелок із міді, якого чекав лікпом Мишка, дістаючи цукор і хліб.

2

Сонце з'їхало на палець нижче. Два рази підходив лікпом Мишка до котелка, що лежав на гарячій пероні. Обидва рази він чув неголосне: «цсс» і суворе махання руки братішки-вартового. Власний санітарний котелок валявся на посміщище цілій станції, а брати його не можна. Розмови вартовий не підтримував, на питання — мовчав. Лікпом сів у холодок і почав дивитись на свій посуд, як гадюка на птаха, розчинивши рота.

По путях бігала сторожева курка, і захотілось їй піти вже додому. Вона заклопотано переступала рейки, шукала баласту в свій шлунок і, повернувши голову набік, спостерігала, на якому місці сонце.

Літній день був найсиній і найвисокий. Далекі обрії хиталися хвилями, як справжні океани. Тільки не було в них холодку, що дише від морських обріїв, був зелено-блакитний туман, золотавий пил далеко і повсякчасні розмови гвинтівок на сході.

Курка підлетіла на перон і зразу ж зацікавилась котелком. Вона помалу підійшла й серйозно подивилась на вартового й на лікпома Мишку. Заглянула всередину котелка.

Двері поїзда відчинились, і на землю зійшов санітар Большаков. Більше не вийшов ніхто. Большаков, як ведмідь, переставляв ноги, щось мурчав собі в бороду, і мідний перстень блищав у нього на пальці. Сорочка не мала пояса, не мала гудзиків. Через плече в нього був тепер ремінь, і на ньому бовтався маузер в дерев'яній кобурі.

Курка побігла шукати собі захисту. Котелка взяв у руки Большаков і тоді побачив лікпома.

Вони привіталися сильними словами, які тепер вже розкидані по степу до нових боїв і які не вміщаються в касі наборщика.

— Ех, Мишка, якби ти знав, що це за Рубан! У нього на гігантських грудях золотий годинник.

Мишка годинниками не цікавився. Новенький маузер більше прийшовся до душі.

— Дасиш поносити?

— Ти ж лікпом! На біса?

Героїчна душа Мишки стала в позу. Одставивши ліву ногу наперед, підтримуючи правою рукою уявлену зброю коло боку, притискуючи до серця портфель, він думав, мріяв, і сам Наполеон був перед ним хлопчиком.

Лікпом Мишка ходив у кожне містечко рекувізувати ліки. Це були найвидатніші дні лікпомівського життя. Він надівав чорного шкіряного кашкета з величезними автомобільними окулярами, вішав на шию банку з протигазовою маскою, за пояс стромляв дві білих гранати без капсулів і в руки брав жовтого портфеля невідомо з чим. Большакову й другому санітару він діставав на час гвинтівки з багнетами і велів тримати напоготові пальці на спускові. Санітари це робили й кашляли від сміху. Містечкові аптекарі терпляче слухали войовничі крики лікпома і боляче дивились, як булькав йод, що його зливали розбійники в одну пляшку.

— Поносити дам. Неізбежно.

Сірий бронепоїзд дав гудок. Командир через ляду подивився на перон. У рот до Большакова заїхало колесо і застрягло там між білими зубами. Він сміявся. Усмішка не була широкою, командир на неї не відповів. Колеса помалу рушили.

Тоді Большаков крикнув:

— Братішка, котра година?

Командир подивився на годинник, що горів і блищав на сонці. Щось подібне до усмішки майнуло в його очах, сірих, як туман. Бронепоезд пішов, і обрій знову зімкнувся навкруги.

— Славний парнишка,— сказав Большаков,— і золотого годинника має від Республіки!

Лічком Мишка пішов по чай. За депо далеко біліла річка, і степ хвилювався, виконуючи шумову музику своєї опери. Большаков старанно обходив рейки й намагався не помічати санлітучки, що в кількості чотирьох теплушок одна стирчала серед станційних рейок. Тут, на цім полустанкові, він пригадав далекі вогні південного Марсея, пригадав хистку палубу «Коршуна» після ночі в салуні Сан-Франціско, подивився на китайську джонку й перстень на своїй руці. І, діставши з кишені пляшку рому, запив спогади солодко-пахучою ямайкою.

Лічком приніс чай. Пили чай з ромом, згадуючи Шурку Рубана. Годинники цілого світу посилали в минуле хвилини за хвилинами, а санітар Большаков думав про все, що нагадував ром.

— Пізнав перстень у два щота,— сказав Большаков.

— Ну?

— Потяг до себе й за стіл посадовив. Стоїть і в вічі дивиться. Мовчить. «Ну,— кажу,— Шурка, плече твоє загоїлось?» — «Загоїлось»,— каже. «А Вільку з Франціска пам'ятаєш?» — «Пам'ятаю»,— каже. «Ну, дай же, братішка, вип'ємо»,— кажу. Тоді він поклав мені в кишеню цю пляшку. «Не можна,— каже,— мені пити зараз». Дивлюся я, ну й жалко ж мені стало! Мовчу. Сидить він такий, як побитий. Заклюють його, думаю. А він тре собі лоба й щось згадує, тре знову лоба і далі згадує. Сурйозний такий, не той Шурка, що на Василькові «яблучко» танцював. «Шура, як твої кльоші на суші дзвонять?» — «Нічого»,— каже і показує золотого годинника,— золотий годинник Республіки і спасибі герою Олександрю Матте — Рубану тоже. «За діло»,— каже він, цей двохфамільний Шурка. «Не хочу,— каже,— тобі розказувати — за діло одне пустякове дали, врем'я щоб наглядать. І маузер ось з монограмою». — «Розкажи,— кажу,— товариш Матте-Рубан», ну, він мені й розказував, сидячи навпроти і дивлячись на мою лічність.

«Останься,— каже,— в мене, Большаков».

Ну, думаю, їдять його тут сухопутні боцмани, їдять, та й край. Думаю, кожний кльошем перед його носом із претензіями крутить. Тільки це я думаю,— входить один. Побачив Шурку і майже здох.

«Чого вам, товаришу? — каже Шурка, беручи шпалера,— чого вам, товаришу,— а братішка, бачу, біліє-біліє й більше лякається,— чого вам, товаришу, в бога-богородицю?! Я вас кликав?»

Но, конешно, стрілять не почав, бо я придержав. І — «Шурка мій,— сказав я,— це тебе цукроварня спортила».

Словно, сиділи ми, балакали, а Шурка на карті щось дивився.

«Останься,— каже,— в мене, Большаков».

«Ні,— кажу,— не можу я. Кінчу свої уколи в лікпома. Відновився,— кажу,— Марсель. Не можу, братішка,— ніс може спортиться».

Засміявся він.

«Ну, кінчиш,— до мене при. І візьми ти,— каже,— од товариша Шурки Рубана цей маузер із сребряною монограмою. На!..»

Лікпом Мишка прочитав на монограмі горді слова командира і став прочищати голку шприца, притягнувши звідти дротинку.

— А перстень? — запитав він між іншим.

— Можу розказати про перстень.

Далі лікпом набирав у шприц рідини, витирав спиртом вену коло ліктя, стромляв у вену голку, а Большаков починав оповідати про свій перстень.

Лікпом і санітар лежали потім між рейками, і санітар оповідав, аж доки не перестало гріти сонце, доки не стали довгими тіні трав, доки...

3

— Кожне «яблучко» має свій тембр. Кожний тембр властивий лише банді музик, що «яблучко» те грає. І коли десь у степу, широкім, як кльош, до тебе дмухне «яблучком» — ти будеш знати, в чом'я дело. Або шпалера кинеш у траву і заховаєш у кишеню зірку, або зірку сховаєш, а шпалера в руку візьмеш, або те й друге не ховатимеш. Будуть: банда, або махновці, або свої.

Найбільше я люблю махновське «яблучко», люблю, як вітра в штиль, як бабу теплу, махновське «яблучко» на

сто струментів. Ще за п'ять верстов довіється воно до тебе і вдарить наповал. Підеш мести кльошем по дорозі, по пильному проспекту, підеш і підеш. Гранати бовтатимуться коло пояса, позаду буде безсонна доба, а ти йтимеш, доки не заблищать білі труби й фанфари. А братішок у Махна, брат ти мо-ой! А жратви у Махна — мо-ой! Грошей!..

Я тобі розкажу колись, як я на тиждень до Махна завлюкся, як екзамен на анархіста держав — спиртовий екзамен, і як потім утік по сознательності...

А на станції Василькові стояли ми тоді як батальйон військ ВЧК. З «Коршуна» нас було троє: Шурка Рубан, Ванька Мороз і я — Пантелеймон Большаков.

Саме така, як зараз, пора: день заходив на вечір у бухту, сонцеве плавання через пару годин кінчалось. Ми між двоколками на площадці грали в проферанц Ваньчиними картами, а Рубан садив «яблучко» між рейками під гармошку. Мені не везло. «Доволі», — сказав я після другої карти. Банкірщик відкрив свою. «Десятка, чортів банківщик!» — крикнув я од злості. Другу карту витяг — теж. У мене вісімнадцять, і я програв. Що? Очко? Це стара назва, товаришу лікпом.

Тоді я побачив нашого командира, нашого геройського командира. Він вийшов на перон скучної станції Васильків. З ним ішов брехун, гад і сукин син, як потім ми узнали.

«П'ярні, — сказав наш, — цей товариш нам резолюцію предлагає».

Ми зібралися, скільки нас було військ ВЧК, і чекали резолюції.

«Вот, товариші, — сказав гад і брехун, — на советську цукроварню імені товариша Лібкнехта нападають бандити в кількості двадцяти чоловіка. Я пропоную по два пуди цукру кожному з двадцяти чотирьох товаришів, що згодяться поїхати туди на дві доби».

Ладно, одібралось нас двадцять чотири. Шурка, Ванька і я — першими. Командиром один студент медичинський, двоє братів з «максимкою». Патронів сот по дві. Думаєм, виставим застави, а самі хоч виспимось та в проферанц цукор пустимо. Ванька й карти взяв.

Ідемо ми дванадцять верстов, сонце наближається до петлюрівської границі, у Ваньки Мороза блищить на пальці цей перстень. Минули лісок, видно й цукроварню. Товариш Большаков і каже: «Гулять будемо, хлопці?»

«Мовчи,— сказав Рубан,— он у куцах пастухи па-
суть».

І, вставши, без сомнення, пішов товариш Рубан до па-
стухів. Балакав із ними, кулаком махав, за грудки тру-
сив. Прийшов і сів. «Поганяй,— каже,— мовчать гади —
коров'ячі пастухи». Поїхали.

У балці перед цукроварнею злазить Шурка Рубан
оправиться і непомітно пальцем зробив товаришу Боль-
шакову й Ваньці Морозу. Хлопці вперед поїхали, а вони
ззаду йдуть — Шурка, Большаков і Ванька.

«Хлопці,— каже Рубан,— тіжилó! Через пастухів
узнав, що в банді тисячі, а не двадцять. Чотири села
підпрапорщик підняв. На комуну і проти жидов. Тіжило
прийдеться».

«Може, зарані сорвать когті?» — запитав Большаков
несознательно.

«Не, братішки, ми наказа виконаємо. Злякалися,—
скажуть бандити і ще десяток сіл піднімуть. Будемо би-
тися і — мовчок. А того гада, що післав на смерть, ми
потім знайдемо». Порадившись малое время, вони смі-
ливо стали доганяти свої підводи.

А в заводі, брат ти мой, вгощеніє! Шамовка, само-
гон,— пий, братва. Сонце зовсім червоним стало, вели-
ким і круглим. Крайком лише визирало з-за кам'яної
стіни, що була навкруги. Цукроварня маленька, будин-
ків небагато, і величезна стіна з залізними воротами.
Весело братві, а Рубан реч говорить:

«Товариші,— каже,— благодаря революції у нас те-
пер повний шторм! Но когда Советська власть скаже
кров вилить на блюдо, то що нам дорого — завоювання
чи якась паршива кров, у господа бога, наконєц?!
Смерть контрреволюціонним бандам, которіе вооруже-
ни до зубів!!»

Тут убігає один чоловік і кричить, наче його взяли на
мушку:

«Банда наступає!»

Ми враз вискочили за стіну й окопалися. Позаду нас
була канава з водою, болотом, дерезою. За канавою —
стіна.

Товариш Большаков лежав, командир-студент стояв,
двое братів крутились коло «максима», решта товаришів
лежало між Шуркою Рубаном і товаришем Больша-
ковим.

«Бий у гроб,— сказав Рубан Большакову,— тих, хто захоче сорвать когті!»

І, словом, лежали ми, через мушки дивилися, гвинти, затвори перевіряли, патрони розкладали під рукою. Проти нас поле тверде підіймається помалу вгору, через п'ятсот сажнів бугор, над бугром червоне сонце. І подумав тов. Большаков, що він своє останнє сонце розстрілює. Заходило сонце, і чути було гомін, тупотіння, наче від великої череди. Була така тиша, що здавалося — спиш важким сном.

А тільки заховалось сонце, на його місце вийшла чорна сила. Ішла маса. Останні промені блищали на косах, вилах, багнетах. Було тисяч зо дві.

Наші мовчали. Банда сунула чорною хвилею. Командир-студент приклав свисток до рота, коли можна було вже бити, не цілячись. Почався бій. Бій вечірній, лихоманковий бій...

Ви можете зупинитись тут і оглянути все, що є навкруги. Бо перед видимою смертю чоловік оглядає світ. Він для чоловіка остільки новий, незнайомий, що минуле життя здається лише прологом, увертюрою до чогось більшого, майбутнього. І мені — оповідачу — це здається, але я все заховаю в собі, і лише нервовий стиль, може, передасть вам моє хвилювання...

...Димки схоплювалися за димками, кулемет строчив без «задержок» ленту за лентою, рикошетні кулі хльоскали й співали, співали й хльоскали — останні кулі чийогось кінця. Кулемет строчив, люди ряд за рядом падали наперед, як зрізані, темна маса переступала, минала, йшла. Ось кулемет став захлинатись, розігрівшись до того, що закипіла вода в «кожусі», гвинтівки парували й боляче били в плече. Товариш Большаков бачив перед себе чорне щось, жахливе, смертельне. Товариш Большаков тоді кинув гарячу гвинтівку геть і, схопившись на ноги, дав в упор дві гранати одну за одною. Він перескочив канаву, продерся через дерезу, по запертих воротах виліз нагору, впав у двір, і в голові задзвонило щось, задзвонило...

Прокинувся я — товариш Большаков, общував себе — все ціле, на поясі три гранати висить. Страх на мене напав. А за стіною крики чути, вогні горять, матюкаються. Побіг я, як заєць, в одні двері. Попав на східці. Вгору. Іду. Велика кімната, під ногами наче пісок хрумтить, ба-

гато піску. Взяв рукою, поклав на язик — цукор. А в кутку я наткнувся на чоловіка, на Ваньку Мороза.

«Ванька,— кажу,— суки ми з тобою! Одна смерть, чи в цукрові тут, чи на дворі! На палубі, як военмори. Сидно мені, Ванька».

«Командира й кулеметників на вила підняли»,— це Ванька.

Пішли на двір і в скорості знайшли ще трьох своїх, почали робити орієнтовку. Виліз я на стіну, одним оком на степ дивлюсь. Свербить моє око, бо так і чекаю, що хтось вилами штурхоне. Небо синім зробилося, як пуп, на небі дорога з Криму в Київ, через Васильків просто. А зорі холодні й підсліпуваті через дим, через білу пару. Але на зорі мені, наплювають — навкруги табір з багатьма вогнями, стелиться дим, ходять вартові, і чути, як жариться на вогні щось чоловіче, бо дух забиває серце, бо скидає з голови шапку. Брат ти мо-ой, я почти впав назад у двір! «Братішки,— кажу,— тут нам і каюк. Навкруги вольні з косами военморів вартують».

Но один був Ванька Мороз. «Спомни,— каже,— братішка, сині моря! Згадай Вільку з Франціска.— І показує цей перстень.— Я не дрефлю, товариш Большаков, чужої кулі. Зараз ніч — банда полізе лише ранком. Я лягаю спати на три години, а ви киньте дві гранати за ворота. Перед ранком щось надумаю». Пішов він спати в цукор.

Я, звичайно, взяв у праву руку лимонку, витяг загвіздок і кинув за ворота, одійшовши вбік. Це було для паніки, щоб вони не полізли сюди ніччю. Бомба розірвалася, як самошеша, розкидавши пару бандитських вогнищ та освітливши на момент ніч і степ. Бандити одсунулись далі, а ми ходили всеньку ніч, матюкались так, що луни сковзалися по дахах, досягаючи зорь, бога, світла, темряви, і згадували все, що хотіли.

А ніч проходила, минала, як і все минає; сине небо, як і завжди ранком, мало витягти з-за гори сонця, сонце всім налле життя з золотого чайника, життя малого, короткого, як крапка, але і в крапці терпкого, солоного, вічного життя, вічної відміни матерії.

Не знаю, як минала ніч, бо товариш Большаков не помітив і не примічав. Вогнища потухли за стіною, лише вартові голосно позіхали та курили городняк, цікаючи через зуби. Небо начеб хто рукавом витер — стало голу-

бе, як сніг. На сході от-от мала з'явитись біла смуга, але було ще темно. Збудили Ваню Мороза.

Він витяг із кармана колоду карт для проферанца. «Тягни, братішки,— сказав він,— найстаршу хто?» Ми потягли, і витяг товариш Большаков короля. Решта менші мала. «Ану, тепер я,— засміявся товариш Ваня Мороз,— я потягну». І потяг він карту і витяг він винового туза, туза, що старший за короля. «Я, братішки!» — сказав Ваня, і, взявши всі карти, він поклав мені їх в кишеню. «Давай мені лимонки». Ми дали йому чотири рівним щотом. «Тепер слухайте, що надумав Ванька Мороз, коли він у цукрові спав і сни різні бачив. Нас п'ятеро. Ранком поріжуть нас усіх. Краще один загине, ніж усі». «Братішка,— сказав я,— разом давай». «Дурню, а перстень нащо? Мене нікакая сила не візьме».

Він виліз на західну стіну, а ми на східну. Я відібрав у хлопців три гранати. Потім ми почули, як стрибнув Ваня Мороз, розірвалася граната, за ним побігли вартові, і палахнула світлом друга граната.

Доки табір метушився, схоплювався на ноги, ми бігли степом на схід, у Васильків.

Товариш Большаков мовчки біг і червонів, червонів і став червоним, як прапор. «Братішки,— крикнув він,— здохну, кулю собі дам!» Стали. «А де це видано під білим світом, щоб Ваньку Мороза Большаков — сукин син — покинув?! Га? Спрашую?»

В скором часі ми побігли понад ліском на допомогу Ваньці, що викинув уже свою третю лимонку. Ваньку ми зустріли далеко і, пустивши зразу чотири гранати назад, затопали ногами до скучної станції Васильків.

Товариш Рубан — наш Шурка — лежав у ліску без пам'яті з сокирою в руці. Ліве плече його розпухло, як тісто. Ми почали його будити, і він, скочившись на ноги, побіг, як кінь. Ми піймали, заспокоїли, він уривками тер свою голову, лаявся в світ і копійку, хлипав, як баба, і розказував свою случайність.

У болоті під дерезою лежав Шурка Рубан ніччю. І пальцями зачиняв собі вії на очах, але пальці не слухали, очі все бачили, все печатали Рубанів мозок картинами. Командира й кулеметників пекли на вогні й різали їм біле тіло. А в небі ввижались журавлі, а в полі йому ввижались жита і як цвітуть трави, і всяка нісенітниця.

Коли товариш Большаков кинув гранату за ворота, Шурка Рубан виліз і побіг під стіною. Хтось ударив його обухом по плечі, Рубан відповів кулаком і, вихвавши з рук сокиру, побіг і побіг, не знаючи куди, чого.

Так ішло нас шестеро у Васильків.

Наш геройський командир щось у караульній кімнаті писав. Ми сказали за вісімнадцять бійців. Командир побілів і став так плакати, що ми поспиралися на стіни, а кімната закрутилася, попливла тоді нам. Шурка Рубан пробив сокирою стіл і став смикати з голови волосся...

— А як же банда? — перебив лічком.

— Із банди ми зробили грязь. А перстень...

По пероні пройшла дівчина, і це перервало розмову, направивши думки в інший бік. Сонце мало через годину зайти.

4

Срібна нитка веде чоловіка по стежках степів і морів, по землі, що в мільйони разів менша за сонце. І якась золота нитка веде землю по стежці, одній лише, відомій, певній.

Рейки, як нитки, простяглись прямо. Дівчина оглядалася, наче на знайомих, на Большакова й лікпома. Золотавий вечір роззявив рота й позіхав, позіхав.

Я скептично ставлюсь до гілозоїзму* взагалі, але вечір, що позіхає, що мляво розводить руки, темніє й синіє, хіба він не дає уяви живої, конкретної? І коли навкруги цвіте жито, утворюючи невимовну широчінь чуття, коли рейки йдуть у безвість, навкруги тихо й лише за обр'ями гвинтівки, навкруги вечір — хіба не можу я напитися із струмка лірики?

Дівчина ходила в містечко коло станції, а зараз ішла в село, де була вчителькою. Все це пояснила лічкомові Софія Михайлівна після лицарської пропозиції — «проводить». Санітар Большаков похмуро йшов, мовчав.

— Вам не скучно в цій деревні? — дипломатично заспівав лічком.

— У мене праця в школі.

— Як це, однак, скучно. Ми, люди науки, не витримали б такого остракізму.— Лічком знав ще з фельд*

* Гілозоїзм — філософський погляд, за яким усі речі нібито здатні відчувати, як живі істоти.

шерської школи, що остракізм — це голосування черепками за «ізгнание», яке сам лічком запам'ятав навіки після одного неприємного випадку.

— Це зовсім не скучно. В мене є книжка, і зо мною живе друга вчителька з Києва. Власне — жила, бо вона зараз переїхала з матір'ю в сусіднє село.

У лічком бракувало слів. Він почав молоти щось про тягар відповідальності, який лежить на його плечах — тягар головного «лікаря» санлітучки. Казав про університет, де не був ні разу, про самотність душі.

А Большаков провів свого друга мовчки, похмуро дивуючись манівцям, якими плував лічком, маючи на увазі конкретне.

Поминули залізничний міст, зійшли з насипу праворуч і дійшли до села.

На півночі темні ліси стояли смугою на горах. Од лісів текли вниз степи, шумували, як вода, царини, комиші.

Хата вчительки освітлилась каганцем, одчинене вікно набирало прохолоди, інтимно десь у кутку пиляв немудру мелодію цвіркун.

Після короткої вечері лічком продовжував наступ на серце вчительки, а Большаков переглядав книжки на столі. Після «арифметики Шапошнікова» на черзі стояв якийсь зшиток. Великими літерами було написано: «Щоденник». Цілком машинально санітар Большаков слідкував за сторінками. Тоді він побачив між рядками прізвище його друга — Шурки Рубана. Жіноча рука писала: ...«мій любий, ти приснився мені сьогодні. Ти обнімав свого друга Кригу, а я тремтіла вся, не знаю від чого. Він...»

Большаков сміявся: «Баби!»

— Чия це книжечка под названієм «Щоденник»?

— Моеї подруги. Вона забула його в мене при переїзді до другого села.

«Вона переїхала значно далі — у республіку хробаків...» — думав Большаков.

Далі вечірній вітер дмухнув тепло в вікно так, що каганець погас. Санітар Большаков сам засвітив його вдруге. Важке повітря хати стало важчим. Вечір вабив надвір, на берег, де зелена трава й верби.

Серед ночі, що заглядала золотими каганцями в ріку, підіймалась літня млюсть. Вода йшла мимо, бачивши не одні кордони, поминувши не одне поле. Думав Большаков про роки, що течуть, про чорні очі жінок, губи кар-

мінові, тіло — про все, що думає людина хвора, дивлячись на молоду пару.

Лічком надто часто нахилився до вчительки, а вона сміялась, як далекі дзвоники десь у лузі. «Вожжається! — подумав Большаков, — жалко, що я не можу». Намацавши в кишені зшиток-щоденник, він посміхався собі в бороду. «Получай, Шурочка, подарунок!» — промурчав тихо.

Була ніч синя, і на всі степи цвіло жито. Раптом замихала пара і гуркотіли колеса. До мосту й через міст пішов швидко поїзд із заходу. Скоро на станції гули гудки, чулась метушня, постріли навіть.

— Прощайсь! — крикнув Большаков лічком.

Вони побігли до станції. Вчителька дивилась услід, але місяць не світив, і не видно було, чи плакали її очі. Відповідь на лічкомове кохання перебувала таємницею для людей.

Залишився ззаду вже залізничний міст, побігли шпалами, дихали важко, дихали цвітом жита, нічною душею. На станції знову стріляли гвинтівки. Рукав санітара Большакова почав тріщати від руки лічкама.

— Там поляки! — задихано репетував він. — Біжімо навпростець до Києва.

Большаков біг, не звертаючи уваги, біг по шпалах на близькі станційні вогники. Київ був разів у п'ятсот далі!

Вони встигли вхопитися за буфера лише останнього вагона, і, перелазячи на тормозну площадку, лічком і Большаков радісно зітхали, набираючи повні груди нічної сили. Поїзд ішов. Друзі продовжували розмову про перстень.

5

Величезна ніч обняла Большакова за шию. Заглянула в вічі...

І мене голубила так ніч. Я знаю про зелене жито, як пахне, і мене нічна хвилює млюсть. Я тепер щойно наповнюю себе проміннями зорь, таємницями хвилин. Тепер я лише відчуваю велике, і перо мое ворогує з думкою. Тепер в мені хаос. А пройде час, а зігнуться мої юнацькі плечі, і перше срібло на голові неминуче надійде — я буду суворим майстром. Я не випущу тоді блукати між рядками зайвого слова, я не дам бачити будівання своїх будинків. Мое перо холодно ліпитиме ряд-

ки, і книжка, як дім, чекатиме недовговічного хазяїна — чужої думки.

Товариш Большаков пестив монограму маузера лівою рукою з мідним перснем. Речі двох його товаришів утворювали певний настрій. Люди завжди люди, і Большаков кінчав про перстень, мідний перстень свого друга Ваньки:

— «Ти, братішка, сволоч! — сказав на станції Васильків товариш Ванька і надів мені на палець цей перстень,— нащо ти вертався за мною?»

«Ти, братішка, теж сволоч! — відповів я на станції Васильків, дістаючи з кишені Ваньчині карти.— Ти нащо в цукроварні викинув трьох тузів, а четвертого — винового — не випускав з руки?!»

Колеса останнього вагона немусикально дзвонили, і навкруги була синя ніч, синя, як мрії, синя й тепла.

1925

БАЙГОРОД

1

Ваша, наша молодість, довгая странниця: за степами, за вежами далекими «растѣкашеться мысію по древу, сѣрымъ вѣлкомъ по земли, сизымъ орьломъ подѣ облакы». Безнастанний юнацький гул, веселий і тривожний, тремтить, як папороть. Перші оази виростають у пустелях розуму. Думок струмені — чисті й прозорі, як гірний хрусталь, поять верблюдів і лицарів. Не чуєш кінця своєї сили, юначе.

Ех, молодосте буйна!..

Ось вони тут, перед нею, ці речі. Минула вже давно та весна, пройшло за весною літо й згоріло; і чимало інших літ виростало на тій землі, щоб пов'янути, квітло, щоб одквітнути, і жило, щоб ізгинути. Речі zostалися, їх обв'язала ниткою тремтяча рука, вони лежать сиротливо у темному кутку, зберігаючи на собі минулі дотики, а все прийдешне переходить у минуле. Хіба кладе трохи жовтої затхлості на фотографічну картку дівчини та на гравюру з «Дон-Кіхота Ламанчського», де той стереже зброю на постоялім дворі, перед посвятою в лицарі, і не

бачить, що зброя ця — сідла й ослячі шлеї. Недогарок воскової свічки надгризли трохи миші, шматок шовкового чорного прапора з рештками лозунга «хія — матъ» — припав пилом, наче, залишивши на собі незрозумілі слова, не надіється ніколи піднятися в повітря. Ще старомодна жіноча рукавичка з невеличкої руки — відгонить контрдансами й ритурнелями.

Ми дізнаємося з історії, що прапор такий ще піднімався і маяв на сотні верст, як крило ворона. Його носив потім Махно. Його було окутано піснею, як туманом, «яблучко» ревла за ним у мідні груди, і від свисту сідали коні, поводячи гострими вухами. Але напису на ньому не було. Рука, що хотіла написати, звична була до коня й нагана, і ручка ламалася в мозолявих пальцях. Ми дізнаємося, що прапор потім підняв високо Махно.

Шоста річ мало кого зацікавить. Звичайна пом'ята бинда з іржавими плямами. Ми знаємо, що іржі де взятися на бинді,— це кров, що змінила колір від давності.

Відчувати фарби життя — головне. Щоб не було воно стежкою в темному лісі, де віти придорожні б'ють по очах, де туман і пахуча гниль. Ставало б воно запашною долиною, що лежить широко й далеко від сходу й до заходу. Перед кінцем захочеш оглянути його — розгульне і солодке, зітхаючи оглянешся на свою молодість, і лежатиме вона перед тобою у всій красі.

2

Ми, байгородці, ніколи не любили тимчасової влади, себто всіх тих, що, зайшовши в гості, хотіли покласти на нас свої носилки і повісити на нашу вішалку шинель і кобуру нагана. Ні, їм доводилось у нас спати в передній, не знаючи, хто їх збудить ранком. А згадуючи, що ми — місто величеньке, звише півсотні тисяч, легко поставити крапку: так, кожна така влада мала з нами клопіт.

Ми знаємо, що наше місто, розлігшись на річці головою до сходу, подібне до прекрасної дівчини, що потягається ранком на дівочій постелі, розметавши ковдру і затуляючи очі руками від світла. Непорядок у кімнаті, неприбрано, а дівчина не встає собі, засинає, підклавши руку під рожеву щоку. Так місто ранком

завивається в пару з млинів, в дим і в тумани, що їх нажене вітер зі степу.

Дівчина, що про неї згадуватиметься далі, була з Байгорода. Коли ви захочете відшукати її, аби переконатися в тій правді — її вам оповідадуть, ви згадайте тільки: дівчина живе в Байгороді, що ніжитья й зараз на обох боках ріки. Вона покаже вам все, що залишилось, і усміхнеться до вас тепло, як колись, коли стояла в борні.

Може, ви думаєте, що дівчина носила рейтузи або з одрізаною косою віялася по місті, наче темний одірвиголова — не чоловік і не жінка, бо нащо жінці лізти в мужчини? Помиляєтесь, наша землячка ходила тихо, чорна коса одтягувала її голову трохи назад, і це надавало їй погордого вигляду. Вона знала, що краса дівчини в тім, що її відрізняє від іншого полу, і залишалася завжди павою, не надіваючи воронячого пір'я. Її очі... але ми надто захопилися нашою героїнею. Продовжуватимемо про Байгород.

Події ще не розгорнулися до кінця. Наче чоловік замірився рукою на осине гніздо. Зараз ось вони вилетять гуртом — кілька тисяч відважних лицарів і смердів. Секундами лише виміряють час для повітряної атаки, що її ви враз чуєте в бойових фанфарах розлютованого гнізда. Не махайте вже руками, не рвіть на собі одержі в розпачі та печалі, не тікайте сліпо, б'ючися головою об придорожне дерево — вам немає порятунку, ви кінчена людина. По-перше — небо замигтить нестерпним болем, наче сонце почне витрушувати на вас усі колючки, які тільки в нього є. Потемніє в очах несподівано, піт холодний пройме вас до ніг, затруситеся ви і впадете на землю.

Можна порадити: йдучи на ос, майте під руками воду. Коли чоловіка жалять осі, він тікає до води і, залізши під неї, порпається руками в болоті, щоб його вода не виносила. Ми вагаємось: із чим порівняти це бажання води? Хіба що, коли вийти із Байгорода в степ і покружляти без води довгий, по-степовому довгий день, так, щоб віддавати в молитвах богові все життя за кружку води і — тоді ж у степу найти чудо. Серед широчезного, як у сні буває, яшмового степу ляже перед вами озерце. Наче налив хтось живого срібла на рівнину і от-от згорне його долонею геть, відкриє зелень і траву, і тільки здасться вам, що тут було ніби озеро. Холодний, як сталь, струмок б'ється в жару і холод з-під

землі, замирає біля коріння верби, розливається по холодній воді озера, де на відбитковій синього степового неба хилитаються високі трави...

Яка насолода пити таку воду!

Зараз Маруся стоїть з ешеленом у Байгороді. Вона недавно приїхала і зараз поповнює щодня свої сили. Ніччю не одна гармошка переходить місто, простуючи до вокзалу, і тягне одну таку довгу ноту, що здається — край гармошці. Це вступ до «яблучка». А далі:

О-у-ї-ах, яблучко,
Да куда котішся?!
До Марусі в ешелон
Подрабататься!..

Завмирає одне «яблучко», починається друге — Маруся поповнює лави. Кажуть, що чорний прапор у неї з чистого шовку і називається: «Анархія — мати порядку».

Це Маруся замахнулася рукою на Байгород. Не рвіть на собі одежі з розпачу та печалі. Де та вода, що в неї можна заховатися від осинового гнізда?

Зараз тихо й спокійно. Лише кине хтось іноді гранату за містом для проби. По дворах без перерви стріляють. Кулі летять над порожніми вулицями зі свистами і без свисту — наче хтось камінці пускає по залізному даху. Не бойові це постріли — так собі, це байгородці перевіряють порох у порохівницях. Нікому не дивно й не лячно, всі сплять спокійно.

Місто без влади. Пройдіть ви від вокзалу до Балки, від Балки до Ярмарочної площі і єврейського гробовища — наче пустелею ступатиме нога, у кожному дворі клацатиме затвор, і невидима мушка пройдеться по вас. А ви не бійтеся, коли свій.

Післязавтра все почнеться з сонцем і розгорнеться в героїчну картину. Без дороги, без прапора, ясним весняним ранком Байгород піде на ворога. Він немилосердно поливатиме свої затишні вулиці, падаючи від ран, і дивним мереживом висітиме над ним весняне небо.

Тяжко сказати про сили, що цим рухатимуть. Ми люди зацікавлені — самі ми тоді вихлюпували з себе кров на славу землі Байгорода. Тяжко назвати почуття, що є в нас до кожного каменя на землі нашого дитинства. Це не любов, ні. Ви пам'ятаєте про камінь, що йому викладали свої перші болі й радості? Ви ще не вмели ходити, ваші руки з одчаєм і надією обнімали землю й камінь. Він вивчив вас ходити, теплі боки підставляючи

під ваші руки і приймаючи на себе дитячі сльози — радісні, печальні й солоні. Він ваш навчитель терплячий і щирий — цей камінь вашого дитинства. Він дав вам найбільшого щастя в людським житті — ходити. Він навчив вас, знаючи, що ви підете від нього і пройдете в кінець своє життя. Ну, і як вам назвати це почуття до каменя на землі — до Байгорода?

Завтра буде добрий день. Марусин ешелон прокинеться рано і вмиється лапою, як поганий кіт. В салон-вагоні заворушиться занавіска, і сонний анархіст вигляне на перон. Потім хтось крикне хазяйським покриком. Теплушки відчиняться. Коліщатка дверей утворять дружний хор, і перон відразу наповниться сміливими братами-анархістами й бандитами. Вони всі зберуться до вагона, де роздаватимуть їжу. Вилаштуються, полаються, поборюкаються і поб'ються трохи солоними огірками. Так почнеться завтра день.

Маруся вийде трохи згодом. Наче вороняча згряя обсяде перон. Її джура — рябий і чубатий — крикне про «струнко». Маруся проходитьиме перон, і за нею півколом будуть сунути браття-розбійники.

Малого зросту, опецькувата, з великими зеленими очима — вона є взірць похитливої жінки. Мускулясті ноги її ось-ось наче розірвуть штани галіфе. Френч, начеб і великий розміром, сидить, як гумовий. Від кожного кроку її груди тремтять. Де вона випаслась, така повнокровна самка?

Вона знає добре місто, бо стоїть у Байгороді тиждень. Щодня вона посилає одного чи другого свого помічника у місто по контрибуцію. Гуркотить по головній вулиці грузовик, зупиняється коло лавок і пекарень. Перелякані прикажчики винесуть все, що тільки є. Пекарні — хліб, ковбасні — шинку, масло і сир, мануфактурні — сукно і шовк, і інші — чоботи.

Навкруги стоїмо ми, байгородці, і дивимось мовчки. Нам досадно та боляче. Все це належить нам — ми його реквізували і записали в фонд Республіки. Маруся, прийшовши, дозволила торгувати, і ми бачимо тепер, як швидко розтікається на всі боки добро.

Десь за сотню кілометрів від нас б'ється золотий погон із червоним прапором. Ми терпляче чекаємо. Ми поїмо й годуємо всіх гінців із тої сторони, що привозять нам відгуки й печаль. Не можемо ми зараз дати Марусі по шапці — ще не час, не виповнився ще наш келих.

Завтра Маруся, кажемо, пройде перон, зайде до вокзалу і вийде на той бік його до автомобіля. Чотири цигани замруть біля двох кулеметів, ледве вона вийде. Сяде в авто, за нею наб'ється туди ціла банда. Наче гора людей іде. Авто помчить до заводу, де збирається цвіт Байгорода.

Зайва річ підкреслювати склад справжніх байгородців. Це, звичайно, робітники, люди околиць і гетто. Вони люблять своє місто, річку і заводи; прив'язані на все життя до нього, вони знають його, як свої мозолі. В той час як буржуазія відкупатиметься від Марусі грішми, вони зберуться на товариську розмову.

Величезні корпуси заводу мовчать, і не чути життя в них. Як же боляче стояти й гладити холодну машину-матір! Або заглядати в закутки, приміряти гарячим розумом усе, з біллю опускати руки — несила! Хоч би одна трансмісія раптом закрутилась та погнала паси. Та ба!

Автомобіль під'їде в розгарі балачок. Стане коло воріт і зареве сиреною. Маруся ввійде до двору і підніметься східцями до зали (колишня їдальня) і, залишивши своїх анархістів коло дверей, сама зайде досередини.

Одразу почнеться гамір і крик. Усі повскакують із місць. Стиснуть кулаки. А Маруся піде крізь усю залу до столу президії, стане збоку мовчки і мовчки також — вийме з-за пояса два нагани. Покладе їх на стіл перед двотисячним натовпом. Все вщухне.

Потім хтось один вискоче на стілець. Закричить по-лохливо, зблідши до краю. Цей крик підхоплять інші. Ще інші. Вся зала крикне:

— Геть бандитів! До стінки Марусю!

Закусить собі губу Маруся. Заграють зелені очі. І стоятиме вона мовчки — смілива жінка.

Байгородці, далі мені сором оповідати. Залишити ж так і не розповісти, тоді буде незрозумілим наше героїство потім. Ми червоніємо, коли нам доводиться згадувати, як ми тікали тоді з зали. Наберімся ж твердості, бо я не можу не оповісти.

Маруся виклично дивитиметься на всіх. Вона стоятиме непохитно, чекаючи можливості — справдити свої вчинки. Вона чекатиме довго. Потім вона схопить обидва нагани і почне стріляти поверх натовпу, поверх натовпу. Щось приказуватиме і зовсім аж заплющить очі.

За ці дві хвилини зала стане порожньою. Ой, як соромно буде нам потім! Ми винесемо всі вікна і вирвемо з корінням двері, ми ревтимемо, як череда.

Анархісти влетять досередини з гранатами. Побачивши свого командира живою, вони майже винесуть її на руках до автомобіля. Автомобіль рушить знову на вокзал.

Не встигне він проїхати усіх заводських будівель, як з вікна вигляне голова байгородця. Цей останній протягне руку, і один із п'яти пострілів влучить Марусю в руку. Шофер пустить швидше машину, а рябий джюра, стріляючи з лівої руки назад, правою хотітиме дістати щось із кармана Марусиною френча — зав'язати рану. Але він знайде там лише жіночу старомодну рукавичку, що її не могла викинути жінка-командир. Рукавичка полетить на брук.

Пізно увечері Марусин панцерник разів зо два проїдеться по головній вулиці Байгорода, стріляючи на обидва боки з кулеметів по вікнах. Потім і він заховається на вокзалі. Напружено йтиме ніч.

Всі ці події відбудуться лише завтра.

3

«...Рыцарь далъ волю своему коню
идти, куда ему хотѣлось, надѣясь,
что приключенія сами встрѣчатся
будутъ».

*М. Сервантъ. «Донъ-Кихотъ
Ламанхскій»*

Сьогодні вечір. Тепле блимання весняних зір. Розпустіть скоріше свої бруньки, дерева. Наливаються вони у вас молоком і медом, незрівнянними пахощами. Ударте в литаври, гуси, перелітаючи ніч над Байгородом. Ну, допоможіть же їй завітати — весні.

Стань на варті коло Байгорода, місяць: розлігся він зручно, на річці. Ага-ав! — як брешуть десь собаки. Жаби почали лаятись. Їхні голоси не перестають заплітатись у вінки, битися об воду і дзвінко-дзвінко стогнати. Наче ніч не може жити без цих звуків. Вони частина ночі; і місяць, що пливе в хмарах, як чудна дірка в синій гаптованій плахті неба.

Пара ходить по воді. З неї формуються дивні прима-ри. І доки роса впаде на холодну ще весняну землю, місяцеві набридне ховатися й впливати.

— Вона якась чудна жінка. Її очі блимають, як на небі світила, і дивиться вона завше крізь вії. Щосуботи йде до церкви і, поставивши свічку, жадібно тулиться до одержі божих матерів. Сухі гарячі губи наче хочуть щось ізнайти. А дома в неї горить невгасима лампадка, пахне воском і оливою. Сухі трави, чорнобривці й мак, освячений на спаса,— дарують хаті степові пахощі. Дивно й чудно це мені.

Так говорить молодий юнак, блукаючи байгородськими вулицями. Весняні подихи густіють, як молоко. Могутні груди матері землі не в силі тримати його в собі і точать на трави, що вийшли і виходять весною.

— Хай би вона була старою бабою, а то лише дев'ятнадцять літ цвіли їй квіти. Рік лише ходить заміжною, доглядаючи чоловікову дитину, а тепер ось третій місяць його не бачить.

Юнак зупинився.

Вона вийшла заміж наче через жалість: залишився чоловік сам, дитина на руках і контужений у голову. А вона дурною жіночою любов'ю цією занастила свій день.

Поле, мое поле! Місто мое. Ти найпрекрасна в світі дівчина. Ти лежиш на затишних берегах. Бажання стискують мое серце. Твої ноги пахнуть травою, і, впавши на твої груди, я відчуваю найбільшу насолоду в світі. Хай хмурять чола одвічні скептики — вони не здібні до життєвих пристрастей, і зайва склянка вина молодості згіркне і зав'яне, дійшовши до їхнього шлунка. Синіми ралами оре ніч, падають у воду високі зорі, падають всю ніч і не можуть долетіти.

Життя — є молодість, труд і любов. Дайте мені посмакувати цих напоїв. Молодість, як дивовижний рубін, мусить горіти на серці. Все життя чоловік лише шліфує грані своєї молодості. На заході днів він засяє настерпучим блиском. І погасне. Бо другої молодості немає в світі.

Труд, як матерня рука, веде нас по стежці. Він є вірним другом молодості. Він ніколи не зраджує. У радісній знеможі — він пахтить, як дорога. Він отрує серце морською водою далеких обривів. Труд у печалі — заспокоює голову холодним вітерцем. Холодно, тихо, пахне

туманом, і печаль летить, не в силі стати проти двох друзів — труда й молодості.

Любов. Відчуваю я її, як дорогу, теплу долоню на голові. Вона перебирає моє волосся, лоскоче мене за вухом, ніби я якесь мале. Вона — щось таке, що підносить чоловіка вгору, і завмирає в нього дух, і мить він думає про вічність. Вона знає такі таємниці, що від них розривається серце, як стигла слива, надвоє. Скільки людей співало їй. А вона, пишна, сходить, сонцем іде на небо, світить, б'є в очі, як у глибокий колодязь пустелі. І молодість дзвенить, як ранковий вітер над безконечними полями...

Думки ці не виходять із голови юнака. Довгі вулиці байгородських околиць тихо сплять. Яка наївна ти, молодосте!

Над містом стояла ніч. Ніччю все здається чужим і примарним. Давній табір купи людей — спочиває місто — рушій культури і людської єдності. Що зібрало ці всі будинки до купи? Хто порадив першого мандрівника осісти тут, одгородити себе від цілого світу і жити для себе? Тільки степ без краю — кордон, небо просторе — закон і свята святих — труд, що запліднює землю. Де кінь ямку копитом вибив, де хазяйська кров на чорнозем падала, де хазяйські нащадки зброю кинули — росте зараз трава, колоситься жито, і перепел по ночах закликає самку.

Може, з'єднали їх гульня та бражництво? Може, прийшлий Тімур побоявся сюди йти через ріку і через це — місце на ріці запахло першим димом людської оселі? Вони сіли на землю, не думаючи про неї, торгували, воювали, кували коні своїм синам і збирали в собі цінності людського розуму. Це були перші мешканці над рікою. А потім вигідний шлях по ріці, міцні стіни, що захищали від хижаків, близькість «начальства», збіг капіталів, винахід машин. Тисячі років проходили з одного людського віку в другий, покоління за поколінням змінювали місто, і тепер ось воно яке на ріці.

Люди міста знають вагу і значення праці. Безугавно з дня на день віддають вони їй сили. Наче, здається, припини вони працювати — одразу стане земля, розпадуться на порох будинки, і перший друг вищирить звірячі зуби. Безугавна праця з дня на день. Цим місто й відзначається від села. Село інакше думає про все. Воно не має культури великих селищ. Машина ще не

вплинула на нього організованістю і єдністю. Земля, як ненажерлива істота, забирає всі сили. Каторжний, неімовірний труд на землі! Він привчає до хижачтва і чужолюбства. Гаряча пора літа відійде, сідає на коня хазяїн землі — їхати погуляти і пошукати слабшого.

Далі буде показано анархістські легіони і чорний прапор, що впаде на брук. Організоване місто переможе всіх. Єдність і дисципліна подолають. Ревтимо від дзвонів повітря над берегами ріки.

4

Вогники ходять по Байгороду. Поламані тіні метушаться по стінах будинків. Прослідкуємо за ними. У місті тьма. Вогники ходять групами, хвилюються, зникають, знову світять. Ми так що й забули, що сьогодні четвер перед великоднем.

Наш герой іде собі й іде. Його ім'я звичайне і аж надто просте. У Сервантеса воно звучить добре. Але герой наш іще юнак зовсім. Він не може бути мудрим лицарем Ламанчі і підняти на своєму щиті ім'я Дон-Кіхота. Він юнак, з якого, може, ще виросте лицар. Тому ми робимо його лише небожем славного ламанчця і даємо йому перше ім'я дядька — Кіхана. А може, це буде до деякої міри й присвятою. Кому ми присвячуємо героя.

Починаючи з цього місця, ми розкрили свої наміри. Тобі дивно, читачу? Ти морщиш чоло? Невже — скажеш ти — є це тепер? Залишивши суху матерію передмов і пояснень, ми тепер аж починаємо оповідати. Коли десь далі треба буде згадати пахи і безконечні степи Байгорода, нічні симфонії та сюїти, жаб'ячі скрипки та гобої, любов байгородських істориків до свого міста — звертайся до перших цих розділів. Ми викидаємо прапор Ламанчі.

Отже, в дорогу!

5

— Тихий Вітре,— сказав сам собі Кіхана, повторюючи ім'я, що дала йому Ліза,— як ти гадаєш, Тихий Вітре?

Запитання показувало задуму. Кіхана ходив вулицями міста в задумі. До кого адресував він останню фразу?

— Чи будеш ти моєю жінкою? Чи матиму я сили тебе взяти?

Безперечно, це торкалося Лізи. Про неї одну думає зараз Кіхана, ходячи вже скільки годин по місті. Він чуває якусь незручність — ходити вночі та думати. Але герої книжок, що він їх перечитав, лише так і робили. Чому він мусив бути кращим за них? Упертість, упертість, упертість, коли він хоч трохи поважає себе!

Зрідка окремі фрази він вимовляв голосно, інші — мрив крізь зуби і жестикулював. Без жодних труднощів можна викласти його думки. Тим більше, що читач навряд чи повірить у таку можливість.

Північ під страсну п'ятницю тільки що надійшла. Леде коливав її вітер. Дзвони зрідка бовкали похмуро й у жалобі. Наче поломені всіх свічок збиралися разом догори і там в одну маленьку мить набували звукових властивостей, звучали і текли.

Кіханіні кроки то були самі, то до їх долучалася хода людей, що несли свічки з церкви додому. Різнобарвні ліхтарики чудними плямами точили світло. Обличчя людей, знизу освітлені, — здавалися кроткими і добрими. В такому світлі, такою ніччю — Кіхана обмірковував питання дружби і любові.

«Дружба, — думав він, — є вища за все на світі. Її треба шукати й шукати. Її треба випробувати сто разів». Коли Ліза запропонувала йому дружбу, він прийняв це як неминуче зло. Зараз же почав іспита — захворів. Лежав два дні, обмотавши себе компресами і стогнучи без звуку, як це роблять мужчини. Ліза прийшла першого ж дня. Вона виказала силу уваги до його хвороби, сиділа коло нього і веселим голосом щебетала про місто, вулиці, траву, що ледве виходила з землі. Її розмова лунала бадьоро в кімнаті.

— Приходь погуляти, Лізо. Увечері я сьогодні вільний, — передав він їй одного разу. Ліза прийшла в новенькій капелюсі, від неї пашіло разом молодістю й зрілістю. Жіноча зрілість завше приваблює. Вона, як стиглий плід, здається витонченою й пахучою. Жовтаві відблиски, золоті переливи чуваються в червоних фарбах закінченого росту: сизий налив плоду стоїть під тонкою шкуркою, що не має жодної зморшки.

Ліза принесла з собою свіжість і пахучість. Вона покружляла по кімнаті, чуваючи, що Кіхана не зводить

із неї очей, заглянула в люстерко і розповіла про дитину свого мужа. Її вона любила. Кіхана думав, що не може бути дружби між ними довго, що інше почуття неминуче прийде — на горе чи на радість. Надворі день хтось завісив синьою шторою: вечір.

На лавці Кіхана сів не близько і не взяв її руки. Лізу це здивувало. Вона присунулася до Кіхани, торкнула його руку і сказала:

— Тихий Вітре, що ви носа повісили?

Після цього вона навіть висловила намір поскубти його за вухо. Дружба кінчалася. Кіхана й сам не знав, як зустрілися їх очі. Тоді ж вони витерли губи, наче після поцілунку, і обоє разом почервоніли.

Вогники свічок ходили по місту. Кіхана між ними. Зустрівши чоловіка, він машинально звертав йому з дороги. Другий раз звернув, десятий. Далі почав не звертати нікому з дороги. Цим він хотів гартувати свій характер. Йому почали звертати або, зачепивши його плечем, просили вибачення. Він приймав на себе всі стусани, але йшов просто. Настрій був чудовий: такий він буде і в житті.

Нараз Кіхана пішов швидше. Він почув голос. Дві жіночих фігури несли свічки, вогники припадали до самого воску, майже погасали, знову підіймалися і коливалися, як живі. Світло сліпило очі жінкам, вони йшли наче самі серед безлюдного поля, несли вогонь, що запалив його для всіх неврастенічний піп, несли з вогнем свої думки і розмовляли.

— Я не знаю,— сказала молодша, продовжуючи розмову,— чи всі вони однакові?

— Не всі. Є сильні... мужчини... знають... після однієї ночі... батьком дитини,— почув Кіхана розірвану відповідь старшої. Вона трохи мимрила, говорила тихо, та й вітер задував їй свічку, вона свічку обгортала й говорила, і через це не все можна було почути. Зате молодша говорила досить голосно.

— Я йшла, як на ешафот. Мені було млосно до краю. Якесь дивовижне почуття відчувала я в легенях, наче не стане мені повітря. Мене нудило. Я знала, що це мусить сьогодні прийти. Мабуть, я згадала всіх жінок свого роду від матері Єви. Я відчула, як вони носили дітей в собі по гарячих пісках пустелі, по суші й по морю. Сьогодні, сьогодні! — все наче стогнало в мені. Коліна мої були холодні, страх напав на мене, і стегнами моїх ніг

проходили мурашки. Але я й жагуче чекала. Я випила вина, щоб у мене не тремтіли губи. Він був такий добрий, як мій батько. Він цілував мене. І з тієї пори...

Жінка засміялась істерично й важко:

— ...З тієї пори я ходжу з нерозплетеною дівочою ко-сою! Рік, подумайте, рік! Я вам сказала, але ви за-пев-нили, що такий мій хрест. Я не можу...

Одну свічку задув вітер.

— ...О, коли б мені сильний юнак! Я чекаю його всі дні. Коли він прийде, я йому...

— Доброго вечора! — перебив Кіхана. «Чудно. Нічого не розумію»,— сказав сам собі. Він упізнав Лізу.

6

Ви не бачили ще героїні, але вже знаєте її. До цього розділу вона незримо стояла в центрі всього. Вона звучала, як лейтмотив. Для неї малювалось тло з фарб, звуків і пахів. До сих пір вона була лише маревом. Вона знаходилась поза нашою увагою, як і ті вітряки та отари овець, що їх прийме Кіхана за лицарське військо.

Ліза має в нас свій музичний супровід. Це — кілька нот, мотивів, що весь час настирливо звучать у її життєвій арії. Її мотив тривожний. Бринить, бринить. Стріла з дзаангом, шелестом простує в тіло. Вихор зривається на верхах дерев, шуррр! — засвистить усе листя. Отара десь далеко тікає з гір у долину. Здалеку, здалеку. Мовчки мчить сонце в хмарах, і дивно, що від нього немає звуку. Гобой заведе зворушливий речитатив. Флейта простягне тонке павутиння. Баритонова труба проглаголе бучний гімн. Тривога! Тривога!

Ми вже розповіли, що робитимуть сьогодні, в п'ятницю, Маруся і її анархісти. Ми розповіли, як реагуватиме Байгород на сміливість і нахабство. Маруся, Байгород, анархісти, п'ять пострілів і грузовик із кулеметами — ітиме все сьогодні само по собі. День п'ятницю ми відводимо для Лізи й Кіхани. Їх буде наче відірвано від усього міста. Вони не їстимуть цілий день. Нам хочеться відсвяткувати найважливішу подію юності як слід. Ми їй присвячуємо цей розділ.

Ліза заходить одна й задумлива. Тихо похитується під божницею лампада. Мати — всевічна матір, що пізнала любов на темній сухій вулиці Назарета, пізнала першу любов від бога, самі глибокі її таїни, мати, розумна й

всезнаюча, дивиться з ікони. Дитинча горнеться до її плеча, а вогник лампадки, тихо похитуючись, освітлює йому рожеве вухо. Мале ося впало на дорозі, пекучий сироко пустелі починає дмухати і сипати піском, тьма збирається покрити землю. Лише, як чудесна мара і святість, блукає й коливається скрізь вогник лампади.

Ліза несе в собі щось і боїться його розхлюпати. Її щоки спалахують, як мак, потім бліднуть, погасаючи, холонучи, і кров наче виходить з ланіт і тече вся до серця. Воно б'ється часто, як дихання бджоли. Чудний видиться Лізі привид. Він нагадує мужчину. Глибокий шрам перетинає йому чоло. Починається десь із волосся і страшним півмісяцем сяє поверх очей, блакитних, як квіти петрового батого. Мужчина пливе й хитається. Крізь нього світить лампада. Він простягає руку: «Я не винний, Лізо. Така страшна рана». Проводить рукою по чолі, і чудиться, наче зараз услід за пальцями на шрамі мусить виступити червоний густий жах. «Лізо, бідна Лізо!» Коливається привид.

Ліза важко дихає. З її губ зривається цвілий аромат трави і засушеної юності біль. Вони не залишали Лізи. Жіноча зрілість була як стиглий плід. Його зірвати простягалась рука.

Слідом за Лізою заходить Кіхана. Весняне сонце, що заглядає в вікно, манить його. Душно в оцій кімнаті, чудно і пахне сухою травою, оливою й іконами. Хочеться розстебнути комір сорочки, підійти до вікна і набрати повні груди повітря з вулиці... Він так це й робить. Навіть крізь шибки відчуває полегшення: кисень бадьорить його.

А на вулиці йде день, і весна, як невтомний маляр, вибирає місця для зеленої фарби. Дзвенить і дрижить повітря на вулиці. В таке повітря коли потрапляє людина, вона починає тремтіти в унісон. Величезний резонатор — він такий блакитний угорі — відчуває людина для кращих, бадьорих своїх ритмів. Переходять вулицю міщани. Вони поспішають на базар по звичці, бо там давно вже ніякої комерції немає, стоять лише недоступні вози, і хазяйка, закутана хусткою, ніби в неї зуби вічно болять, відшукує свою ціну десь на небі в астрономічній плутанині. Міщани розмовляють, плигаючи з одного сухого місця на друге. На лавці сидить педагог, у нього болить шия, до школи вже давно ніхто не ходить, грошей йому не дають, він сидить понуро, куняє, і весна

Йому не горить усіма фарбами. Пробігає байгородець — він, очевидно, кудись уже запізнився. У нього завод давно вже став, набої, що точив він для війни і розточував на цьому заводі, — лежать штабелями, іржа падає на них і трава, трава...

Кіхана відчув за своєю спиною легкий рух. Ліза підійшла і почала мовчки дивитися на вулицю. Рука її тихо лягла йому на плече. Так стояли вони і дивилися на весну.

— Який чудний кіт — он крадеться до горобця.

— Заспаний увесь.

— Йому не пощастить упіймати його.

Дійсно — педагог зігнав птицю. Автомобільний гудок донісся з вулиці.

— З вокзалу?

— Напевно.

Скажено розкидаючи болото і весняну воду, пройшов автомобіль. Зброї там було досить, наче хто накидав людей у склеп зброї. Пропливла усмішка Марусі, що саме щось розповідала рябому анархістові, ближчому її помічникові. Чоловік цей любив ремінь. На ньому було його досить. Шум потроху завмер у далині.

До кімнати заглянуло сонце, що було сховалося за хмару. Як на картині веселого бородатого Ван-Дейка, засвітилася вся кімната. Речі стали міцними, і кожна з речей упевнено займала місце — двомірність зникла, і третій вимір заніс сюди сонячний промінь. Стояло і ліжко, стіл перед ним і м'яка канапа, скриня дерев'яна і рядно на ній. Весняна тривога почувалася і в кімнаті — наче хтось вийшов із неї швидко, позрушував із місць стільці й меблю, поспішав, бо надворі — весна, і зараз повернеться назад, з повітрям у легенях і з веселою піснею на устах. До кімнати жодні звуки дому не доходили. Дитина пішла з бабою до міста, і порожній дім стояв і мовчав. Звуки вулиці доходили ледве чутним плесканням: іржав десь кінь.

— Ти ось притулила голову до мого плеча, сидиш і не ворушишся, тяжко замислилась. Тобі трохи не подобається, що я так розсудливо починаю говорити. Двоє людей є в мені, і що робить один, то другий скептично оцінює. Такий мій характер, така моя середина, і я не раз обливав слізьми свої руки, схиливши голову на них, не в силі хоч раз цього позбутися. Я ридав гірко, наче мені образила найдорожча мені людина, схлипував і

скавучав, а моя друга половина і тут не залишала мене. Йї було смішно. Я хотів хоч раз залишитись на самоті і навикидати таких фортелів, щоб небу жарко стало і дим би пішов коромислом. Я хотів без свідків поговорити з собою, прислухатись до своїх атавізмів, як бринять вони в мені, далекі-далекі, як спомин про пах або про завмираючий, ледве чутний звук.

Кіхана подивився Лізі просто в вічі. Її очі розкрилися, як ранок, коли ніч підійме чорні вії.

— Зараз я не маю свідка. Він залишився десь за дверима і, коли я вийду,— буде впізнавати по мені, що зі мною було і що я говорив без нього. Буде у нього засоромлений вигляд. Уперше він випустив мене із рук і почуває, що й не востанне. Безмежну мою радість ти не можеш збагнути. Я зараз сам. Мені здається, що ти є єдина зараз жінка в цілому світі. Що ради тебе будувалося й руйнувалося все. Ради тебе винайдено вогонь і записано незміримі числа думок і досвідів людства. Бо ти не могла продовжувати рід людський, не знаючи, що буде з твоїми дітьми. Життя без тебе стало би, його хитання слабшали б усе й слабшали, і покій, не зрівняний ні з чим вічний покій, запанував би над землями й водами. Любов до життя не вставала б, як зелений оаз пустелі, ми не трималися б за нього останнім своїм нервом, а, віддавши себе смерті, тихо текли б на її вічних водах...

Дивний екстаз коливався в кімнаті. Не збагнути нікому ані вітровинних терпкостей весни, ані народжування вібруючого голосу. В такі хвилини ми мусимо бути первокласними акторами і, поклавшись раз на волю своїх почуттів, забути про розум, забути про час, про правильність людської мови і почувати, як актор, перед собою повну залу і сліпучі вогні рампи.

Ми раніш не знали цього і вважали, що байгородець справжній не повинен відчувати так, він мусить одразу ставити питання руба, відігнати від себе шкідливі примари і прийняти насолоду віковичним засобом, хижою радістю тіла. Тепер ми стоїмо далі від тих подій, минуле проходить і проходить, хвилюючи наш розум непомітними дотиками, ми визнаємо свою помилку і, пригадуючи ледве помітні деталі, відновлюємо тодішні подихи днів. Тепер ми набрали води в вуха, вивчаючись плавати, і знаємо всю шкідливість і фальш спрощених емоцій.

— Я кажу це для того,— продовжував Кіхана,— щоб

усвідомити свою любов до життя. Я не хочу ненавидіти смерть — вона спокій після шумної, натрудженої дороги, а як можна ненавидіти спокій і відпочинок із краплями солоного поту на чолі?

Кіхана замислився, а вібруючий тон голосу все стояв і не погасав.

— Відколи я тебе побачив — я почав свідомо любити життя. До цієї пори воно мчало повз мене, шуміло на всі голоси, і я не міг його розглянути. Якись крила черкали мене по обличчі, хтось смородом дихав на мене, часом смертельний аромат зупиняв серце, і здавалося, що ноги не стоять уже на землі, а десь мимо несеться свист і далина. Тепер я бачу життя. Я не можу тобі висловити, яке воно велике. Поля стоять без колосу, трави плачуть без голосу, обрії потопають у вишневих загравах, дзвін страшний і мовчазний б'є невпинно, не перестаючи, уперто, зворушливо. І заводи зупинили свою кров, викинули людей на вулиці, на дороги, і течуть люди у всі кінці, як потоп. А серце знає, що це мине, труд знову відродить лице землі, і наші нащадки, перелистуючи жовті, струхнявілі сторінки історії, скажуть тільки: «Вони були велетні!»...

— Загримить знову, — Кіхана підвівся, — життя! Його ніхто не переможе, і теперішні наші дні недосяжною романтикою спіпитимуть прийдешніх...

З вулиці, що її заливало сонце, почувся постріл. Другий, третій, четвертий. П'ятий. Тиша. У кімнаті висіла пауза, як добре натягнена струна.

Пауза. Коливається вогник лампади. Рівно дише Ліза, часом із силою видихаючи. Кіхана мовчки сміється. Устає з канапи, де він сидів, виходить до сусідньої кімнати, чути, як він б'є когось, потім обережно заходить знову, запирає двері і сідає на скриню біля Лізи. Він голосно починає сміятися, як навіжений, потім, нахилившись до вуха сусідки, шепоче: «Ну, й дурень же я! Треба було відразу за дверима дивитись, а то я заговорився, а мій свідок у двері. Тепер він і дорогу сюди забуде». Кіхана продовжує сміятись.

А тим часом далеко крикнув гудок автомобіля. Загерготів мотор, і сині пасма диму (автомобіль ішов під гору) пройшли повз вікна. В диму були ті ж анархісти, і вони розмахували револьверами, як пензлями.

— Хай йому чорт, — каже Кіхана, — отак і поговорити не дадуть.

І він знов починає без причини сміятись. Нащо дано людині таку розкіш — сміх, коли вона не плекає цього ручаю юності, як цілющий еліксир? Скрізь і завше треба сміятися. На вулицях Байгорода, в дивовижних степах навкруги — сміх мусить розсипатися, як плескіт і іржання молодого лошака. «Гей, стороніться ви, чиї губи щільно стулені, ви не знаєте веселої одвертої душі, що йде повз вас», — казало це іржання.

— Я тебе люблю, Лізо, — ледве вимовляє Кіхана крізь сміх, — мое лігво в темному лісі, в просторій печері, вкрито хвоєю й свіжим листям. Пара йде з щойно облупленого звіра. Тебе чекає царська вечеря і твій муж. Я півночі викликатиму грізного живого бога, і коли він з'явиться в моїх руках на жертovníку — червоний веселий вогонь, я принесу жертву йому — сухого суччя. Тепло піде по печері. Малий кажан, що повісився був у темному кутку, зірветься і вилетить темною тінню — щаслива ознака. Комарі не переступлять нашого порога, і сміятиметься на всю діброву якийсь невгамовний птах.

Сміх лунав уже такий, що сміялася вся кімната. Ліза завмерла і не ворушилась, не зводячи очей з Кіхани.

— О-го-го-го! Мені аж соромно почувати себе таким повним. Я й віддав би комусь частину моєї радості, та боюсь, що та людина може пропасти від сміху.

Потроху весняне сонце помутніло і не так нахабно заглядало в вікно. Лампадний вогник, що відразу почав був дуже реагувати на Кіханин сміх, зменшував хитання і ще більше витягся угору. Причина, що порушила була його спокій, поступово зійшла нанівець.

Обоє не рухались. Кожний почував, як колотиться його серце, і думав, що він чує серце свого візаві. Ліза хруснула пальцями і вся витяглась, наче молода стеблина. Її обличчя, сухорляве й матове, прикрашували чудного кольору очі та такі величезні вії, що здавалося, ніби й не вії то, а віти якогось соснового дерева. Очі були чудні. Удень їхній колір зеленавий і наближався до відтінків неглибокої морської води. Надвечір колір переходив до блакитного, як південне повітря, воно наче висить блакитним молоком над мовчазними горами. Вночі, при світлі, очі ставали сірими й прозорими, і завше глибоко на їхньому дні лежало по краплі янтарного меду. Ці дані вичерпують наше бажання показувати Лізу далі. Хто може мати сумнів, що весь її вигляд міг не гар-

монувати з її люстерком душі — очами, і не бути достойним гордощів рідного Байгорода?

Ліза хотіла відповідати. Вона ще промовчала, збираючись із силами й словами.

— Тихий Вітре,— почала вона так тихо, що він лише по губах розібрав ці слова,— я не знаю, чи я люблю тебе, Тихий Вітре.

7

П'ятниця кінчалася. Рожевий віник здійняв на заході таку куряву, що жалко було дивитись, як збігаються, купчаться, товпляться там хмари, міняючи фарби, форми і свою подібність. Наче змітає хтось із неба невидані хмари — рожеві, малинові, зелені — і все несеться в мовчазному неймовірному хаосі.

Кіхана, що його ранішню розмову було без жалю перервано, знову на самоті. Хлопці з передмістя, одержавши від нього гвинтівку, пішли нею милуватися. Вони здивували спочатку Кіхану й Лізу і ніяк не могли зрозуміти, чому перший був такий лютий на них. Розповівши з запалом Кіхані про Марусю на мітингу і про п'ять пострілів, що ними привітав її Байгород, вони потягли за собою Кіхану. Довго торгувалися, яку гвинтівку позичити, і змовилися на французькій трьохзарядці з довгим гострим багнетом у металевих піхвах. Кіхана ж про всякий випадок вимастив і свого карабіна, наготував патронів і вийшов пройтися. Дома йому не сиділося, коли навкруги гув, як ройовий вулик, Байгород.

На диво порожні вулиці. Тиша облягла місто, таке гомінке й шипуче. Потроху тарабаняють по церквах, наче калаталки, малі дзвони. Завтра страсна субота, і під цей день дзвони й мелодії великого посту виснажуються, кволіють і ледве рухають крильцями звуків. Іноді, як акцент, б'є велика мідь і тече, роздуваючись, як великий пузир.

8

Вечоре, вечоре, де ти барився? Чом хмара тебе на Байгород не пригнала, щоб не блукав ти степами й яругами? Ти ось заходиш мовчазний і непривітний, розвішуєш чорні полотна на весняне небо. Тягнеш із землі хліб і трави — хай ростуть вони! Щільно запираєш будинки й вікна. Виганяєш псів із належаних місць на вулицю.

Забрешуть вони одчайдушно і замовкнуть. Знову розіллються переливами по різних закутках. І тоді вийде знатнік — сон. Вечоре, вечоре, ти вже прийшов?

9

Ліза не любить Кіхани. Він переконався. Вся довга історія, що її розповіла вона, лише ілюструвала факт. Серце її не може жити без блакитних очей. Її любов до чоловіка така неземна, вона кохає його безмірно і не може без нього жити. Так, вона помітила, що почуття, яке викликає в неї Кіхана, цілком протилежне цій любові. Воно грішне, це почуття. Його треба гнати від себе геть.

Її голос сухий і фанатичний. Вони сиділи того ж дня. Було тихо. Лише потріскував гніт свічки, що горіла одиноким на столі.

Те, що розповідала Ліза, Кіхана все знав. Що її чоловік, повернувшись з війни, не застав першої жінки — вона померла. Він одружився з Лізою. Ліза стала жити в нього. І якась непевність, страх і нервовість зробилися ознакою її одруження. Вона розквітала блідою водяною лілеєю. Почала ходити по церквах. Приймати старців і монашок.

Кіхана відчував жах. У нього родилася вже думка, чудна й нова, але він з острахом і непевністю гнав її від себе. Він зв'язував до купи дрібні факти й фрази, пригадав кінець розмови, що він її вчора чув на вулиці, і аж застогнав. Ліза була для нього заміжною жінкою. Про це не могло бути жодного сумніву: рік минув, як вона одружилася. І тепер усе захиталося.

— Він був твоїм мужем? — запитав Кіхана несподівано. У нього народився цікавий висновок.

— Я тебе не розумію, — оглянувшись, наче шукаючи, куди б повернути розмову, — ти... що ти питаєш... Вітре?

— Я маю сміливість, одверто й просто дивлячися тобі в вічі, запитати: ти, що рік мала мужа, знаєш ти, що таке мужчина? Чи клав хтось руку тобі на груди, як володар і муж? Ти знала мужчину?

Ліза довго мовчить. Вона не знає, куди покласти руки. Гладить сукню в себе на коліні. Очі не сміють підвестися на Кіхану. Бо за ним у кутку висять ікони, звідти дивиться суворе око бога. Очі піднімаються з долівки повз Кіхану на стіну.

— Я маю мужа. Він швидко повернеться до Байгорода.

Але Кіхана далі не терпить. Твердо каже, суворо й сухо, не ворухнувши жодним мускулом:

— Прямо.

Ліза вся аж здригнулася. Нахилила ще нижче голову. Потім помалу підняла її і заплакала. Крізь вії, що відразу стали вогкими, глянула просто в вічі Кіхані. Останній їй здався ніби в тумані, крізь ліс, коли сіє теплий дощ і блищить кожна крапля на сонці.

— Ні, Вітре.

Зрозуміла мовчанка лягла на повітря, що гускло жорстокою снагою. Доки буде йти мовчазна розмова, доки дві істоти катастрофічно тягтимуться одна до одної, не в силі затамувати в собі веління крові, дозвольте чесності й скромності зайняти їхнє місце, а нам удалися до долі інших наших персонажів.

Байгород, обкутаний блакитною сукнею весни, лежав, як тигр перед одчайним і геройським стрибком. Ми його раніш порівняли з осиним гніздом. Ми хотіли цим показати суворість і єдність байгородського лицарства — сам же він дійсно лежав, як тигр.

Слуги нічної незвичайності — тиша, тьма і подихи густого повітря. Байгород — дівчина, що лежить, розметавшись, на берегах. На нього насувається біда. Найбільше вражає людей неминучість. Кого молити, щоб цього не сталося? Хай кров нашого міста не литиметься на брук і чорнозем! Оберни, доле, кров нашу на піт за верстатами і на масло машинне — хай ллється воно у вальниці * машини! Не можеш? Ти гадаєш, що кров завжди повинна литися? Що з крові лише народжуються велетенські масштаби і стоять назавжди в очах прийдешніх? А може, обернеш гнів на милість, бо ти ж, доле, знаєш, що Байгород не відступить назад. Він боротиметься до загиби. Не можеш? Може, ти гадаєш, що пізно вже? Ось слухай: цей панцерник, що вийшов ось із вокзалу і простує до міста, можна зупинити на площі, шофер може бути п'яний, шарпатиме назад і вперед, а люди коло кулемета стукатимуться головами об броню (з жерсті), доки їм набридне це і вони поб'ють п'яного шофера, може навіть зіпсуватися кулемет. Не хочеш? Панцерник їде по вулиці і стріляє по вікнах з кулемета

* В а л ь н и ц і — підшипники.

тів. Весняна ніч дише, і ніби чути й дихання Байгорода. Важке дихання, чуєш? Кулеметники не жаліють віконниць. Що ж — хай буде так. Доки кулемет зататакає коло Лізиної хати, ми на хвилинку забіжимо вперед.

Вона ледве дише в Кіханиних обіймах. Свічка давно погасла і лежить на долівці. Сухі губи п'яно цілують, і цього не досить. Фу, яка хвора ніч! Гола рука на мить підніметься і знову впаде на шию Кіхані.

— Не можна, Тихий Вітре. Гріх великий. Залиш мене, Ві... Ти мені любий, але муж... Покарає мене...

У цей час хрипіння мотора і, заглушаючи його, — кулемет по вікнах. Ніби відразу день розпочався за вікнами, і дзвеніли тоненько в кімнаті шматочки скла, падаючи додолу. Проїхало.

Втручання кулемета в інтимні справи іноді має чудне значення. Раптовий акцент зовсім обезсилює. Воля летить геть, і лише віковичний голос крові заявляє про свої права.

Кіхана чує блиск мечів, кольорові звуки, печаль і якийсь біль, що пронизує його. Ліза розметалася. І лише тремтить, як у лихоманці. Кіхана забуває раптом про все на світі, крім Лізи.

Панцерник ішов далі по вулиці, розгромлюючи віконниці.

10

...Дзінь-заань! Дзінь-заань!

..У нас мало в кого є радість зустрічі. Пройшов час, дороги, що, здавалось, на край світу ведуть, бачиш, знову зійшлися, і ми стоїмо один перед одним. Ми кудись ходили, пробивали джунглі, будували мости і перепливали океани — глибокі й мілководні. Тепер, повернувшись і нічого не знайшовши нового, ми зустрічаємо друга. Ми холодно дивимось йому в вічі — ось вони, дружні очі, — і проходимо мимо, не показавши зайвий раз діамантів радості. А єдине ж нове в світі — чоловік! Чоловіка лише й варто шукати. Нові простори, смак мужніх слів і грані людського характеру — ось наш завітний край. Чому ми не знаємо радості зустрічі?

...Дзінь-заань! Дзінь-заань!

Курфюрстендам — довга берлінська вулиця з бульваром. Лапате листя каштанів парує під теплим дощем. Так, іде весняний дощ. Він виразно шумить над шинами

тисяч авто, дахами тисяч братів будинків, над дзвоном і гулом. Молодий мужчина в куцім макінтоші і сірому капелюсі чекає трамвая. Одіж на ньому добра, але сидить якось незграбно, і капелюх наче зайвий для його великої голови. Під тонкою матерією макінтоша спочивають добрі м'язи. Плечі такі широкі, що сухі німці облизують і ковтають слину, проходячи близько. Дівчатка, що кінчили свою роботу у фрау Хільде на протилежнім боці вулиці, стріляють очима, побачивши такого самця. «Ці чужоземці такі сильні,— щебечуть вони гуртом,— так приємно доторкнутися до їх».— «Це, напевно, руський,— додає сама фрау,— він стоїть уже на дощі кілька хвилин і не шукає захисту». Дощ шумить без перерви. Небо десь далеко проясніло, небо сине заграло, а потім червона йшла хмарка і набирала всіляких відблисків, доки нарешті й вона пролилася там дощем. Рівний, ритмічний шелест краплин. Вечір надходить прекрасний після пекучого дня. Голубий туман дощу сів на велике місто. Вечір теплий. Славний вечір.

...Дзінь-заань! Дзінь-заань!

Чоловік прислухався до дощу, до власних думок, заглянув з-під капелюха на небо, від чого дістав порцію води на обличчя. Потім дмухнув на дощ: «Агов, вітре, де ти? Розвій оцю свячену воду, і хай буде «трокен»!» Останнє слово його покружляло по пам'яті, пометушилося й побігало. Якись коліщатка задзвеніли, зацокали і голосно стукнули, викинувши слово: «Сухо,— прочитав він.— Ти почав забувати свою мову вже»,— докорив він себе, але найменше можна було думати, що саме це його вразило.

...Дзінь-заань! Дзінь-заань!

Трамвай проходило багато, і кожен із них поспішав, доверху наповнений людськими душами. Думка приходила велична і проста, і з неї, як листя, обсипалися непотрібні прикраси, кружляючи в повітрі легковійними примарами. Солов'їні голоси наче доносилися крізь пелену дощу. Думка задзвеніла струною і відлетіла в дзвенінні. Одразу гордість потрясла його, як дуба, і мурашки затріпотіли, збираючись і холонучи. О, не думай, що кожний може відчути гордість!

...Дзінь-заань!

Чоловік чекає трамвая. Але дощ — тепла весняна молитва, хочеться стояти і згадувати. Дивний настрої злітає на нього. Він згадує установу, де висиджує дні біля

столу і вікна на сусідню площу з бронзовим Фрідріхом; свої прогулянки до Зоологішер Гартен — звірі там, як добрі родичі; свої листи до коханої жінки в Прагу, де жінка кінчає школу. Він побачив крізь дощ її хлоп'ячі задерикуваті очі і скандинавський льон на голові. Вона нічим не нагадувала рідного міста. Вона мріяла лише про його батьківщину, бо знала, що там усе неймовірне і величне. Свого мужа любила серйозно і просто, завоживши його і притуливши до себе. Він відчував, що його серце стислось. Нарешті прийшов до пам'яті. Саме проходив трамвай, і в нього можна було сісти. Але й тут, сідаючи, він ледве не залишився на старому місці: він збагнув свою гордість — тут замішано жінку. І знову прийшла ніч, прийшла й відлетіла. Устала з ліжка жінка, і крізь її півзакриті вії чувся біль і чулась освята. Її кошмар розтав, і легке тремтіння руки виразно слабало в його руках. То був один із тих моментів, що й під смертний стогін довговічної старості стоять, як освітлені вікна в юність. Узяв би її високо на руки і поніс би крізь води, ліси та людські натовпи, на край землі! Аж до білосніжних верхів доброї старості. І яка гордість навіть ізгадати про таку юність, про обійми такої жінки! Гордість!

...Дзінь-заань!

Незвичайні виростають мрії. Наче й не їдеш ти в дощ на вулиці, не холоне під тобою гарячий камінь, і день наче не відлітає далеко за море. Ніби ось віз стоїть із повними мішками, і драбина вгору йде на горище, і хазяїн на горищі перехилився вниз і підганяє тебе до роботи. Важкий мішок візьмеш ти молодецьки на плечі і, притримуючи одною рукою за гузир, рушиш нагору. Ось коли можуть приходити справжні мрії! Тобі здається, що ти в холодочку на зеленій траві, біля тебе вулик стоїть, важкі бджоли дзвенять на сонці і раптом падають на льоток. Книжка розкрита лежить, сила-силенна героїв кличе тебе, простягаючи руки, а ти чекаєш довго і млосно.

...Дзінь-заань!

Стоячи на ганку вагона, він відчуває якісь дивні пахи. Ми вже казали про їх. Наче стоїть він у передпокої одвічної Дами. Пахне тонкими духами і жіночим тілом. Дощ хлюпотить, краплі біжать по склі, шумить мотор трамвая, і цей шум стоїть, як шовкова завіса. Вийшовши з вестибюля, до трамвая поспішала дама. Війною ви-

тесаний, сухорлявий власник її йшов, не відставаючи. Така жінка кожному западе в око. Заплющив вії. Йому здалося, що в нього обірвалося серце, і наче весь шум ущух. Місто моє, місто, ти засяяло, як марево, і колихнуло міддю дзвонів! Це була твоя дівчина, тільки волосся її з чорного стало зовсім золоте, і в очах світилося ще дві зорі. Він не дихав. Вона пройшла близько, торкнувши його кінчиком грудей, і стала, задумливо виглядаючи на дощ. Віти каштанів парували.

...Дзінь-заань!

Зупинка. Його чекали вдома... А він їхав далі, стоячи, наче в храмі, і хор йому співав немолитовних пісень. Два рази вона подивилася на нього. Подивилася, як жінка. Приголубила наче. І раптом якась думка прийшла їй, вона піднесла вгору палець, затримала подих і щось сказала про себе, але так, що її чоловік не зрозумів нічого — якісь чужі звуки. Вона прошепотіла про суворість чоловічої любові, про дівчину з того берега ріки, про час, коли дівчина розквітає в жінку, і тихо вийшла, поклавши руку на лікоть мужа. Дощ заступив їх пеленою, вона озирнулася, не в силі витерпіти, а вагон рушив, і вагоновод надушив дзвоника.

...Дзі-інь!

Він стояв нерухомо. Минуле овівало його крилами, нова фортуна наставляла на нього свій ріг, і сипалось усе, як весняний дощ. Чому боїмося ми радості зустрічі? Чому часто ми не робимо того, за чим жалкуватимемо все життя? Він устає з трамвая. Його нога сковзається на мокрім камені. І раптом заступає дорогу прохожому.

— Дайте мені прикурити, герр,— каже він тихо і запалює цигарку, і дим йому йде в вічі, дим його першої цигарки. Він закашлюється.

— Вона не здається мені щасливою. Правда, герр?

Теплий дощ шумить.

Раптом щось ударило. Він кинувся наосліп уперед; у вічі йому засяяв промінь прожектора і

Кіхана ще чує присмак сну. Брови його тремтять потроху — то одна, то друга. Це не справжній сон, коли чоловік пророблює все сам, живе й боліє. Буває й такий сон, його відчув Кіхана, коли перед очима лежить велика книга, і її листає невидима рука. Ти хочеш встигнути прочитати. Ти поспішаєш за пальцем. Герої, як у тумані, встають перед тобою, слово, дзвінке й пахуче, відчуваєш

ти й крізь сон; заздрість і захоплення з чарівного слова і гострої думки найде на тебе — «де в чоловіка хватає сміливості брати такі фарби і розсипати таке дзвеніння?» Сторінка йде за сторінкою, наче йде польовий вихор, гускне небо над головою, почуваш ти, що спиш, читаєш незрівнянну книгу, і...

...ти раптом знаєш, що герой книжки — ти сам. Збоку ти бачиш себе, читаючи книжку. Тут рідко хто може читати далі. Через те, що ти відчуваєш себе лише в найвищій точці книги, там, де сюжет хилиться вже починає до кінця — ти не знаєш ніколи самого кінця книги — сну. Ти прокидаєшся від мурашок, що підуть у тебе під шкірою на голові.

Кіхана ще чує присмак сну і не знає, щб йому й думати про такий сон.

11

Ось ми і звели наших молодих, Марусю, панцерника з кулеметами і все — до місця. Ви відчуваєте, що тепер одна лише картина починає стояти на очах? Ми довели всі справи до ранку великодньої суботи. Цей ранок має стати кривавим днем. Навіть і сонце в ньому зійшло трохи рожеве крізь криваву пару.

Субота розгорталася. Все підготовлено. Гніт повстання тліє і шипить. Кров нудьгує в тілах, що мають сьогодні нехотя пролити її в землю. Перед тим як повстати, ми пояснюємо історикам, що ми не хочемо цього і не любимо крові.

Посудіть самі, як буйніє весна! Як чорти, лящать горобці — військо нечистого. З бугорків у лощинки, з лощинок у канавки, з канав у рівчаки, з рівчаків у ярки, з ярків у кручі, а в кручах — жах один! — іде сувора вода, бунтує, піниться, кружляє і шумить. І ріка в Байгороді росте, як вагітна. Показує байгородцям, які глибокі сніги лежали на полях, скільки-то хліба збереглося під ним. Кружляє над містом сонце, і здається, що й не заходить воно, а лише знижується до обр'ію і знову виходить високо. Короткі ночі. Життя прив'язане до сонця. Все життя наше — поглядати на небо, де мовчки сходить і заходить час, сходить і заходить все швидше й швидше. У старих людей, думаємо, сліпнуть очі, і на небі видять вони одну жовту смугу, як райдугу.

Ми — степовики. Ви бачите, як наша думка по-степовому йде. Мовчазність степу, лише тріскотіння невгамовних коників, клекіт угорі, як захмарний інструмент. Ми любимо простоту і ясність у речах і розмовах, ми ненавидимо брехню, і шабля наша туго виймається з піхов.

Ми не любимо крові і зброї. Але вважаємо, що першої ніколи не можна мало лити. Або зовсім не лити, або нехай шумить, як ріка, і топить ворога. Зброя нас не вабить. Ми показали, що й без зброї Байгород... але годі про зброю — нас можуть назвати хвальками.

Кіхану розбудив шалений гук дзвонів. Навішала їх на небо скажена рука, купою висять вони — великі й малі,— торкаючись один одного, і та ж сама божевільна рука б'є по них з усієї душі. Здавалося повітря важким і текучим. Ніби й дихати всім доводилось звуками. Ніби й нічого вже на землі не залишилось — тільки цей велетенський горішній хаос. Голову ховай, чоловіче. Ти п'янієш від дзвонів, і важкий хміль обволікає твій розум. Ти можеш сісти на брук і мовчки кричати, відкриваючи рота. Все одно твого голосу ніхто не почує. Байгородо, ти став частиною стихії. Вона зачлупнула тебе, як хвиля. Байгородо, відступи трохи назад для стрибка і стій чекаючи.

12

Спокійно йшло по вулиці двоє. Помалу ставили вони вперед ноги, спиралися на них і ліниво бралися йти далі. Вино наче кружляло в їхніх головах, але вони не були п'яні. Спокійна впевненість і трохи байдуже сприймання весни й вакханалії дзвіниць. У них щось із грудей випирає весь час і не пускає туди зовнішніх емоцій.

Що ми бачимо? Невже так може йти Ліза? Кіхану впізнаєш одразу. Він сміється на весь рот. А Ліза — вона, мабуть, і сама відчуває себе вперше такою. З ніжністю оглядає Кіхану. Він їй новий і рідний. Ради Кіхани дала б зараз відрубати палець на руці. Щоки цвітуть рожево. Навіть хода в неї набула трохи лінивої досвідченості. Вона йшла, знаючи, на що ступить далі.

— Здоров, хлопче,— сказав старий байгородець, вглядаючи з хвіртки. Він подивився на всі боки, комусь лукаво підморгнув і зіперся на кінець двостволки,— а в тебе ще така штука в землі лежить. Чого ти регочешся, стерво?

Кіхана ще більше зайшовся:

— Та в мене карабін, а не вонючка, як оце у вас. Нею тільки зайцям хвосту смалити.

Хазяїн рушниці знову хитро підморгнув. Його очі зовсім заховалися у зморшках.

— Видать, погода сьогодні буде сонячна.

Кіхана сів на лаву коло хвіртки, де стояв такий оригінал і мисливець. Біля нього сіла Ліза і з приємністю відчула збоку плече його.

— А що, хіба вже вирішили? — запитав Кіхана.

— Не тільки вирішили, а й почали. Зараз їхатимуть вони за іконами до нашої церкви.

— За іконами?

— Ні, за ладаном! На наших іконах мільйони золота й каміння обкладено. Вирішили вони в дорозі не занудьгувати в кумпанії чотирьох королів з дамами, чотирьох тузів та іншої челяді, що йде лише в гурт.

— Байки, може? Брехня?

— А знаєш, що сказано в святих житіях: «Бреши, бреши,— гаразд заверши, під кінець правду скажи та й забожись». От їй-богу! Мій син ладнає вже багнета до монтекриста. Коли Маруся поїде до церкви...

— Я гадаю, що вона поїде не по ікони, а звільнити своїх, що сидять у сушні біля церкви,— проговорила з двору через плече чоловіка якась літня жінка. Чоловік злякався, заскочив до двору і грюкнув за собою хвірткою. Там він бубонів про щось із жінкою. Потім у щілину хвіртки знову виглянула його кудлата голова, і він винувато поправився.

— Моя баба інакше думає. Може, вони й за своїми. Та ми їх все одно виженемо з Байгорода на степ і на пашу.

Кіхана засміявся і замовк. Його рука намацала в кишені Лізи щось тверде. Він витяг звідти малий браунінг.

— Для чого це ти, Лізо?

— Я знаю вже, що сьогодні буде стрілянина і війна. А це мені подарував чоловік.

— Хочеш воювати?

— Що мені ікони? Я хочу бути поруч із тобою.

— Дай-но, я разок із нього випалю.

Бо й було вже куди. З-за рогу вулиці повернув грузовик. На ньому анархісти і гвинтівки стирчали на всі боки.

— Лізо, заходь до двору,— Кіхана приємно себе почував, знайшовши досить авторитетного тону для цієї фрази. Його сміх ще не пов'яв зовсім, і обличчя від цього було трохи розгублене. Ледве-ледве тремтіла губа, як у молодого, гарячого коня.

Ліза скорилася й зайшла до двору, не забувши подивитися в Кіханіні очі. Кіхана — руку в кишеню і — назустріч грузовику. Він ішов, а ноги його наче хто тяг назад за два мотузки. Наче в'язли вони в густе болото і важко ними було ходити. Здавалося — він такий широкий, що всі кулі з рушниць обов'язково його не минуть. Свербляче це почуття! І отаке воно завше й у всіх, доки ще не горів порох від розбитого капсуля.

Грузовик повернув із широкої вулиці в цей заулочок і відразу застряв. Там було болото. Нечистий бензин давав стільки диму, що утворився швидко синій газ. Анархісти уперто не хотіли злазити і чогось чекали, обкладаючи свого шофера словами, як компресами. Шофер працював ричагами і накачував бензин, гоїдався сам, не жаліючи спину. Назад і вперед рвався грузовик, болото летіло з-під коліс, анархісти не злазили і, як п'яний кордебалет, топталися на місці, вироблюючи неправильні па.

Байгородське лицарство зліталось, мов орли. З-за будинку — он виглянула голова. Кілька шапок зразу вивершили паркан і світили очима, як ненавиддю. Мисливець із рушницею перебіг під парканом і стукнувся ліктем об ринву. О-ох! — зітхнули всі, коли побачили, як Кіхана підняв руку з револьвером. «Стріляй, стерво!» — прошепотів йому з-за паркана мисливець. Кіхана вистрілив. Вибухнула, як ракета, рушниця мисливця. Все це прийняв грузовик.

Реакція була несподівана. Шофер інстинктивно надушив педаль. Автомобіль аж підскочив, рвонувшись з місця. Люди попадали в болото, як риба з корзини.

Гомеричний регіт розлігся навкруги. Сміялися всі, крім анархістів. Сміх завше обеззброює. Та й поки виволочиш свою гвинтівку з болота!

Перша ця перемога дала до рук півтора десятка гвинтівок, кулемета й десяток гранат, з якими їхали анархісти. Так досі й не знали, за чим вони їздили — по своїх товаришів, по ікони чи по «дурну свою голову, щоб і тієї збутися».

Місто відразу загубило свою спокійну метушливість. По всіх дворах почалася стрілянина. Всі стріляли просто в небо, а іноді набиралися відваги — понад парканами. Стерлися грані поміж старим і малим, жіночим і чоловічим, розумним і дурним. Дитина радила батькові, куди стріляти. Юнак, що вважав би раніш за кощунство торкнутися грудей коханої гімназистки, тепер сміливо запрягав її в патронташ без патронів і застібав гімнастерку на її тугих грудях, не відчуваючи електрики.

У цю пору чоловік надягав на голову бриля, на ноги калоші, а решта його одяжі могла не виходити за межі гвинтівки, мінімальної кількості патронів і войовничо насуплених брів. Всі б уважали його за пристойно одягненого, з деяким ухилом у грецьку історію. Сам він хіба помітив би відсутність носової хустки.

Такої ніжності до військового приладдя, до гвинтівки, до збройного чоловіка нам ніколи не доводилося бачити ні до цього, ні після цього. Бо тут не на якомусь міфічному фронті, а на рідних вулицях, за очевидну справу клали голови, лили кров перед очима захопленого з їхнього героїства міста.

Ви не знайомі з цим ось мисливцем, його рушниця вибухнула, як ракета, в самому початку бою, пам'ятаєте? Це тепер полковник повстанчого корпусу передмістя Балка. Він не покинув ще своєї рушниці, хоч і має вже більш серйозну зброю. Місце дії — ріг Вокзальної вулиці, що простувала, як показує назва, до вокзалу. Час передобідній. Реквізит — двоє поранених під вікнами, один забитий щось хоче почути з землі розбитим вухом, Кіхана в ямці тротуару, восьмеро його товаришів аж задрімали на теплій землі і на сонці. Поруч за рогом доморосла «сестра» робить перев'язку котові, якого попсувала куля. Поверх голів свистять джмелі кулеметні й гвинтівочні. Стрілянина скрізь раптом замовкає на кілька хвилин, потім спалахує в якомусь районі міста, до нього приєднуються інші, все аж гуде від похапливої тріскотні й відголосків. Також раптом і замовкають усі на кілька хвилин, щоб ізнову почати гуртом.

Полковник — немолода людина з очима, ніби їх вічно засліплює сонце. Він носить свій живіт, як орден за хоробрість, а його червонувато-синьо-буряковий ніс, видно, нюхає порох у кожній баталії, де тільки міць ворога

можна зміряти ареометром. Дехто з ворогів попікав його жінкою, але хіба винний мисливець, коли до його пастки, поставленої на кунюцю, потрапить обскубаний лисячий хвіст?

Полковник викликав Кіхану з фронту за рік, сів із ним на східцях і розповів про геройську атаку височин Ярмаочної гори, про шалений биндюжний обхід водопровідної будки, де засіли переважаючі сили ворога, про сміливий напад на селянські підводи з сіном для утворення з них траншей, бліндажів, вовчих ям і інших військових назв.

— Полонених відправлено в глибокий тил. Ворог відступає на всіх фронтах. Його ар'єргард увесь час намагається перейти до нас, але ми завше відповідаємо контратакою.

Полковник устав, перейшов кілька кроків, що лежали між ним і першою лінією фронту, і, стоячи, вистрілив уздовж по вулиці. Зараз же від ворога почав тріскотіти, як петарда, кулемет.

— Не дивлячись на урагановий вогонь мітральєз, бризантів і понтонів, ми врубалися у фланг. І сльози в нас потекли з очей, коли ми згадали Реймський собор, Балчанську церкву й інші реліквії цивілізації.

Полковник схлипнув, показуючи цим, що він недавно переніс битву з таким ворогом, де й ареометр упірнув би аж на дно. Для полковника це було перманентне явище. Без цього він і вмер би, не дослужившись до чину.

Полковника вдарило в пафос, як у піт. Він кричав, розмахував руками, не помічаючи, що всі військові частини залишили фронт і слухали його, роззявивши роти. Рудий кіт носився з перев'язкою по вулиці, як демон, і таки скінчив геройським вчинком: натрапив на кулю.

— Наш полк наступав на форт Святого Духа. Нас поливали міліметровками, сантиметровками, дюймовками й іншими системами мір і ваги. Але ми перемогли, і поле бою зосталося за нами.

Полковник промовчав, із ним промовчали всі ветерани, що шукали смерті на полі бою, а не на якійсь паршивій вулиці.

Кіхана прислухався до мовчанки. Обережно виглянув з-за рогу. Потім він упав на землю і наповнив повітря вибухами і пороховим димом. Проти нього ішов цеп ворога не стріляючи і тримаючи у витягнутих руках гранати. Армія Кіхани повернулася спішно на фронт. Пол-

ковник сусідської армії, забувши свій чин, ліг, як простий солдат, на брук і викинув із голови весь свій хміль.

Коли більшість анархістів лежала вже в страшних позах, а поранена меншість почала розривати себе гранатами з розпачу, полковник знову повернувся до попередньої розмови. Його дослухували ті ж люди — без двох забитих і одного ще теплого.

— Я прийшов сюди вдихнути бадьорість у ваші серця, напоїти вас жагою перемоги. Цей пункт треба захищати до останньої краплі.

Полковник оглянув усіх і засміявся. Армія вся аж покотилася й собі.

— Ну, да ви знаєте, яка глава і який стих ідуть далі. Там є й про бога, святу батьківщину і святий зелений дах над родинними радостями.

Полковник набрав духу, і, коли він почав говорити, навіть гвинтівки притримали свої язики.

— Праворуч ми вже виганяємо ворога на площу коло гробовища і вокзалу. Там буде розмова двох гармат, кількох кулеметів і іншого зброду — менш аристократичного походження. Тут треба за всяку ціну триматися, щоб ворог не прорвався в тил. Після площі буде ще бій на вокзалі, потім — три дзвінки, і ми помахуємо Марусі платочками й гранатками.

14

Наука про збройні повстання в містах — не вийшла ще з дитячого віку. Ми хочемо освітлити цю важливу галузь міського господарства невеличким трактатом, що давав би змогу прийдешнім дослідникам виробити стройну логічну систему і дати їй філософське обґрунтування.

Висловлюючись науковими термінами, можна збройне повстання назвати «верблюдом біля ігольчаного вушка» або «спробою накреслити криву лінію 3-го порядку, маючі під рукою замість рівняння цієї лінії — лише ракетку для гри в теніс». І іноді, уявіть собі, ці терміни червоніють самі за свою логічність.

Суто наукова мова нашої розвідки має показати, як легко повставати і як тяжко потім фахівцям і вченим домішувати сюди історії, що її хватало б для десятих египетських династій. Як розповісти захопленому нащадкові про висування протягом годин і випробовування бойових генералів і полковників? Як він повірить, щоб запи-

сати нас на бронзу? Всі ці питання вганяють нас у піт, і ми ледве стримуємося від жагучої потреби виписати в цей розділ увесь інвентар словника чужомовних слів.

Дозвольте тепер показати зустріч двох полковників на полі бою. Третій полковник надійде через кілька відбитих атак, і вони тоді дадуть з-поміж себе генерала для керування загальним наступом, кривавою битвою під мурами єврейського гробовища, для керування арміями, що виберуть потім виконавців на роль тієї сотні трупів, якими буде застелено площу перед вокзалом.

Одного з полковників ми знаємо — того, що почав повстання. Настрочивши армію Кіхани на героїські вчинки, він перекинув свої бойові корпуси праворуч, трохи потіснивши іншого полковника, що з ним він має тепер бесіду. Третій полковник прислав сказати, що йому набридло сидіти без ворога і він вирушає на поміч центральній колоні. Він передав посланцеві, що з ним іде ціла тисяча війська, а потім, подумавши, додав ще одну.

Два полковники сиділи на автомобілі, звівши ноги. Цей грузовик був трофеєм першого, коли він ще був звичайним громадянином. Позад їх на площадці лежали купою патрони. Шофер із недавнім анархічним минулим хотів заглядати цей пункт своєї анкети і не гасив машини, що завжди мала бути готовою до наступів і ретирад. Його обкладали й тут медичної якості словами, але він терпів. Полковники провадили військову бесіду.

15

Другий полковник виглядав так, ніби скульптор, що його ліпив, дивився на свого натурщика крізь лупу. Усе пропорційно велике і міцне, а голова через неправильну форму вищезгаданого скла роздулася, як тиква. На всі боки в нього з голови стирчало волосся. Ніяка покришка не лежала на них.

Він був повною протилежністю першому. Очі його дивилися завше на руки, наче він і зараз думав, що правляє різець на супорті токарного станка. Не метушився і не гоїдав ногами. Подавав короткі репліки на сентенції першого, а сам уважно й чуло дослухався до стрілянини та пауз. У нього в руках були головні сили міста, що зараз билися за квартал від нього, він лише посувався за ними на грузовикові — мовчазний і твердий, як тепла болванка з бесемерівського конверте-

ра. За годину до цього він страшенно налякав анархістів, коли вони вже вважали себе переможцями на його фронті. Зараз солдати міста бадьоро посувалися вперед, почувавши позад себе його кудлату і хоробру голову.

— Генерале,— каже перший полковник, намітивши цим майбутню роль другого,— я привів до тебе своїх героїв за хрестами, медалями й іншим обмундируванням. Коли до цього пощастить одбити одну-дві гармати для салютів коло церкви — вони будуть цілком задоволені.

— Угу,— відповів другий.

— Вони не прийшли всі зі мною, бо треба було когось залишитись для охорони церкви. Але стоять напоготові і кожної хвилини можуть примчатися сюди. Чи вже відбили хоч один магазин із мануфактурою?

Другий мовчки подивився. Потім він ударив першого по потилиці, розжалувавши його цим аж до рядового. Новоспечений рядовий затрусився і ойкнув. Знову хміль у нього вилетів на деякий час. Яка тяжка ти, полковнича доле!

— Піди до своїх головорізів і скажи, що коли хоч один із них оглянеться назад — постріляю, як собак. Коли ж хто загляне до магазинів по дорозі — повішу. Зрозумів? Та зайди до мене, скажи, що я живий, і хай тобі дадуть похмелитися.

Інцидента було вичерпано. Перший полковник пішов командувати армією, позбавившись чину. А дійшовши, він після довгих блукань надібав лише невеличкі рештки армії, бо інші пішли обідати. Його солдати були з тих, що цілими днями об'їдали Байгород, почувавши апатію до роботи. Таким чином, на весь фронт залишилося лише два полковники: другий і третій.

Грузовик вже стояв на іншому розі, коли з'явився на сцені третій. Характеристика в нього дуже коротка: це був дяк. З ним прийшла і вся його армія, що на перший погляд годилася більше на роль півчої, ніж на грозу анархістів. Звуки гвинтівок не личили до їхніх борід, що кохалися лише на «Свете тихий святяты славы безсмертного» або «Господи, воззвах к тебе».

Другий полковник потиснув руку третьому. Його обличчя скривилося, як від цитрини. Навіть мирний шофер мирної машини пустив більше «горючого» і заплював димом таких вояків.

Тут надійшла Ліза. Але не та Ліза, що ми з нею зна-

йомили читача. Вона ніби розквітла за один день. Щоки трохи бліді, устала наче після хворості недовгої і несе зараз себе, як великодню вербу. Лише бруньки розпустилися, жовті і пухнаві, а незабаром зеленню обгорнеться і прийметься скрізь, куди її посадиш.

Вона мала роботу, трохи споріднену з роботою польового телефону. Тільки звук, що виходив з цього телефону, був набагато мелодійніший, ніж у польового. Трубку зняла рука другого полковника, а третій одступив трохи назад і поправив на собі рясу.

— На Поштовій знову зіпсували кулемета, але пощастило відбити другого. Вони підійшли вже до площі і торкаються одним боком стіни єврейського гробовища. Чекають розпоряджень.

Телефонна трубка замовкла. Вона передала все, що говорили в неї з другого боку лінії. Потім вона тихо порушила всі звички телефонних трубок, і полковник почув те, чого не говорила інша сторона лінії.

— Я хочу пройти до Вокзальної вулиці. Мені казали, що там увесь час не перестає кулемет. Туди натискають і можуть наробити біди.

Кудлата голова полковника зовсім не здивувалася з такої ненормальності. Він згодився, махнувши рукою. Подивився мимо Лізи по вулиці, але бачив найжачені бороди армії третього полковника. І всі його дальші слова стосувалися скоріше до них, ніж до Лізи.

— Пройдіть на Вокзалну. Я до їх послав ще людей і патронів. Хай там їм із будинків винесуть поїсти. Хай тримаються, доки ми візьмемо вокзал. Це буде швидко, бо вже все готове. Хлопець там хоробрий.

Ліза зайшлася червоною фарбою. Полковник зрозумів, усміхнувся очима і запустив руку в свою кудлату шевелюру.

— Кучерявому коло водопроводної будки скажіть, що ми починаємо наступ. Я до нього надсилаю ось нові сили на поміч. Коли хто посміє тікати або робитиме паніку, хай стріляє моєю рукою. Не то я його сам застрелю.

Ліза повернулася і пішла, здивовано піднявши брови. Такого наказу вона почула вперше. Нащо передавати, коли це й так відомо? Потім вона оглянулася на армію третього полковника і зрозуміла.

Другий полковник, не злазячи з грузовика і не міняючи своєї пози, сказав третьому:

— Чули, які в мене порядки?

Той переступив із ноги на ногу і для чогось поліз під рясу за хусткою. Його було вибито зовсім із сідла. Він почував себе не дяком, а пономарченням. Так третій губив потроху, стоячи перед другим, свою владу.

— Хто хоче до мене — зараз же на площу. Хто боїться — к чорту, по домівках. Кладіть на грузовик гвинтівки.

Півча захвилювалася. Багато людей тихо пішло за ріг, і після них позалишалися сиротливі постаті гвинтівок біля стін. Дехто пішов на фронт, на який показала рука другого полковника, що віднині став за загально-визнаного головкома.

Колишній третій мав, певно, не зовсім духовне серце, скинув привселюдно рясу і поклав її на грузовик на інші трофеї головкома. Далі він узяв із грузовика гвинтівку, перевірів затвор, заклав обойму патронів і, не спустивши курка, мовчки пішов по вулиці в бій. Здалеку він нагадував своїми чоботами й довгим волоссям провінціального поета.

Головком, штовхнувши шофера з анархічним минулим, поїхав машиною по фронтах. Перемігши так швидко аж дві армії, він зовсім не почував втоми, і його голова на всі лади варіювала план загального наступу і кривавої атаки.

16

Кучерявий палив люльку, сидячи за стіною гробовища. Землю біля нього встелено патронами й пораненими. Потроху підходили різні люди і розбирали те й друге. Його руки були в нього разом із цим і візитною картою. Одначе на ній стільки лежало застарілої іржі й масла, що тяжко було відшукати графську корону і герб старовинного роду «Слюсарів Першої категорії».

Бойовий корпус Кучерявого лежав головами до площі. Кулеметник викопав для свого кулемета яму й закотив його туди, не забувши налити води в кожух. Другий кулемет пристроїли на горищі будинку і доки що — не стріляли. Третій кулемет притягли до Кучерявого і передали привіт від сусідів.

А анархісти наче померли на своїм боці площі. Позад їх білів вокзал і гойдався чорний прапор. Безжалісна рука розтягувала гармошку з анархічною піснею. Поважна, сувора велич її пахла історією. Вона пливла з

одного боку площі на другий, підсилена голосами й пострілами. Страшної пишності її ніяк не можна змалювати. Наче прапор чорний — важкий, як мантия Бакунінської романтики.

...Споете же песню под гром и удары,
Под взрывы снарядов, под пламя пожаров,
Под знаменем черным гигантской борьбы,
Под звуки набата, призывной трубы..

Такий заспів одразу навівав настроїв. Тягуча мелодія нагадувала пісню «Народная воля». Але у співців є від анархізму лише ця пісня та шовковий прапор.

...Берите винтовки и браунинги смело,
Пойдем бить буржуев за правое дело!
Довольно позорной и рабской любви —
Мы горе народа утопим в крови!

Кучерявий усміхнувся. Ніколи не робіть таких переходів, коли писатимете оповідання. Це неув'язка, і після неї читач запідозрить вас у тому, що ви йому хочете нав'язати якусь агітацію. Краще кажіть: «Анархізм — безперечно, революційна теорія, і Бакунін — велика людина, але в пісні багато непоміrkованих лозунгів. Співаючи її, треба робити поправки: на історію, на сучасні економічно-політичні взаємовідносини, світове господарство і таке інше».

Але Кучерявий усміхнувся не через те, що він розумівся на анархізмові. Він теж по натурі був охотник «бити буржуев за правое дело». Правда, не такими засобами, але з ідентичними результатами в тій частині, де йде пояснення про розправу з «горем народа».

Геніальні думки приходять завше самі. Кучерявий аж устав із землі. «Давай грамофонів!» — закричав він до своїх ад'ютантів.

Головком тим часом готував резерви. Довгий цуг селянських підвід попався йому на вулиці. Коні помалу йшли за возами, а хазяї з батогами простували тротуарами порожніх вулиць. Вони йшли, як покупці, і кожну річ, на яку вони дивилися, оцінювали з боку її придатності для немудрого селянського вжитку. Їх зовсім не турбували постріли, бо вони не приїхали комусь перешкоджати або визначувати до когось свої симпатії. «Б'ються, чортові душі, — хай б'ються, аби нам крам подешевшав та дьоготь, сіль і чоботи були». Таке кredo керувало вчинками зайшлих туристів.

Коли на їхній дорозі з'явився грузовик та ще й з таким головатим чоловіком на ньому, вони похмуро посходилися, поцьвохуючи батіжками, як у полі. Головком їх суворо оглянув і кинув:

— Куди, громадяни?

— Кажуть, що тут десь лавки порозбивали і все роздають народові. Чим ми гірші за людей? Теж на війні страдали, а нагороди ніякої.

Говорив білявий, трохи шепелявий селяк — видно, один із простіших, що за їхніми спинами завше ховаються розумні. Решта стояла з хитрою і майже нахабною посмішкою на устах, слідкуючи за людиною на автомобілі. Головком підвівся.

— Громадяни, у нас зараз свої справи розбираються, і нічого народові зараз не роздають. Коли хто хоче заробити собі краму, хай іде просто цією вулицею нагору, одержить там гвинтівку і постріляє, куди йому скажуть. Всі підводи хай виїдуть за місто, бо через п'ятнадцять хвилин рознесу їх із кулеметів.

Головком поїхав, а селяни, порадившись, рушили: чоловіка півсотні — нагору за крамом, а решта почала повертати підводи. Усім дуже хотілося одержати гвинтівки.

Грамофони — їх з'явилося кілька штук — стояли на землі і творили какофонію пополам із хоробрістю. Ворог почав стріляти. Пороховим димом запахла площа. В першу чергу поплатилися музичні струменти. Потім — і не музичні стогнали від куль. Одним словом, знаменитий бій, що йому доля судила бути оспіваним, почався на площі, де в мирний час стояли тільки приїжджі вози і не дисциплінована школою дітвора грала вічно в цурки, мідяки, в війну без анексій, але з контрибуціями. Селян було поставлено збоку, щоб вони в критичний момент пішли на поміч головній армії.

Кіхану і Лізу ми навмисне залишали так довго поза нашою увагою, щоб дати їм змогу наговоритися досхочу. Коли вже їм доведеться знову бачитись без свідків? Але прийшов час ізгадати й про них.

Нам ніколи довго зупинятися. Ви чуєте, як гримлять на площі постріли й розриви гранат? Яка каша заварилася там! Увесь Байгород здригався за запертими ві-

конницями і, зариваючися глибше в подушки, стогнав, як від зубного болю.

Кіхана піднявся вище по Вокзальній і стояв фронтом за два квартали від вокзалу. Доля дала йому під команду обох опальних полковників: першого і третього. Вони бажали повернути собі чини або вмерти, заслуживши хоробрістю почесних похорон і царство небесне.

Ліза стояла з Кіханою під будинком, торкаючись плечем його грудей. Цей чоловік увійшов до її життя повновладно і нероздільно. Думка про мужа десь гасла в неї, як дрібниця. Хвилини такого стояння, коли раптом може обсіпати кулями кулемет,— ніколи не загубляться і стоятимуть завше понад усім в житті. І стара людина опустить руку за роботою, згадавши цей пафос боротьби й мовчазної розмови. Щось особливе, як передчуття, хвилювало Лізу. Вона притулилася вухом до його грудей, і у відповідь їй загриміло молоде серце.

Дяк і п'яниця поставали приятелями. Їхні колишні чини рівняли їх, як нещастя. Дякові подобалось красномовство п'яниці, а останньому — мовчазна хоробрість і поетична постать першого.

— Попрощайтесь, діти мої, перед тим як ступити до порома ріки Стікса на Вокзальній вулиці. Ми на той час опустимо до рушниць очі, а анархічний кулемет заглушить ніжні звуки.

Дяк з постаттю поета із задрістю подивився на п'яницю з душею проповідника. А на вокзалі насправді почав кулемет свої мотиви.

Тепер хай суворий меч романтики розлучить наших героїв, не давши їм надії, а давши скромну мужність все перетерпіти в борні.

18

Минайте, минайте, надоїдливі хвилини! Рана несерйозна зовсім, і Ліза, безперечно, поправиться за два дні. Їй непогано буде в тім будинкові, куди він її заніс по дорозі.

Ось вони злетілися всі до вокзалу. Просто в лоб їх клали ручні гранати хороброго ворога. Давно крізь розриви і вибухи видно було, як відійшов із вокзалу поїзд, покинувши ар'єргард. Все керування Маруся передала ад'ютантові, а сама тоді чекала зручної хвилини, щоб

утекти з міста хоч із душею. До теплушок позносили поранених, налізла охорона, а в останній момент майже всі анархічні сотні покинули вокзал, залишивши ар'єргард і пообіцявши вернутися. Ті, що залишились, позбивали свої картузи на потилиці і, покликавши на поміч усіх святих, розіклали поруч наготові гранати і з новою відвагою взялися до кулеметів. Їм випали на сьогодні чорні номерки, і вони хотіли лише відтягти трохи розігру.

А перед вокзалом із-за рогу вулиці вискочив на коні чоловік. У руках у нього був чомусь чорний прапор. Він похитався з конем серед куль, як марево у дзвінкій непорушності сонячного дня. Потім упав, упустивши прапор, упав і його кінь, махаючи ногами, як заводна лялька. Це командир, що його було послано в обхід, а він розгубив свою команду і запізнився тепер до поїзда.

Шаленим наскоком вокзал було взято. Обидва полковники — їх уже достойно так називали — полягли поруч в атаці. Незвичні до військової науки люди хилилися цілим покосом під кулями. Але йшли, як лава.

У залі першого класу полонених не брали. Бо не можна назвати полоненим чоловіка, що розквитався з життям власною рукою. Лише в одного вибили з рук револьвер і посадили коло вікна. Якийсь дурносміх, що біля нього став, почав йому загрожувати стінкою і лаяти останніми словами.

Полонений глянув спідлоба на всіх і раптом завив, як скажений віл. Його горлянка викинула стільки лайки, що її не можна було слухати, не бліднучи і не трясучись, як у спазмах.

— Пішов вон, гад! У мене мозок кипить! Я нічого на світі не боюся!

І, розбивши голою рукою скло, схватив гострий шматок його і почав полосувати ним руку собі від ліктя й нижче. Кров падала великими краплями.

19

Проходьте, проходьте, хвилини розгрому! Перемоги ще немає, бо випустили з міста ешелон ворога. Збирайтеся, очі вийти за місто і нарити траншей по обидва боки розібраної залізниці. Хай об вас зупиниться Маруся. Ляжте перед містом, зрошуючи теплий камінь вашого дитинства.

Хай головком не стріляє мародерів, що прийшли по п'ятах переможців і грабують вагони. Їх усіх не перестріляеш. Бач, які вони тепер хоробрі, навішавши на себе арсенали зброї. Де вони були в кулеметну бурю? Де трусилися їх заячі серденятка, коли хоробрі лягали з клеткотом на брук? Гей, які в нас нікчемні люди, ці скажені мавпи, що виють так і тиняються по вулицях! Вони святкують перемогу? Вони примусили шофера під'їхати грузовиком до товарної будки вокзалу. Їх набився повний грузовик, і шофер кожні п'ять хвилин шарпає машиною, скидає половину їх додолу, а зараз же на їхнє місце лізуть і лізуть. Вони повертають грузовика, що вони хочуть робити? А, це демонстрація перемоги. Прив'язують відбиту гармату і волочать її, бідну, по кам'яних вулицях і закривавлених площах, їх зустрічає скрізь рев і викрики захопленої юрби.

А все місто наче охопив демон безуму. Воно танцює, сміється, скаче, обнімається і буде рожеві фортуни. Якісь розхристані юнаки, викачавшись в багні, ходять гордо по вулицях, вислухуючи компліменти. Їхні ноги сміють ступати на ті місця, де лежали, попрощавшись з життям, лицарі!

Слава лише вам, люди з лікарень! Ви майже з-під куль повиносили ранених. Тепер ось ви позбирали всі сотні забитих і поспішаєте довести їх до ваших білих покоїв, щоб вони перед землею відпочили у тихих залах, в достойнім оточенні і траурній мовчанці.

Відгукніться ви, що ступили на шлях перемоги! Де ти, головкоме, де ти, Кучерявий, де ти, Кіхано, де ваша гірстка озброєних бджіл? Ви пішли за місто, ви лягли там на землю, і лише через ваші трупи зможе ворог знову вдертися до Байгорода.

20

День до вечора пройшов швидко. Перед тим, як зайшло сонце, була перша сутичка з розлютованими анархістами. Вони під'їхали поїздом і думали, що знову спокійно займуть місто, але коли їх за містом обстріляли, вони відсунулися трохи назад, вигрузилися і залягли й собі в землю на всю ніч.

Головком мав нараду з Кучерявим і Кіханою, і вони всі вирішили мобілізувати міські резерви. Спішно зміцняли траншеї. Чистили кулемети. Потім вечеряли — їм

принесли сердобольні міщанки. Продували гвинтівки, вмошувалися зручніш, переміняли перев'язки на легких ранах.

Згодом, коли вечір уже ліг на все, почали приходити з міста одиниці, що їх винайшов там Кіхана. Їх було так мало, що головком не міг ніяк заспокоїтись. Він знав, що завтра людей можна дістати, завтра в нього знову буде армія, але що робити тепер? Не може бути й розмов, що завтра рано доведеться прийняти бій. А резерви? А жива людська підтримка?

Бігав головком по траншеях. Кіхана по місті. Його цілком захопила доручена справа. Нічого іншого не йшло йому до голови. Вже вигнав на фронт усіх знайомих хлопців, піймав на вулиці кількох підходящих громадян, але потім став на площі, де поклав ще вдень двох хоробрих полковників, і не знав, кого згадати, куди піти, об що вдаритись.

І дзвони знову почали говорити. Кіхана стрепенувся. Чому це дзвонять? Кого скликають? Перший прохожий нічого не відповів на питання і лише перехрестив Кіхану. Пригадував. Сьогодні ж великодня субота!

Разом із цим було знайдено засіб вербувати резерви. Він прийняв людську отару за лицарство і поліз промовляти до їхнього серця! А вони обросли шерстю і щетиною.

Коли Кіхана в церкві перервав службу і поліз на амвоң говорити гарячі заклики, його стягли звідти десятки рук, і коли б не церква, то він мав би не тільки синці, а й поламані ребра. Санчо поблизу не знайшлося. І Кіхана пішов сам на фронт, вирішивши нічого не казати головкомові і всій армії. Йти було тяжко, побите тіло боліло, він часто сідав біля дороги й відпочивав.

21

Ще було темно. Ніч відходила, даючи місце дневі. Досить сказати, що ясніло все більше й більше. Кіхана вглянув з траншеї на порожнє поле. Він тільки що прокинувся і здригнувся, проганяючи сон. Плече, яким він притулювся до стінки траншеї, отерпло. Сон його настиг був одразу. Він оглянувся на своїх сусідів — усі спали, зливаючись із землею і зібравшись в купки без форми. Небо ще світило зорями. Всі дрібні давно померкли, небо затягла сіра вуаль. Найбільші зорі ще доносилися крізь

цю вуаль. Схід ледве-ледве побілів. Там, над обрієм, видно було пару, що підіймалася з трав. Схід ясів навпроти траншеї.

Мало помітний вітрець доніс до Кіхани аромат тютюну, що його палив хтось попереду. Там затаїлися секрети. Вони лежали в траві рідко й далеко один од одного. Їм було нудно, бо дехто ще не спав. Кіхані прийшов на думку дрібний випадок, що його мозок зафіксував машинально. Він згадав, як перед самим тим моментом, коли він задрімав, послали наперед змінити секрети. Може, вже їх змінили — він не знає, скільки часу спав. А може, тільки зараз повернуть нишком звідти люди і почнуть спати, здригаючись уві сні. Його мозок витягає йому фіксовані думки, що не встиг він засвоїти перед сном. Людей ішло в секрети небагато — це було відмічено: і Кіхана подумав про необережність начальника. Люди зникли в нічній млі, і було добре знати, що між тобою й ворогом є очі й вуха.

Поміж людей нової зміни пішла висока фігура. Вона особливо переставляла ноги і довго ще шаруділа в темряві. Знайома фігура!

Дивлячись, як зникає на небі зоря за зорею, Кіхана намагається їх не губити. Бере очима велику зорю і не зводить з її мигтіння очей. Воно блідне, голубіє, пливе кудись углиб. Око бачить його й тоді, коли воно зникне серед світла, що підіймається з землі. Зоря загубилася в океані світла зі сходу. Траншея, люди в ній і попереду десь ворог — все відчувало на собі легкі фарби туманного ранку. Хочеться спати. Хай мине це все, щоб, упірнавши дома в подушки, заснути хорошим сном мореної людини. Знати, що тебе розбудить тільки знайома рука і подасть тобі їсти до ліжка. Сон, який лінивий прострі!

Знайома фігура чоловіка, що пішов у секрет, там ніби маячить попереду. Її немає в дійсності. Кіхана ж бачить контури фігури. Нащо мозок не відпускає її? Кіхана почув, як він увесь холоне. Передчуття якоїсь неприємної новини аж підвело його з землі. Та це ж той, що розповідав кілька годин тому під боком! У нього були блакитні очі, про це напевне знав Кіхана, не бачивши їх і не питаючи про це. Так ось від чого він прокинувся! Непогано в'яжуться вузли. Ранок уже переборював потроху ніч і піднімався вище над полями. Ще було вогкувато від туману, що котився до траншеї.

Кіхана замислився, пригадуючи Лізу. З нею мала тісний зв'язок розмова високого чоловіка. Він розповідав своїм ближчим сусідам по траншеї. Кіхані хотілося кинути туди гранату. Тепер домішка гіркості кривить йому губи. Полинь, її смак, відчуває він так яскраво, як ніколи до цього, і степ безмірний і гіркий.

Туман похитнувся в однім місці. Там заворушилися люди. Силуетом виплило щось на залізничному насипу. Потім почали повертатися секрети. Вони проспали свій час, і їм було зовсім не весело йти ранком. Іноді вони припадали на хвилину до землі і йшли далі чудними петлями стежок. Надходив один з тих величних ранків, коли в ранковий туман проривається сонце, обрій відходить у неймовірну далечінь і, як безцінні кристали, переливається на землі роса.

Стрілянина почалася одразу. Секрети зовсім пришикли, припали до землі і не ворушилися. Траншея прокинулася після спокійної ночі. Запахло димом. Гострий запах пливе, як ладан. Ніхто й не думав відпочивати. Від кожного відлітають назад гільзи. Проповз по траншеї хлопець, розносячи патрони. «Кому австрійських?» — запитав він неголосно.

Розвиднялося. Збоку кулемет почав шити у фланг. Стрілянина ще не дійшла свого апогею. Розігрілися гвинтівки. Дехто вже поливає їх водою. І знову, ні на секунду не зменшуючись, не зупиняючи свого розмаху, ростуть постріли.

Щастя досі поверталось тільки до громадян міста. Цим можна пояснити, що гармати, які мусили прибути до анархістів уночі, запізнилися чомусь аж до ранку. Тепер анархісти скаженим гвинтівочним і кулеметним вогнем хочуть зупинити байгородців, а тим часом ітиме до них площадка з гарматами. Вона й показалася з-за повороту. Паровоза не було. Він залишився десь за насипом. Площадку штовхала купка людей, і вона досить швидко посувалася вперед. Люди падали по дорозі на рейки, на їхнє місце ставали інші. Площадка посувалася майже до своїх окопів. Потім ще скаженіший почався вогонь із того боку. Юрба людей, підвівшись з землі, вискочила на насип і вхопилася за колеса двох гармат. Гармати покотилися на інший бік насипу, калічили по дорозі людей, збиваючи їх з ніг лафетами. Додолу полетіли і ящики з набоями.

Секрети мали досить часу, щоб випробувати нерви. Вони тулилися до землі, пообдирали нігті й долоні, вигортаючи собі хоч невелику ямку для голови. Декого з них ізнайшли кулі. Ці совалися по землі, як хробаки, і затихали зовсім.

Знайома фігура високого чоловіка виросла між траншеями. Смертельний жах опанував ним, коли він лежав там на голій землі. Чудно розмахуючи руками, він біг до своїх. Вірна смерть чекає чоловіка в таких випадках. Але смертельна туга охопила його, засліпила розум і віддала на волю інстинкту. Коли вмерти — то без муки і скорше! Так міг зробити лише самовбивця.

Він схватився за бік і біг далі, припадаючи на ту ногу. Наче вихор пройшов у голові Кіхани. Очевидна загибель цього чоловіка, для якого він п'ять хвилин тому не пошкодував би гранати, затрусила Кіхану. Все на світі віддав би він раз за те, щоб урятувати. Якась стороння сила схопила його під руки, і він вже стоїть на траншеї зверху, тримаючи гвинтівку в руці. Відхиляючись назад для бігу, мимоволі він маше рукою, наче загрибаючи простір. І, не оглядаючись назад, він зрозумів, що вся траншея пішла за ним.

Високому чоловікові не судилося в той ранок умерти. Він упав на землю, притаївся на ній і дав пройти повз себе всій атакуючій масі. На цьому його роль в історії Байгорода й закінчилася.

Декілька кроків пробіг Кіхана. Кулі свистіли, мов рвали йому волосся і наче голками торкали його тіло. Вся його істота стреміла зараз до ворога, і він легко-важно перестав навіть дихати, щоб не розбивати уваги до головного. Серце стукало часто, зупиняючись іноді й пухнути.

Як це трапилося, Кіхана не втямив. На нього повертали анархісти кулемета, кинули на землю коробку з стрічками. Кіхана це яскраво бачить. Варто тепер кулеметникові надушити курок, щоб Кіхану одразу пронизали кулі.

Подумав, що не він біжить. Не може цього бути — геть з такого кошмару! Високий чоловік, певно, славить бога. Зараз би надибати по дорозі лощину. Лягти і зняти кулеметника. Атака захопить ворожі траншеї. Заспіває труба, заgrimить сигнал. Подадуть паровоз із теплушками. Голосно зацокотять колеса до Байгорода, швидше, швидше!

Всі ці думки пронесло наче вітром через мозок. Мороз і спека прийшли одночасно. Обличчя помертвіло. Кіхана провів по ньому рукою і глянув на руку, чи не залишилося там крейди. Кулеметник присів до кулемета і надушив курок.

22

Високий чоловік, що його так щасливо врятував Кіхана, приبلудився ще звечора, коли Кіхани не було на фронті. Його хотіли розстріляти, яко чужу й небезпечну людину. Потім хтось догадався упізнати в ньому земляка, після чого було запропоновано йому пожертвувати й своєї крові для Байгорода — сісти до кумпанії. Даремно він рвався хоч на годину в місто побачити жінку, його не пустили й сказали, що обов'язково виведуть у розход.

Коли Кіхана прийшов, це було темної зовсім ночі, вся майже траншея спала. Двоє сторожових юнаків трохи не вбили Кіхану, заклацавши затворами. Йому набридла жорстока тиша, що опанувала позиціями. Горстка людей залишилася на ніч тут від ранішньої грізної армії. Відчувати себе без підтримки, розчаруватися в людях, за яких приніс сюди голову, важко й боляче. Чим могла кінчитися баталія? Ранком люди побачать, що їх жменя, з міста зміна не підходить, і розійдуться вони по домівках, невідомо для чого проливши кров. Знову Маруся повернеться в місто і плодитиме й виховуватиме бандитів, грабуватиме склепи, доки десь за сто верстов од міста битимуться зайшлий ворон та червоний прапор. Місто без влади — кожному ласий шматок, і хіба Байгород знову мусить ним зробитися?

Такі думки й подібні до таких — нервували Кіхану. Але вся його істота протестувала проти того, щоб утекти звідси. Похмуро розіслав він біля себе патрони. Нагорнув іще землі на бруствер. Обнявши коліна, сидів тихо — прибитий і повний рішучості. Ніщо не могло примусити його стати боягузом і подумати про рятування власної шкури. Ненароком згадав події цілого дня, вони прийшли, хвилюючі й криваві, і відразу велика теплота виповнила його до краю. Він думав про Лізу. Фізично відчув, що частина його десь залишається біля неї.

На ранок треба було надумати спосіб закінчити війну. Або здатися на милість анархістів, або розбігтися по домівках, як вівці, коли свисне на них чабан. Був іще тре-

тій вихід, що вимагав рішучого й одчайного наступу і знищення ворожої групи. Цей вихід при такій незначній кількості людей міг кінчитися катастрофою. Треба було вжити раптовості, несподіваності і відвертого нахабства. Такі лише якості вінчає перемога. А коли ворога буде розбито вщент, його вже не цікавитиме Байгород — він утече шукати собі менш завзятих людей і спокійного місця для зализування ран. Кіхані пощастило, як ми вже бачили, несвідомо вибрати слушний момент.

Ліза хвилювала Кіхану. Мовчки сидів, зіпершись спиною об щось. Рішучість поступово міцніла в ньому, виповнила його всього. Тут почала доноситися розмова сусідів по траншеї. Вони мрійно, очевидно, лежали на спинах і ліниво спостерігали зміни серед небесних скарбів. Десь зникла зоря. Ніби впала. Це нагадало осінь. Окремі слова долітали й до Кіхани. Коли там хтось вимовив «Ліза» — це слово прозвучало, як крик струни.

Кіхана вислухав од слова до слова історію високого чоловіка. Його не треба було й питати — Кіхана знав, що в його блакитні очі. Він повертався з якихось країв, змушений був останні верстви пройти пішки до Байгорода, потрапив до повстанців і трохи не побачив того світу. Так. Кіхана не перепитав його, тієї він Лізи чоловік чи іншої. Він був певний, вислухавши мимохіть розмову.

Стало холодно. Зігрівшись під шинеллю, тіло жадібно хотіло відпочинку. Воно солодко нило по всіх кістках. Очі почали злипатися, і чоловікові снилося, що він не спить. Ніде не було жодних звуків. Крізь солодку дрімоту Кіхана чув, як будив хтось недалеко від нього людей іти змінити секрети. Підвелася висока постать і голосом Лізиною чоловіка вилаяла ніч. Пішли, закрилися тьмою.

23

Непритомність не тяглася довго. Кіхана відчув під собою землю, і йому в уяві став кулеметник, що надушив курок. Тільки блиски вогню встиг побачити Кіхана, а звук не дійшов. З радістю констатував, що серце б'ється. Значить, йому таки вдалося знайти лощинку? Треба зачекати, хай перебіжать через нього задні. Рука витерла з шиї рідину — червону, як кров. Рачки поліз лощиною. Від цього його рот був повний не то слини, не то чогось іншого. Доводилося часто випльовувати і лізти далі.

До самого вечора ліз Кіхана. Похолодало, і шаруділо сонце, заходячи за гору. Воно було зовсім червоне. Дивний вечір настав. Закриваючи й відкриваючи очі, він не бачив нічого. Зусилля волі допомогло перебороти цю неприємність. Він примусив себе бачити дорогу. Хитаючись, ішов, як корабель на хвилях. Чудно й швидко росла трава по боках! Чорні стеблини здіймалися вище й вище. Від великого почуття наче груди вщерть виповнилися теплим зерном.

Чутно було, як здалека брязкає колесами поїзд. Кіхана ледве встиг одійти, як паротяг промчав, кидаючи з ліхтарів проміння. Сонце низько червоніло над обрієм, не даючи жодного світла і ніяк не маючи змоги зайти. Кіхана встиг ухопитися за східці вагона. Йому груди неймовірно боліли, бо він лежав на залізних ребрах східців. Ноги билися по шпалах, і кожний удар доходив до голови. Руки залякли. З неймовірними зусиллями пощастило підсунутися вище. Але знову східці боляче врізувалися в груди. Не витримавши, пустив руки й зараз же полетів униз, у чорну прірву під брязкіт поїзда, що віддалявся.

Ішов знову серед чорної ночі. Надумав просту річ — дивитися крізь вії. Це на небагато часу повернуло йому здібність орієнтуватися в місцевості. Вогні Байгорода побачив ліворуч і попростував на вогні. Потім, коли й крізь вії йому ніяк не проходило світло, він інстинктивно не звернув із наміченого напрямку.

Вогненні круги гоїдалися в голові. Як стріли, вилітали й улітали до середини, нічого не зачіпаючи. На порозі зустріла Ліза. Він пожалкував, що не може її бачити. Гірко всміхнувся до себе і згадав про віру з гірчичне зерно. Боячись, підняв вії і на короткий, жахливо швидкий момент побачив.

Склепіння капиці повстало над головою. Зброя повинна лежати десь поблизу. Він устав, опираючися на списа. Важкі доспіхи гнули до землі. Серце трохи постукало і стало знову. Все почало терпнути, руки й ноги перестали існувати. Наче весь ізробився з повітря. Лати, дзвонячи, полетіли на камінну підлогу. Зі страшною силою щось тріснуло в голові від шаленого удару, і сліпуче світло залляло мозок.

Кіхана був мертвий. Тіло лише витяглося на тім місці, де зупинив його кулеметник.

Після бою його знайшли. Дві відбитих гармати відсалютували мертвому. Сходило сонце. З міста нісся великодній дзвін, тихий і нерівний. Пронизані кулеметними кулями — груди Кіхани віддали всю кров. Він лежав блідий, підігнувши голову, і дивився вздовж по землі. Полонені анархісти похмуро товпилися.

Розгуляйся, широкий степе, і вмочи колоски в пил на дорозі. Білі квіти березки тягнуться за ногою. Привітно махають руками вітряки. Го-гой! — як весело йти уперед. Молодість летить наша, перед нею лежать обрії, а позаду рідний Байгород висушує кров дітей, що вчилися ходити.

Го-гой! Як весело йти вперед.

Одеса. 1927

МАМУТОВІ БИВНІ

«...Коло Трипілля знайдено мамутові бивні».
(З газет)

1

Старий мамут Вім кінчав сеанса в поганій оперетці. Його голос нагадував застуджений баритон і лише іноді наближався до подихів барабанного соло. Ноги стулялись докупи, бо яма була конусна. Спів вечірньої прохолоди йшов угорі.

Старий мамут Вім законтрактувався в дешеву оперетку. В цьому Вім переконався остаточно. Хіба можна було помилятися? Навіть теперішній газетчик знає смак в опереті, а старий Вім не одну сотню років жив на світі!

Вітер дмухав у ліс, як в одну велику валторну. Чулись якісь звуки, але чи можна ж їх порівняти зі справжнім струментом?! Хіба дійсного дмухача на валторні здивує

це низьке до bemol? Або: що це за примітивність мелодії?! Навіть сука на Ланжероні в Одесі виє по більш складній партитурі. І справді, яка валторна, що поважає себе, дозволить собі такий репертуар: там-татам-там! фі-ііі-у-уу! у-ууу-у!!

Я не знаю також, чи шум великої ріки дає щось подібне до приємного дуету скрипки й барабана. Мені хочеться сказати: «ні». Мамут Вім був цієї ж думки.

Дах в опереті, де грав Вім, був такого дешевого синього кольору, що його встидався б і завклубом спілки Харчсмак. Друге діло, аби він був оранжевим або хоч кольору свіжого ліхтаря під оком — ні, він був синім.

Електричний ліхтар переходив за сеанс од сходу до заходу. Він витикався на сцені, проходив її, підіймався до душників на стелі, злазив поволі на «гальорку», зсочувався на 3-й ярус лож, на 2-й, на 1-й, бельетаж і, врешті, ховався під ногами капельдинера.

Старий Вім не пам'ятав, скільки вже він сеансів грає. Але не менш десятка. Статисти в перуках, що налазили їм аж на очі, скакали навкруги Віма і кричали щось подібне до арії паровозного гудка. Вони були вдягнуті так, як вдягаються дійсні члени товариства «Геть сором». Навіть для оперети це виглядало сміливо, і Віму ясно було, що скоро з'явиться міліція. Вім дограв свою роль. Статисти шпурляли на шкіру Віма каміння, сичали, як пара з чайника. Але з того, що це був уже майже десятий сеанс, — Вім почував себе недобре.

Мамут потоптався ще трохи в неприємній ямі, копірснув землю великими білими бивнями й ліг на бік. Коли ж електричний ліхтар неосязного неба загас під ногами капельдинера на заході — великий старий мамут Вім витиснув із своїх легенів останнє повітря.

Завіса спустилася.

...це сталося за 51 000 років до тої хвилини, коли народився Ісус...

2

Весела була цього року осінь. Викурили немало махорки нічні тумани й простягали не раз димучі пасма за вигін у яр, до Дніпра — великої ріки.

Справи починаються коло млина.

На Степанові був кожушок ще з царського фронту й не було зовсім шапки.

— Во ізбіжаніє нагроможденія факту,— сказав він.

— А нащот там облізації — так я вам скажу, брешуть, гади.

— Що ти пони́маеш на военных ділах? — сказав Серьога-міліціонер.— У газеті проставлено, що китайський цар на Сибір іде. Хоче ввесь Сибір зайняти.

— Це не тільки китайський. Вони вже нас поділили між государствами. Америці — половина Сибіру, Англії — Чорне море, Франції — Петроград та Москву. А Германії — Україну. От-от прилетять ерапланом.

— На конференцію, значить? — запитав Степан.— Нащот резолюції й контрибуцій?

— Будуть тобі резолюції! — пообіцяв Серьога.

Решта — двоє куркулів — солідно копирсали паличками воду й задумливо плювали на небо, що пливло в воді глибоко й синьо.

— Мені це отець Гервасій казав про нашествіє інопле́мніків і іже з ними,— роззявив рота церковний староста.

— Не інопле́мніки, а інтервенція,— сказав Серьога,— а отцю Гервасію скажіть, щоб фізкультурою займався та щоб на бокс вчився.

— Який це бокс?

— Бокс — есть научная драка кулаками. Скоро до нас приїде український піп — так щоб все по-научному було.

— Гріх тобі, хоча ти й Совецка власть,— почав Гундя — церковний староста,— це кощунствене слово.

— Меморандум їм у пуп, скажу я вам! «Лерігія — опіум для народа»,— сказав Серьога.

Серьога перед цим покуштував «первака» і загинав такі слова, що в решти слухачів свербіли вуха.

— А знаєте, чого ми тут зійшлись? — сказав Гнат Карпович — куркуль на двадцять десятин і самогонщик.

— Угу,— підтвердив міліціонер.

— Наш ворог настрочив на нас листа.

— Семко?

— Він. Підлиза, сукин син, до голих кенесів. Втопити його, арештанта, сволоча!

Міліціонер загубив трохи хмелю й сказав:

— Вещественні доказательства?

— Есть,— відповів Гнат Карпович і витяг із картуза лист паперу,— ось!

«Дорогому товаришу ридактору газети. Доносю я вам, товариш ридактор, що в нашій Бабанці суки самогон гонять. І даже красная міліція — непобідимий представник Радвлади і гордість революції, кривий Серьога по прозванію вуличному — під куб для первака дрова носить.

Товаришу ридактору газети сообщеніє щоб він обратив замічаніє, і якщо ви цього не зробите, я не знаю вже, чи не загину тут у Бабанці — болоті Революції. Селькор Семко».

Обличчя витяглися.

— Мало його ще били,— сказав церковний староста.

Всі мовчали.

Одноманітний Дніпро викладав на берег свої примітивні мелодії. Вітер дмухав у ліс, як у велику валторну. Куркульський млин мурчав сито й смачно:

Гурррр! Мурррр! Уррр! ррр!

— Не топити, бо він впливе й смердітимає. Трьохфунтовкою по голові — ось що йому треба.

Гундя. А тоді хату-читальню йому зробити під землею. Хай читає!

Степан. Що це ви? Люди! Трудящого чоловіка вбивати? Як же це? (Трясється).

Гн. Карпович. Дурило ти, Степане! Ми пошуткували, а він і справді! Заспокойся (іронічно).

Гундя. Атож.

Степан. Тьфу. І чому таке в голову мені прийшло?!

Коли Степанова кудлата голова зникла за високим берегом, Гнат Карпович плюнув і згадав неввічливо про матір.

— Трохи не вшльопали ми, громадяни.

— Ану, без громадянів,— почувлось од Гунді,— насто-чортіло вже їх слухати.

— Знаєте що,— сказав міліціонер Серьога,— Семко завтра йтимає до Трипілля в лікарню. Ми його перестрінемо.

...На березі ніби заколивалася лоза. Навіть короткометражний фільм показував би тут людське обличчя у збільшенні на першому плані, але я не хочу забігати наперед.

Ніч поналивала в калюжі чорного атраменту. Далеко на Дніпрі горів сигнальний ліхтар. Темрява обгортувала, її можна було мацати пальцями. Вітер залишив свою валторну й спочивав десь на дніпровій косі. Спро-

соння кричав пароплав і означав собою ступінь культури.

Постановка коштувала грошей. Я не знаю тільки, як можна було зафіксувати таку темряву. Хоч би один юпітер посвітив!

Тінь потрапляла ногою в калюжі. Якби знімка провадилась у місті — там можна було б довести тінь до ліхтаря й показати обличчя, аби глядач міг пізнати її раніш кінця. Я цього зробити не можу. Я лише скажу, що тінь, яка потрапляла ногою в калюжі, не була чотириновою. Вона не належала також і до жіночого роду.

Зате перед другою тінню, що стояла під деревом із трифунтівкою в руці, я засвічую сірника — це Серьога-міліціонер і месник.

Серьога погасив огонь і солодко зотягся «номером восьмим». Цукровий «первачок» тепло блукав по веселій голові. Дніпро — був по коліна. Пароплав — за пнібрата. Верба — за кохану. «Уб'ю гада!» — запевняв себе Серьога й кадив махоркою над чорними атраментовими калюжами.

Перша тінь проходила мимо. Тут, звичайно, можна б поставити напис: «Серед темної ночі підняв гнусний злодій руку і...», але я ворог ставання на котурни — я проваджу знімку реально, не маючи наміру лякати глядача.

Серьога-міліціонер підняв над головою трифунтівку, і вітер на дніпровій косі почув немюзикальну ноту невідомої партитури. Серьога кинув на землю міру ваги, що зараз дорівнюється 1,2 кг., і побіг від місця злочину.

Звичайно, був і свідок. Він зліз із дерева й нахилився над тим, хто лежав. Він намацав проломлену голову й холодне серце. Це його збентежило. Він хвилину постояв нерухомо, мимоволі нюхаючи пах теплої крові в себе на руці.

Розпливався в повітрі димок махорки, крикнув несподівано пізній пароплав.

Живий підняв мертвого й поволік до крутого берега, підмитого дніпровими мелодіями. Мертвого було покладено під берег, і на нього зсунув живий тонну землі. Цим закінчились події ночі.

«Семко сказився!» — гвалтувала Бабанка. Кожна баба підпирала кулаком щоки й вдавалась в імпровізацію. Кількість слухачів не грала ролі.

За годину все село знало, що:

«...Семко йшов у Трипільля. Коло Улитиного перелазу блиснула блискавка, й грізний голос сказав: «Семко, Семко, жалько мені тебе — місце тобі буде на сковороді!» А Семко роззявив рота та й каже: «Пішов ти, вибачте, до такої мами, сволоч!» — та й показав йому, звинить, кулака. Ну, божа сила, звісно, і вдарила».

«...сказився, кумасю, сказився справді! Ходить з перев'язаною кудлою, дивиться по-скаженому й каже: «Соціал-сука раз! соціал-сука два!» Вже до сотні дорахував. Міліціонера Серьогу не побоявся — каже: «соціал-сука сім!..»

«...воно й правда: писання не доводить до добра. Жінка його не наплачеться тепер. Завтра вона йде у волюсть, щоб взяли на ізлічення...»

«... головою земкомісії замість Семка буде тепер Гундин Петро. Старий Гундя вже й закваску составив із псаломщиковим хмелем. Ех, гульнем, брат, за всю Совецку власть!»

4

...Коли тихо падає на землю ніч, починають скарги бабківські пси, і нічний ліхтар дивиться з неба крізь туман...

...Жовтий прямокутник вікна, гойдання осені на вітрах з дніпрової коси й голос листя з темряви ночі...

Семко зайшов до хати.

Для глядачів, що закохані в трюки, — можна було б тут дати: хата в лісі, і віти затуляють її всю, крім вікна. Жовтий прямокутник витинається з ночі й пахне таємністю. Окремо на першому плані: темний силует руки, що стукає пальцем у вікно. Тінь, що рухнулась у хаті по шибці вікна. Вагання. Нарешті напис: «скрипнули двері й...» увійшов Семко. Він міг би зняти з обличчя бороду, вуса й зробитись кимось іншим. Це для любителів трюків.

Але справді: Семко зайшов у хату Гната Карповича. Хата стояла не в лісі — в селі. Семко зовсім не сту-

кав у вікно, чим скоротив півметра фільму. Бороди він теж не знімав, бо це можна було зробити лише британською.

— Здоров! — сказав Гнат Карпович і переглянувся з гостями.

— Соціал-сука раз! — відповів Семко й, сівши за стіл, покуштував борщу.

— Соціал-сука тьфу! — продовжував він далі, наливаючи собі в стакан перваку.

Гнат Карпович сидів ніяково: скажи йому що — так за горло й вчепиться!

Мовчали, поки Семко й повечеряв. Дехто сказав, що дощів випадає мало, дехто зауважив, що бога «ми» прогнівили, а дехто — просто промовчав, не знімаючи очей із Семкового рота. Семко всім сказав: «соціал-сука сім!» і ліг на лаві на чийсь свиту. Зачинив очі й заснув.

Балачки поновились.

Справа йшла про те, кого обрати завтра на голову земкомісії. Гундин первак висловлювався за сина свого фабриканта. Трохи сперечались, але врешті первак переміг. Після його був «вторак», і так далі. На Семка не звертали ніякої уваги: завтра прийдуть із волості й «приймуть міри». Останній гість здавався на милість переможця Гундиної фабрики й сів під стіл.

Гнат Карпович, Гундя й Серьога — «непобідимий представник Радвлади» — zostались радитись.

Самогону вони пили мало, і тому думки текли швидко, як літні сни.

— Потрібно наново переділити землю, — сказав Гнат Карпович.

— Потрібно, але вона вже тиждень тому як переділена. І папери лежать у сільраді, — відповів Серьога.

— А якби так трапилось, що паперів нема? — продовжував Гнат Карпович.

— Кажі, що надумав, — запропонував Гундя.

— Папери про переділ землі ми знищимо, а твій синок її переділить наново, «ввіду унічтоження фактичних документів».

— Правильно, — сказав Серьога-міліціонер, — а як?

— Запалимо сільраду.

— Ну й молодчина! Пропозиція голосується, — вирішив Серьога.

— Але чому це сина твого нема? — запитав Гнат Карпович.

— Чорти його знають! Пішов, мабуть, десь до дівчат у Трипілля,— немає дома.

— Гляди, щоб він завтра на зборах був. Відсутнього не виберуть.

У хату щось постукало. Ввійшла жінка Семка.

— Старий Гундя тут?

— Тут.

— Петро йому прохав сказати, що завтра в обіди він буде дома. В нього якісь там справи в волості.

— У волості?

— Так. Я ходила сповістити про чоловіка.

Жінка витерла очі.

— Забери свого — он він лежить.

Семко довго вагався, повторював свою приказку, але пішов нарешті.

5

Начволміліції читав:

«...доносю я вам, товариш начальник, що в нас совершено вбивство чоловіка. Гнусний Серьога ваш, представник і захиститель порядку на території нашого села — забив чоловіка, жителя місцевого нашого села. Каковое вбивство прошю розслідувать і приїхати завтра в село Бабанку. І потому боліючи душою й серцем за несознательность такого ілімента, що підриває мирне прожиття УСРР прохаю взять собі на заметку й приїхати завтра, аби покласти кінець международній контрреволюції й зрадникам проти Радянської влади — її представникам, що гнусно заплямили свою чесну пролетарську совість червоною кров'ю.

Подательница цього — жінка — розкаже все в подробицях...»

6

Села наші горять щоночі. Ніякий фільм не може вмістити всіх пожеж.

— Запалю! — кричить хтось ображений, і ніччю світить ворожа хата всій округі.

— Запалимо! — кажуть крутому голові КНС, що не тягне за куркулями, і горить цілу ніч головіне господарство.

— Можна буде запалити! — вирішує хтось із кооперативу, що прокрався, і горить кооператив, замітаючи у вогні сліди.

Картина «Пожежа на селі» ставиться просто: темна, як атрамент, ніч перерізується вогненними стовпами. Щоб показати сполох,— знімають на півметрові фільму рухи церковного сторожа, що шарпає за вірвовку дзвона, самий дзвін, як розгойдується, і осторонь десь на фоні білої стіни — тінь пса, що широко й широко вие. Як ще до цього додати пару рук, що хлюпають з відра водою, і роззявлені роти присутніх громадян — картина вийде вичерпуючою.

Серьога теж дивився на діло своїх рук. Він мимоволі посміхався солодко й кричав на добровільну пожежну команду.

Сільрада згоріла, як свічка. Серьогине обличчя плямнуло губами перед уявленим «стаканчиком».

Ще було трохи зарано сміятись, бо ще звечора якась постать побувала в помешканні сільради й вийшла звідти, щось несучи.

7

Тепер поставимо ближче кінооператора, й хай він уважно крутить. Показувати, як ходить черговий десятський, стукає палицею по воротах; як беруть люди з собою по півфунта «городняка» і по двоє чисел селянської газети на розкурку, як поважно сходяться до зборні і швидко обкутують себе важким туманом, від якого не видно й облич вождів на стінах,— це все робити — нецікаве завдання.

Краще подивимось, як приїхав начволміліції й зайшов до зборні.

Збори ще не починались. Казали, що не зійшовся «кворум», казали, що голова ще обідає, але дійсна причина така: не прийшов будучий голова земкомісії — Петро Гундя.

Начміліції сів, приєднав до загального тютюнового диму й свій: «Село» — 25 шт. 10 коп. Але він зовсім потонув — «городняк» забив. Курили.

З'явився голова. Далі чекати було неможливо. Відчинили збори. Повістка денна: 1) Обрання нового голови земкомісії; 2) Справа пожежі сільради. Хто добавить?

Хто змінить? Хто проти? Зібрання пішло серед джунглів тютюнового диму.

— Товариші! — почав голова сільради.— Наш старий голова земкомісії збожеволів. На його місце треба обрати нового голову. Я пропоную т. Петра Гундю. Це треба зробити негайно, бо необхідно знову составлені списків на землю, ввиду погоренія старих списків на пожежі. Я виставляю кандидатуру товариша Петра Гунді. Хто хоче висловитись з цього приводу?

— Де він? Хай виїде!

— Його справи затримали в волості. Він зараз наді-йде.

— Да-ло-о-ой! Немає права! — кричали комнезамці.

— Товариш! — сказав тоді селькор Семко.— Прошу маленького слова.

— Товариші, я не сказився. З усіх боків, товариші, тягнуться до нашої комнезамської землі руки. Товариші, одрубаємо ці гнусні руки! Мене чорна гідра контрреволюції думала забити, думала задушити за глотку пролетарське незаможницьке серце,— аби я замовчав навіки й не розказував світові про те, що в нашому селі діється. Дорогі товариші! Я звертаюсь до вас — рубаймо гнусні руки, що тягнуться й підіймаються над нашими головами! Товариші! Той, кому Радянська влада доручила охорону незаможницького життя,— той гад сам убиває своєю рукою. Я підслухав, як змовлялись про пожежу сільради — я виніс звідти всі документи. Товариші, ось: цією трифунтовою гирею мене хотіли забити, але так сталося, що забили того чоловіка, що вам виставляють зараз головою земкомісії. Товариші, міліціонер Серьога забив гирею Петра Гундю!..

8

Збори рушили на берег Дніпра-ріки.

Можна, думаю, уявити собі ніяковий колір неба, осінню землю, високий берег і далекий від туману луг за водою.

Великих зусиль не треба: шум людей, розмови Дніпра з пісками, настрої перед страшною нахідкою, пах жовтої глини під лопатами, все це стоїть передо мною, все дише мені в обличчя.

Може, дехто затулить носа коло гнилого трупа? Може, дехто не схоче дивитись, як примірятимуть трифунтівку

до дірки на голові? Може, дехто затулить вуха від криків матері? Я силувати не хочу. Заспокойтесь.

Але я звертаю увагу на те, що було знайдено в землі разом із трупом. На бивень мамута Віма... Мої очі примружуються, і думка розгортає сторінки, багатотисячні юпітери світять моему кінооператорові.

Знову старий мамут Вім, що його бойовий бивень пролежав у землі над Дніпром 53 000 років, старий Вім проходить перед моїми очима. Знову обсипається пісок у конусній ямі поганої оперети. Знову примітивні мелодії доносить мені вітер. Голі статисти з кудлатими перуками — мої минулі батьки. Темний схід дешевого синього кольору, який я встидаюсь помічати тепер. Багато метрів фільму пройде перед примруженими очима, доки я дивлюся на нахідку: бивень Віма.

Електричний ліхтар на небі йшов загаснути десь під ногами капельдинера на заході. Чебрець пах осіннім Техасом. Плеск Дніпра був ніжним і невиразним. Вітрова валторна вже золотилась осінню і...

...та дайте ж хоч перед кінцем сеансу виплакати флейті!

ІСТОРІЯ ПОПІЛЬНИЦІ

У робфаківця на столі стоїть попільниця. Зовнішнім виглядом, білою фарбою вона нагадує плисковату морську мушлю. В дійсності ж — це кістка з лоба чоловіка.

Курять тут у день Жовтневих спогадів махорку й докурюють до жовтих двох нігтів. Задумливо гуляв по кімнаті синь. Вечір загляне через плече сусіди. Тоді сміливо гаси «бичка» у попільниці й залиши його там, де був колісь і мозок. Обмахни з очей дим і рішуче покрути в кімнату електрики. Потім, прочитавши: «О. Полуботок 7. XI. 19 р.», пошли свої спогади в долину минулого.

1

Звук більше не продовжувався. Він постояв у повітрі, як міраж. Його тремтіння все зменшувало свою амплітуду. І, нарешті, грубе вухо чоловіка перестало фіксувати дихання звука. Ліва рука піднялась до лоба й хотіла про щось нагадати. Це була вона — машиністка штабу дивізії.

Назустріч ішов я.

Я залишив своє ліжко в палаці графа Мілорадовича, де я видужував від тифу; розвіював по паркові поганий настрій, співав і оспівував осінь. Машиністка штабу була мені близькою людиною. Її зелені очі, як крила, великі брови могли придивитись до середини кожного серця. А що б не робив штаб, скільки б роботи попереду не стояло, скрізь і завжди машиністка штабу сиділа за машинкою й уперто вибивала лілові літери.

— Ну-ну,— взяла вона мене за руку, і по мені пішов ток,— залиш співи. Твоя майбутня жінка просить тиші.

Ми продовжували топтати листя.

«Моя майбутня жінка стане нею лише тоді, коли ми кінчимо похід на Денікіна»,— думав я. До того часу — ніяких вимог. Така умова. Я пам'ятаю й досі той один поцілунок, яким вона підписала згоду. Вона вирвалась із моїх рук вся червона, і ніздрі її орлиного носа роздувались...

— Скільки тут вирросло поколінь! — сказала дівчина. — Скільки цей старий парк пережив людей! Цар Пет-

ро І заморив останнього Полуботка — наказного гетьмана, а маетки ці потім одержав Мілорадович.

Я не слухав. Мені було приємно йти поруч із моєю. Що там до мертвого роду, до гнилого часу! Я жив сучасним днем. Моїх же предків я знав по пальцях — до мого діда включно. Так ми розмовляли.

— Лови! — закінчила вона, коли близьким став падаць, і витягла хустку. З хусткою випав на стежку папір. Ми попрощались. Її рука була холодна.

Як злодій, прокрався назад. Збоку — я спокійно дихав повітрям, але всередині — горів. Я взяв папір у руку. Ще було досить видно від вечора, і я прочитав два слова, надруковані машинкою. Там стояло: Оксана Полуботок.

2

Я йшов у місто С. Через фронт мене перепроводили свої. Був передвечірній час, ворог обідав по ближчих селах. Денікінці одкочувались своїми арміями невпинно на південь. Гарні позиції коло міста С. були їм лише за перепочинок.

Я йшов, не криючись — по прізвищу Марченко Степан — «крестьянин с. Королевка». Вже двічі перевіряли мою синю печатку, але ще нікому не прийшло в голову недовір'я до моєї особи.

В передмісті я сміливо йшов вулицею.

— Стій! — вирішив патруль на розі.— Хто такий?

— Селянин,— відповів я й витяг свого документа,— йду хліба купити, това...

Я не сказав цілого слова «товаришу», але й першої частини його було досить. Козак скажено крикнув і підкинув нагай. Вся кров закипіла в мені. Я одскочив і схватився за захований браунінг.

Пам'ятаю потім, як я біг вулицею й стріляв, козаків кінь — тротуарами. Люди запирали передо мною хвіртки, патронів не хватило навіть на себе. Пам'ятаю, як щось кинули мені під ноги й ціла юрба налетіла на мене. Один удар вибив на деякий термін часу з дійсності.

Прокинувся я в контррозвідці.

— Вам невдача, політрук 5-ї роти,— сказало вусате обличчя.

...3/XI-19 г. Сегодня опять поймали одного большевистского шпіона. Был на допросъ. Должен сознаться, что он держался хорошо — этот мальчишка. Мы ничего от него не узнали. Я очень даже удивился, когда он от одних посторонних ему слов закричал: «Ой!» Это было тогда, когда ротмистр ему сказал: «Не скрою, что мы знали о вашем прибытіи, дорогой товарищ политрук. Знаем также, что вы свою дивизию перебрасываете с нашего участка. Наш освѣдомитель хорошо работает». «Кто, кто?!» — закричал этот негодяй. «Оксана Полубо-ток», — отвѣтил ротмистр.

Разстрѣливали мы его и еще человек с 20 с ним ручными гранатами. Это было сначала ужасно интересно. Я даже кокаина не брал сегодня. Я хочу записать этот случай, где Господь Бог, в которого я вѣрю, спас меня от смерти.

Мы поставили их всѣх в углу каменного забора. Поручик Стимин взял в руку гранату системы Новицкого, вставил капсуль и отвел предохранитель. Тогда этот большевистскій выродок выходит из середины кучи, стает впереди всѣх, грозно смотря на нас. Нам это ужасно понравилось. Хоть и большевик, а храбрый! Первым умереть хочет, — подумал я и всѣ мы.

Но увь, — он нас обманул.

Когда граната упала у его ног, он быстро наклонился и бросил ее в нас. Я могу поклясться, что видѣл над собой косу моей смерти. Поручика Стимина убило, трех ранило, а негодяй большевистскій комиссар вскочил на забор и удрал.

Всѣх остальных мы повязали и порубили шашками.

Я йшов в одній білизні — перед розстрілом роздягли. Я не міг у місті залишитись на хвилину — мене зловили б, а думка про те, що там у нас є зрадник, — пекла.

Край міста розгуляй-море. Козаки розбили винницю й випустили в мерзлі рівчаки спирт і вино. Всі лягали на животи, пили. Світла не було — темна ніч.

Я примостився між двома п'яними й нахилив рота до рівчака. Це була яскрава хвилинка життя. Я лежав роздягнений на мокрому снігові й пив алкоголь. Пам'ятав я: т р е б а дійти до своїх, що б то не коштувало. Всі дальніші пригоди не відбились у мозкові. Іноді, наче через сон, бачу уривки.

...Мій сусіда п'є з кашкета, а шинель його лежить поруч. Я роблюсь власником шинелі.

...Сніг. По груди сніг. Куди не зверни — сніг!

...Провалююсь у воду. Руки примерзають до одержі.

...В голові: «дійти», «зрадник».

Найшов мене на дорозі наш роз'їзд. Повіз туди, куди простягнуте було тіло.

Бо я ліз і ліз.

3

Двері були звичайні дубові й над ними — ікона. Через двері входили до склепу старого роду Полуботків. Машиністка штабу п'ять хвилин тому вийшла звідси.

Світ мене зустрів скуний, сірий. У ніс піднявся пах давньої тлінності. Я був серед трун ламаних, битих, розчинених. Хаос і безладдя. Черепи, кістки, цвіль одержі, шматованої часом — сотнями років. Я обдивлявся кутки, засвітивши свічку.

Одна труна містила в собі роброни старого шовку, білий череп і волосся круг нього. На великій мідній іконці я прочитав життєпис Оксани Полуботок — дівчини 18 років.

Ці кістки знали те, чого я добивався. Але вони тримали свою тайну. Я передивився труну, майже не запалив себе свічкою. Глянув на череп — він глузував тихим сміхом з білих зубів. Тоді я не витерпів сміху — я вдарив ногою по черепу.

Він хруснув, і перекинулась набік його хата. Забілів напір, я прочитав:

«Ротмистру Мишину...

Перед кінцем:

...дивизия вся снята. Оставлен только 7-й полк. Опасности нет. Пришлите инструкции. Оксана Полуботок».

«Ось!» — задзвеніло в голові.

Я зціпив зуби й сказав:

— Я тебе розстріляю власною рукою, сволоч!

Сухим був мій голос серед мертвого царства.

— Ні одного руху! — сказала мені та, про кого я думав.

В склепові були другі двері. Вона вийшла з них до блідого вогню моєї свічки, тримаючи наган. Я стояв, а стеарин свічки лився мені на руку.

— Ну, друже,— сказала машиністка штабу,— тобі підвезло. Ти не зазнаєш мук віршовки мого ротмістра — я тобі дам зараз веселу безбільну смерть солдата!

Вона нервово показала білі зуби. Наган зводився й шукав мушкою місця на мені.

— Двоє слів,— запитав я,— ти мене не любиш?

Вона зробилась блідою.

— Ти зараз підеш у небесний штаб.

— А з яких міркувань ти вибрала склеп? — поцікавився я, одтягуючи кінець.

— Романтика, дорогий мій. Шпиги — завжди романтики й все вибирають по собі.

— Дурниця... Ой! — придивився я до кутка.— Що це?

Вона на момент одвела зір.

Я тоді кинув їй в обличчя гарячий стеарин; відразу стало темно. Щось закричала й бахала кулями в стіни. Я лежав, упавши на холодну труну. Мій ворог припинив стрілянину, і я почув, як зачинились двері. Кинувся вслід.

Під руками намацував лише стіни. Двері зсередини не відчинялись. Я ледве успів знайти свій вихід. Бо був уже час.

Щось влетіло в склеп через душник, але мені не треба було догадуватись — я в три рухи вискочив і впав під дверима. Зразу мене наче щось труснуло, потім захиталась капличка над склепом, і скажений гук вдарив мені у вухо. Звук був такий широкий, як ніч. Він не мав м'якості звуку «трюхдюймовки» — він нагадував скрип пилки по кості на голові.

— Динн! — почув я.

Встав, як п'яний, спотикався ніччю через куші до штабу.

Ранком на дорозі з парку знайшли жіночу косу.

4

— Товариші,— сказав начдив,— ми вислухали інформацію політрука 5-ї роти. Машиністки штабу не знайдені? Завтра день Червоного Жовтня. Хто хоче висловитись?

— Святкувати Жовтень у місті С...

— Товариші,— сказав знову начдив,— так, ми мусимо місто С. подарувати Жовтню. Завтра ми святкуємо в місті С.

— Згода!

— План ось який: сьогодні в місті С. офіцерський бал. Сьогодні нічю 30 чоловік займають місто С., заарештовують офіцерню й тримаються до ранку. Ранком — встигне надійти вся дивізія. Головне — захопити в руки бал.

«Ето будет последний і решительный бой!» — побажали при кінці й розходились на виконання плану.

Вітер віяв степами, як сліпий дим. Сніг лежав на ріллі й на стернях. Зимна зима колола в носі. Тридцять білих халатів пішло синіми стежками.

...Тут ось до їхніх слідів долучається щось, подібне на лиса чи на дикого пса. Але це тільки дотик. Звір не любить тих слідів, що пахнуть зброєю. Бачиш — він звернув убік і подався через бугри снігу.

Може, тобі вже болять ноги? Може, надто гостро співає вітер? Може, десь ввижається небезпека? Плюнь на все.

Ось вони розійшлися у ланцюг. Хороші хлопці, чорт візьми! Бачать, як лелеки.

А це — патруль їхав. Сніг побили копитами. Патрульних захопили живими, не стріляли. Оце вони тобі й лежать — трое дітей степового Дону. Тихий Дін Іванович вже не побаче їх. Вони мертві. Їх зарубали шаблею, — і через це тут стільки крові. Не вести ж їх було за собою!

Ось передмістя. Тут, бачиш, зійшлись, порадилися, і їхні сліди ковтули потоптані вулиці.

Руки проголосували. Це було надзвичайне засідання Ревкому. Представник N дивізії зробив доповідь.

— Роздати зброю всьому населенню, — додав анархіст Альоша.

— Ну й дурень, звини за слово, — сказав по-щирості старий маляр, — для яких причин усім зброю? Матиме лише наша дружина.

Залою — хазяйська повітка з хазяйським сіном. Свічка затулена була з усіх боків.

5

«Партія в 30 чоловік за допомогою Ревкому, — писав начдив, — обкружила будинок, де йшов бал. Вартових познімали без пострілу. Кругом поставили своїх, і п'ятеро чоловік зайшло всередину».

Сніг од чобіт розтавав на паркеті. Була гнітюча тиша. Всі, хто п'ять хвилин тому ще веселився,— стояли посеред зали бліді, з піднятими до стелі руками. Курки наганів у нас були напівзведені. Мене всього трясло. Лихоманка натягла нерви. А, гади!..

— Перш за все — спокій,— сказав дзвінко наш командир.— Всі військові, виходьте по одному через двері. Штатські,— станьте всі у той куток. Жінки,— зайдіть у ту кімнату. Хто зробить зайвий рух — куля в голову. До вікон не підходить!

Далі не стримався:

— Попалися, в три бога!!!

Я передивлявся жінок. Тут десь мала бути стрижена дівчина — машиністка штабу. На мене молились перелякані погляди, тремтів дехто перед обмороком, я ходив між ними й придивлявся їм у вічі. Я кусав губи. Не було нікого навіть подібного.

Я вийшов до зали.

Через поріг з другого боку йшли двоє наших і тримали під наганами стрижену голову. То була струнка дівчина з похиленим зовсім на груди обличчям.

— Виведіть цю сволоч живою. Скажіть там, щоб не стріляли.

Щось ударило мене по серці. Я схватився за очі. Підбіг до дівчини й підняв їй рукою голову. На мене глянула моя майбутня дружина.

«...в уборній кімнаті,— писав начдив,— знайшли денікінського шпига, який служив у нашій дивізії машиністкою штабу. Її вели надвір з наказом не стріляти, але вона вирвалася із рук, як скажена, і клинок не міг зупинитись»...

До ранку прийшов у місто Жовтень.

У робфаківця на столі стоїть попільниця. Зовнішнім виглядом вона нагадує плисковату морську мушлю. Кожен день Жовтневих спогадів додає рік до її історії.

Звук же більш не продовжується. Він постояв у повітрі, як міраж.

1

З Берліна мій друг привіз спокійні манери великого міста і трошки сивини на скронях. Його замріяність не виходить за ці межі. І лише хвилинами незрозумілих вечорів його дух буйно розквітає.

Мій друг думає образами й фарбами. Він не є художник, бо це слово означає безконечну кількість обривів. У мого друга один обрив — конкретне думання.

Підходячи до його розчиненого вікна, я здалеку ще бачу, як кінчиком своєї фарбовної флейти він грає ясну мелодію на полотні.

— Заходь! — каже він, розмазуючи фарбу.

Я заходжу.

— Кладу вам свій привіт, — бурчить мій друг, проводячи лілову смугу на щоці свого твору, — сідайте собі десь. Я вирішую завдання конкретного фону.

2

Філософія мого друга мені ніколи не набридає. Коли смеркається — електрика починає красти відблиски фарб. Вони гублять своє лице, їх не можна брати, вони ввечері мінливі, як настрої. Друг уміє мовчати так, як і оповідати, і його можна поставити за опудало в соняшники або дати йому між ноги отаманського коня.

У нього лежать сотні тюбиків фарб. Свій заробіток він залишає в магазині, вишукуючи нових кольорів, і в низькій халупці теслі, що робить йому рами до полотен. А потім розказує своє чергове плавання в абстракцію і висипає на стіл безконечні тюбики.

— Я такий багатий, як папуга, що має сотні фарб і сотні років перед собою, гойдаючись над затишною бухтою тропічного моря.

Мій друг гладить рукою білу упругість гарно натягнутого полотна — найближчу могилу всіх фарб.

— Площина — є щось символічне. Оволодіти нею — то найважливіше завдання такого пачкуна, як я.

— Простори тектимуть з-під вашої руки, полотно це зробиться цілим світом, тільки розплющте очі тоді.

Любима тінь покаже теплість думки, червона радість освітлить вашу мазанину ширістю, усміхнеться синіми очима глибина...

— О, це мені не так легко вдається, як потрафити кулею дівчину або поцілувати копійку. Я мав сказати на-впаки, будь ласка...

І мій друг оповідає, підібравши під себе одну ногу. Його рука нервово ворухить пальцями на коліні. Я сиджу, передчуваючи конкретне, і мені здається, ніби я бачу свічіння його мізку. Я ніби бачу все наперед, як в листопаді.

3

...На вулиці він сам, як у степу. Листя осені іноді виблискує на світлі останнього проміння й падає. Голодний пес меланхолічно жаліється на життя. Тепла рука осені відчувається на купі брудного й вогкого листа. Поміж будинків світиться золотий клен. Вся вулиця така непривітна. Романтики шукає він на такій вулиці. Журні моменти життя пронизують його, як протяг. Зачиняйте двері, громадянко Ніч.

На синьому просторі пливе вона, зайшовши, і світить вогні. Загоряться, по-перше, сім зорь на півночі, закликаючи у невідоме кіно «Золотого Воза». Дівчина родиться з фарб і тіла. Він знає, що це повинно бути. Бо інакше — нащо фарби на палітрі? А сквер віддихується, як кінь, що впав, пробігши усі милі дня... Луна йде підголосками по алеї.

4

Він відпочиває на скверові. І мідний роздільний дзвін розноситься вгорі, відраховуючи секунди, надаючи їм незвичайної ваги і значимості. На ясному небі, над людьми суворо точить хрест не своє сяйво, приковуючи погляд. Надзвичайна думка.

Він уявляє собі живого доктора-гіпнотизера. Блискучий тримаючи молоток у руці, доктор монотонно відраховує секунди. Воля схиляється. Пацієнт, сидячи, спить, похитуючись, як повний колос. Храм, неймовірний храм панує вгорі. Страшенно дикунська рука підписалася на його проєкті!..

Людина на скверові думає образами, сягаючи розумовими блисками в нетрі уяви.

І він малює собі на місці храму свій витвір, вільно дихаючи грудьми і відпочиваючи на своєму творінні.

Це буде дівчина зі снопом, тіло, повне крові і м'язів, здорові груди, що ось-ось мають колиснутися від дівочього руху. Сніп жовтий, важкий — символ життя і врожаю на тлі зелені і сині. Дівчина — трохи легкодумна по своїй поганській глибині.

Котиться деревами шелест і зриває потроху жовту їхню одіж. Серце стугонить. Якась рука завела пружину і закинула ключа в море. Ключа не знайдеш. Тому — користайся кожною осінню, серце!

Десь поливають асфальт. Він блищить в останнім світлі догораючого дня. Ніч іде...

5

Він задумливо жує кінчик газети. Він замислився, дослухуючи рештки згасання. Ловить окремі тони завмираючих вулиць. Саме — пора перелому дня на вечір, роботи — на галас вечірній, пустотливі верески і парфумний дух.

В такі хвилини стає тихо наче, і незвичке до тиші вухо дзвенить снагою, невідомою увагою і срібною чуйністю.

В такі часи наповнюємо свій розум жаром і піднесенням, золотоносною рудою спостережень. А довгими вечорами і творчими ранками одмиваємо крупинки золота.

6

Сніп пшеничний, важкий і пахучий, пливе в повітрі. Він хвилюється, як марево, і це вже не сніп, а дівчина. Вона подібна до витвору художника. Синій колір її очей відбивається на мокрім асфальті. Сонячна країна і степова безмежність випестили її на своїх грудях. За нею побігти хочеться кожному, а мій друг, обігрітий синім поглядом, прийняв це за привітну усмішку наступаючого вечора. Він підвівся й пішов за нею поволі, не виймаючи руки із кишень.

Друг перериває оповідання. Ходить по кімнаті, свистом розганяючи тіні. Він почав із лірики, з випробовування фарб. Накидав фон до картини й разом же

залишив у деяких місцях зайвої фарби. Він далі візьме ще її з тої осінньої самотності, з тої зелені, що він її наляпав без міри на сквер, і з того закинутого в море ключа, що заводить раз на вік людську пружину.

7

Акорд ще звучить і пливе по кімнаті, щоб улетіти в вікно. Мій друг затягується тютюном і мружить очі. Його мовчання підкреслює думки, як правильно поставлена пауза. Він уміє мовчати так, як і оповідати. Його мовчазна промова утворює романтику й заповнює нею шелест за відчиненим вікном. Оповідання починається непомітно і йде трохи нервово, перебігши за паузу кілька днів.

Двоє військових сидять на лавці в сквері. Мій друг сідає коло них, обмірюючи очима храм і пускаючи дим папіроси невеличкими хмарами. Він сидить у повній задумі, весь час, правда, скошуючи очі вбік, де синій колір очей буде підходити до нього.

Далі почалась була розмова, обірвалась і знову потім почалась, нагадуючи хвилі коло берега.

Уже з цього часу мій друг має повний проект того, що він задумав.

Військові зовсім не сперечались щодо можливості проекту. Вони цілком примітивно мислили, сприймаючи химеру, як факт, і реальність, як далеку фантастику. Їхній мозок не відокремлює ще утопії від реальності, як і всякий первісний мозок.

Вони посперечались лише за цілість шибок поблизу як наслідок діла.

— Що ж,— сказав перший з військових — велетенська дитина з поцілунками чорної віспи,— узорвать не штука. Двадцять десятків це коштуватиме. Бо й кому вона тепер потрібна?

Проект був далекий від дійсності, межував із забороненими гранями розуму і тому сприймався як накреслена чітко формула.

Художник пускав далі тютюнові хмари, і хто знає, що проходило в його голові. Він ясно і чітко знає своє місце в системі подій. Ясно до болю, навіть коли галюцинації від втоми.

На тому й покінчили, що роботу буде зроблено чесно і зі знанням діла. Другий військовий, молодий, захлинувся враз суворістю. Його непокоїло, як сказав він, те, що коло хреста висить антена.

Дівчинка якась, граючись, влучила мого друга м'ячем і почервоніла сама, як м'яч. Жовта сонячна фарба сідала на листя дерев із тим, щоби не зникати й ранком.

Довго йшов час. Не один жовтий лист упав.

Він напружено чекав дівчину, ніби вона була йому годинником. Дівчина нарешті пройшла, ступаючи по своїй тіні, а мій друг підвівся йти за нею. І дзвін в його серці не вгавав.

Цей дзвін чомусь лунав у голові і ніби снувався з очей, як бабине літо.

На шляху попався художників друг-писака, що саме доїдав свою пообідішню порцію винограду. Він нишпорив поглядом по верхів'ях дерев, по візерунковій лінії контурів хмар. Він жагуче шукав тем, не гребуючи нічим.

Писака пішов поруч художника, гризучи нігті. А художник малював словами красу дівчини з снопом, і слова його горіли. Він не відчував лише всієї банальності писаки.

— Ти не маєш права висаджувати в повітря храмів.

9

Зараз же на розі вулиці за сквером стояв шахрай і простягав руку. Це була дитина храму і найзапеклий ворог мого друга. Третій раз він ставав на шляху художникові, і третій раз мусив художник змінювати свій маршрут, простуючи додому.

І на цей раз, почувши «подайте», що кінчалося добрим басом в бороді старця,— мій друг хутко повернув назад і пішов додому іншим шляхом, навіть не попрощавшись з писакою. Він ішов мовчки, злісно плював у відчинені ворота по дорозі і скинув пальто, понісши його далі в руках.

10

Завше став повертатися друг об одній годині додому. Він не зустрічав старця, бо вибрав собі інший шлях, звикнувши й полюбивши його.

Дівчина подарувала йому вже не одну усмішку, не одержавши від друга ні усмішки, ні привіту. Вона була годинником і не мала входу на іншу роль. Проект церковного вибуху наближався до здійснення.

11

Сквер знову віддихувався, як кінь після миль дня. Листя поволі осипалося з віт і сідало художникові на капелюх. І дим з папіроси вився і припадав до землі, як підстрелений. Мій друг прочитав газету з фейлетоном писаки. Вона лежить коло нього на лавці, засипана листям. Мій друг думає, слідкуючи за фарбами хмар. Так і завжди буває, що банальні люди псують папір. І писака лише переказав своїм штампованим словом розмову з художником. Убогим юмором завітчав він проект художника. Крізь рядки проглядала самовдоволена усмішка писаки. Ну, й хіба він не перл з своєї низької височини? А збаналена думка — є вже банальність?.. Друг замислився, прощаючись із своїм витвором. Пропливла дівчина, і сніп, важкий сніп, як урожай, і зникло все в прозорім осіннім повітрі. Хвилини минали, як проходять і минають люди. Ще одна доба закінчилась, коли наблизилась дівчина з синім поглядом. Тепер нарешті надходив час слухний. Друг підвівся і пішов їй назустріч, почуваючи, що він не може мовчати, що він мусить щось значне розповісти. А підійшовши близько і взявши за плечі, з лагідністю сказав, не пам'ятаючи себе:

— Ви вже тепер не потрібні.

Дівчина почервоніла і говорила щось неважливе, беззмістовне. Вчувалась за цим усім туга. Туман розвіявся по сквері ще раз, і з ним пішло все — й синій погляд, такий гарячий зблизка.

12

Мій друг повернувся додому. Не скидаючи капелюха, він видушив із тюбика синьої фарби і розтер її. Потім почав заповнювати нею полотно.

Тут прийшов я — його друг і почитатель.

— Заходь, — сказав він, розмазуючи фарбу.

І я вислухав його мовчки, слідкуючи за пензлем, яким він підкреслював думки. Стало темно.

— Думав я, йдучи додому. Вже мозок розсипався іскрами від ударів крові. Думка сягала в загірню сторону, та заважало таке місто. Захотів я, щоб ізникло воно — брудне, з вулицями й електрикою, що краде відблиски фарб. Щоб величне місто-велетень повставало на руїнах. Мільйони вікон щоб обступили мене з боків. На хмарах пливли б електричні літери й меркло б під ними кіно «Золотого Воза».

У відчинене вікно кімнати долинуло одне слово — не то його сказав хтось, не то — проспівав жалібною нотю. Мій друг вийшов із кімнати, перервавши розмову. До кімнати входило низьке й тягуче:

— По-одайте!

13

Я виглянув у сутінь вулиці. Мені журно стало чогось. Я не розумів мого друга раніш. Я розумію його тепер. Це я — той писака, і це я залишив дівчину годинником у чужім вікні. Вона ніколи не наблизиться до мого друга...

(З Берліна він привіз спокійні манери великого міста. Я завжди любитиму його замріяну мудрість і сивину на скронях).

Листопад обтрушував з дерев листя. Воно падало повз вікон, шелестіло й одсвічувало жовтим. Замок раптово голос старця, і все дослухалось, ніби до пострілу. А може, його й не було.

14

Мій друг зайшов до кімнати згодом, і ми сиділи довго мовчки. У відчинене вікно летіли комарі й метелики. Від їхньої присутності наче дзвеніло само повітря.

— Струмок думки від чужої руки мутнішає, і часто легше буває прострелити копійку, ніж цілувати дівчину.

КОРОТКИ ІСТОРИЇ

І знову біля моря мій намет,
І знову парус — тіль крилата дому,
Знайомий вітер теплим степом дме
І падає на синю п'яполóму.
А синь яка! І поглинає втому
Повітря згірчене і запашне.

Дорогами ходив і їх пройшов,
І попів лів у серці не холоне.
Над виноградником блакитний шовк,
Зрізаю виноградні щирі грона,
Утома засягла мене з розгону,
Ступив, і впав, і сон мене зборов.

Мені приснилося дитинство сліз,
Приснився вітер юності чолатий,
І друзі, й книги, й гуркоти коліс,
Вітчизни славної всесвітні шати,
Знайомий парус — дому тіль крилата,
І знову я на морі добрий гість...

1935

ЧЕРВОНАРМ

Він умирав. Передсмертний відчай охопив його серце. Він ще був зовсім молодий і не знав, як умирати. Але що це була саме смерть, він відчув раптом і глибоко. Він гинув у повній темряві, здійнятій високо під небо й пронизаній холодним туманом. Він стояв, зіпершись на гвинтівку, ноги його вгрузали глибше й глибше, східний вітер гнав воду гнилого моря просто на нього.

Стріляли кулемети, прожектори сікли туман, спалахувало й захлиналися «ура» його товаришів, вони атакували берег; перейшовши море, вони билися за Литовський півострів уперто, зціпивши зуби; другу добу тривав шалений штурм.

Він стояв, затиснувши рану рукою, і темрява була жорстока, він не кликав і не стогнав, він умирав стоячи,— і він не знав, що так умирають в легендах. Очі його вдивлялися в темряву, як у вічність, треба мати мужнє серце, щоб не заплакати.

І серце його було мужнє. Очі його були сухі. Ракети спалахували перед ним і не могли пробити темряви. «Як хочеться побачити сонце!» — прошепотів він, ще дужче затискуючи рану рукою, ще важче спираючись на гвинтівку.

Він був зовсім молодий боєць, і дівчата ще було смікали його жартома за вуха, а ось стояв і вмирав насправжки, як повний парубок, як воїн революції, вмирав під Перекопом, стоячи в гнилому морі — Сиваші.

Хай твориться легенда, хай підноситься пісня! Він стоїть перед нами в темряві й тумані, він умирає за революцію в далеких просторах героїчного 1920 року, він не плаче, хоч сам іще зовсім молодий і не знає, як умирати; він стоїть, зіпершись на гвинтівку,— хай твориться легенда!

І його, єдиного з десяти тисяч, знайдено ось через п'ятнадцять років. Він стоїть у насиченій сіллю твані

Сиваша. Він не змінився. Шрапнельну рану під серцем він затискає рукою, і гвинтівка — в його другій руці. Він залишився молодим — цей червоноарм далекого і славного 1920 року!

І ревли труби оркестрів, гупали залпи, колихалися бойові прапори, пробиті кулями, обпалені вогнем баталій. Ішли за труною діти й юнаки, робітники й колгоспники, червоноармійці й моряки,— щаслива, непереможна країна соціалізму.

Хай твориться легенда!

1935

ЧАПАЙ

Він стояв на тротуарі перед будинком. Замість правої ноги в нього висіла порожня холоша, ніяк не підгорнута — свідоцтво свіжого нещастя, непоправність і жорстокість якого били в вічі. Це був хлопчик років десяти. Худеньке, виснажене обличчя його було звернуте до травневого неба. Над чолом кучерявився непокірний білястий чубок.

Співали першотравневі колони, гуркотіли танки, красивою рисою йшла кіннота. В голубому південному небі летіла ескадрилья.

— Чапай,— сказала поруч особа трьох-чотирьох років віку (через верхню губу в неї висіло дві сережки, вона ніяк не могла їм дати ради),— тобі трамвайчик ніжку одрізав?

Коло Чапая збирався потроху увесь його загін. Прикрашені бойовими синцями й гулями, підтягаючи штани вимазаними в чорнило пальцями, шморгаючи од хвилювання брудними носами, стояли бійці. Вони не зводили очей з порожньої холоші командира.

Чапай дивився на блакитне небо, не помічаючи нікого біля себе.

— Тепер ти бігати не можеш,— констатувала та ж маленька особа, виявляючи жорстокість, властиву її вікові.

Всі мовчали.

Раптом загуркотіла ринва, по ній з балкона шугнув рудуватий хлопець.

— Чапай! — гукнув хтось із групи бійців. Рудуватий хлопець гордо посміхнувся і махнув рукою. Загін войовничо загаласував, той засвистів, той на ходу вихопив з кишені шмат цегли, той стяг з голови і сховав за пазуху свою кепу, — новий Чапай повів загін.

Дівчинка спробувала й собі бігти за всіма, але це виявилось їй над силу. Вона повернулася до хлопця, доторкнулася до його костура.

— Я теж не вмю бігати. Він дерев'яний? — спитала вона.

Хлопець стояв, ще вище підвівши голову, та чи він бачив що-небудь крізь раптовий потік сліз?

— Ти не плач, — скільки могла жалісливо сказала дівчинка, — я тебе не кину.

— Я не плачу. Нічого. Я буду вже Депутатом Балтики.

— І я, — приєдналася з солідарності дівчинка, підбгавши ногу, пробуючи стояти на одній нозі.

Сяяло голубе небо травневого дня.

1938

МАТИ

Ось, товаришу кореспондент, коли ви до мене їхали, то, певно, думали, що я слабосила жінка і що мене манною кашею з ложки годують. А приїхали до нашого села, в колгосп «Червоний степ», то й спитали, а де тут живе баба Мотря Безверха, й вам одповіли — он вона живе, де вишні розквітли. І я вийшла до вас, і ви побачили, що я не слабосила, — в городню бригаду у нас кволіх не беруть. А літ мені вже шістдесят з гаком, і дітей у мене дев'ятеро: п'ятеро хлопців, решта дівчата.

Дожиласть я щастя, що скрізь тепер знатимуть, які в мене діти, а матерне серце, всім звісно, тільки про дітей і думає. І, певно, нігде в світі не приїздять отак кореспонденти до матерів, щоб поговорити про дітей і про все гарне, як у нас. Я розумію, це ми, матері, через газету вість одна одній подаємо й радістю ділимося у святковий день.

От моя хата стоїть в лощинці під горою, низом — річка Ворскла й левади, і село розкинулось по березі, як

писанка. У мене вишні цвітуть раніш, ніж у всіх,— чи то ґрунт годящий і сад од холодного вітру сховано, чи то, може, я сама така щаслива стала.

Почну здалеку, як у серпні 1914 року принесли до нас повістку на те, що мій чоловік мусить з'явитися в Полтаву до військового начальника. Заплакали ми в хаті — і я, і п'ятеро дітей: зоставляв нам чоловік велике хазяйство — одну коняку та півтори десятини землі. Запрягли ми цю коняку і повезли нашого батька до Полтави на пункт.

Коло того пункту стали, взяв мій чоловік торбу і пішов у двір, а я зосталась на вулиці, за слізьми світа не бачу. Просила-просила, щоб і мене пропустили хоч попрощатися, та хто там на наші сльози дивився? Так і повернулась додому, а чоловіка того ж дня погнали на станцію і відправили на германський фронт.

З окопів рідко хто додому писав, та ще й так нерозбірливо, що однаково на селі ніхто прочитати не міг. Одержу листа,— догадаюсь, що живий, сухарів просить,— от на мене й досить. Жилось дуже важко, доводилось і вдень, і вночі працювати, щоб засіяти землю. Влітку сяк-так іще жили, а от взимку, в люті морози,— хоч пропадай з малими дітьми. Ходила я в Полтаву на заробітки, дітей залишала вдома,— скільки, було, серце переболить, доки повернуся!.. Стану на коліна перед богами, дітей круг себе поставлю, а сама плачу. Думаю собі, чому це в людей діти мруть, а в мене їх повна хата, і бог не загляне, не прибере їх до себе, не зглянеться над моїм горем.

Повернувся чоловік з війни ледве живий. Коли б не Радянська влада, то де були б тепер ми і наші діти? Певно, й кісток би не залишилось; і багацько матерів наших знає, що я кажу правду. Всі мої діти були в комсомолі, комсомол їх виховав і людьми поробив, у всіх у них освіта і шлях до великого життя.

Ось давайте я вам розповім, як чотирьох синів своїх у Червону Армію відпровадила, і не страшно мені, і радіє моя душа, коли я дізнаюсь про їхні успіхи.

Старшого сина мого, Семена, було призвано року 1930. Його приймали в Полтаві, у призовній комісії состояв і мій чоловік, а його батько. Він підійшов до Семена, вдарив по плечі й сказав: «Годящий, я знаю». Тепер Семен служить на західнім кордоні і пише звідти листи. Недавно одержали ми цидулку; він пише, що жи-

ве весело, вчиться, знає більше, ніж знали колись старі офіцери. Він просить написати йому про роботу колгоспу, про сівбу, питає, як я працюю. Тут я й згадаю, які листи писав мені чоловік із действующої армії. Що воші заїдають, що фельдфебель ганяє, сухарів просив,— і раджу всім матерям не забувати і пам'ятати це минуле.

Через рік другий мій син, Юхим, пішов добровільно в кінноту. Ми з чоловіком, звичайно, не перечили йому, тільки я побажала Юхимові, щоб він пішов на самолюти служити, і тепер я така рада за нього, що він служить на важких аеропланах на Далекому Сході... Він мені писав, що став командиром, вчиться, що дружина його Тося і син Коля живі й здорові. Потім він ще написав, що на кордоні охороняє наше життя й соціалізм і що, коли японці полізуть на нашу землю, він із самолюта буде їх бити. І я побажала йому доброго здоров'я й гарних успіхів.

А потім виповнився третьому сину, Грицькові, 21 рік, і він теж запалився: в армію — та й годі! Ми не заперечували, тільки порадили, щоб не відставав од Семена й Юхима, як вони бойові, так щоб і він. Грицько оце вчиться у кіннотній школі, пише, що гарно йде в науці, і навіть кілька слів написав німецькою мовою, а донька моя Оксанка й прочитала,— вона школярка, тепер на селі всяке письмо прочитають.

Минулої осені пішов до Червоної Армії четвертий син — Павло. Коли я почула про це, зраділа, що й четвертого признали здоровим і годящим. Він служить в танковій частині, недавно прислав листа: «Життя йде добре,— пише,— служу і вчусь, як вам бажалося, щоб я став четвертим командиром в нашій родині. Читав я в газеті, що у нас на Україні весна, почалася сівба, а тут ще холодно».

В кожному листі мої командири розповідають про своє життя в Червоній Армії, а ми — про своє, колгоспне. Написали ми, що сівбу ранніх провели добре, що буряк посіяли, що озимина зелена, листочки розправляє: з хати вийдеш — скрізь зелене, співає жайворонок, і дуже красиво.

Пишемо до синів, що вдвох з батьком заробили більше чотирьохсот трудоднів, живемо ситно і не горюємо, є в нас корова, масло, кури, недавно льоха опоросилась. Чоловік мій колгоспною пасікою командує, там у нього

різні «дадани» та «дадан-блатти»*, його кожна бджола, мабуть, знає.

От ще напишіть про мого Якова й Марусю, вони в нас трактористи. Донька вночі працює, готує землю під сівбу, а син по дню сіє. Як по шнурочку йдуть у Якова сівалки. Сподіваюсь, що врожай буде, як наука каже. Є ще в мене Ганна — доярка і Олександра — студентка. Що про них скажеш? Міцні в житті, ціни їм не складеш, голосисті, заводії, доброму парубкові в ділі не поступляться. Це не тільки я кажу, це кожне скаже. Не одіб'ешся од сватів.

Якось зайшов до мене приїжджий. Насилу я його пізнала, давно не бачила. «Драстуй, — каже, — Мотре!» — «Доброго здоров'я, — відповідаю, — отець Симеон». «Щасливо живеш?» — питає. «Ой, щасливо, батюшко», — відповідаю. «Бачиш, — каже, — треба обов'язково церкву одкрити. Минули чорні роки, сам бог Радянську владу визнав, благоденствіє посилає, силу на ворогів». «А Радянську Конституцію, батюшко, — питаю, — теж бог послав?» — «Усе од бога, — каже, — треба тільки зачинену церкву освятити, щоб молились усі за Радянську владу, за її процвітання й успіхи». — «Батюшко, — кажу, — хіба ж ми за Радянську владу не молилось? Син мій Семен на західному кордоні молиться, а Юхим — на Далекому Сході, Грицько — в кінноті, Павло на танку молиться. Ми — в колгоспі гуртом молилось, — хто в городній бригаді, хто на пасіці, хто на тракторі, хто де вміє».

Розсердився під Симеон і пішов.

Ще ми з чоловіком написали товаришу Сталіну листа. Чоловік мій писав, що, не дивлячись на його вік, він стане разом із синами на захист батьківщини, коли треба буде. А я до того додала, що й собі не пастиму задніх, як то кажуть.

Чуєте, сини, будьте хоробрі на кордонах, щоб матері вами пишалися, а батьки раділи.

1937

* «Д а д а н и», «д а д а н - б л а т т и» — конструкції вуликів.

ДОРОГА НА ЗАПОРІЖЖЯ

— А ось краще я вас на тій же тижні відправлю на Запорозжя. От де наука, так наука!

М. В. Гоголь. «Тарас Бульба»

Дорога йде полями колгоспних битв. Пахне рілля, трактори тягають сіялки, змагаються героїчні ланки майбутніх п'ятисотниць, десть на Донбасі ще не відомий Стаханов вийшов із шахти після своєї історичної зміни. Армія орденоносців топить сталь, водить поїзди, рубає вугілля, доїть корови, бурить руду, копає буряки, оре землю, стоїть на кордонах,— а їхні ордени лежать ще в Кремлі, як і тисячі орденів одважних з одважних, славних із славних.

Прекрасна осінь 1935 року, тиха й суха. Диканька, Миргород, Сорочинці; на сонці іскриться блакитний Псьол, крутить стародавні млини, баба в чорній дерзі пере на березі, а дівчина в плахті росте коло перелазу, повертаючи голову, мов соняшник до сонця. Все знайоме, наче все бачив; краєвид, як дитинство, як знана пісня, як сон. Перо Гоголя змалювало ці місця, і кожний їх пізнає, хто читав «Вечори на хуторі під Диканькою», бронзовий автор сидить посеред Сорочинець на кам'яному п'єдесталі, коло нього — могили червоноармійців і партизанів.

Сьогоднішній день республіки піднято над світом. Освітлений цим днем, оживає й квітне, підноситься й мужніє незабутній дев'ятнадцятий рік. Бригадир, колгоспний коваль, конюх,— сходяться славні червоногвардійці й партизани, сходиться колгоспний актив. Спогади й пісні, танки й ще пісні; ось голову похилив старий партизан. «Та не журіться, діду, хіба в нас молодість раз буває? Молодіємо, к лихій годині, хіба ж так! Ось із Миргорода машину пришлють, женить вас будемо». Над столами звисають жовтобокi яблука, бджоли бринять над медом на столах, і колгоспним обідом частують гостей — борщем з курятиною, м'ясом, локшиною з молоком, варениками з сливами. «Хата моя рубленая, хата на помості, і сам іду, коня веду до милої в гості...»

«Той Гоголь з панків був,— каже коваль,— в Сорочинцях у музеї написано. Сидить собі, весь залізний, а які ловкі книжки писав. Там у церкві, де його охреще-

но, під землею склеп є — гетьман Апостол лежить, падлюка був, — пишеться, повна труна шмаття та кісток. А ми, козацтво його та кріпацтво, стали колгоспниками на своїй землі. Мрія моя — самому Ворошилову коня підкувати».

Весілля в колгоспі починається з пісні, молодих супроводить пісня. На обіді співають журливих. «Хай знають, як наймитували, на каторзі краще було». Та й плачуть сиві діди, мужні чоловіки, стримані жінки — людська гордість звільненого народу згадує минуле. «Вчора була суботонька, сьогодні неділя, чом на тобі, наймиточку, сорочка не біла?» Грає гармошка й скрипка, гупає бубон. Повне подвір'я дівчат, молоді усміхнені обличчя — славні бійці за врожай, люди пристрасті й мужності душі. Ніжна дівчина стоїть, намисто й стрічки, маленька рука тримає галузку калини. Це — ланкова легендарної ланки, боєць за п'ятсот центнерів буряків з га. У ланки два га буряків — і сто десять тисяч корінців буряків на кожному гектарі. Ланка за літо дванадцять раз просапала й прополола буряки, винесла десять тисяч відер води й полила, коли не було дощів, обібрала з кожного листка гусінь, двічі обмила кожен листок — раз милом, вдруге галуном. Ніжна дівчина — ланкова — стоїть і посміхається. Коло неї вся її ланка — три подружки. «А хто грає? Скрипка та дудка. Ой, хто п'є? Свашка-голубка. Таки, свашечко, таки просимо вас, таки випийте в нас, таки, любочко», — приспівують дружки. Колгоспне весілля тече.

Місячна ніч над полями, знебарвлений краєвид, хитається верба край дороги. Трактори не замовкають вночі. По рівнині, освітленій місяцем, трактор за трактором крають землю. Вогні пливуть над ріллею, наче хтось уважний і дбайливий обходить із ліхтарем колгоспне поле. На передньому тракторі — дівчина. Вона співає, ледве чуючи себе крізь стукіт мотора. Одспівала вже всіх пісень, які знала, чула од матері; одспівала сумних і веселих, тепер їй хочеться самій творити. І вона співає нової, склавши її отут, під ясным промінням місяця, на справному, слухняному тракторі. «Вздовж і вперек степ переоремо і посіємо ячмінь навесні. Грають хлипавки в мене на моторі, і вентилятор співає пісні». На другому тракторі сидить юнак. На ньому картата сорочка й капелюх. Коло дороги обережно повернула дівчина машину, перервавши спів. За нею — юнак. Від-

даляються вогні. І знову чути спів трактористки. Над дорогою стоїть верба, столітня верба, гоголівська верба.

Під Решетилівкою поранено Фрунзе. Він поїхав у розвідку, в селі ночували махновці, бій нерівний і впертий, плащ пробито в кількох місцях, залізна мужність переможця під Перекопом врятувала його життя, вирвала з рук озвірілої банди. Знак мужності — орден Червоного Прапора — загорівся на грудях командарма.

В Решетилівці, в майстерні килимів, ткалі співають, сидячи коло верстатів, і пісня ходить поміж килимами по великій майстерні, ходить, як друг і супутник звільненого творчого труда. «Зелен сад-виноград, славне місто Ленінград, а які твої слова про Сергія Кірова?» Мелодія строга й урочиста, слова суму й любові. Вірш поета Тичини став народною піснею. П'ятсот робітниць в майстерні — вишивальниць, ткаль, килимниць — та дві тисячі колгоспниць з навколишніх сіл об'єднані творчою працею. Ткаля каже: «Мрія наша, скажу вам, такий килим сотворити, щоб очі вбирав. Посередині щоб Сталін усміхався, а коло нього наші найкращі килимниці та вишивальниці, та діти наші, і Решетилівку щоб можна пізнати».

Під Омельником на Пслі ходить пором між двох піщаних берегів. Білі хати вночі ще біліші, широка рівнина простяглася аж до Дніпра, заграва від недалекого Кременчука лежить на низьких хмарах. Лівобережжя підходить до Дніпра низиною, високий правий берег бовваніє за рікою, мов далекі гори, над Кременчуком пливе дим, туман, вогке дихання Дніпра.

За Дніпром починається Дике Поле. Ватаги запорожців, загони татар, товариства рибалок, бортників, мисливців, що одпрошувались у черкаського полковника на промисел, стайки втікачів, вигнанців, тьма звіра та птаства у дрімучому лісі по берегах річок — ось життя колишнього Дикого Поля — степового Правобережжя.

Річка Тясьмин тече вздовж Дніпра, одгороджена од нього високим його правим берегом, часом вкритим сосною. Од Тясьмина до Дніпра кілометрів п'ятнадцять. На Тясьмині — місто Чигирин, колишне полкове місто Богдана Хмельницького. «По правді вам сказати — хвалитися нічим, ото хіба в історії тільки нас ізгадується. А славні ми на морях, щоб ви знали. Найкращі боцмани скрізь були — наші чигиринці. На океанах плавають, на всіх морях, і як побачите, бува, боцмана, ось на мене

схожого, то буде з Чигирина». Чигиринець — високий, кощавий, горбоносий.

Село на Тясьмині лежить обіч великих шляхів. Земля піскувата, на горбах. Щороку в минулому ходили найматися на Херсонщину і Катеринославщину — за двісті верст. Торба сухарів, облита материними сльозами, блаґенька свитина, босі ноги — йдуть юні синьоокі дівчата в далеку дорогу, по гіркий хліб, несуть свою молодість по наймах, по економіях — розтяглися по дорозі, як журавлі.

У Горпини Семенівни фотографія на столі — молодий полковник Червоної Армії і дівчина-таджичка. «Син приїздив, аж на Памірі стоїть. Жіночку привіз матері показати — як лялечка, ловкенька-ловкенька. Не забули мене. То раніш було — як син у люди вийде, то вже матері одцурається. А тепер новий світ настав — хіба розповіси все? Чотирнадцять строків я в наймах одбула, уже й заміж вийшла, а все найматися ходила. Хіба ж наші дівчата знають горе? Трудодні заробила — от і пошана, а трудодням байдуже, хто їх робить — дівчина чи парубок».

Село на Тясьмині — не на багатій землі. Три колгоспи працюють важко. «Переказував мені тракторист на курсах,— каже голова колгоспу,— що є на Одещині один район, а в районі колгосп. Так вірите — по шістнадцять кілограмів на трудодень! Тракторів повно, машини, корови, як цариці, стоять, а коней на виставку та на скачки водять. Десять тисяч золотом один жеребець коштує. Державні зобов'язання враз одбувають, м'ясопоставки за три роки наперед виконали, позику за півдня розбирають і гроші вносять. Скільки той колгосп премій одержує — дівати нікуди. Мільйонери, та й годі!»

«Самі партизани,— каже дід Сокіл,— як заступила в нас Радянська влада у вісімнадцятому році, то й досі стоїть. Скрізь, було, німці, або петлюра, або деніка, в гармати б'ють, а ми одбиваємось. Так ні разу до нас і не пустили нікого з ворогів. Та й глушина, яри, ліс — самі бачите. Усе добре, тільки книжок мало. Таких, щоб за серце брали».

Ліси кінчаються десь під Знам'янкою, і далі біжать розлогі, запашні, безмірні степи Херсонщини. Сонце ще не сходило. Тиша степових просторів. Валками лежать непорушні тумани. Пахне гіркотою осені. Степові мо-

гили різьбляться на сірому передсвітанковому небі. Ось порожевіли заобрійні тумани, вище піднеслися прозорі валки над лощинами, червона, як жар, побігла озиминою лисиця. Перший гомін вітру заколихав кущі туману. Викотилось із-за обрію нежарке сонце й затрималося на землі, ще вище піднялися випари, і ось попливло по степовому небі, по ніжній осінній блакиті — попливло сонце.

Степове марево, далеке й романтичне, коливаються отари овець у прозорій воді, дерева й скирти, і пливуть, і пливуть. Під Долинською марево не тікає од подорожнього, воно осіло на невеличких ярках купами дерев, цілим дендропарком. Дерев двохсот порід, затишні ставки по шляху маленького степового струмочка — Веселі Боковеньки, і тихі, обсипані хрумтливим жовтим листям, стежки. Парк — півсотні всього років, групи різних дерев поєднані добрим художником, цілі гами відтінків — від вогненного до ніжно-цитринового. Мистецтво побудови парків, поєднане з щедрою природою, дало дивовижні плоди. У парку бувають екскурсанти — шахтарі з Кривого Рога, і коли дуже хотіти — можна побачити у цьому красивому куточку й надзвичайний санаторій, якого поки що немає.

А навкруги парку без кінця й краю біжать степи. Прозорі каркаси майбутніх заводів — як величні степові елінги на горизонті. Складне мереживо залізних конструкцій підноситься над степами, як дороговказ на дорозі в майбутнє. Елінги наближаються, більшають, поруч їх на голому степу кілька вулиць нових чотирипверхових будинків — це соціалістичне місто Криворізьбуду. А нижче, в долині Інгульця й Саксагані, стоїть Кривий Ріг, червоний від рудного пилу, гомінкий і привітний.

Вугляна шахта фарбує все округ себе начорно, тут же — червоний пил присипав дахи й паркани, листя на деревах, обличчя й одержу: залізорудний басейн. В шахті горить електрика, головний штрек зветься «Поштова вулиця», хлюпає під ногами вода, чути глухі вибухи, пахне динамітом, пороховим димом, як на полігоні. Лампа з одкритим вогнем, за ваговозом гуркотять порожні вагонетки, понад стіною — тоненький пронизливий свист — труба пропускає повітря.

«Вірите, — каже бурщик, — крім воздуха, нічого мені й не треба. Коли свердел на повній силі, коли в шланзі

воздух і потрібні атмосфери — бурю собі бурку й співати мені хочеться».

Він натискає на пневматичний свердел, мов кулемета затис у міцних руках. Це той гірник, який колись з прокльонами у шахту спускався і з лайкою виходив, стоїть і співає сорокавосьмилітній бурщик. «Гей, у лісі, в лісі стоять два дубочки. Гей, схилилися верхи докूपочки».

Ще Запоріжжя не близько, а вже сталеві високі щогли біжать по степах. То як стрункі дівчатка з висунчиками-сережками. То як двоє пузанчиків, що, взявшись за руки, стоять один проти одного довгим шерегом і зникають вдалині. То як велетенські літери «Т» над горизонтом. Далеко обіч виблискує вода, в ній коливається куц скирт — знов степове марево. Ось, коли наблизитись — у мареві з'являються велетенські люди, які підіймають на вилах снопи. Це ніби гніздо велетнів із казки. Але ще ближче марево зникає, люди зменшуються й стають звичайними. Гуде й гупає молотарка — молотять електрикою. Коло мотора сидить юнак і читає книжку. «У студенти хоче наш машиніст, колгосп учитись посилає».

Сонячний, високий день сіяє над степом. Марева з'являються й зникають, а сталеві щогли, ажурні й стрункі, біжать через степ, через марево, все на схід, все на схід — до Запоріжжя. Мчить вздовж дороги перекотиполе. Червоніють черепичні дахи колонії. В одному місці небо ніби ясніше — то кидає на нього знизу свій блиск велика вода.

І ось, мов запона спадає з очей,— відкривається велична панорама Дніпра. Ще око пам'ятає голий степ і невелике селище, а вже Дніпро, вирвавшись із страшних порогів, тече крізь Вовче Гирло — Кічкас. За Кічкасом розбивається ріка надвое, і стримить посередині могутній голий острів — Хортиця. Ще око пам'ятає кічкаський міст, а вже розлилося на тому місці величезне озеро Леніна, і хвилі ходять по ньому, як по морю. Острів Хортиця, мов постамент під літеру «Т» піднебесної височини, на якій висять дроти. Струм високої напруги йде на Правобережжя до Нікопольбуду, манганових шахт, Криворізького рудного басейну.

День повного сонця, осінньої задуманості; романтика майбутнього хвилює серце. Запоріжжя будувала молодь! Які героїчні штурми відбувалися на цій ріці, яка

молодь виростала в бетонщиках, водолазах, будівниках! Над Хортицею літера «Т» — Труд. Курять домни за Дніпром на лівому березі, алюмінієвий завод, завод феростопів, красується місто, побудоване на степу — Велике Запоріжжя. Високо вгорі пролітає ескадрилья літаків, як благородний символ високих людей, що стоять на сторожі. «Ми — молодість світу, — каже романтик, — епоха соціалізму».

Хай славиться молодість світу, друзі мої!

1935

ШПИГУН

Мені випадало бути шпигуном. Правду кажучи, — малоприємна річ. Але діло — є діло. Треба було влазити і в таку шкуру. А сам, повірите, як дерев'яний. Не почуваю образу — і квит. П'єска й без того попалася кволенька, а шпигун в ній — і говорити нема чого. Читав я, читав — тут і Кіплінг, і Конан-Дойль, і все, що хочете. Почав людей розпитувати, на суди ходив, де я тільки не був! Надійшов і день спектаклю, а який він собою — цей шпигун — будь він проклятий! — уяви не маю.

Є у мене звичка — ходити по вулицях і тулитися до людних місць. Як люди говорять, як тримаються, як зодягнуті — такого надивишся, наче не актор, а інспектор міліції. Стоїть черга за газетами — і я стою. Ідуть годин з шести робочі трамваї — і я там. Після восьми ранку висиплять на вулицю службовці — і я з ними. Товчеться на базарі різний народ — і я товчусь. Одежа у мене звичайна, ніякого акторського люкса, — не то я завгосп, не то обліковець по цеху, дідько мене знає.

Пішов і цього разу походити перед спектаклем. Зима надворі, мороз. Думаю, чорти їм у печінку — цим шпигунам — коли вони ходять? Яке у них опалення на душі? Як зодягнуті? І взагалі — по чому їх пізнати, невір? Сніжок пролітає, я й радіти забув, наче це не сніжок, а помреж з колосників сипле на мене простий папір. Замислився, людей штовхаю, чорті-що!

І раптом — стоп. Стоїть людина. Сумка, бобрикове пальто, якогось невиразного кольору штани. Кепа дуже

приношена. І нові калоші на ногах. Утокмачився в вітрину з книжками. Яка напружена увага й зацікавленість! Матінко моя рідна,— яка промовиста спина! Дивлюсь на людину, людина на книжки. Учитель,— думаю,— чи пасічник? Вигляд — явно периферійний, як то кажуть.

Минаю його,— в вітрині одбилосся обличчя. Очі. Ах ти ж каналія! Очі кажуть одне, а спина — інше. Дисонанс, розумієте. Очі напружено слідкують за вулицею,— сюди, туди, праворуч, ліворуч,— на непорушному обличчі такі колючі крапки... А плечі показують, що їх цікавить тільки вітрина. Я притишив крок, придивляюсь. Сто чортів його матері! Кепа — не з нашого матеріалу,— та як чудесно зроблена під нашу — і зміст, і форма!

Прихилився я до вітрини кроків за три і не можу очей одвести. Серце в мені тріпотить. Наче злетіло з мене літ двадцять життя, і вийшов я на перше побачення до дівчини. У піт кидає. А він, видно, відчув шкурою мою нервозність. Повернув на мене обличчя, очі напівзаплющені, глянув — бритвою потяг. І знову устроївся в вітрину. Я стою, він стоїть. Обличчя його переді мною і півзаплющені очі. Ніщо не порушує образу — і неголеність, і розгублений вираз рота. Та ні — брешеш, думаю. Шкіра в тебе пещена, шкіра твоя не пасує до костюма! Я стою, він стоїть. Що робитимеш? Забув про спектакль, про час. Почуваю — ось він рушить, і я за ним слідом. Він бігом — і я бігом. Почуваю — він поповзе — і я на череві за ним. Ніколи мені такого не було. Ах ти, будь ти неладний! Зараз підйду до нього і вдарю. З якою приємністю вдарю! Галас, крики, сюрчки. Поведуть нас до міліції, а там розповім. І, вірите, найменшого сумніву немає всередині. Наче перед зробленою й granoю вже роллю. Ну, треба наважитись. Раз, два...

Раптом за десять кроків од нас зупинився ще хтось. Робітфаківець чи монтер. Обвітрене обличчя, чорне пальто, сірі валянки. Стоїть, посміхається. Якась книжка в руці. Юнацький рум'янець на щоках. Такі щоки чомусь дівчатам подобаються. Він глянув на мого сусіду недбало, потім на мене. І одразу ж виключив мене із своєї уваги. Мій сусіда негайно повернувся і помалу пішов повз мене, горблячись і не підводячи очей. Він усім тілом показував кволість.

Я стояв. Рушив за ним юнак із рум'яними щоками.

Він все ще посміхався, та очі його вже не пускали того, який ішов у нього попереду. Тут я побачив, що й ходить він, як мисливець. Я зітхнув з полегкістю — в юнакові відчувалася справжня мисливська кров і відповідна хода.

Ну-ну! На мене як жаром сипнуло. Давно я не був так творчо схвильований. Образ, повноцінний образ виспів у моїй душі. Грати, швидше грати! Я побіг до театру. Мені захотілося співати, і, здається, я заспівав. Міліціонер підкликав мене пальцем і козирнув мені здоровою долонею в білій рукавичці. «Громадянин,— сказав він неголосно,— давайте не будемо!»

Ось і театр. Мене вже шукають. Помреж записує спізнення. Роздягся я, сів до гримувального столу, глянув на себе в люстро,— і раптом почуваю, як мороз, лютневий пекучий мороз поліз мені під шкіру. Де поділися радість і творчий підйом. А що, як він утече?! Що, як я прошляпив важливого чорта! Господи, спаси й помилуй!

Дерев'яною рукою поклав на морду сякий-такий грим. У вухах дзвенить. Ах ти ж анахтемська твоя печінко! Ах ти ж дурень з акторською освітою! Чого ти не допровадив шпигуна до міліції? Зрадив, що образ виспів?!

Вийшов на сцену кінченою людиною. Щось кажу, когось відповідаю на репліки,— сновиди і той був би жвавіший за мене! Оце тільки б дограти п'єсу, а там піду на Дніпро шукати ополонки. Хіба я можу після цього бути на сцені? Всі творчі процеси вмерли і ніколи в мені не воскреснуть. Край. Фінита ля комедія!

Партнери дивляться на мене, як на чорта. Гаразд,— думаю,— дивіться. Мені в цьому домі не бувати. Граю — через пень колоду. Ледве дотяг перший акт. Замкнувся в убіральні і нікого до себе не пускаю. Вийшов на сцену в другому акті. Аж постарів за антракт. Все передумав, все перегорнув. Немає мені ніякого виправдання.

А публіка наче показилася. Кожний мій вихід зустрічає оплесками. Кожний мій крок — реготом. Не дають говорити. Режисер перехопив мене за декорацією: «Прекрасно! Ви знайшли абсолютно нового ключа!» Добре,— думаю,— можеш сміятися. Ключа знайшов! Дідька лисого знайшов. Оце б мені ще третій акт пропхати. А там — шукай вітру в полі.

В другому антракті я знову замкнувся. Насилу висидів. Як почали молотити в двері,— і подумати не дали. Цілий антракт молотили. Не одімкнув. Ось розпочали й

останній акт. Іду на сцену. По дорозі мені на жилетку впав автор п'єси — «голубчику, спасибі, ви — геній». А мені байдуже. Мене нема. По сцені сновигає лише моя оболонка.

В цьому акті я зовсім охолов. П'єска вже видихалася, люди товклися на сцені, як у пивній. Я грав гірше за останнього партача. Власне, я не грав. Я тільки хотів якнайшвидше закінчити всю оту халепу. Публіка явно здуріла. Приймала мене, як оглашенна. І так до самого кінця.

Витягли мою душу перед завісу на поклони. Стою, як мумія. Порожній, неживий. Штовхнуть мене — я кланяюсь. Шарпнуть — іду. Прощаюся в думці з театром, з глядачами. Отак чомусь буває: коли я їм догоджав, хвилювався, грав з натхненням, — вони не помічали. Коли ж я тільки ходив на сцені — дивляться на мене виряченими очима.

Я вперше за вечір глянув на обличчя публіки. Та це ж тріумф, люди добрі! Раптом я заточився, мені забракло повітря, перука посунулась на очі, — «а... а... а...!» — застогнав я, тикаючи на публіку пальцем. Переді мною в першому ряді глядачів стояв мій шпигун. Я загубив свідомість.

Щось холодне повернуло мене до життя. Директорша театру тримала пляшку з бутафорським вином. Шпигун сидів на стільці. Юнак із рум'яними щоками розгублено м'яв у руках шапку.

«Піймали?» — видушив я з горлянки.

«Кого?» — запитала директорша.

«Оцього...»

Тоді шпигун устав і, підійшовши до мене, обняв. «Коля, — сказав він, — невже я так змінився в лікарні? Ти нас зовсім налякав. А оце ось мій синаша так виріс, з твого дозволу».

Як бачите, я й досі виступаю на сцені. Тільки з того дня я — комік.

1940

РОМАНТИК

Вперше я його побачив на операційному столі. Він лежав із розрізаним геть черевом і злегка кречав, розглядаючи свої кишки. Два хірурги, батько й син, стояли по обидва боки столу і зшивали його міцним дротом. Молодий хірург увесь час перетягав хворого на свій бік: у нього були дужчі од батькових руки.

Потім ми лежали поруч на ліжках і спостерігали одне одного. «Ну, юноша,— прошепотів він мені,— хай воно сказиться». І замовк на дві доби, видихаючи наркоз, гикаючи страшно й глибоко, не дозволяючи собі прохопитися стогоном. Тільки очі світилися, як у вовка. Обличчя його було жорстоке від шрамів.

«Хай воно сказиться,— мовив за кілька днів,— це вже другий раз колупають. Восени вирізали мені шлунок. Залишили якийсь капшучок — доброму козакові й на табаку не вистачить. Сміху було, як у цирку. Ковтнеш дві ложки борщу — ситий по зав'язку, а за годину — знову давай обідати. Потім поїхав на хлібозаготівлі. Дорога погана, сніг глибокий, коні пристали, ішов тридцять кілометрів пішки, шви на животі розійшлися, рушниками ув'язувався, як цариця корсетом. Питаєш — чого я не сказав про хворобу? Ну, сидить собі молодий хлопець, виписує наряди, світова революція у нього на воображенні, а я, старий партизан, перед ним просити-муся?!»

Вдруге я зустрів цього романтика в степу. Він лежав осторонь на якомусь горбку і плакав, припадаючи до землі. Округ нього був степ і далекі постаті колгоспників, трактори, комбайни. Ми з шофером одвернулися й перечекали. Потім він сам підійшов до нас. Ми поїхали далі втрюх.

«Отам був у мене бій,— сказав він похмуро,— загинув Мірошниченко, герой над героями. Значить, нада поставить там Сергія Івановича Мірошниченка, а під ним гада-махновця у об'ятії з Петлюрою, наш Серьога рубає їх клинком, у мене є іменно той самий клинок,— на бугрі під байраком там щоб і стояв».

Він підозріло глянув на нас: «Ти, може, з мене смішки робиш? Жити нада серцем, і щоб наші герої стояли бронзові скрізь на місцях своєї кончини». Він байдуже обвів очима неоглядний степ. «Зібрав собі кілька фактів і записок, могу й плани пустити, і пошлю їх самому

Клименту Єфремовичу або Будьонному — нехай дають команду». Зупинив машину і зліз. Порубане його обличчя, не зігріте пристрастю, знову робилося жорстоким.

Втретє я зустрів його у рибальському колгоспі, де він був за кашовара. Зробив вигляд, наче мене зовсім не знає. На північному сході купчились хмари. Море бай- дуже хлюпало об шаланди. Кашовар мовчки порався коло вогню.

«От, хай воно сказиться,— сказав він мені тихо, коли шаланди повідпливали в море,— контра наша ще не вся виздыхала! Оце я одного зустрів, для цього й у кашовари пішов,— п'ятнадцять років, притаївшися, сидить. Та я до нього докопаюсь,— то шлунок мій вірізано, а серце моє при мені!»

Це була людина!

1935

ТОПОЛЯ

Становімо пам'ятника, нехай стоїть наш Кобзар на превічну славу! А на мої сльози не вважайте, я поплачу, бо мої сльози — з радощів. У жінки сльоза щира — з дна серця котиться, а сонце визирне — вона й недовга. Та ось послухайте ще й моєї казки.

Гей, як його слово почати? Високо почнеш — недочують, низько скажеш — ні порядку, ні чину. А людей — сила, ще й не мала. Ой, не гудьте мене, що я на ці збори прителіпалась,— мовляв, хай бабине слово почують,— а сама стала, сльози ковтаю, та й годі.

Син у мене був. Гарний син, тихий, роботящий. Був він у солдатах, а перед тією війною засудив цар його повісити. Добилась я до тюрми, руб'я на мені так і труситься, соромно буде синові за таку матір. Коли ж — ні. Обняв мене, сердешний. Я й упала, плачучи: «За що ж тебе, ой, синочку мій щирий?!» — «Пошукайте, мамо, книжки — «Кобзар» називається — Тараса Шевченка. Був собі такий, як і я, солдат. Ось він вам усе розкаже, геть усі слова за мене».

Матерні сльози, як криниця: не спити її, не вилити. А в тому «Кобзарі» — повне море матерніх, і дівочих, і

сирітських сліз. Було заспіваю з книги, а там усе вам пісня, кожний рядочок наче сам собою на голос лягає:

Плавай, плавай, лебедонько,
По синьому морю!
Рости, рости, тополенько,
Все вгору та вгору!

І посадила я тополю в день народження Кобзаря, саме на століття. Ще двадцять п'ять років оце перебігло з того дня. Поглянули б ви, яка тополя гарна, струнка та весела! Ось послушайте старої жінки,— нехай люди в цей празник тополі садовлять.

Хто тополю, а хто, може, вишню чи яблуню. І хай дивиться наша Радянська влада на той сад і радіє. І хай веде нас отим садом. І Кобзар з нами йтиме поки й світ сонця...

1939

ФАНТАЗІЯ

Михайлові Михайловичу Коцюбинському сьогодні — 75 років. Це — високий, кощавий дід. Вуса в нього білі, а еспаньйола — сива. Опав з календаря листок — учорашній день. Сьогодні 17 вересня 1939 року.

Він виходить на прогулянку. В руці — ціпок. Той, що на відомому портреті художника М. Жука. Іде вулицями любого Чернігова — задуманий, мудрий, живий.

Очі його сумні. «Він сумує за своїм другом Горьким», — думають одні. «Як помер Олексій Максимович, то й Михайло Михайлович не той стали», — кажуть другі.

Привітна усмішка пробігає над білими вусами — він зустрів черідку дітей із школи ім. Коцюбинського. «Ану, діти, ходімо зо мною на пашу!» Діти цвірінчать коло нього, як горобці. Обличчя його ясніє, і молода радість оселяється в очах.

Справа цілого життя наближається до закінчення: ще рік, ще два, і заключна книга буде такою, як хочеться. Він побачить її останню сторінку. І слово «кінець» червоніє, як сонце на заході. Сім книг написано, і тільки останню, сьому, не побачить Горький — радник і критик, друг і спільник. Сім книг — одне ціле. Почав після

«Фата моргана». Тему дав Горький. І дав назву, яка об'єднує всі сім книг-романів: «Історія мого народу». Сьому книгу й присвячено пам'яті Горького.

Письменники Києва, Харкова й цілої України приїздять до Чернігова. Нічого з цим критися — до Коцюбинського їхати страшно. По Десні пароплавом «Мих. Коцюбинський», потім по Чернігову вулицею ім. Мих. Коцюбинського — до самого Михайла Михайловича. Ось він глянув тобі в вічі і взяв до рук книгу. Од нього не сховаєш нічого: він навчитель. Твоя книга говорить йому все, де ти лінувався, де ти поспішав, де ховав убогість думки за зливою слів, де чорно заздрив на чужу роботу, де ти нечесно працював.

О, ці бесіди з учителем, хто вас забуде! Наче крила ростуть, і гордість займається, і сльози радості на очах...

Михайло Коцюбинський продовжує прогулянку. Виходить на гору над Десною, сідає і сидить зовсім непорушно, зіпершись на ціпок, вдивляючись в Задесення.

Він сидить довго. Хмарка зупинилася над головою, поклавши смагляву тінь на обличчя, вітерець затих, і — це вже бронзовий Коцюбинський, зіпершись на бронзовий ціпок, сидить на бронзовій лаві над Десною.

1939

НАРЕЧЕНА

Товариш Урожай крокує степами Полтавщини, в голубий zenit неба лине шерхіт нив. Високі простори, з-за краю землі махає крилом вітряк, біліють хати далеких сіл, обіч дороги длубається в болітці чапля.

Тиша. Половіє безмежний клин озимої пшениці, високе красується жито, сріблиться овес, — глибока нездвигнена тиша в степу. Ще не пливуть степові кораблі — комбайни, ще дзвінка дівоча пісня не перегукує мотори, ще не звивається дим над польовим станом. Пахне у валках в'яле сіно, пахне нагрітий чорний пар, білі статечні оболони — «діди» — нечутно посуваються над завмерлим степом.

Тиша. Дорога повилася високим берегом ріки Ворскли — цим шляхом колись тікало з-під Полтави розбите

шведське військо — до Переволочної на Дніпрі. Два роки тому цим шляхом їхали до Переволочної й ми з прославленим генералом іспанської армії. Так само на хатах стояли незграбні черногузенята й підстрибували, дуже боячись свого першого польоту з хати на клуню; так само вилискувала вода степових марев; так само пахли трави й царини. Генерал Лукач, тоді ще просто письменник Мате Залка, під'їжджаючи до міста Кобеляки, співав на голос «Кукараччі»: «Ля Кобилякі, ля Кобилякі, нада било полагають!»

Він був великий стверджувач життя. Солом'яний бриль широкими крисами ховав од сонця його смагляве обличчя. Веселий, як угорець, дотепний, як українець. Мені хочеться уявити його в Іспанії, під далекою Уескою, де закотилося за обрій його блискуче життя. І тоді він, воїн іспанського народу, командир інтернаціональної бригади, уявляється в солом'яному брилі під небом Полтавщини.

Прекрасні полтавські степи. Рівна, неблаганна спека ллється з неба, — на південь і на південь путь. Хазяйки білять хати, прикрашають причілки різною глиною — то ніжним оранжем, то коричнево-червоною, то сірою, то чорною, — на південь і на південь путь. І ось — бовваніє далеко попереду темна смуга, то ліси на горах по той бік Дніпра. Приємний пах і ледве чутна прохолода великої ріки домішуються до духу в'ялої отави. Блищить тонка нитка далекого Дніпра, ще ближче, ще — та ось і він, Дніпро, величний і древній, народна українська ріка!

Село Келеберда стоїть на лівому березі Дніпра. На вулицях — пісок, зелень, тиша. В Келеберді живе баба Одарка, ми їдемо її провідати. Вулиця повертає до берега, світить латаною стріхою бабина хата.

Баба Одарка сидить, поклавши руки на коліна. Вага літ вигнула горбом її спину, здушила докупи кощаве тіло, зробила його цілком дитячим. Століття дмухнуло на неї і обпало, потемнило обличчя. З-під важких повік дивляться мудрим поглядом древньої птиці бабині очі. Дитяче тіло — і несподівані — великі вузлуваті руки та босі ноги.

«Зосталося з баби не більше снасті, як на малу дитину, — лунає лагідний, тихий бабин голос, — зовсім ік землі баба похилилась, вже не розігнеться — і ні в світі, і в віки вічні».

Ми посідали в бабиній хаті. П'ятох імператорів все-російських пережило її древне тіло. Вона тільки на шість років молодша від Шевченка. П'ятдесят років було бабі Одарці, коли народився геній людства Володимир Ленін.

«Сама я, дитино моя»,— каже баба. Повіки налягають на її очі, до землі хилиться її зір. «Дев'ятох дітей поховала, онуки в землю полягли, правнуки не задержалися, а ти, бабо, доживай віку без роду й прароду. Ти, сину, кріпацтва, мабуть, не застав?»

«Не застав, бабо. Дід мій кріпачив».

«То ти й не знаєш, яке зілля подобає хлопцеві в купіль класти, а яке дівчині?»

«Ба ні, на цьому не битий».

«Ще як я заміж ішла, то меці мама наказувала. А за хатою повно того добра росло. Любисток отак на причілку. А холодна м'ята під вишнею. Материнка край левади. Чого це у вас на весіллях пісно? День танцюють, а на ранок забувають. Се й богу гнівно. Народу щоб було, як мли. От ногами підкидають! Дітей за ворітьми, мов квіток на грядці. Одна діжа зійшла, саджають, другу замішують, третю розчиняють. Свята покрівонько, покрий голівоньку, землю — в'ялим листочком, голову — червоним платочком... А далі як співається?»

«Землю — в'ялою квіткою, голову — білою наміткою»?

Баба замовкає, поринувши в минуле. І час, страшний косар, ледве чутно повіває над її старечею головою, над її чорним очіпком.

«Сіль стала дорога. Тільки ж і сілька,— трохи посилиш — і вже солоне. Оце ходила до пристані — вітер такий — ні робить, нічого,— кужелить, та й годі! Мій батько розповідав, як цариця Катерина нашим Дніпром пливла. Отак собі пливе та й пливе. А котре село лучиться над Дніпром, то все своїм генералам дарувала. Покаже пучкою, хустиною війне — і пропало. Покіль допливла з Києва до Кременчука — роздарувала все, стомилася й пішла спати. Проспала Келеберду. Вийшла на сонце — аж уже по Келеберді — тільки хрести на церквах мріють. Генерал тоді — навколішки. Катерина й слухати не схотіла. «Диви, який хитрий,— шість церков на березі — не дам Келеберди!»

«Саме обмолотини попили,— говорить баба Одарка,— сидять мати край віконця, прядочка у їх грає, веретенце шумить. Коли це — щось у хату. Прибився парубок

хтозна й звідки. Ой, чи з поля, чи з лугу, та не вдавай серденько в тугу. Було мені, либонь, сімнадцять. Колупаю припічок, на парубка не гляну. А він же красний! Сів край столу, «добридень» оддав. Шабатурку одкрив да й малює. Я й зацікавилася. Як у церкві стою. Наче янголи мені співають, боюсь поворухнутися. Мама прядуть, а парубок малює. Не знаю, скільки й вистояла».

Довга, глибока мовчанка. Десь поза хатою квокче курка,— страшно, щоб вона не перебила бабі думок. Далекий гудок пароплава. Баба Одарка не чує нічого. Ми сидимо, як неживі.

«А тоді віддав мені той образок, що малював,— і пішов. Та й по цей день. І хто він — не знаю. Тільки очі його дивляться на мене, як і дивились. Дивляться, не гаснуть».

Баба Одарка підняла віко на скрині і витягла згорнутий жовтий аркуш паперу. Італійським олівцем там було намальовано дівчину безмірної краси. Вона стояла серед хати в буденній одежі, і всі красуні світу могли їй вклонитися. В очі всіх прийдешніх поколінь дивилася юна Одарка. Під малюнком був підпис — «Т. Шевченко». Нижче стояло — «Наречена».

1938

МАНДРІВКА

От і сталося, що Гоголь, Меріме, Едгар По жили в один час і зростали великими метрами пізнішої літератури світу, а живий Огюст Конт міг написати тоді, що «людство складається з мертвих і живих; мертвих незрівнянно більше».

І, сказавши так, я наступив босою ногою на кольку й цілком доброзичливо лайнув кого прийшлося; і ліворуч у мене протікав наймиліший Псьол, а по праву руку — піски й кущі, й рівнина, і просто перед очима на горі — Яреськи, розкішне село Полтавського краю.

Йшов я з півдня — од самого Дніпра, ночував між Хоролом і Пслем у давніх Турбаях, які зруйнували свою Бастілію за місяць до 14 липня 1789 року, і оце дійшов через Багачку й Устивицю до Яресьок, сьорбаючи воду з різних джерел, криниць, колодязів, копанок,

річок і ставків,— скільки їх траплялося на тій сотні з гаком кілометрів.

Ви б не сказали, зустрівши мене серед неозорих пше-ниць, що це йде ваш давній і милий поетичний друг, а взяли б мене за абшитованого* сільського вчителя, тікає він до міста по нове призначення. Віку вам відомого, неголений, босий (несе черевики на ціпочку), ви-махував я шапкою, у вузлику лежав кусень хліба й старий Арістофан, якого я підчитував дорогою, звертаю-чись до нив, до жаб і хмар та до подібної бутафорії.

Вода з криниць була різна на смак, і такі ж різні на смак були села, якими я проходив, але літо красува-лося одне: розкішне, запашне, спечне літо. Я увійшов до Яресьок і став милуватися з дворич — вони були за-тишні й витоптані, скільки по них перейшло людей і скільки поколінь починало на них жити, а так само й кінчало жити. Скільки хліба ціпами на них перемолоче-но, скільки весіль на подвір'ї відтанцьовано, смертей перетужено, і стоять двори, як чаші, виповнені люд-ськими існуваннями, увігнуті, як чаші!

Я йшов і милувався, гай-гай, яке надзвичайне село Яреськи! І ось я пригадав, що це гоголівські місця і їх добре змалював небіжчик Миколай Васильович. Я йду ось через сто років після нього і все пізнаю, всім захоплений, напитую собі ночівлю й зупиняюся в козака Корсуна, у нього коло хати росте волоський горіх, з якого, мабуть, ще Гоголь ласував, і я сідаю на призьбу.

Та козак Корсун виніс із хати ослінчика й віденсько-го стільця, на стілець пересів я, він примостився на ослінчику, «царини у вас виколосились гарно, і зерно на-ливається, що твоя квасоля». — «Правильне око й не те побачить,— одказав козак Корсун,— наша артіль по книжках землю робить, пташине угноєння, чого душі завгодно».

На вулиці показався в білім картузі міліціонер, він повів невідомого громадянина ковальської нації, який шарпав на собі шкіряну фартушину, лаявся задьористо й вигадливо. Козак Корсун підморгнув мені з задово-ленням — «отакий він і коваль прбклятий — чорта тобі скує. Це він лає свою жінку Ганну, вона в нас за голову сільради, і ми звемо її Сільганною, а коваля вона за кожну другу півпляшки садовить до холодної». Ковалів

* А б ш и т о в а н и й — відставний.

голос віддалявся, «бідний Солопій Черевик»,— подумав я і не міг не згадати за таку ж гноблену колись дружину того ж таки Солопія.

«Ходите собі по наших усюдах»,— сказав делікатно козак Корсун, смикаючи себе за чорний вус. І ми з ним добре пообідали, не забувши за чарку, кооператив був близько, а скляного бога там стояло повно на полицях. Ми пили й припрошували, і спечне сонце схиялося над нашим горіховим деревом. Корсуниха нам підливала, я взяв, що її звать Юхимина; від горілки люди здоровшають, а клята Сільганна нехай собі вдавиться якою-небудь бамажкою.

На нашу бесіду нагодилася й сама Сільганна. Це була дебела й красива молодиця, вона йшла вулицею, мов господар Яресьок. Ми винувато вклонилися їй і стояли, доки вона й пройшла... І ще довго після того була поміж нас мовчанка, горілка на той час ніби трохи погіркла, горіх над нами не ворухнув листком. «Ну, будьмо!»— сказала відважна Корсуниха, підносячи чарку.

Все враз розвіялось і зникло, ще дужчою блакиттю засяяло небо, час зупинився, мов зачарований, тиша й спека полилися на нас, наче невгамовний іскристий сухий дощ. Ми випили кооператив і взялися до хатніх запасів калганівки, та на цьому відчули, що досить пити, бо ще вп'єшся. А тим часом, зовсім несподівано, сонце опинилося на заході, і зайшов вечір. Корсуниха прибралася в пісню плахту, як і належить статечній молодіці, що носила барвисті плахти замолоду.

Плахта була на синьому пітканні— сишітка, і малюнок на ній— папороть (а плахот є сила різних— і волове око, і зірочки, і яблуньки, і гвоздички, і недогони, і павучки, і рожі, і шахви),— плахта з клинцями, на гривках срібні китички. Це була гордість Корсунихи, і я роздмухав цю гордість скільки міг, показуючи своє знання плахот і розпитуючи.

Ми замкнули хату й пішли до річки, Корсуниха з заздрістю дивилася на дітей попід хатами, бо сама була бездітна. Перед нами впала незмірена далина, за рікою жовтіли піски, дерева купалися, перехилившись на воду, рушали величним походом. Псьол був блакитний і срібний, та ще був до того чорний і зеленкуватий, ми спускалися з гори й підходили до нього ближче. Кругом видно далекі села, вони коливалися на обрії.

«Ото туди піде Багачка, а туди Устивиця,— каже козак Корсун,— перед нами Матяшівка, праворуч по березі — Шишак, Перевіз (шведів колись перевозили), Баранівка, а отам за пісками й Сорочинці».

Ми зійшли зовсім до води, на наших очах зайшло сонце, череда переходила міст і ревла, потроху виглянули зорі на синьому-пресиньому небі, вечірня пісня несміливо впливла з села й долинула до води, чисті ноти безмежної пісні розпочали яреськівську ніч.

І вдосвіта, під ніжний поклик вудвуда прокинувшись на сіні під клунюю, я довго подивлявся крізь вишневе листя, як сіріло і ясніло сине небо, як чорногуз, мов привид, беззвучно пролинув до ріки. Гей, змінилися гоголівські герої серед незмінних і зворушливих пейзажів «Вечорів на хуторі під Диканькою», і як його не піти до самого автора на гостину — вшанувати пам'ять, доторкнутись до землі його дитинства! Я нишком виїшов, хлюпнувши на обличчя студеної води з колодязя, не прощаючись із Корсуном, бо нащо я йому здався, і, поминувши вітряки, пішов з великою насолодою дорогою на Яновщину.

Уставав ранок, оновлений і космічний, я відчував, що йду смертною тінню серед вічних полів, і я тішився з тої зливи пахощів, яка припадала й на мої ніздрі. Роса горіла, голубіла на травах, межею йшла жінка, задумлива й діловита, і я із справжнім хвилюванням і повагою зняв перед нею шапку. Це була та ж Сільганна, вона вдосвіта оглядала артільну землю, і мене не бачила, заклопотана й захоплена громадськими справами.

Я йшов, думаючи про соціалізм; мирні села стояли собі, врісши в сторіччя, боротьба класів точилася в них серед лагідної природи. Кілька років уже пройшло з часу фронтових боїв, коли ми посіяли соціалізм. Він проростає й витикається з землі, треба ходити й слухати, чути та бачити — як росте в нашій країні соціалізм у людських взаєминах.

Перші паростки артільей походили на селах, сміливі кроки перших Сільганн лунали по степах, і ми знали, що найтяжче — переробити людей. Я йшов дорогою у вранішній урочистості й думав, що страшна річ — мистецтво, страшнішої немає. До всього треба доторкнутися, ходити босоніж по дорогах, пізнавати ще раз цю єдину в нас, не безконечну землю, нехай вітер обду-

ває голе серце. І земля простеляла переді мною пагорбки й лощини, столітні верби росли коло гребель, по нивах котився вітер, хмари стояли на небі — такі високі й такі білі,

Я пройшов кілометрів із п'ять, коли мене наздогнав візок воднокінь, і козак Корсун запросив сідати. «Нехай уже вороги наші пішки ходять,— сказав він,— а вас я сьогодні нехай возитиму».

Ми помалу доїхали й до Яновщини. Вона лежала купою темного зела між обріїв, мов острівець у ясно-зеленому морі, мов темна тінь від височенної хмарки, повислої в безодні блакитного неба. Мені було страшно заїздити до цих знайомих місць, яких я ніколи ще не бачив. Я міг зустріти Солопія Черевика, або Каленика, або кума, а то й самого пасічника Рудого Панька.

Мені здалося — ось він іде поруч мене в петербурзькій крилатці, з капелюхом у руці. Південне сонце гріє скулену постать пасічника. Він заходить до Яновщини, роздвоєний і самітний, в очах його — холод міста білих ночей, похмурого чуда на бездонних болотах. Глянув на хати, в яких жили кріпаки його дитинства, подивився ліворуч на знайомий ставок, на зелені похилені дерева і зник за чорною горілою вербою, а я пішов далі сам.

Під церквою козак Корсун випряг коня, поклав йому сіна, ліг у холодок коло воза і так безтурботно захропів, що я мимоволі постояв кілька хвилин над його розкішним сном. А тоді пішов круг церкви, шукаючи батьківських могил. Я обійшов раз і двічі, спотикаючись об цеглу, шугаючи ногою в ями,— могил не було. Мов блискавка просікла мій мозок. Рушив через майдан до дворища. Вітер кучмив моє довге волосся, крилатка надималася за моїми плечима, чорний капелюх (я купив його в Римі) вітер шарпав з руки. «Якиме! — гукнув я незадоволено,— де люди? Я не пізнаю рідного дому!» Дворище поросло стеблою травою, руїни будов виглядали з зелені огидними мертвяками, флігель мого дитинства ледве можна знайти,— було місце, рясно обставлене болиголовом, будяччям, лопухами. Ось тут я колись сидів. Крізь віти мого парку ясніла вода в ставку. Весняні сутінки було напоєно запахом конвалій. По той бік ставка на місяці вирізьблювався панський дім із забитими віконницями. Панночка виглядає на вінок дівчат, що грають у «ворона». Е, ні — це зима, і коваль

Вакула мріє про свою Оксану. Знов ні,— це Афанасій Іванович шукає свою Пульхерію Іванівну. Ось сад, що я його садив. Пеньки моїх кленів обросли губками, яблуні здичавили, важка картина повстала перед моїми очима. Ось ставок. Його затягло мулом, очерет і ряска запнули його срібне лице. За короткий час і сліду не зостанеться. Рясні сльози ринули мені з очей. Я стояв, повертаючись до свідомості мого життя, ще раз глянув навколо, але ні крилатки, ні довгого волосся я вже не мав. І тихим кроком, не зачепивши й гілки по дорозі, повернувся до церкви й козака Корсун, сподіваючись розбудити його та їхати на Сорочинці.

На моє здивовання, козак Корсун сидів у холодку й чекав. Перед ним на траві простелено було чистого рушника, на рушнику лежала хлібина, з десяток яєць, курка, огірки, п'яток тарані, обіч стояла півпляшка, і осторонь стовбичило двоє селян — безмовних глядачів цього розкішного бенкету. «Сідайте, товаришу начальник»,— сказав Корсун.

Я привітався з селянами і сів до їжі, не розуміючи, чому я став за начальника. Мене дуже зворушило отаке Корсунове піклування моєю особою і те, що він віз із дому для мене їжу. Ми випили удвох з однієї пляшки, делікатно дотримуючись міри, відзначеної власним пальцем. Перед нами лежали руїни пасічничкового житла, а ми були живі та підобідували. Селяни мовчки дивилися на нас, доки ми й наїлися.

«Ось бачите,— сказав Корсун, угадуючи мою думку,— які ви, селяни, невоспитані люди. Отой же Гоголь був не хто-небудь, а, мабуть, чималий писатель книг. А який ви з нього спомин зробили? І могили батьків зарівняли!»

«Писателя ми шануємо,— одповів старший з-поміж селян,— а як нашого бувшого пана — зарівняли».

«Важка у вас робота»,— додав молодший селянин, струшуючи крихти з рушника і ховаючи рештки їжі та порожню пляшку. Я здогадався тоді, що мене частували селяни, а не Корсун, і я не встиг подякувати добрих людей за гостини, як ми вже їхали геть. Море жита хлинуло на нас цілим обрієм, вітер обпалив наші обличчя, далекий хутір виринув з-за горба.

«А тепер ознайміть мене, скільки ви заплатили за їжу»,— сказав я суворо, і козак Корсун осміхнувся, від-

повідуючи мені. «Анічогісінько,— мовив він,— я їм просто сказав, що ви наша інтелігенція і пишете книжки. Га, товариш комісар?»

За цими словами козак Корсун обняв мене і поцілував, як давнього знайомого. Я довідався, що Корсун під час громадянської війни служив у тій частині, де я був комісаром. І пішла між нас гоголівська мова: «а що ж Касян? Що там Бородавка? що Колопер? що Підсішок?» І дізнавалися ми, що Касян в академії, а Бородавчина голова порядкує заводом, а Колопера виключено з партії за пияцтво, а Підсішкові руки водять на Дніпрі пароплави, бойова дружба найміцніша в світі.

По короткому часі ми з'їхали до Псла, зупинили в'язок у холодку під вербою, коня спутали і пустили пас-тись, а самі стали купатися під палючим сонцем у прозорій і цілющій воді.

1932

НАТАЛКА

«Я — листоноша. Мені на сьогоднішній день п'ятдесят років, з яких більшу половину служу на пошті. З моєю донькою Наталкою живемо гарно, вона вчиться у п'ятому класі. Покійна дружина залишила мені двох дочок,— одну я вже вивчив — поїхала в Арктику, а друга — Наталка.

І вона в мене не проста,— гоноровита дівчина Наталка. Коли хочете знати,— проходу не дає, щоб я написав до їхньої шкільної газети спогади про громадянську війну. За що одержав золотого годинника та іменного маузера. Хоче Наталка, щоб я хоч раз прийшов до них у школу з тим маузером, а золотого годинника почепив на груди, як медаль.

Їхня вчителька передавала, що Наталка не говорить у школі про мою професію.

«Наталочко,— кажу,— ти соромишся того, що твій тато листоноша?»

«Ні,— одповідає,— я тебе однаково люблю, ми з тобою тепер самі...»

«Хитруєш,— кажу,— ти б хотіла, щоб я був краще бухгалтером!»

«Коли ти знаєш бухгалтерію, це тобі не важко»,— відповідає Наталка.

«Я знаю не тільки бухгалтерію,— кажу,— я знаю ще й радіосправу, а раніше був непоганим кулеметником...»

«Я пожартувала, татку,— перебиває мене хитрюга-донька,— який ти недоторканий!».

Бачу, не хоче говорити Наталка. Мовчки одягається, п'є чай,— ми з нею йшли того дня до оперного театру слухати концерт. Йдемо в оперу. Наталка мовчить. Почуваю, що душа її аж до самого дна кипить на мене та на мою професію. А я теж мовчу.

В опері місця в нас гарні, самий партер,— сіла моя Наталочка та й носа повісила.

«Наталю, це твій тато?» — питає якась її подружка з передряпаним носом.

Моя Наталка схопилася.

«Татку, скажи, будь ласка, котра година на твоєму?»

Передряпаний ніс з цікавістю уп'явся мені просто в жилетку. «Отакої,— думаю,— це Наталка хоче моїм годинником похизуватися!» Дістав годинника, клацнув кришкою, передряпаний ніс аж одсахнувся. «Швидко почнуть,— кажу,— концерт, дівчата». Наталка моя підморгнула передряпаному носові й веселіше глянула навкруги.

«Татку,— раптом гаряче задихала мені у вухо доня,— ти бачиш, хто попереду нас сидить?.. Я одразу впізнала, це — народний артист, татку. Дивись, дивись, який симпатичний!»

«Ти б хотіла,— питаю,— щоб і твій татко артистом був?»

«Як тобі не соромно»,— зашарілася Наталка, і я зрозумів, що вгадав.

«Стривай, Наталко,— кажу їй,— ти мені налоскотала вухо!»

Почався концерт. У нас на Дніпрі така страва зветься «хомою». Робиться так. Розпалюють на березі вогнище. У казанку варять пшоно. А тоді ловлять рибу, яка трапиться,— до пшоно її. Коли рак-неборак учепиться,— і він годиться. Картоплі, ковбаси різної — зверху. Хтось, може, крижня підбив,— давай його. Тараня десь ізнайшлася,— годиться. Свіжого огірка, швейцарського сиру, та трохи перцю, да посолити, да нехай увариться,— знаменита їжа «хома», що й казати.

Але не в тому діло, як зараз побачите. Концерт — як

концерт,— бувають гірші. Програма велика, виступали всі. Сам народний бас, що сидів попереду, теж вибіг на сцену, трохи поспівав, ткнув перед усіма пальцем на своє горло і втік до зали на місце.

І ось уже наближався кінець концерту. Конферансьє роззявив рота, щоб відпустити публіку, а на сцену хтось випхнув опудало в жіночій одежі. Конферансьє розгубився, публіка загула. Вже наслухалися видатних і відомих, а тут ще якась мара,— лікті гострі, шия худенька, очі перелякані. «Татку,— зашепотіла мені Наталка,— це — Манюрка, нашої Віри подруга!»

Так, це була Манюрка. Куца сукня стирчала, як луб'яна. Незграбна, цибата, довгороука, стояла вона коло рояля. «Боже мій,— подумав я,— пропала дівчина!» Манюрка заспівала. І тоді всі слухачі до одного збагнули, що з Манюрчиного горла тече срібна ріка кришталевих звуків. Манюрка співала, легко граючись із піснею, наче сама її творила перед нами. Окраса оперної сцени — заслужена колоратура республіки — як школярка вибігла з-за куліс і перша почала плескати в долоні, коли Манюрка закінчила пісню. Публіка влаштувала овацію. Я сам голову згубив — скочив на ноги та як гукну на повний голос: «Браво, Манюрка!» І тоді всі оглянулись на мене.

Коли ми з Наталкою виходили з зали, до нас підійшов народний артист. «Пробачте,— сказав він тихо,— я вас затримаю на хвилину». Моя Наталка мало не згоріла від радості. Ми зайшли до кімнати артиста. Посідали, значить. Артист випив нарзану.

«Голубе,— рикнув він до нас з Наталкою,— у вас же голос!»

«Трохи є»,— одповів я. І якось так вийшло, що мій голос, коли я йому відповів, прозвучав нижче од його голосу.

«Голубе,— вже густішим басом протяг артист,— ого, нівроку, у вас, здається, октава!»

«Октава»,— одповів я йому ще нижчим голосом.

«Ого»,— загув артист, намагаючись не пасти задніх. Він почервонів од натуги, бо взяв уже найнижчу ноту, на яку був здатний.

Я промовчав, щоб не добивати артиста. Наталка сиділа, дивилася ягнячими очима і нічого не розуміла. Артист перейшов на розмовний голос.

«Де ви вчилися співати, голубе?»

«У церковному хорі».

«Знаменито! Так і думав. Сам з цього починав. Вам треба в оперу. Октави тепер ні за які гроші не знайдеш. У вас чортяча октава!»

Я подякував артистові за добре слово.

«Стривайте, голубе, не дякуйте,— я вас поведу до дирекції, вважайте свою долю влаштованою, боже ж ти мій, яка октава!»

У моєї Наталки заблищали радістю очі.

«Не треба дирекції,— сказав я твердо,— я не збираюся міняти професію».

«Яка ж у вас, боже ж ти мій, професія?! — закричав бас.— Мабуть, якась бухгалтерія?»

«Ні, я листоноша»,— відповів я з гідністю. Переді мною світилися злякані очі Наталки, я змагався за її душу.

«Листоноша?! Ви, мабуть, жартуєте?!» — закричав артист.

Я похитав головою. «Ніяких жартів, щоб ви знали. Чому це я мушу бігти в артисти? Я люблю мою роботу. Багато разів мав нагоду змінити її на іншу. Але не змінив. Скільки професій на світі, яка краща — хто скаже? Є люди різні на світі, і смаки неоднакові. Чому обов'язково всім бути солов'ями, коли й шпаки знають своє пташине щастя? Я бачу радість, я бачу й нещастя, я стою на порозі,— всім знайомий, багатьом друг. Я перший скажу вам, як щасливо змінюється життя, як з муками і болем народжується нова людина і нові взаємини. Обходжу мій район,— слово честі, я себе почуваю великою силою, товаришу народний артист, почуваю себе інтелігенцією, я пишаюся з моєї професії».

Мабуть, я ще говорив щось дуже переконливе і жалібно, бо моя Наталочка глянула на мене зовсім новими очима і притулилася до моєї руки. «Татку,— сказала вона,— я тобі нізащо не дозволю, щоб ти змінив професію!»

«Товаришу листоноша,— сказав тоді й артист.— Тоді дозвольте мені мати честь — бути вашим добрим знайомим».

Потім ми з Наталкою пішли додому, і всю дорогу вона мовчала. Якийсь процес відбувався в її маленькій душі. І я подякував наш радянський час, що дає нам таких дітей.

Ранком Наталка пішла до школи, повернулася, як і завжди, — тільки її руки були подряпані, а ніс — трохи спух. «Мені записано в школі зауваження, — сказала вона гордо, — але я всім їм довела, що у мого тата найліпша і найкрасивіша професія в світі!»

1941

ГАННА АНТОНІВНА

Наша вчителька, Ганна Антонівна, не люблять, коли я про них розповідаю. Вони тоді аж сердяться. Ти, кажуть, Паша, не думай, що я добра. Я, Паша, — ух, яка зла! А як же мені не розказувати, коли про Ганну Антонівну ще й книгу писати слід, щоб усі знали.

Вони дуже тендітні, худенькі, де в них та душа держиться — їй-богу, не знаю. Та завжди чистенькі, платтячко випрасуване, комірць білесенький, черевички охайні, — тими підборами, як маком, дріботять — тук та тук. Ось уже двадцять років, як я з ними в одній школі — вони вчителька, я — коло вішалки. А й до мене Ганна Антонівна дітей вчили, — років знову двадцять ще до мене. Арифметика чимала — сорок років, як однісінький день.

Не питайте мене, кого діти в школі найдужче люблять. Мені коло вішалки все видно. Як Ганні Антонівні квіти приносять. Як додому цілим роєм проводжають.

І почалось усе нещастя з малого. Хтось раптом пустив по школі чутку, що Ганна Антонівна проти радянської нашої школи. Що вони на стару школу оглядаються. Наша дисципліна їм не до серця. А на одних зборах ще й сказали Ганна Антонівна, що з такою поганою дисципліною дітей не навчиш.

Директор тоді — смик їх за руку. «Я звиняюсь, — каже, — ви проти нової школи, Ганно Антонівно?» А Ганна Антонівна тоді його пальчиком насварили, — не сміть мої слова перекручувати! Ну, який директор дозволить, щоб на нього пальцем сварили при людях?.. Таке завертілося коло Ганни Антонівни, що не приведи слухати.

Інша на їхнім місці оборонялась би, а Ганна Антонівна тільки ручкою махнуть: «Переживу. Аби тільки дітей од мене не відлучали!» Що ж би ви думали?! Аж і це нещастя виглянуло з-за гори. Мовляв, чи можна їм довіряти невинні дитячі душі?

Тут я не стерпіла. Кричу, та й годі: «До самого Калініна дійду! Всіх дітей поведу за собою. Не може наша Радянська влада Ганну Антонівну обидити». Такий кризис пішов по школі — діти хвилюються, батьки листи пишуть, вчителі сумні — мені коло вішалки все видно.

«Ганно Антонівно,— кажу,— подивіться на мене. Поки й мого життя — я од вас не одійду. На руках вас у школу носитиму. Через усіх директорів п'єреступлю. Чуєте, Ганно Антонівно?» Мовчить, не чує, зошити дитячі вичитує.

Ну, стала я до них дітей посилати. То одного пошлю, то другого. Ніби за ділом посилаю, а все, щоб вони не самі в кімнаті zostавалися.

Коли це одного дня пройшла чутка, що до нас призначено нового директора. Думаю, може, хоч цей дасть спокій бідній Ганні Антонівні. Бо вже життя в них, як воскова свічка горить. Хух — і нема.

Приїхав новий директор. Ненько моя рідна,— це ж Гришка-хуліган, він у нашій школі вчився! Що вже Ганна Антонівна мороки з ним колись мали — ні в казці сказати, ні пером описати. За всю школу справлявся. Шибки б'є, двері ламає, дітей обмазує в чорнило, до школи у свинячий голос приходять. Оце, думаю, директор буде! Матимуть Ганна Антонівна — скільки влізе, ще й з верхом.

Аж ось і збори. Докладають новому директорові — Григорію Павловичу. Лишенько, та й годі — навіки Ганна Антонівна всім дорогу перейшли. Директор все слухає, Ганна Антонівна в куточку сидять,— оддячить він за все її вчення. «Григорій Павлович,— кричу,— як же це так?!» — «Нічого,— каже він,— придивлюсь до ситуації». — «Тьху на ваші ситуації!» — та й пішла. Дивлюсь — і Ганна Антонівна за мною слідом. «Проведи мене, Паша, додому,— у мене голова болить». Еге, думаю, голова болить, у вас серце болить, он що. Душа болить, що такого ученичка колись вчили, як оцей Григорій Павлович.

Дійшли до їхньої квартири, сидимо. Чайку зігріла. Поплакали вдвох, як помагається.

Цілу ніч удвох сиділи. Полюбила я їх ще дужче за ту ніч. І заприсяглася очі всім видерти, хто схоче нашу Ганну Антонівну образити.

От одного дня кінчились уроки, а дітей не відпускають. Зібрали усіх у залі: вчителі, учні. За Ганною Антонівною мене послали,—веду їх, а саму як трясця трусить. Кулаки бгаються, з горлянки от-от крик зірветься, не знаю й сама, що зі мною.

Зібрались. Григорій Павлович і говорить. А всі слухають. Ганна Антонівна в куточку сидять. Муха пролетить — чутно. «Товариші,— каже Григорій Павлович,— одного працівника нашої школи нагороджено орденом Радянського Союзу. Давайте привітаємо нашого дорогого орденоносця — Ганну Антонівну!»

Боже, що почалося! Діти верещать, Ганні Антонівні стало погано, а я, не знаю як, наперед вискочила і все кричу: «Ага! Ага!»

Думаєте, на цьому скінчилося? Помиляєтесь. Виходить тоді один з посіпак попереднього директора та й каже: «Тут, каже, трапилася помилка. Не могло цього бути, це ганьба. Хто міг дати їй добру характеристику?»

«Я,— сказав йому Григорій Павлович,— це зробив я. Темні ви люди, коли не бачите нашої Ганни Антонівни, чесної народної вчительки. Я мав щастя бути учнем дорогої Ганни Антонівни. Дуже поганим учнем, коли хочете знати. І коли вона з мене зробила корисну людину, то це не було легко. Ганна Антонівна вчила мене, як треба жити на світі. Ганна Антонівна підготувала мене до комсомолу. У всі важливі моменти мого життя я питаю себе,— а як би мені порадила Ганна Антонівна? А скільки таких, як я, вона вивчила за сорок літ?..» Гарно говорив Григорій Павлович, колишній Гришка-хуліган.

І потім підійшов до Ганни Антонівни, поцілував її в руку і поклонився їй мало не до самої землі.

А ми всі так били в долоні та кричали, що Ганна Антонівна вийняла з сумочки хустку й заплакала, ідучи до трибуни.

ІВАН

Іван, статечний газда, вів селом.

— То прошу, шановний товаришу, есь дуже радий показати. Було того всього, бодай би ся вигоріло на попіл. Маєте клопіт,— ади, який ви сивий. Тезко мій Іван, з роду Франків, завжди до мене заїздив у мандрах. То ми собі вдвох і ходимо на полонину, най йому легко згадається на тім світі. Гей, куме Йване,— було кажу,— чи стануть з мого сина Яця люди? А ви ж його охрестили, до своєї душі прив'язали. «Стануть з нього люди,— одповідає було кум Іван,— най росте на божу волю». Йой-йой, легко сказати — най росте!..

Іван одвертався, ховав непрохану сльозу.

— Як ото лелеки поприлітають у березні, а ще лежить сніг. Стоять черідкою, повгрузали в розталь,— замерзнуть. Весна забарилася, а вони хіба знали? Летіли та й летіли, бо час, весняний гук. Так і люди. Почули, що весна сміється, Червона Армія перейшла кордон. То й повстали проти шляхти — село за селом, хата за хатою, хлоп за хлопом.

Привітався Гриць з Гупайчуків, ішов слідом.

— Най же й ви, Грицю, посвідчите, аби-м і rischi не збрехав гостеві. Було того шляхетського війська якихось півтретяста жовнірів. Ая, що було. Тікали перед вашими до Румунії, а по дорозі русинські села палили вогнем. Возне зайнялося, а тоді Гриньчики, Бульбів. Заскочили вдосвіта й до нас. Шугнули по хатах, шукаючи бідного хлопа. «Нех вигорить хлопство більшовицьке!»

Семен Якимишин прилучився, ішов поруч.

— От і Семеновій господі накоїли бешкету. Тільки по хатах і подвір'ях не було вже нікого. Ні скотина не мукне в загороді, ні дітей не чути. Самі пси на подвір'ях брешуть, не дають підступити. А люди всі ще з ночі подалися в ліс. Так громада звеліла. А тут зосталося беречи село, може, з п'ятнадцять мужиків. І Яць мій з ними. Як лев, мій Яць, як сонечко, веселий, мій легінь, легіничок!..

Іван сякав голосно носа.

— Кожний брав до рук самопала, патронів тих до торби — і фертик! Най пани-шляхта не думають, що українці бідні! Пригостять ще й привітають! То вони порадилися, наші п'ятнадцятеро хлопців, попрощалися на смерть, як бог велить, та й узялися боронити рідне село. А як боронитимеш? На дорогу вийдеш уп'ятнадцятьох?!

Проти двох соток і пів. Ось люди най скажуть — день і ніч тривав між ними бій. Наші сидять по хатах, навперехрест б'ють. Ворогам житте своє не хочеться класти. Їм тільки — злобу наситити хлопською кров'ю. А хлоп весну почув з-за радянського кордону. Йому життя не шкода для великої весни.

Іван спинився, і всі ми за ним.

— На цій колоді колись сидів був із нами Іван Франко. Усе він знав наперед. Скільки б хлоп не терпів — діла не буде. Хлопу нічого губити. Ая, що йому губити? Сардак подраний, постולי попротоптувані? За хлопа ніхто не подбає. Хлопові мус прийшов — самому дбати. Тож хлопи наші файно билися. Один день і одну ніч.

Іван ставав коло хати.

— То кулі ту все трафляли, подзьобали стіну, як ворони. А ту ліг мій Яць. Упав і лиш рукою під себе гребе. Я думав — земля під ним вигорить, бо то ж мій син. Бач, і сліду немає. А в мені навіки слід...

Іван ставав у садку.

— Гей, напоєно кров'ю землю! І на яблунях кору попробовано. Ту лягло ще двоє. Довго не мучилися. Як заскочили їх жовніри, а вони з садка одбиваються, покіль патронів забракло. Поклали ворогів круг себе.

Іван ставав на цвинтарі.

— Ту семеро загинуло на цих гробках. На них кидають гранати, а відтак сікли їх скорострілом, ще й з гармати стріляли. Усе шляхта живих хотіла взяти. А тоді ніч прийшла. Вночі ще двоє померло від ран. Зосталося наших хлопів троє з п'ятнадцяти. Та вже вороги далі бігли. Їм п'яти припекло. Червона Армія перетяла шлях.

Іван оглядався на Гриця і Семена.

— Чи заробили наші хлопи радянське ім'я? Тепер їм треба до праці ставати, порати вільну землю. Семене і Грицю, що вам наказували тих небіжчиків дванадцятіро, з якими ви билися поруч? Кажіть товаришеві. Живі за мертвих най повідають.

Семен Якимішин посміхався й одказував:

— Мой, сусіде Іване, таже нас від того не двох, а трьох зосталося. Я та Гриць — то маєте собі двох. А тим третім та були-сте не хто інший, як ви самі!

НА ЗЕЛЕНІЙ БУКОВИНІ

Не говоріть мені ніц а ніц! Я маю претензію на Червону Армію, а вже що маю, то маю. Того з мене пріч не візьмуть, з тим посповідаюсь і на лаву ляжу. У нас на зеленій Буковині носять хлопську честь, як крисаню, набакир.

Довго не заходило до нас радянське військо. Вже чуємо — навколо, і там, і онде, і в тих сусідів, і в цих,— скрізь стояли. А до нас — ні.

Румуни повтікали, пан подався за ними, а ми зосталися, наче народжені на світ: куди глянути, як стати? Робимо коло панської землі, мов і за пана. Сподіваємось хліба заробити на зиму, а страшно подумати за такий панський кавалок землі, кожне до нього простягає руки, а ночей не спить, думає і снить.

Коли ото надвечір у п'ятницю — прийшли.

— Хіба це військо? — каже сусіда Гринь.— Я вже різного війська набачився, а такого не чув!

— А чого воно вам не до серця, сусіде? — одказую.— Може, боїтеся за вашу земельку?

— Моя земелька труджена,— бурмотить сусіда,— я не пан...

— А чим же військо не військо?

— Дуже непросте з вигляду,— каже сусіда,— наче студенти академічні. При них і залаються незручно.

Так говоримо і йдемо до майдану, де зупинилися радянці. Бачте, ідемо просити когось до себе на ночівлю.

— Нащо вам, сусіде, такі ночувальники? — питаю.— Заморока на газдівство. Почекайте, може, румунів, з ними хоч рому вип'єте досхочу.

— А ти, злидню, гостити маєш чим?! То до тебе підуть на голодування?.. Стидайся запрошувати!

А старший радянський офіцер стоїть і слухає. І ледве помітно посміхається.

— То ви хочете мати гостей на ніч? — питає він мене.

— Ой, хочу! — благаю.— Казала жінка — без гостей і додому не приходити. Вже ми на вас так ждали... Хоч переночуйте в нашій хаті!

— Гаразд,— командує старший,— на ваше щастя, ще не всіх розібрали,— шестеро зосталося, згода?

— Спасибі, товаришу офіцере, це на мою бідну хату як сонце гляне, як світ усміхнеться.

— Товаришу мій,— каже тоді Гринь,— може б, до мене хоч самі пішли на гостину? Знайдеться чим гостити й прийняти. У мене й покій окремий для офіцера...

— А я піду з бійцями,— одказує командир,— можете не турбуватися.

Гей, привів я їх сімох-шістьох радянських солдатів і офіцера — до мого подвір'я. Дружина і двійко дітей коло воріт зустрічають нас. Запрошують зайти до хати.

— Бідно живете, газдо,— мовить командир, оглядаючи подвір'я — та нічого, ми теж колись бідно жили, доки царя не прогнали.

А звідки в мене те багатство візьметься, коли я день і ніч на панській землі роблю? Звідки я хату докрию, коли й снопа околоту не маю? У хлівці лиш вітер свистить, а телицю ще позатого року власними руками одвів на податки. Навіть огорожа круг двору — яка була, та й та од вітру попадала.

Веду хутчій людей до хати.

— Не осудіть, гості, мою господу, бо не вона вас краситиме, а ви її зогрієте, дорогі мої гості...

— В порядку,— каже командир та статечно так скидає кашкета, уклоняється газдині моїй,— здорові будьте в хаті, хазяйко!

Сіли вони вечеряти. А в мене одна хлібина в хаті, та й тієї вони не беруть. Натомість — своїм припасом з нами діляться. Жінка окропу нагріла, стали пити чай. І потроху не тільки гості повечеряли, а й ми коло них. Спочатку діти, за дітьми дружина, та й я не дурно рота роззявляв. Цілували радянський хліб, їли, не пускаючи й крихти додолу.

Поклалися солдати на сон. Попереду зброю свою владнали, обтерли, змастили. Ми мовчимо, тільки дивимось. Про що питатимеш, коли ще на людей таких не дивився?

Сплять солдати. Місяць зійшов. А я вдивляюся в обличчя. Тоді вийду з буком на подвір'я, стережу їхній сон. І хочеться мені, щоб і вишня листком не ворухнула, і не кумкали жаби в леваді. Най золотий сон обіймає гостей.

Дружина моя не спить теж.

— Чим, муже, людей потішимо, що такі ми нужденні? І плаче дружина при місяці.

— Агов,— кажу,— заки нам удосвіта на ниву йти,— виперімо солдатам онучки,— онучка в поході — велика річ!..

Випрали ми сім пар онучок, сушили на кабиці, моя жінка викачала їх рублем та качалкою, щоб м'які були, як пух. А я чобітки всім витер, а тоді змастив, декому підшив, причепурив. Глянсу навів, наче лаковані. Поставили чобітки вряд, коло них — онучки. Оце й усе, чим могли ми прислужитися від широкого серця.

Пішли до схід сонця на поле, не спали й крихти. А нива наша далека, на панських ярах, трудна та неродюча. Переходили панське поле пухке, оброблене мужицькими руками. Сходило сонце попереду нас, і було нам так гарно, що ми боялися одне одному в вічі глянути,— бігме, не витримали б...

Не знаємо, як і дня доробили.

Надвечір рушили додому. Не чекали, доки й сонце зайде — сподівалися наших гостей застати. Підходимо до села. Зустрічає нас знайомий газда.

— Мой, людоньки, що на вас чекає! Мерщій біжіть до двору!

Побігли ми. Нещастя! Двійко дітей залишили. Старшенькій — вісім, а меншеньке тільки повзає. Може, хата згоріла? Але ж вогню не було. Ми з поля побачили б. Біжимо, мало дух з грудей не вийде. Трапляються ще люди.

— А біжіть, біжіть хутчій, бо не встигнете.

— Може, гості наші від'їздять, людоньки?..

Добігли до двору. Люди коло воріт стоять. Наші діти сидять на призьбі, старшенька напуває малу молоком. Жінка моя стала серед двору та й закам'яніла,— ні рухнутися, ні слово змовити. Та й сам я не знаю, куди трапив.

Тоді старшенька моя й гукає:

— Тату й мамо! Це все наші гості зробили! І вкрили хату! І хлівець полагодили! І огорожу поставили! І корову з панського двору до нас привели! А корова добра-предобра, вона руку лиже.

Газдиня моя як заголосить:

— Ой людоньки, голубоньки! Чого ж ви дорогих моїх гостей та невіддячених із хати пустили?!

І тепер не говоріть мені ніц. Маю претензію. Де їх мені шукати по широкій Радянщині? Як зростити дітей моїх такими, як вони?!

Гей, люди, чи догукну до вас, аби-сте всі мене почули? Такого вас ізгромадилось, такого хлопів ізійшлося, та всі в долоні плещуть! Миру стоїть, наче на великдень коло церкви, що його казати, як писка розтулити? Гей, роде мій, того всі Палійчуки стоять — грудь при грудь,— міцні хлопи а мов дуби високі. Кланяюсь тобі, роде, найперше — і вам, мир, красно дякую,— Василь Палійчук єсть я, колишній служник його мосці пана професора Жолінського, з обсерваторії — ген-ген тільки біленько мріє поверх смерек за Черемошем.

Газди, чи чув хто з вас за обсерваторію, де зорі стежать, із неба, як із книги, читають? Та де! Греблися ми в землі, ніколи небо обзирати. А пани, най їх маму мордує, то ті всіх нас мудрували. На небо в руру дивляться, приміряють різні скла та бачать, скільки схочуть, де який хлоп курку патрає, а не горох з капустов їсть, як йому од панів належиться. Признаюсь вам — і я в тую руру визирав. Ая-ая, визирав! Отак-о — око притулив і розплющив.

«Що бачиш? — питає пан професор.— Ци видиш зорю над лясем? То польська звязда сходить, на цалий світ покажется».

Добре, мовчу,— чоловіче, будь тихо. Не іритуватиму * тебе, най западеся! Най пани тобі видять, а я — карпатський горянин, гуцульського роду. Та собі нахилию тоту руру нижче й нижче.

«Цо хцеш, хлопе?» — питає пан професор.

«Хочу, паночку, глянути, що за тим лясем діється, казали люди — більшовики йдуть».

«Глупство! — кричить пан професор.— Матка боска стане за ойчизну!»

Але ж, люди, було клопоту тамтеї ночі! Наче ціла Польща з місця рушила, а то все в Румунію через Карпати, повз нашу обсерваторію. Ідуть та й ідуть, а хто пішки йде, гамір ізняли, аж смеречин голос губиться, аж ми'лячно стає. Правду повім, хтів тікати з того дивиська. Коли це нагукує пан професор. Пішов. А вони вже папірчики на вогні палять, речі пакують, руки трусяться — а, най вас шляк ясний трафить!

* І р и т у в а т и — дратувати, сердити.

Дають мені паку злотих, дають іще якоїсь мороки: «Оце, Василю, як ми поїдемо геть, то ти підклади під руру і запали цього гнотика, а сам іди тоді та й не оглядайся, що б не почув». Посідали на авто, тир-тир — просто в Румунію. А я zostався сам. А надворі ніч. Тікати хочеться, аж п'яти сверблять. А тоді гляну на обсерваторію — аби хто не позбиткував! Най, кажу, і хлоп наш у руру дивитиметься, не все панам зорі стежити; може, не правда, газди?

Вийшов я хуленько за браму і закопав оту мороку з гнотиком просто в лісі. Замкнув браму, а сам — до рури. Дивлюся в неї, дивлюся, аж очі ми рогом полізли, нахилію руру наниз — ну, ніч, та й годі, не видно більшовиків! Що зробиш? Дав тій рурі спокій, закурив файку, просіялось ми в голові. Гей, газди, — більшовики хіба без рур дивляться?! То, коли я їх не вбачу, — нехай вони мене бачать! Нехай вони в свої рури глянуть! Узяв я прапор польський, одірвав білу половину, — zostавив малинову, та й підняв такий знак на щоглу. Саме на світ узялося, сонце на знак мій засвітило, далеко видно на всі сторони мій червоний знак.

Аж надійшов і день божий. Що за проява — на дорозі ні душі? Наче хто шлях перетяв повз обсерваторію. Бачу простим оком, як військо польське йде, а мене обминає. Мой, люди, — який то червоний знак сильний! Так гарно ми стало та любо стало, як оце й тут, перед вами стою!

Вже й день минає, і вечір узявся червоною пучкою за верховіття лісу, Черемош у долині біжить собі повз люди. Ледве чутно, як бідний хлоп коло хати у трембіту трембітає, так файно кругом і тихо. Причини, боже, дня — щоб мій знак до ночі хтось побачив із гойних людей — більшовиків, які йдуть визволяти свою кров, свій народ. Так думаю, файку посмоктую. І наврочив же, люди! Ідуть. Соток із п'ять того війська польського. Просто до моєї брами.

Гей, газди, — як я напудився! Не годен я з такою силою змагати. Сиджу, не озиваюся, браму не одмикаю. Топірець над головою звів — ану котре над браму визирне — так по голові й матиме! Чую — зупинилися. Гала-гала, гир-гир-гир, — щось заговорили. Мій червоний знак на вітрі віється. Зараз почнуть із гармати по брамі смалити. Чую — торгає хтось браму, — агов, люди! Я визирнув: стоїть польський жолнеж:

«Славайсу!»

«Навіки слава».

«Ту єсть більшовицька штаба?»

«А нащо тобі, чоловіче?»

«То, може, і ви, газдо, з тих більшовиків?»

«Як бог pomoже на мою темноту».

«Одмикайте мерщій браму!»

«Ні, пане жолнеже, ставте ваші канони, бийте просто в мури, най і я під ними ляжу, а брама не вам одімкнеться!»

Чую — знову гала-гала.

«Бога бійтеся, газдо,— хіба ми гвалтом сунемо?! Наші офіцерики до Румунії крешуть, нам вандрувати з ними не охота. Шукаємо добрих людей, щоб до полону стати».

Нічого не поробиш — мусив брати їх до полону. Поскладали вони всеньку зброю, поставили кулемети, гармати. Стоять, не знають, що робити.

«Клич, газдо, більшовицьку управу — нехай виходять з будинку раду нам давати».

Набрався я духу та й кажу: «Жолнежі, більшовицька наша управа здала вас на мене, Василя Палійчука. А я вам наказую повернути назад і розходитись по своїх домівках».

Військо кричить, плаче, цілує землю. «Спасибі вам, пане начальнику, що не караєте! Покарала вже нас лиха година та польська держава! Кінець війни! Домів! Домів!» Та й пішли всі на долину, а я зостався сам, повне подвір'я зброї, і мій червоний знак.

Ніч зайшла темна, ходжу я на варті, стережу добро, файку смокчу — душу зогріваю. Пес мій до ніг тулиться, лащитья, на браму бреше. «Хто там?» — питаю.

«Одчиніть, газдо,— це я, той, що ви до полону брали!»

«А чого тобі треба поночі?»

«Та привели до вас панів з десятків, постріляти їх, чи що?»

«А хто вони такі?»

«Не вміємо сказати, пане начальнику. Може, міністри якісь, може, поліціянти. П'ять міхів грошей при них,— може, це польський банк тікає?»

«Вергайте їх до льоху,— кажу,— та пов'яжіть гарненько, най чекають, коли їхня доля така».

Чи видите, газди, яка Польща стала,— сміх і гріх, і людям не кажи! А який гонор був! Як того хлопа пацифікували! А ми терпіли. Як тих богів — у ручку цілували.

Добре. Стою на чатах і все думаю за той мій червоний знак. Що далі діяти? Бо став на більшовицький стрій, а далі не вмю. Може, треба з гармати бити чи до миру промовляти? Підійшов до льоху: «А як вам сидиться, мосці пани,— може, води подати?» — «Бидло, хами! — відповідають пани.— Ваша армія до Москви тікає! Ваш Сталін у нас миру просить!» Я й одійшов — найнакричатся...

Очей не заплющував через цілу ніч. Що ми ранок принесе? Бо я вже не просто собі — Василь Палійчук, гуцул. Тепера під моєю рукою наука, — небо стежити. Рушниці і гармати. Пани міністри з цілим банком, най їх маму мордує! Бігме, страшно простій людині на таку гору стати — звідусіль її видно, може, і з-за кордону позирають, як тоті Палійчуки без польських панів жиють!

А ранок не забарився. Такий умитий та веселий, через гори перекочується, на туманах гоїдається, смереки прибирає красно, віночки увиває з хмар. Літак над горами стриже. Нижче й нижче, наді мною став, стрепенув крильми. Коп! — коло мене щось упало. Може, тая бомба? Беру розгвинчую — папірець. Оце біда — вже мені з самого неба листи йдуть! А не вчитаю, бо не встиг за Польщі на професора вивчитись!

Але ж і файні хлопці — тоті більшовики! Підкотили на танках під саму браму. Я вийшов, скинув капелюха: «Славайсу! Помагайбі пана гнати!»

«Доброго здоров'я, папашо,— каже один,— то ви, може, і є товариш Палійчук?»

«Василь Палійчук, ласкавий пане більшовику».

«Оце, папашо, доброго пана знайшли! На всю губу пан». І засміявся.

«Не знаю, як вас повище величати, пане-товаришу, за ваше молодецтво!»

«Це ми вас величатимемо, товаришу Палійчук,— каже і сміється,— польські полки самі до вас у полон ідуть!»

Такі веселі, такі файні хлопці визирають з танків. Та молоді-молодюсінські, ще й лиця рум'яні! «Мої ви голуб'ята,—кажу по-простому,— а най вашим батькам і матерям ласка з неба падає за таких синів! Най їм жити буде легко!»

І сльози ми з очей — кап та кап.

Встидайте мене, люди,— сам не зоглядівся, як стало. Наче хто натис ми на грудях гудзика якого, що сльози

помпує. Плачу, а сам сміюся... «То дай же я тебе хоч поцілую, сину, щоб знайомі з тобою були-сми й рідні. Ось і листи вже мені од ваших з неба йдуть, коли хочеш глянути».

Подаю йому папірець. «Спасибі,— каже танкіст,— цей лист до нас, а вам ще інші листи будуть, папашо». Поцілувались ми, та оце й усе.

То як ви, товариші, скажете на мою мову? Заким я повернуся зі Львова з Народних Зборів — комусь треба обсерваторію беречи? Най і хлоп наш у руру дивиться, академію вивчає! І кланяюсь вам, громадо, за вибори і за ваше довір'я до Василя Палійчука, простого гуцула.

1940

ЗЕМЛЯ БАТЬКІВ

ДІВЧИНКА У ВІНКУ

— Дядьку лікар, мені вже не буде боляче? Мама кажуть, що я терпляча. Бо я не мала дівчинка,— мені майже виповнилось уже дванадцять років. А мама сидять у коридорі, еге ж? От бачите, мені не можна голосно стогнати...

Це — воєнний лазарет, товаришу лікар? Я весь час буду лежати на справжньому великому ліжку, як червоноармієць? Ні, мені зовсім не боляче. Я трошечки заплющу очі, можна?

Тепер витріть мені, будь ласка, обличчя. Це не сльози. Сльози завжди бувають солоні. Чого це я так багато розмовляю? Ви мені щось укололи, еге ж? А нащо? Наша вчителька, Ганна Семенівна, завжди каже: «Феня Кравченко, не подавай дурних запитань у класі!»

Я дуже люблю малювати. Мені мама обіцяли фарби подарувати, акварель називається. Це — коли щіточкою треба малювати. Мама кажуть: «Кінчай, Феню, школу — будеш гарним бригадиром». Моя мама самі бригадир у колгоспі. А я кажу: «Потрібні мені ваші бригадири,— мені малювати хочеться». Мама кажуть: «Всі малювати не підуть, не дурій, Феню!» А я кажу: «Як не пустите малювати, на зло вам умру». А тата нашого вбито на фінській війні, я — сирота вважаюсь, мама й почнуть гніватись. І кажуть, що посадять мене в кропиву. Та я не боюсь кропиви. Це мама — в жарт. У нас за хатою ніяка кропива не росте, тільки квіти. Різні-перерізні квіти.

Я вмю вінки плести. Мене ніхто не вчив, а я сама вичилась, мама кажуть, що це від бабуні перейшло. А як воно переходило, ніхто й не помітив. Я на всіх дівчат вінки плету. Вони в моїх вінках ходять — і на весілля, і до кіно, і на танці...

Гляньте, це мій останній вінок. Із зеленої пшениці. Он він де висить... Ні, це не вінок, мені здалося. Щось зелене висить на стіні, я подумала, що це мій вінок. У мене

голова крутиться, ось чого я помилилась. А очі в мене добрі, я дуже далеко в степу бачу.

Ми втрюх були. Я, Саня і хлопець Сашко-маленький. Сашко-великий у нас тракторист, Сашко-маленький в одному класі зі мною... Ми день і ніч стерегли. На голови понадівали вінки з пшениці, колосся високе, дуже красиво. Ніхто нас нізащо не помітить, а ми — всіх. Де який диверсант з'явиться, чи шпигун, чи парашутист — всіх побачимо.

І ось ми сиділи. Сонечко було надвечір, а цвіркунці тюрлюнчать, цигикають, павутинка пливе, колосся хилиться, навкруги степ, ні душі. Так і кортить все намалювати. Сашко-маленький каже: «Дурно, дівчата, сидимо, — ніхто до нас не долетить ніколи». А я йому кажу: «Ми тебе не тримаємо за чуба, можеш іти, справа добровільна». Та він, звичайно, зостався, він любить поспорити.

Тоді раптом щось зашуміло. Ми дивимось. Вилетів з-за лісу літак, наче зупинився в повітрі, потім з нього скочило троє людей. Двоє чоловіків і одна наче жінка. Скочили і повисли на парашутах. Погойдались, погойдались, як ляльки, а потім посідали на землю. Літак полетів. Знову тиша-тиша. Наче нічого не трапилось.

Сашко-маленький як заплаче: «Ой, Фенічко, голубочко, мені страшно!» — «Дурень, — кажу, — це ж тільки війна! Ти краще біжи дорогою, а Саня побіжить навпрошки. Скажете, що вони вже тут...»

Енкаведе потім мені говорив, що я не мала права сама лишатися. А як же я могла піти? Їх би не знайшли без мене... Ганна Семенівна завжди нам у класі говорила, що треба затримувати ворогів...

Раптом я побачила, що по дорозі йдуть два міліціонери і ведуть якусь жінку. Я дуже зраділа і вискочила назустріч. Я думала, що це вже спіймали парашутистку. Та я зробила помилку. Мені не треба було вискакувати.

А тоді жінка мене помітила: «Драстуй, будь ласка, дівчинко, — я тобі несучерки». У міліціонерів очі були страшні, і один з них кульгав. Тоді я подякувала за цукерку. «Парашутистів бачила?» — спитав кульгавий. Я зрозуміла, як треба відповідати, і мовчала.

Жінка сказала: «Ця маленька дикунка, — я буду її приголубити». Я почула в неї під блузкою якісь залізні речі. Потім вона ще сказала: «Ти бачила, мила дівчинко, скакати з самолёта різні люди?»

«Ні, тьотю, я нічого не бачила, я сиділа і плела вінок».

Тоді кульгавий схопив мене за волосся: «Брешеш, брудна свиня! Ти бачила!».

Я навмисне заплакала, щоб вони мене не мучили. Я ж бо зразу пізнала, що вони фашистські шпигуни,— від них навіть пахло по-чужому. І цукерку вони мені дали не нашу, я не їла, щоб не отруїтися.

Я сказала: «Як вам не соромно! Радянський міліціонер не повинен кричати на дітей».

Жінка сказала: «Спокійно, Руді, ця маленька дівчинка злякалася».

Але я не маленька і зовсім не злякалася. Я хотіла,— нехай мине більше часу, і вони не встигнуть далеко зайти.

Я спитала: «Дядьку міліціонер, звідки ви йдете?»

Міліціонер відповів: «Ми з другого району».

Я сказала: «Одразу видно, що ви всі з другого району».

Жінка спитала: «А чому?»

Я сказала: «У вас дуже чисті ноги».

Жінка відповіла: «У нас дуже люблять чистоту і порядок».

Я сказала: «Ви часто витираєте в дорозі пил з черевиків, так?»

Жінка відповіла: «Так».

Я сказала: «І чистите щіткою?»

Жінка відповіла: «Так». Потім розсердилась: «Якою щіткою?»

Я сказала: «Дуже багато пилу на дорозі, а у вас у всіх ноги чисті,— чого це так?»

Міліціонер став кричати: «Ти зовсім дурна дівка!»

Я сказала: «Так».

Жінка спитала: «Дорога на станцію?»

Я сказала: «У нас багато станцій. Якої вам треба? У нас є машинно-тракторна станція, потім є меліоративна станція, потім — дослідна станція, потім — протималярійна станція,— якої вам треба?»

Жінка відповіла: «Залізниця. І не роби, дівчинко, багато говорити,— нас немає часу...»

Я сказала: «Ідіть просто й просто, повернете праворуч через село...»

Міліціонер не хотів слухати: «Іншу дорогу!»

Я сказала: «Можна іншою дорогою. Повернете ліво-

руч, пройдете лісок, потім — повз військовий табір і просто...»

Та їм і ця дорога не сподобалась. Вони не знали, що там ніякого табору нема, це я все навмисне вигадала.

Жінка спитала: «Де твій папа?»

Я сказала: «Батька немає».

Жінка спитала: «Заарештовано?»

Я сказала: «А коли справді?»

Вони тоді зраділи: «Веди нас до мами, у нас є од тата лист».

Я спитала: «А як наше прізвище?»

Вони сказали: «Мовчи, будь ласка».

Я сказала: «Добре, а вас поведу до мами. Тільки треба пізніше, коли стемніє, щоб ніхто не бачив, правда?»

Міліціонер сказав: «Ти розумна дівка!»

Я сказала: «Так».

Жінка сказала: «Ми тобі не зробимо погано».

Я сказала: «А ви, значить, зовсім не міліція,— тільки форма міліцейська, так?»

Вони всі дуже розсердились, а я знову почала навмисне плакати, щоб вони ні про що не здогадалися. В цей час я побачила далеко машину, і стала їм показувати зовсім в інший бік: «Дивіться, дивіться! Хтось їде!» Вони метнулись геть від дороги і потягли мене за собою. Всі троє лягли в пшениці і мене поклали поруч. Я лежу собі в вінку, і мені отоді вперше стало дуже страшно. Вони повитягали револьвери і щось поміж себе сказали не по-нашому.

Я почула, як близько проїздить машина, і одразу ж високо підкинула вгору мій вінок. Жінка тоді схопила мене за горлянку і затулила рота.

Та мій вінок все одно побачили. Наші зіскочили з машини і кинулись туди, де впав вінок. Жінка хотіла вистрелити в наших, та я вдарила її по руці, і вона вистрелила вгору. А кульгавий вистрелив у мене...

Мені зовсім не боляче, дядьку лікар. Я себе відчуваю дуже добре. Це мама в коридорі сидять і плачуть. А чого? У нас же війна з фашистами, і я зовсім не маленька дівчинка, правда?

28.VII.1941

«ЯСТРУБОК»

Він лежав, простягшися, як молодий грецький бог, на зеленій траві під крилом свого винищувача. Золотаве ластовиння сяяло на хлопчачому виді. Спокійна посмішка розсувала пухкі губи. Сухий блиск його очей був зосереджений і жорстокий.

— Ну, так, я теж писав вірші на повний хід. Приємний відпочинок, лоскоче серце і все таке подібне. Тільки я думаю, що на віршах теж потрібний вищий пілотаж, га? Всякі там бочки, імельмани, штопори, піке — певно, чули? Без цього в бій не лізь — голову одіб'ють. Вірші і, взагалі, як то кажуть, література — справа серйозна. Між нами кажучи, я люблю поета Блока. Як це у вас вважається — не ганебно? Знаєте, — дуже тонкий хлопець...

Несподівано пролунала команда, і «яструбок» стрілою вшилився в небо. Його вела майстерна рука. «Яструбок» сховався в білій хмарі. На ворога він вихопився, як блискавка. Трійка фашистських бомбардувальників одразу ж стала в коло «по коробочці», захищаючи один одного з хвоста. «Яструбок» ринувся на супроводжуючий бомбардувальників «месершміт» і буквально насів на нього, як шуліка. Трасуючі кулі перервали політ ворожого винищувача. Він став падати, незграбно ковзаючи на крило, стаючи на хвіст і перекидаючись через голову, але не займаючись. «Яструбок» вихопив хвилину і з крутого піке короткою кулеметною чергою про всякий випадок підпалив «месершміт». Потім він ще лютіше напосівся на бомбардувальників. Невідомо й звідки, наче впавши з неба, на допомогу «яструбку» з'явився ще один його товариш. Фашисти, злякано й погано маневруючи, почали тікати. Весь бій тривав кілька хвилин. «Яструбок» на поземному льоті повернувся до аеродрому.

— Питання вичерпане, — сказав пілот пересохлими губами. — Розбалувались, гади, — за що їм тільки жалювання платять?

Він знову ліг і лежав мовчки. Поступово рум'янець повернувся на його обличчя, він почав дихати рівно й глибоко, руки перестали м'яти траву. Юнацьке обличчя зробилося дивовижно прекрасним і натхненним. Цей повітряний вовк був навдивовижу делікатний і ніжний хлопець.

— В повітряному бою,— сказав він,— головне — дихання, вам зрозуміло? Правильно взятий ритм льоту завжди дає перемогу. Це все одно, як із штурманського підручника! І запевняю вас — формена правда. Досвід — велике діло. Мене тепер ніхто не обжулить. Я знаю їхні штуки. Ось слухайте.

Припустімо — напередодні мотались по небу фашистські розвідники. Це значить — жди ранком нападу з повітря. І уявіть собі,— бомбардувальники летять тим же курсом, яким приходили розвідники,— фантазії в них не дуже густо. Бомбити їм подобається рано вдосвіта. Підлітають до мети на поземному льоті, з одного боку виходить несподіваність появи, а з другого боку — трудність для зенітників, бо швидко змінюється кут прицілювання. Та нічого, з труднощами справляємось. Діставши облизня, фашист тікає, як не перерветься, намагається притиснутись до землі і загубитись на тлі зелених дерев. От і вся їхня тактика. Битися не вміють, ризкувати не люблять. Підло наскочити всім на одного — на це вони майстри. Ніякої воїнської честі! Хіба вони розуміють справжній повітряний бій? Коли з обох боків бере участь штук по чотириста літаків. Неба не видно з-за крил. Земля кипить під кулями. Наче громом б'є на землю з цієї страшної ревучої хмари. З усієї сили тримаєшся всередині. Це правильна тактика. Тому що стріляють здебільшого на тих, хто опиниться скраю. Всередині не втримався, випав на край,— тоді жмись, розстріляють в момент. Ось де потрібний вищий пілотаж! Вибити ворога з гурту, зтягти його вбік, а там — давай жити! Такий бій пам'ятаю в Монголії. Нічого, кінчили його пристойно, повний порядок, як говориться, і п'яних нема...

Коло «яструбка» вешталась техніки, обдивляючись,правляючи, заряджаючи, випробовуючи. Пілот, лежачи, зірвав ніжну рожеву квітку конюшини і делікатно понюхав її.

— Ви помітили, як гарно пахнуть на війні квіти? Я з дитинства захоплювався ботанікою. І ось поєдную...

Знову пролунала команда до бою. Пілота наче вітром змело. В один момент він опинився в літаку. Мотор працював. Зі страшним ревом «яструбок» свічкою пішов у небо. За ним одірвалось од землі ще двоє. Ворогові готувалася зустріч.

Дві ланки «хейнкелів» і «месершмітів» ішли на великій височині. До їхніх розрахунків не входила затримка

на шляху до міста Н. Вони збиралися наскочити несподівано. Хвилина затримки,— і з усіх боків можуть налетіти радянські «яструбки». Тоді треба буде забути про місто Н. і думати про повернення до свого аеродрому.

Три «яструбки» пішли фашистам у лоб. Перший «яструбок» летів так навально, що фашисти мимоволі зішли йому з дороги. Зробивши блискучої точності розворот, «яструбок» прошив кулями крайній «месершміт», який одразу ж скис і вкрився димом.

Два інших «яструбки» спільним маневром відкололи парочку фашистських стерв'ятників і почали їх ганяти. Стерв'ятники сипнули до землі, шукаючи порятунку. Біля самої землі один дістав порцію куль і врізався на повній швидкості в лісове озеро. Другого — «яструбки» погнали над самою землею.

А високо в небі перший «яструбок» вів нерівний бій з трьома фашистськими літаками. Він кидався в атаку, як демон,— зразу на всіх. Його влучний кулемет нарешті вивів із ладу один мотор на «хейнкелі». Стерв'ятник кинувся тікати на одному моторі. Два його фашистських дружки припустили попереду, не думаючи про рятування колеги.

«Яструбок» поступово доганяв ворога. Він, певне, дуже потерпів у бою, бо насилу наблизився до заднього «хейнкеля». «Яструбок» не стріляв — кінчились боеприпаси. Він підійшов знизу і з повного ходу врізався ворогові в черево. З «хейнкелем» було покінчено. Але й сам «яструбок» мертво падав, завершивши героїчним подвигом свій переможний повітряний бій.

Із «яструбка» випав льотчик. Він летів до землі, майже не перевертаючись і не роблячи ніяких рухів. Здавалося, крила мусять виникнути у нього з рук, як скромна данина природи за його перемогу. Не могла переможено власти на землю така людина!

Коли труп «яструбка» уже врізався в ліс з глухим гулом,— льотчик ще летів. І тоді раптом, майже коло самої землі, над ним виникла баня парашута. Приземлення було вдалим. Та стояти пілот не міг: його поранено в ногу і в обидві руки.

Юнака обережно підвели з землі, щоб нести до автомобіля, він розплющив очі.

— Питання вичерпане,— прошепотів він, намагаючись посміхнутись,— іншим разом буду зліший...

15.VIII.1941

Один дуже важкий танк зупинився біля польового лазарету. З танка виліз водій,— нічого собі хлопець з досить-таки симпатичним портретом. Це мені відомо, бо хлопець був я, сержант Микола Цюпа, колишній тракторист колгоспу «Шлях Сталіна», Запорізької області.

Да. Водій Цюпа замислився. А чого він замислився — детальний виклад буде далі. Може, він про танк. Та про цей танк некорисно розповідати. Танк, як танк. Важкий. Можна сказати навіть — дуже важкий. Залізний чи там сталевий — не будемо споритись. Певно, такий, як треба. І ще — з походом. Одно слово, радянський. Ходить він чи то на бензині, чи то на більш важкому пальному — питання технічне. Може, на ньому дизель який-небудь стоїть, а може, й два. Пояснювати всі прикмети цього танка не доводиться. Все в порядку. Також про гармати — скільки їх в нього напхано — чи шість, чи більше — вище командування само знає. Водій цього не пояснить. Зрозуміло йому одне — все детально висадити в повітря, коли вимагатиме обстановка сраження. Да.

Товариш Цюпа чекав, коли покажеться з лазарету поранений комісар танкової частини. Але нащо комісарові танк — знову незрозуміло,— в танку не дуже м'яко, і пораненій людині в ньому їхати незручно. Водій Цюпа, цебто — я, знову замислився. Ще четверо хлоп'ят в танку поралися коло своїх механізмів, не шкодуючи аж ніяк мастила і інших дрібниць.

Цюпа говорить: «Хлоп'ята, давай тим часом на повітря. Дивіться, які розкішні хмарки пливуть у ворожу калябаню...»

Хлоп'ята відповідають: «Ох, комік цей Цюпа, просто кишки можна порвати!» А Цюпа тоді висловився, що комісар частини, можлива справа, їде просити підмоги, щоб вирвати своїх із пазурів фашистів. Мовляв, дорогі товариші, доки я лежав холодочком на койці в польовому лазареті,— мою танкову частину відрізали гади. Так і так, прошу розпорядження...

А раптом з другого боку танка підходить хтось поранений і віддає привітання: «Здрастуйте, товариші!» Ну, Цюпа став, як помагається, бо це був той самий комісар.

Комісар говорить: «Здається, водій Цюпа? Пам'ятаю вашу чітку атаку на височину Н. Радий, що зі мною рушаєте. А відносно того, що я холодочком лежав на койці — абсолютно все правильно, і частина наша дійсно в оточенні».

Да. Тут Цюпа здрейфив, далі нікуди. «Винуватий, товаришу комісар такої-то частини! Проміж себе жартома словом перекинулись. Дозвольте доповісти,— ми собі й у голови не покладали, що ви почуєте».

Комісар сказав: «Давайте перевіримо машину, заводьте, як помагається, послухаю. Як у вас по вашій спеціальності? Запасні частини на місці? Пальне? Механізми? Боєприпаси?» Одно слово, була нам запарка, у хлопців чуби стали мокрі, та нічого, здали на «відмінно».

Комісар заліз у танк і сказав: «Товариші, питання чітке. Напрямок через фронт у ворожий тил до нашої частини. Може, там командир її, Василь Іванович, уже вийшов із ладу, може, ще щось серйозне,— треба прибути вчасно. Як кажуть, алюр три хрести. Поїхали».

Да. Водій Цюпа пояснив комісару по карті, в якій точно місцевості трапився одріз танкової частини, і заявив, що знає дорогу. Водій Цюпа, цебто я, сказав: «Буде невелика стрілянина з обох боків дороги, товаришу комісар. Потім одна точка з батареєю і невелика річка, а загалом — проїдемо».

Комісар наказав: «Виконуйте!»

Я подумав, признаюсь, не дуже. Якого чорта він там може зробити, та ще й пораненою рукою! Василя Івановича я знав. Коли вже він зашиється, то вже, певно, ніякий комісар не вирве.

Да. Водій Цюпа дав швидкість. Комісар сказав: «Давайте потихеньку, і підходьте приховано. Наших повідомлено, вони пропустять вільно».

Пішли на другій. Дивлюсь на дорогу, видко пристойно. Тихенько проїхали лісок — як на прогулянці, ні одна гадина не вистрелила. Попереду гарне соше, але вузьке. По обидва боки — чагарник і низьке місце. Дав повну швидкість. І який випадок: стояла збоку одна паршива гармата — і з першого ж снаряда як дасть просто в морду! Аж лампочка заблїмала, проте нічого — панцир витримав.

Водій Цюпа подумав: «Першу чарку. вихилили». І швидким ходом пройшовся правою гусеницею по гарматі. Хлоп'ята почали відповідати по силі можливості на

всі боки. Комісар сам стріляв з передньої установки. Цюпі видко було, як лягали його снаряди.

Що робилось по дорозі — важко уявити. Фашисти кидаються в кущі, грузовики перевертаються, гармати ловлять наш танк прямою наводкою на мушку, але ми йдемо собі, як часи. Душу гадів, як на паску. Даю життя, але дивлюсь увесь час на дорогу. Кулі з крупнокаліберних кулеметів б'ють по панциру, як молотки в кузні. Бенц! Ще одне пряме влучання снаряда. Тільки іскри посипались, а броня — як нова.

Комісар говорить в навушники: «Водій, у вас все в порядку?»

Цюпа відповідає: «Точно!»

Комісар наказує: «Не зменшуючи швидкості, маневрувати, слідкувати за дорогою».

Трах! Трете влучання. Оце панцир називається! З якого металу ми його робимо?! Ай, спасибі!

Да. Машина йде, як крейсер. Повітря всередині важке. Комісар висуне перископа, гляне — і знову смалить без промашки. Німці метушаться, як подурілі. Можна сказати, пробиваємось до самого їхнього собачого тилу. Комісар сковирнув якусь машину легкову, очевидно, штабну. Баштовий стрілець ахнув довгою чергою по вікнах будинку, коло якого мотались посильні. Цюпа проїхався обома гусеницями по групі мотоциклістів. Захрустіли, як варені раки на тарілці. Думаю, треба швидше до лісу. Поки сюди-туди, викличуть гади парочку пікіронів — бомбардувальників, ну їх к бісу лисому! Зіпсують дорогу, треба думати.

Бах! Четверте влучання. Наче кийком по голові. З носа кров ринула, вуха одразу позакладало. Комісар в навушники: «Водій, все в порядку?» Водій рапортує: «Точно, товаришу комісар!»

Ідемо, як чорти. Бах! Бах! Два влучання разом. Шостий раз уже були б без рук, без ніг — коли б не радянська броня. Баштовий стрілець перестав стріляти. Комісар кинувся його перев'язувати. Гармата знову ожила. Комісар садив із неї сам, як професор точних наук. Мені раптом зробилося дуже гарно.

Показався ліс. Цюпа його пізнав. Ліс дуже пристойний. За ним має бути невелике село, а потім знову ліс — там можуть бути наші. Трах! Ще одне влучання — на цей раз в моторну групу. Броня витримала. Але швидкість танка одразу скапустилась. Не вам кажучи, закля-

нились на першій швидкості, хоч чорта дай! Сунемо, як неживі,— і кришка! А батареї сміливіше пристрілюються до гусениць, колупають дорогу, луплять в лоб, шукають слабого місця в броні.

І ось Цюпа відчув щось непевне. З-за лісу навпроти нас вихопилась ланка тих самих стерв'ятників-бомбардувальників. А танк іде на малій. Приб'ють, сучі діти. Комісар теж побачив. Глянув Цюпа — береться він до зенітного кулемета.

Трое наших хлопців уже без пам'яті, поранені. Тільки комісар, один стрілець і водій Цюпа, так би мовити, при виконанні обов'язків.

Да. Танк іде на малій, а пікірувальники, наволоч, певне, заходять на приціл. Хоч би встигнути проскочити до лісу! Бриє, мабуть, мерзотник! Зараз жახне... Оце, брат, так! Наше щастя, що не влучив. Скільки землі в небо вивернув! Увесь час сіється згори земля. Другий шакал заходить... Хоч би швидкості були, я б зманеврував, а то йдеш, як черепаха! Чорта б він у мене потрапив, коли б я мав усі мої швидкості!

А комісар перемкнувся повністю на стріляння по самольотах. Друга бомба — мимо. Самольоти поставали нахабними, стерв'ятники мріють зупинити нас перед лісом і добити без перешкод.

Раптом один самольот загубив керування, скрутився на крило і приземлився догори дригом. Шкода тільки, що мені не видно! Решта самольотів розгубилась. Доки вони метикували обстановку, ми вже були в лісі. Пройшли, скільки треба було, вперся я в саму гушавину і зупинив танк. Ми мали невеличкий перепочинок.

Стоїмо, перев'язуємось, поглядаємо в перископ, ляди повністю не відхиляємо. Комісар оголошує: «Спасибі, водій Цюпа,— пройшли вміло». Цюпа нічого не відповів. Потім він попросив і його перев'язати і заткнути дірку на ребрах, бо витікає потрібна кров. Комісар ловко перев'язав. «Товаришу комісар,— говорю,— потрібний певний час для полагодження коробки швидкостей і іншого, щоб ми не лазили з нашим танком, як бог з черепахою». Комісар наказав: «Робіть».

У цей час хтось постукав знадвору по нашому панциру: «Пробачаюсь, товариші,— одчиніться на хвилину... Ми єсть партизани товариша К.!» Ото тіснота... Да.

Водій Цюпа, цебто я, не губив часу даремно. Справ було до лихої години багато. Неспеціалісту навіть важко

собі уявити, в яку кашу ми вкипіли. А тут ще ліс почали німці прострілювати. Намацають нас, як забаримось. Потовчуть стоячий танк на пшоно.

Комісар не розгубився. Дав розпорядження партизанам відтягти ворога вбік. Партизани пішли і зникли. Залишились сам товариш К. і його посильний. Комісар ще сказав Цюпі: «Товаришу водій, все в порядку? Скільки часу треба на виправлення дефектів?»

Цюпа побілів, як стінка. «Дозвольте доповісти, товаришу комісар. Можна проволинити цілий день».

Комісар спитав тихо: «Добре зміркував, не злякався? Коли за годину не буде готове — треба рушати пішки, зрозуміло?»

Водій Цюпа пояснив, в чому справа і який пахне ремонт. Комісар хутко прийняв рішення. Трьох важко поранених ми зоставляли в танку — на піклування товариша К. День-два протримаєтесь, а там — чекайте нас у гості.

Да. Рушили вперед пішки — комісар, Цюпа, один наш стрілець і провідник від партизанів. Стрілянина лісом займалася з усіх боків. Насилу вибрались стороною і пішли найглухішими болотами в потрібному напрямку.

Ішли чималий час, доки підійшли до краю лісу. Дивимось, — притулився під деревами патрульний танк, а фашистська кумпанія коло нього фотографується на згадку. Але карточки, звичайно, не вийшло через голосний вибух нашої ручної гранати.

Посідали в їхній танк. Водій Цюпа зміркував, що треба було в техніці справи, — і рушили ми вперед. Комісар сидить і тільки посміхається. Партизан гукає: «Жми, реб'ята! Зараз край села їхній пост стоїть! Проскочити треба акуратно!»

Дійсно, стоять. От, чортові душі, — махають зупинитися. Трохи притишив хід, збавив швидкість. Комісар тоді висунув голову та як лайнеться за німецьким манером. Вони тільки роти роззявили, та ще й честь віддали: надто вже офіцерська вийшла лайка!

Вихопились на високе, попереду мріє якийсь лісок. «Он вони, наші!» — гукає партизан. В цей час — трах! — над нами снаряд. Бах! — другий. Бах! — третій. Бачу, — комісар схопився за голову, — уб'ють, чорти! Розкішно стріляють! Молодці!

Треба було негайно всім змиватися з танка, вибрали момент — і ходу. Всю морду подряпав об траву. Про-

те нічого — вийшли з зони обстрілу гаразд. Повземо на красоту. Вже духу не хватає. Але комісар все одно попереду. Зло мене взяло. Підліз я до нього й кажу: «Дозвольте доповісти, товаришу комісар. Напередодні смертельного бою з фашизмом водій танка Микола Цюпа бажає бути членом нашої більшовицької партії і вмерти комуністом!»

Комісар сказав: «Нащо вмирати? Треба жити!» І потиснув Цюпі руку цілком спокійно.

Да. В цей час на нас наскочили з усіх боків наші бійці і почали, між іншим, брати в полон. Та Цюпа все одно одповів комісару: «Бажаю одержати ваш гарт і ваш характер в лавах партії і клянусь бути достойним!»

Потім нас вели до штабу оточеної червоної танкової частини, і водій Цюпа, цебто я, пояснив бійцям: «Майте на увазі, реб'ята, такого комісара я ще в житті не зустрічав. Він виведе звідси в два шоти. Точно!»

24.VIII.1941

СИН

Любий син червоноармієць! Не знаю вашого імені й чий ви, дорога моя радянська людино! А сином узиваю тому, що мого народженого сина вже немає живого, я кілька днів тому посиротіла. На роботі мені ніколи думати про своє, у нас текстильна фабрика перевиконує план, товариші по роботі всі до мене добрі й розважають по змозі, та вдома я гляну на фотокарточку й думаю, як багато не встигла йому сказати, і поцілувати, і голову його голублену притиснути до грудей...

Оце написала кілька рядків і сиджу, спочиваю, годинничок стукотить на стіні, з крана жалібно крапле вода, кіт умивається, мурчить — до гостей, а я не знаю, що віддала б за один знайомий крок, за легенький постук закаблуків, такий легенький...

«Мамо,— він сказав,— зрозумій ти мою ненависть, коли фашисти шарпають живе тіло Вітчизни! Я мушу йти добровільно на фронт згідно з комсомольським вихованням! Я перестану тебе поважати, коли ти будеш проти!»

Милий мій комсомолец! Як я тебе добре знала! Найдужче ти боявся, щоб мене не розхвилювати. А коли мама не плаче і навіть намагається посміхатись — ти одразу з полегкістю зітхнеш, витягаєш на середину кімнати чемодан, показуєш документи з інституту, біжиш до своєї Валюшки.

Я їй постійно заздрила — цій крихітній дівчині з пухнастими заспаними очима й припухлими губами. Вони суворо дотримували тайни. Ніхто не мав права знати, що вони мають якогось секрета перед цілим світом. Я мусила була грати комедію, зустрічати Валюшку, як цілком байдужу синові особу, тільки товаришку в науці, а мій на неї дозволяв собі й гримати... Як вони часто забували ролі і по цілих годинах сиділи, вдивляючись в очі одне одному!..

Вони повернулися разом з Валюшкою — обоє вже у військовому. Я ніяк не сподівалася, що це може трапитись так швидко. І вони поїхали в один бік. Посунули дні, безперервно у мене гуло в вухах, як од хініну.

І ось приходжу я на роботу, на прохідній дають мені листа. «Тримайтесь, мамо, наша дорога людина загинула», — Валюшчина рука. Пішла до станків, всі питають: «Що трапилось, тітко Олю?» А в мене в мозку горять тільки слова: «Тримайтесь, мамо, наша дорога людина загинула...»

Багато тисяч разів за день я заткала ці слова в матерію, мені все хотілося, щоб вони zostалися там назавжди, проте вони впливали й впливали. Поступово я заткала всі слова, залишилось тільки крайнє: «загинув»...

По роботі я не могла піти додому й залишилася в червоному кутку. Валюшка писала все, як було. Як він пішов у розвідку. Гарний розвідник, — казали товариші. Як його ще з одним оточили. Як вони два дні одбивалися: поклали десятки фашистів. Кінчили патрони, зростадували всі ручні гранати; умёр від рани товариш, а наш зостався живий.

Тоді хлопець пішов сам в атаку. Його поранили, він упав на землю. Але це ще не була смерть, його почали жахливо мучити, катувати. Нащо вони це робили? Хіба є такі людські закони? Товаришу червоноармієць, дорогий мій невідомий сину, — спитай цих нелюдів, нехай дадуть відповідь радянській матері... Та так їх спитай, щоб

вода в Дніпрі закипіла, щоб кров їхню собачу земля не прийняла!

Ось я підношу на цілий світ мою руку і б'ю по морді гітлерівську армію! Носить цю зневагу й презирство — ви, негідники, боягузи, бандити. Не змиєте ніколи цього ляпаса радянської матері!..

Ви йому порізали ножами груди. Він був ще живий. Ви відрубали руку. Він був ще живий. Ви одрізали вуха. Він був ще живий. Ви йому випалили очі. Він був ще живий і плював у ваші морди! Такі сини у нашого великого народу, радянські лицарі,— ви не почули, як він стогнав. Тоді ви роздушили його танком... О, будьте ви прокляті в потомстві, життям і смертю вас проклинаю!..

Його вже немає, а мені нащо жити! Сиджу в червоному кутку на фабриці, така вагота душить. Оце, думаю, надійшов мій край в цьому житті. Ще до вечора сяк-так доживу, а от завтра вранці — збожеволію... І взяла я вже шнур од порт'єри і почала до себе приміряти.

Дорогий мій названий сину, ви бачите, я всю мою ганьбу перед вами змальовую до кінця, нехай ви знатимете, що я тоді відчувала...

Та я не помітила в куточку моєї сусідки по цеху. Досить нестара жінка, тепер вона моя найширша подруга. Вона сиділа-сиділа, та як крикне на мене: «Вішайся, дурна бабо! Туди тобі й дорога! І пальцем не поворухну! Бабську натуру не можеш побороти?! Нехай фашисти вбили у нас одну людину, а ти одразу поспішаєш піти з наших радянських лав?! Гітлер тобі спасибі скаже,— швидше вішайся, дурна бабо!»

Я тоді як заплачу на повний голос. Де ті й сльози взялися. Сусідка мене обняла: «Ну, ось це інша справа. Плач гаразд. Я допоможу».

І ми з нею виплакались гаразд. Ви не збагнете, мій дорогий сину, як можемо плакати ми, матері. Дуже гіркі сльози посиротілої матері. Та більше цього не буде. Для радянської моєї справи потрібні сухі очі.

Ось посилаю вам разом з цим листом мою чисту кров для переливання. Буде поміж нас ще й кровне родичання. Це ми з подругою вирішили все мобілізувати для перемоги. Справи наші невеликі, та немає в нас іншої думки — тільки перемогти.

Дорогий мій червоноармієць! Вір моїй материній крові! Вона загоїть твої рани. Вона виповнить твою душу ще дужчою вірою в перемогу. Скільки б ти не загубив

дорогоцінної крові в боях,— ми, матері, сестри, наречені, наливатимемо твої жили животворним теплом.

А ці плями на папері — їх не було, коли я починала писати, а коли скінчила — побачила... Здається, в кімнаті й дощу не було, а плями з'явилися... Наші всі шлють вам привітання й пишаються вами, як рідним сином. Ваша мати...

8.IX.1941

АМЕРИКАНСЬКИЙ КУМ

Листа пущено в країну Америку, Канадську область, фермеру Панькові Сіромасі. Пишуть ваші кровні брати, партизани Київської області, українці з дідапрадіда, а прізвища посекречені, доки не кінчиться війна. Серце ваше підкаже прізвища, та не в цьому суть діла.

Кланяється вам до сирої землі ваш відомий кум, котрого ви мали у Львівській області, а дружина його, ваша кума,— вже небіжчиця, і всі шестеро дітей їхніх — так зване царство небесне дістали. Германи їх порізали, а кум той уже воює на Київщині у нас на повний більшовицький хід, нищить німців на власній нашій вільній землі, як сказав батько наш — великий Тарас:

І на оновленій землі
Врага не буде, супостата...

І ми всі підписуємось під цими словами поета, друже наш Панько, і за всяку ціну їх виконаємо. Ви прислали президенту Калініну резолюцію українського мітингу в Канаді, а кум ваш дивиться в газеті на підписи: «Люди,— каже,— це ж мій кум з-за океану голос подає. Напишемо йому відповідь-листа, треба зв'язок тримати з нашими людьми!»

Во первих рядках листа передаємо низький поклон усім, котрі наші люди, а не які-небудь гади. Ми чули, що у вас в Канаді мається більше як п'ятсот українських клубів, а до цього ще й робітничі та фермерські організації. А також поблизу в Нью-Йоркській області — теж українські газети й клуби. Потім ще в Бразилії й Аргентині нашого брата до гибелі; та знову ж таки треба добре дивитися, де наші, а де чужі, та й годі.

Дорогий куме Панько! У вас в Нью-Йоркській області, певно, є ще люди, котрим їхні діди розповідали про партизанську війну в Америці. А ми вам напишемо про нашу війну і не будемо нікого агітувати. Люди ми прості, хто зрозуміє — спасибі, а наша приказка каже: «Краще з розумним сім раз загубити, ніж із дурнем раз ізнайти».

Оце, куме Панько, зверніть вашу думку, живете ви на фермі в Канадській області або, припустімо, хто — навіть в Нью-Йоркській. Орете, сієте, працюєте, виховуєте дітей, розмовляєте українською мовою і співаєте українських пісень, котрих пісень, між іншим, існує на білому світі чималий кавалок — двадцять тисяч штук. Наш один колгоспний бухгалтер навіть підрахував, що можна прожити спокійно шістдесят з гаком літ — і що божого дня слухати нову українську пісню. Та не в цьому річ.

Одного чудесного дня раптом влітає на танку фашистська гадина до вас на ферму і починає вас розстрілювати. І з самольота кидати бомби. І палити ваші хати. Безчестити ваших жінок. І казати, що земля, мовляв, не ваша, а навпаки, — німецька. І в образ Тараса Шевченка стріляти й плювати...

Що ви відповісте отаким вбивцям? Візьмете їх, може, на агітацію?! Чи одразу оголосите їм народну війну? Дорогий куме Панько, негайно йдіть після цього в партизани і будьте певні, що фашистам це не сподобається. Ми саме так і зробили. І працюємо по нашій силі і змозі.

Ми робимо, між іншим, біля зв'язку. Червона Армія б'є німця в лоб, а ми в запіллі ворога робимо коло зв'язку, — цебто руйнуємо, як можемо, гітлерівський зв'язок. Командує нами один сільський начальник пошти, повний спеціаліст у цій справі. Не при хаті кажучи, — ріжемо проволоку, де тільки вздримо!

Озброєння хватає, а де нехватка, і там друзі підкинуть або з німецьких складів користь маємо. Як би це нам од вас дістати безшумних автоматів для знімання вартових, а також потрібні ручні гранати невеличкого розміру, як середня картоплина, тільки щоб із жахливим гуком. А якщо вам самим коли-небудь згодом доведеться партизанити проти фашистських паразитів, то ми вам своєю чергою надішлемо тоді повний комплект інструментів і всього, що треба буде.

Саме вчора ми, дорогий земляче, трохи не пропали од сміху. Вирішили, між іншим, зупинити десяток німець-

ких мотоциклістів — у питанні ближче з ними погомоніти. Та зупинити треба було політично, не просто по-мужицькому перегородити колодою дорогу, а вдарити на фантазію. Ото взяли ми й випустили тоді з кущів на дорогу кількох курей і одне завидне порося. Ніякий фашист спокійно не проїде повз таке добро. Так і вийшло: зупинили мотоцикли ні за цапову душу. А ми їх тоді почали кінчати з чого було,— курячого пір'я літало в повітрі, просто жах!

Проказуємо вам, куме, листа, а самі — на повній обережності. З цими гадами інакше не можна, формені бандити. Вчора вони повісили ні за що ні про що трьох громадян, навіть не місцевих,— одно допитували, де партизани. А тиждень тому одного нашого спіймали, теж повісили. Ми всі при цьому були й бачили,— помер хлопець гарно, нікого не виказав, ні слова не почув. Вночі ми його викрали й поховали з честю, поплакали й пожурилися, як годиться. А катів усіх спалили там, де вони нахабно пиячили. Справ потроху хватає, тільки не про це мова.

Ще сповіщаємо вас, що з нами працює один бухгалтер, який записує все в дебет і так званий кредит. І виводить, значить, сальдо на кожний тиждень, щоб ми знали, хто кому винний — ми німцям, чи німці нам. Це у нас постанова загальних зборів — за все сплачувати сповна. І щоб ліквідувати заборгованість усіма засобами. Присягаємо перед вами, дорогий куме, і перед усіма нашими людьми геть по всій, значить, Америці — бити цих іуд-фашистів вдень і вночі згідно наших засобів!..

Ви знайте, американські українці, що могила батька нашого Тараса Шевченка під фашистами! На могилі прокляті варвари поставили гармати і стріляють за Дніпро. Ви можете чути спокійно?! Ви можете згадати рідну землю і не заплакати, заридати од страшної образи?!

Плачте, земляки! Не соромтеся ридати! Горе сльозами живиться — нічого вам не pomoже. Тільки недовго. Час дуже дорогий. Німець може й на вас полізти через океан.

Як ваші збори скажуть — чи може український кожен клуб наших людей в Америці прислати нам обладнання для одного шпиталю? Щоб було по-хазяйському: п'ятсот клубів — п'ятсот лазаретів. А де змога більша — милості просимо. У нас, земляки, дуже багато крові ллється — народної, чесної, святої. Треба шпиталів. І справа

вашої честі зрозуміти це, дорогі друзі. А ми кланяємось вам з полів жорстоких битв, на котрих не шкодуємо життя за свою Батьківщину і за світовий прогрес, в тому гурті й за передову Америку. І з тим до побачення, бажаємо вам щастя й здоров'я, і от про це й є наша мова.

18.IX.1941

МАЛЕНЬКИЙ ФАКТ

Ось, брате, справжній тобі випадок по свіжих слідах. Спробуй, зроби з нього яку-небудь драматургічну сценку на злобу дня. У мене й то свербіли руки, та стримався: пиши, брате, ти, а ми, актори, заграємо тобі за всіма приписами Станіславського.

Я вже політрук роти,— он воно куди сягнув актор театру юного глядача! Пишу на ящику з-під мін, хлопці думають, що це я доповідь їм готую, і ходять навшпиньки, а їхні чоботи через це неймовірно риплять. Діденко, бачу, несе мені відро води для душу і нерішуче ставить його здалеку, помітивши, що я пишу. Він коло мене помітно впадає, чимсь я йому сподобався і причарував його,— може, тим, що непогано співаю, а він вразливий на все, так би мовити, мистецьке. Зовнішність у нього імпульсивна, людина середнього віку, міцного складу, кулаком вола вб'є. Оце недавно, побачивши, як гітлерівський офіцер застрелив нашого лейтенанта, Діденко наскочив на фашиста, схопив голірuch за шию і задушив.

Далеко zostалися позаду мої театральні інтереси, нові ролі, публіка, рецензенти. Просто фізично відчуваю, як я змузнів і навіть порозумнішав. Ти не смійся, брате, це дуже приємне почуття. Воно народжується од близької небезпеки, од виконання обов'язку, од відчуття Батьківщини з поля бою.

Я хочу тобі написати про один маленький факт нашої бойової обстановки — доки його не затулила сотня схожих фактів і я ще бачу його в усіх мізансценах. Отже, слухай уважно.

Сцена перша, ява, так би мовити, теж перша. Підрозділ червоноармійців під командою молодого політрука Р. (це, значить, таки мене самого) рушає в розвідку до недалечкого села нашого фронту боротьби з проклятими

загарбниками. Цілком зрозуміло, що йдемо ховаючись; розкішні соняшники погойдуються по обидва боки дороги, розкішний ранок... (пробач, цей епітет уже був),— все надзвичайне — і ранок, і пшениця, як море, і вітер, до болю солодкий і мирний. Хлопці йдуть мовчазні. То один зірве стиглий колос, розімне його на долоні, здмухне полову, помилується зерном, то другий підкине жменю зерна високо у вранішнє небо. Ніхто не вимовить і слова. Ось уже близько попереду село, праворуч простеляються до низини городи, за городами — лісок, сосновий і різний.

Підійшли ближче до городів, замаскувалися, спостерігаємо. Раптом з однієї хати виходить жінка і рушає дорогою просто до нас. В руці вона несе відро. Ми чекаємо. Жінка (це — висока селянка з ясным, добрим обличчям) рівняється з нами, і мій Діденко не витримує: «Доброго здоров'я, молодице,— куди це вас бог несе?» — «Доброго здоров'я,— відповідає молодиця,— несу панам-німцям їсти». У відрі стоїть глек з молоком, сир у капустаному листі, біла селянська паляниця.

«А де ж вони у вас перебувають зараз? — дивується Діденко.— Чи далеко звідси?» Молодиця відповідає, що близько, і показує на лісок! «Он аж за тими кущами у них пост стоїть, німців з десять буде, а харч од нашого села». — «Отак собі й годуєте? — питає Діденко.— А ми за вас, дурних, кров лємо?!» — «Ми й самі так думали,— мовить молодиця,— та наші партизани наказали нам поки що коритися — для якоїсь стратегії чи що...»

Ми порадилися й вирішили захопити цей фашистський пост, хоч нас було значно менше. Молодиця втрутилась до розмови: «У них од цього краю варта стоїть,— ви вдарте їх од великого лісу, там безпечніше».

Подякувавши селянці, ми хотіли вже йти. Та вона нас зупинила: «Почекайте, люди добрі, я спочатку понесу їм їсти, у них все по годиннику. А то, коли мене довго не буде, вони затривожаться, і вам важко буде їх застукати зненацька». Мій Діденко не витримав та таки, грішним ділом,— як лайнеться: «Що це ви, тітко, за дурнів нас маєте, чи що?! Ви ж самі їх можете попередити, га?!»

Молодиця не змовчала Діденкові: «Ти гадаєш, що Радянська влада тобі дорожча, ніж мені?! А може ж, у мене брат і чоловік на фронті!»

Тут уже втрутився до цієї справи я і дозволив їй іти за своїм ділом. Її міркування мали цілковиту рацію. Вона так щиро і з таким чуттям лаяла Діденка і так кар-

тинно плюнула, що я не міг їй не повірити. Думаю, чим я ризикую? А молодиця прегарна, років їй, певно, сорок, хода спокійна і навіть велична, голову несе, як не кожна тобі Марія Антуанетта на нашій сцені.

Молодиця зникла з очей, а ми почали виконувати обхідний марш у бік великого лісу. Де на череві, де — рачки, наблизились до передбачуваного ворожого місцеперебування метрів за п'ятдесят, виповзли на піщаний бугор і дивимось. Дійсно, сидить купа гітлерівців у мальовничих позах, сонечко з нашого боку б'є їм просто в морди, знайома молодиця стоїть осторонь трохи і зажурилася.

«Іч, гади,— каже пошепки Діденко,— візьмемо їх на момент чи що?» Так і зробили. Подав тихо команду, а тоді як вискочимо з багнетами перед себе,— німці й моргнути не встигли. Бліді, руки підняли, трясуться. Діденко хутенько лаштує полонених і між ділом звертається до молодиці, яка під час атаки не рушила з місця: «Чого ж ти, дурна бабо, стояла, як пень?! Віддала б їм харч — та й гайда! Ми ж на них могли б і гранату кинути ні за цапову душу!»

Молодиця поправляє хустку на голові, як ото, може, Катерина в «Грозі», і спокійним голосом відповідає: «Боже мій, які ж бо ви!.. Я їм робила поміч, а вони й спасибі забули, їй право!»

Молодиця забрала своє відро й пішла, а Діденко тільки гірко зітхнув і так прикро шарпнув одного гітлерівця за пояс, що той клацнув зубами, як коняка.

От, брате, трапляються які факти в дійовій армії на фронті Вітчизняної війни. Оце б таку радянську жінку можна просто в п'єсу! Будь певний, вийде на сцену таким кроком, що деяким героїням і не сниться... За матеріалом звертатися до політрука роти, польова пошта номер...

24.IX.1941

ПРОКЛЯТИЙ СХІДНИЙ ФРОНТ!

Куля потрапила в роззявлений ревом рот і звалила солдата на самому початку бою. Свастика на рукаві, мертва голова, нашита вище, залізний хрест,— все занурилося в рідку грязюку. Автомат відлетів набік.

В кишені знайдено листа, написаного люмпенським німецьким жаргоном готичними літерами — з багатьма орфографічними помилками.

«Галло, друже Гешке,— бойовий вовк вітає тебе рикотінням. Ось і в мене з'явився вже мозоль на указовому пальці од безперервного натискування на гашетку пістолета й автомата. Ледве тримаю ручку, пальці наче дерев'яні. Погода мерзена, через силу згадуєш ті блискучі дні, коли ми з тобою лупили жабників-французів та всіх їхніх союзників. Голос собі порвав безглуздим криком, що його од нас вимагають поряд із безупинною стріляниною, котра здається нашим офіцерам ознакою хороброго вояки.

Можеш мене пожаліти — кращий мундир порвав до цурки, насилу викручуюсь од того, щоб не показувати світові голе арійське тіло. За всіма ознаками, мене скоро мають поранити,— щось надто довго залишаюсь в цьому пеклі цілим. Проклятий Східний фронт! М'ясорубка, та й годі. В нашій роті залишився я сам — увесь склад новий. Як старанно я їм усім робив похорон,— нехай би й мене не забули зверху. Важко поранених наказано добивати — нашому фюреру не потрібні каліки. Диявол бери, зрештою, ми — мужчини, щоб отак упадати за нікчемним життям інваліда! Велика Германія й наш фюрер знають, що роблять!

Мені таки війна подобається. До чорта гуманізм та інші штучки. Врешті-решт, соплива, гола слов'янська дитина теж ворог,— вона може вирости, коли її зоставити жити. Найкращий засіб — це шпурляти їх у вікна палаючих будинків або ж підкладати в ряд під гусеницю танка. Так смішно верещать коло цього жінки, і дехто з них навіть лізе у вогонь за своїми гадючечками. То їх доводиться наздоганяти доброю німецькою кулею.

Проклятий Східний фронт! З нас усіх, як гриби, лізуть фурункули,— пекельний біль і жахливий настрій. З'явилися великі воші. День і ніч у траншеях, повних води, холод собачий, артилерія у червоних чортяча, наші хлопці тепер зовсім не подібні на бравих наці минулих літ,— це оброслі болотом готентоти!

До Вельзевула,— оце життя достойне арійського мужчини! Входиш до зруйнованого міста, будинки палають, стіни падають, а ти поливаєш все з автомата. Війна у нас — велике полювання в слов'янських джунглях. Бий, знищуй, пали! Тільки це тобі не Захід,— тут важко

діставати баракхло для подарунків додому. Все знищене або вивезене. Доводиться розстрілювати цілі квартали, доки довідаєшся про потрібні речі. Де-не-де розстріли не допомагають,— наші хлопці удаються до м'ясницького ремесства: рубають руки, одрізують губи, палять очі. Це вже спортивний інтерес — примусити слов'ян говорити. Вигадати такий хід, щоб їхні скотячі нерви не витримали. Скажу по секрету, вмирають ці свині прекрасно, дай боже нашим такого презирства до смерті, часом аж заздриш...

Ти ще пам'ятаєш моє захоплення? Я тобі, здається, показував колекцію. Гадаю довести її до двохсот номерів,— непогано, Гешке? І траплялися канальські екземпляри. Мій принцип ти знаєш: не старші од п'ятнадцяти років. Ні в якому разі не старші — тоді губиться спортивний інтерес. Бували, бестії, значно молодші. Для цього варто жити, це найвищий щабель війни, яка чистить нерви й душу. Я закоханий у нашого фюрера і горлянку за нього перерву!

Важко часом буває з фотографуванням, але ти знаєш мою акуратність і німецьку точність. Все, що не пощастило зняти, до колекції не йшло. Нагадаю тобі принцип: спочатку сфотографувати об'єкт, його використати, потім знищити. Ти бачив у моїй колекції фото данок, французок, бельгійок, норвежок, угорок, румунок, голландок, чешок, словачок, польок, сербок, болгарок, гречанок, чорних, жовтих і яких тобі завгодно. Тепер з'явилися слов'янки, незабаром будуть англійки й американки. Я сподіваюсь, що скромний твій друг із дивізії СС прославить своєю колекцією ім'я нашого фюрера й вищої німецької раси, хайль Гітлер!

Друже Гешке, ці червоні б'ються одчайдушно — вдень і вночі. Кажали, що Україна — мирна, спокійна сторона, яка стріне нас, як рідних. Брехня! Це — гніздо гадюк і скажених свиней! Вони здуріли, уздрівши наших солдат. За таких умов не можна воювати. Таж ти не можеш вийти до нужника без того, щоб тобі не прострелили голе сідало! Ні, Гешке, хай мені вирвуть ноги з тулуба — про перемогу не може бути й мови. У них просторів хватить буквально на півсвіту. Вони лишають міста, але військо виводять. Деякі наші хлопці, які читають газети і різну там книжкову гидоту, казали мені, що їм страшно, коли червоні наступають, проте не менше страшно, коли червоні відходять. Вони кажуть, що ми війну вже програ-

ли,— не можна воювати з цілим світом одразу. Ну, мені довелось декого з них пристрелити, цих критиканів. Не за панічні розмови, як ти сам розумієш, а для того, щоб вони потім колись не пустили мені самому кулю в потилицю. Од таких можна чекати різних дурниць. В їхні голови не влазить — що є з себе професіоналіст війни. Яке мені діло, чим вона скінчиться?!

Проклятий Східний фронт! В Африці у дикунів — і то більше комфорту. Нашим воїнам потрібні кав'ярні, де б ти міг цокнутися з другом по зброї і потім заспівати якого-небудь прегарного німецького марша. Щоб поруч був невеличкий затишний бордель з усіма вигодами. Але це країна дикунська! До подібних будинків вони ще й не додумались. Нам треба самим організовувати. Тут уже хлопці виявляють безліч доброго смаку,— йде в діло тільки відмінний товар. Ми одвідуємо самі всі квартири і вибираємо для нашого будиночка кращих слов'янок. Це така честь для них — одержувати пестоші німецького воїна. На жаль, не всі вони це розуміють, і великий їх процент умирає до цього з різних причин...

Шкода — жертви нічого, пасемося по всіх усядах. Що знайдеш — те й твоє. Намагаєшся з'їсти подалі від офіцерів — відбирають, каналиї... Зате спиртного до чорта, лий в горло скільки влізе.

Передано наказ до атаки. Це вже, здається, вдесьте атакуємо сьогодні без результатів. Як собі хочеш — ми дивізія СС, нам помагається за уставом перемагати. Тільки артилерія в них проклята. І танки одчайдушні, будь вони прокляті. І сволочні штурмовики, які нас місяць згори і рвуть нам голови своїми шасі! Перемагай тут як знаєш...

Сигнал — приготуватись. П'ю за твоє здоров'я. Нехай голова просвіжиться. Допишу після бою...»

12.X.1941

ЛИСТ ДО ШТАБУ

Оце сповіщаємо, що ми зробили ходку на німецькій штабній машині по місцевості, яка знаходиться під ворогом. А як ота приклучка трапилась, дозвольте доповісти на папері чин-чином, товаришу майор і товариші штабз'єднання.

Машина німецька у нас стояла давно, прегарно схована і на повній бойовій порі. Тільки сідай собі й крути кермо. А з мундирів їхніх ми вишкребли офіцерів, і вони висіли в коморі. Через оті, значить, мундири й трапилась наша стратегія.

За шофера ми поставили тракториста Серьогу, на прізвище Півень. Геройський був парубок,— пишемо вам рапорта, товариші, і гіркі сльози пробивають вії, вічна йому і ясна пам'ять од революційних потомків.

На фашистського головного чорта одягся другий партизан, колишній завідувач свинарської ферми, а гадючим гітлерівським капітаном сотворився третій партизан — низенький на зріст, бо ні на кого вищого капітанський мундир не налазив. Ще четвертий партизан натяг на себе солдатську їхню амуніцію і примостився, де прийшлося.

Година була прегарна, себто дощ і сльота. Тракторист товариш Півень вів машину тонко, щоб не стрінути, бува, справжніх німців. Оті гемонські фашисти стоять у нас не по всіх селах, а де їх бог милував, там ще зберігся образ життя, і люди ходять у великій надії. Проте де-не-де все ж виявляються фашистські холоуї.

Приїхали ото до Ганнівки. Що ми там мали на момент приїзду? До краю розбещений паразит і мерзотник готував зустріч смердючим фашистським живолупам! Не встигли ми зупинити машину, як він вскочив просто в болото, повні руки хліба святого й солі, ще й рушник наш вишиваний український. І одразу, гад, німецьким голосом так і смалить!

Наш удаваний старший офіцер переслухав його тріпню, та не зрозумів би її навіть з книжкою, поскільки німецької мови не знає,— лише грав чужоземні ролі в драмгуртку. З цього приводу він як закричить:

«Рузькі звиня! Казаль по-руські!» І примусив гада доповідати по-нашому.

Його морда була — характерного куркуля. Минулу війну він пересидів у полоні в німців. Радянська влада постановила йому десяток років пенсії в далеких таборах. А потім пустили додому, де він і ховався, підроблюючись під чесне колгоспне життя.

Підлий гад доповів нам про морально-політичний стан села і передав до наших рук повний реєстр активістів, комуністів і інших радянських людей. За що ми не-

гайно ж таки й подякували йому трьома кулями в душу наскрізь.

Під'їздимо до Корчуватого, котре знаходиться на п'ятнадцятому кілометрі поганої дороги. Старовинний недільний день, всі відпочивають, але з жахом поглядають на нас. Ми не стріляємо, не кричимо, тільки шукаємо розмови по ширості. Скликали навіть сходку, мовчать всі, як убиті.

Наш удаваний німець мало язика собі не виломив, ніяк не знайде серед людей бандита, який згодився б копати своїх. І от тоді з'являється безрукий дід і підходить до нас. До чого боляче було дивитися, як людина наважується на злочин і йде сама назустріч смерті від наших револьверів.

Безрукий же підходить і говорить пошепки: «Хлопці, вашу комедію на кілометр видно. Взяли б та хоч мундир випрасували, а то як спали в соломі, так і їдете». — «Руські звиня!» — закричав йому наш удаваний німець. Проте старий уперся на своєму: «Коли вже вам треба було скакати в німців, то робили б це акуратно, по-хазяйському. Нарветесь на справжніх німців — ті вам не подарують».

Сяк чи так, а ми з ним домовились. Дуже широкий був дід. Він допоміг нам хутенько знайти в Корчуватому справжню гідру фашизму із списками наших людей, складених для царства небесного, куди й потрапив без пересадки сам той писар за нашою допомогою.

Після цього, другого села, ми рушаємо у третє — Шпитьки. Природа по околицях нагадує кращі курортні місцевості. До глибини душі схвильовані широкими полями, і там здалеку батько Дніпро тече собі спокійно, і ліси на горах стоять, як на картині художника, — просто душа співає од такої краси...

Село Шпитьки притулилося під горою: ми, значить, під'їжджаємо на німецькій штабній машині, зупиняємось із метою розвідати, а в цей час з-за хати вискакує німецький патруль і прикипає до місця, як проклятий, по команді «струнко». Автомати притулені до животів, гранати на поясах, не дай бог нікому такої зустрічі!

Ми взяли нашу зброю і дали сильний випал. Шофер Серьога пустив швидкість, і ми шарпнули вперед через трупи фашистських солдатів. Та раптом Серьога загальмував. Ми закричали: «Давай, давай! В чім справа?!» Проте він вискочив з машини, схопив покидані німецькі

автомати — і знову на своє місце. Тут його вдарила куля. Він вигукнув: «Брешеш! Ми не італійці, щоб добро кидати на дорозі!»

Загалом ми помчали далі під пострілами й кулями. За вибалком машина почала кривуляти, як п'яна,— ми думаємо, що куля вдарила в механізм, але це Серьоги-на душа вилетіла з чесного селянського тіла, залишивши нам теплий труп коханого героя і нелюдську жадоху помсти. Зупинили машину й стоїмо в німецьких мундирах, прибиті важким горем.

Тоді несподівано попереду нас з-за ліска з'являється теж штабний німецький автомобіль. Це значить, що нам усім їде повний баланс військової операції. Думати було ніколи, ми вискочили з машини й попадали на землю, чекаючи наближення ворогів. Автомобіль їхній дав задній хід і застрочив по нас з автомата. Ми сказали один одному: «Що ж це вони, гади, на своїх б'ють?!»

Інакше кажучи, дорогі товариші, ми змушені були прийняти бій. Невідомо, чим би це все скінчилося, та раптом ми в бінокль помітили на тім боці знайому бороду начальника сусіднього партизанського загону — в повній німецькій формі, як і ми.

Далі ми з'єдналися й рушили разом, про що й доповідаємо в цьому рапорті і просимо підкинути боеприпасів на умовлене місце з огляду на заплановані з нашого боку нові бойові дії за соціалістичну Батьківщину...

23.X.1941

ГЕНЕРАЛ МАКОДЗЬОБА

Слухай ти, дурень божий! Мало даєш за мою голову. Десять тисяч марок — це не справжня ціна. У мене в колгоспі один жеребець орловської породи коштує п'ятнадцять тисяч золотом. А ти за мене даєш паперових десять. Не збідніє твій Гітлер, як і сто заплатить. Злидні його батька діти — звикли жити на шармачка! А ти сам хоч і генерал, та невмиваний, хоч вояка, та куций, хоч і вчений, та дурний...

Я, Карпо Макодзьоба, оголосив тобі війну, генерал фон Лер. А коли тебе чорт ухопить, я оголошу війну кожному гітлерівцю, який стане на твоє місце. Отак

собі й знай. Я на вітер не звик говорити. Що скажу — зроблю. У мене й сини такі — як візьмуться, то не вирвешся! І двоє зятів до пари моїм дочкам. Всіх благословив на фронт — п'ятьох синів і двох зятів. Бач, який я багатий. І діти мої не конфузні: хто на коні — того не зіпхнеш, хто в танку — того не виколупнеш. На самольоті — як орли, у піхоті — як чорти.

Десять тисяч марок — скупенький твій хазяїн. А може, трохи набавиш? Сам знаєш — дешева рибка, погана юшка. Я не генерал, хоч ти й називаєш мене в твоєму оголошенні «генерал Макодзьоба». Я — вище генерала. Я — народ! Тепер розумієш, який ти дурний? Хіба народ можна купити?!

А може, я трохи й генерал. Коли ми захопили твій штаб, а ти в самих підштаниках вискочив у вікно, мені було приємно зазнайомитись із твоїми планами і потім викинути їх на смітник. А твій мундир із залізним хрестом мої партизани надягли на опудало в городі, щоб гави не довбали огірків. От за що спасибі, так це за карти. І спасибі за позначки, де що стоїть, як називається і де аеродром. Ми встигли похазяйнувати добре, сам знаєш.

Одинадцять твоїх самольотів — як корова язиком злизала! А вісім згорілих танків — це тобі жук на паличці? А шістдесят п'ять машин догори раком? А сто сім мотоциклів? А ставок пального пам'ятаєш? А штук двісті автоматів? А п'ять мостів? А гармат, а коней, а мін? І ти після всього цього даєш за мене тільки десять тисяч?

Я — український народ, генерал фон Лер. Твій Гітлер мріє знищити мене, зітерти з лиця землі, щоб мою країну посіла фашистська наволоч, чума ХХ століття. Ніколи цього не буде! Ніяка сила не відірве мене од моєї землі. Роздуши мене геть танком, втовкмач на ступінь в землю, кожную кісточку розчави, кожную жилку розірви, я все одно встану і піду по моїй землі, і житиму, і буду сіяти, і сіятиму, ще й співатиму!..

В чому й підписуюсь.

5.XI.1941

ВИНО ПЕРЕМОГИ

Гамарджоба, дорогі друзі! Наше листування на час було перервалося, доки через ваш колгосп переходив фронт. Тепер ви опинилися в ворожому тилу, і ми маємо всі можливості тримати зв'язок, як і раніш. Тільки не мирною поштою, а партизанською. Ми дістали відомості, що ваш прекрасний голова перебуває в лавах доблесної Червоної Армії — додаємо, до речі, що й наш голова Ваню не відстав ні на один день: він теж на фронті Вітчизняної війни. Тепер керують колгоспом наші героїчні жінки: дружина Іраклія, дружина Ваню, наречена Сімона й інші, котрі вам відомі особисто й з листування протягом останніх двох років.

Дорогі друзі! Продовжимо й тепер наше змагання. Нехай фашисти не думають, що ми можемо забути один про одного: грузинський колгосп імені Леніна і український «Шлях Жовтня». Нехай ці коричневі мерзотники знають, що ленінську дружбу народів не порушать ніякі злигодні, ніяка тимчасова втрата території і міст. Відмінна традиція квітне між колгоспами — звітувати один перед одним на кінець господарського року, в день Конституції. Не будемо порушувати цієї традиції... Будемо, друзі й товариші, брати приклад із Сталіна, який не порушив радянської традиції в день двадцять четвертої річниці Жовтня і прийняв парад військ на Красній площі в Москві.

Отже, починаємо наш звіт. Цитрусових ми зібрали більше, ніж минулого року, на 37 процентів. Виноград здали вчасно, вино виходить підвищеної якості, декілька бочок поставили до колгоспних льохів — на день радісної з вами зустрічі після розгрому фашистських окупантів. Вино для перемоги — це дуже красиво, дорогі друзі. Старий Акакій сам написав крейдою на бочці оті слова: «Вино перемоги». І вже, здається, готує належний тост до майбутнього всенародного бенкету.

Наш колгосп освоїв повністю передбачені угодою негодящі землі і засадив їх цитрусовими в кількості десяти тисяч штук. Також ми заснували невеличку чайну плантацію — за вашою порадою й побажанням. Всі зобов'язання перед державою виконали в строк: і повністю, і з перевищенням. До фонду оборони здали м'ясо і шерсть, облігації, срібний посуд, теплі речі, — ми не

наводимо цифр, бо не хочемо вихвалитися перед вами, проте й червоніти нам теж не доводиться.

Ото такі наші показники цього року. Та у вас показники значно вищі. Дозвольте з цього й починати. По-перше, ви відмінно заорали прекрасний урожай пшениці та інших культур, яких не було можливості скосити й вивезти. По-друге, ви відмінно спалили разом з масивом жита ще й чималий загін німецьких мотоциклістів, які влаштували там засідку. Ви блискуче розгорнули в колгоспній кузні масове виробництво колючих залізних «горішків», що їх ви розкидаєте по шосе, обніжках і інших дорогах та коло мостів. Шофери німецьких автомашин проклинають цей «варварський» винахід, який гальмує роботу їхнього транспорту через масове псування гумових камер. Ви відмінно знищили греблю в районі колгоспу і поновили в повній мірі висушене колись болото, зробивши непрохідною для фашистських танків цю ділянку. Ви чітко організували й погнали в тил увесь ваш скот, за винятком кількох корів, яких ви залишили для харчування малих дітей. Ви відмінно засипали землею колодязі в вашому колгоспі, залишивши невеличку кількість добре схованих. Ви відмінно провадите війну всім колгоспом. Ми з гордістю читали в зведеннях Радянського Інформбюро про ваші славні подвиги, вгадували ваші дорогі прізвища під скромними літерами повідомлень.

Ваші показники блискучі, любі друзі! Ми з охотою й радістю віддаємо вам в цьому році прапор першості і вважаємо, що ви, безумовно, заслужили його. Великі воїни давніх часів з захватом і подивом сприйняли б вашу битву й перемогу під містом К., коли ви, з'єднавшись з іншими партизанськими загонами, вщент розгромили штаб великого ворожого з'єднання і вкрили вічною славою відвагу й мужність радянських людей!

Дорогі друзі! Ви зустріли ворога з палаючою ненавистю в очах, зі зброєю в руках і з гарячою вірою в серці,— ми переможемо, товариші! Ви мали мужність залишити ворогові спустошену землю, спалені села, зруйновані хати,— вічна вам слава за це, брати! Земля знає, що ви її законні господарі, і не образиться на вас. Після розгрому ненависного ворога ми всі єдиною Радянською державою відновимо повністю села й міста, хати й палаци, шахти й заводи,— ви діяли правильно, товариші!

Дозвольте закінчити листа словами старого коваля Серго, які він виголосив сьогодні на загальних зборах колгоспу. Він сказав: «Генацвалі! Коли орел кидається до бою, він ховає своїх дітей. Чому я не бачу серед нас цих дітей? Нащо дітям слухати страшний голос війни? Ми чекаємо їх до себе. Ми відкриваємо наші обійми — і чекаємо!» Коваль Серго — стара людина, його устами сказав наш народ. Надсилайте до нас ваших дітей!

Сьогодні, в день Радянської Конституції, ми підносимо наші грузинські келихи з великим почуттям — за Україну, за дружбу, за нашу зустріч, за Перемогу! І заводимо славної картвельської застольної пісні про коханих друзів на дорозі війни, про двоє сердець, що б'ються, мов одне...

3.XII.1941

ДІД ДАНИЛО З «СОЦІАЛІЗМУ»

Я обережно постукав у темне вікно. За всіма ознаками — це було колгоспне подвір'я. Воно стояло скраю мальовничого села Н. над річкою Пслон. Од кількох хат на різних кутках села методично підлітали в небо ракети, віддзеркалюючись внизу білими нитками в невидній нічній воді. Гітлерівці показували, де вони сплять, і пропонували не підходити близько.

Я ще раз постукав у вікно. Жодної відповіді. Навчений двома тижнями нічного життя, я зручніше вмовив поранену руку й чекав. Яка чарівна наді мною розквітла ніч! Вересневі ночі Вітчизни, не забути мені вас ніколи! Земле Полтавщини, кроплена моєю кров'ю, благословенна будь в житті!

Я стояв. Рука потихеньку щеміла. День я спав у коноплях у доброї старої Секлети, сімдесятирічної вдови. Вона мене знайшла вдосвіта під своєю хатою. Перед цим за ніч я пройшов чимало кілометрів, перетинав убрид річки, брѳохав через болота, вимок, змерз і виснажився. Як опинився під Секлетиною хатою — не знаю. Прокинувся я від бабиного голосіння: «Моя ж ти рученько покалічена! Моя ж ти голівонько зранена!»

Вигляд у мене дійсно страшний: зарослий бородою, перев'язка на руці пройшла кров'ю, на голові — кора з

бинтів, крові, бруду. Червоноармійська одежа подерта, сорочка без пояса, окуляри. Баба Секлета поплакала наді мною, нагодувала яечнею й молоком і таємно поклала спати в коноплях на цілий день. А вночі вивела на шлях, почепила на шию торбу з хлібом і перехрестила, як мати. «Хоч ти, синку, й не віриш, може, а з цього зла немає,— хай тобі легка путь постелиться. Пройдеш горою версти зо три — до «Соціалізму», колгоспу,— і постукаєш у вікно».

І от я стою під вікном і стукаю. Ні собака ніякий не гавкне, ні сторож ніде не калатає, пустка. Помилилась баба Секлета, а може, це я заблудив. Треба, значить, іти й плутати самотужки, шукати перевозу на той бік Псла, на схід.

Хтось мене раптом торкнув за плече. Я злякано відсахнувся. «Не бійтеся,— сказав хтось тихо,— ось я тільки візьму паляницю на дорогу, та й підемо». Я мовчав. «Дуже голодний? — спитав він.— Баба Секлета прибігла вдень, казала перевезти вас через річку, а я це позамикав колгоспні двері,— хоч порожне, та колгоспне». Я попросив швидше вести, щоб відійти далі за ніч. Людина впритул стала до мене — в темряві окреслилась біла борода. «Я — дід Данило з «Соціалізму»,— сказала борода,— так мене всі й знають. Бо є ще один Данило, то отой у «Паризькій Комуні» колгоспі...»

Ми пішли — дід попереду, я за ним. Німецькі ракети креслили небо, рясно падали зорі, на обрїях горіли далекі скирти, земля часом двигтіла під ногами — на сході били важкі гармати. Полтавщино мила, Гоголева нахненнице! Війна переступила через твій поріг. Я йду твоїми дорогами, ховаючись од ночі до ночі. Люди твої ведуть мене, важать своїм життям, передають все далі й далі на схід. Німців обходимо, міста минаємо. Думка забивається в голову — приїхати сюди після війни, оселитися між цих людей, разом з ними жити, серце своє виповнити їхнім теплом.

«Оце ми вже поминули житнище,— каже дід Данило,— перейдімо на другі гони. Тут часом патруль їхній прохопиться. Чортопхайка дирчить, як скажена,— далеко чути. А оце тут партизани наші бій давали. Дали такий бій, аж земля куріла. А тоді приїхав повен грузовик фашистів, і з ними один панок колишній. Прочитали бомагу — буцімто всю Полтавську область подаровано якомусь поміщику Герману Герінгу, посіпаці Гітлера.

Ну, ні — поміщик у нас не всидить — у с...у припече!.. Мою стару тоді з автомата покляли: вона їм межі очі плюнула...»

Ми йшли. Два тижні вже йду ночами, слухаючи щоночі нові історії життя. Мені розповідають жінки й дівчата, старі діди, діти. Інші всі в армії, в партизанських загонах. Я рухаюсь по коліна в людському горі, серед згарищ і розстріляних мирних людей. Часом я поночі нашттовуюсь серед степу на шибениці — там висять теж невійськові і здебільшого жінки. Під моїми ногами ворушиться земля, — людей фашисти закопують в землю живих...

«Оце вчора теж вів одного, — каже дід Данило, — бравий такий хлопець, видно, сам з льотчиків, іде й цілу до рогу мовчить. Могорича мені пообіцяв після війни. Прилечу, каже, до вас, діду, у колгосп літаком і покатаю аж поза хмари. Ну тебе, кажу, к лихій годині, ще впустиш згори та розіб'єш старого, як гарбуза!»

Йдемо серед урочистої ночі, і груди п'ють солодке повітря, і мозок хоче запам'ятати на все життя зоряне небо, торкання трави об ноги, краплі роси, силует дерева, незнайому рідну землю, якою йдеш і йдеш без кінця.

«Щодня доводиться самому хліб пекти, — каже дід, — скільки нашого радянського люду по ночах іде. Одну діжу вчиняю, другу замішую, як у пекарні. І од фашистів каторжних ховайся, — як хорти ганяють за душею. А вам, чоловіче, треба того Вожа на небі в око взяти. Коли дишель Вожа в землю похилиться — ото вам і ховатися час, — благословлятиметься на день...»

Несподівано дід зупинився, присів і над самою землею став вдивлятися в темряву. «Ідуть цепом, — сказав пошепки, — а нам і звернути нікуди, хоч би хто їх затримав; мабуть, якась уже гадина доказала на вас, ну...»

Я був беззбройний і поранений. Значить — кінець. Повісять серед поля, висітиму довго під дощем і вітром. Оце, виходить, місце, де я прощатимусь із життям. Тиха ніч Полтавщини. Коло мене дід Данило з колгоспу «За соціалізм». Хоч би ж він не забув передати нашим після війни моє прізвище. Хай згадають і вирвуть із забуття. Дивна річ, одночасно промайнула думка про те, як я буду колись оповідати про цю ніч, про діда, про пахоші нічного поля, про калатання в кожній моїй жилці життя,

«Діду,— мовлю я,— коли загину — спом'яніть мене і дайте знати людям». Я простягаю дідові листочок з мого документа, який я ніс всю дорогу. Дід не взяв мого листочка: «Ліворуч лізь до річки, пам'ятай діда Данила!» І хутко пішов стежкою вперед.

Що це? Дід раптом заспівав, відійшовши од мене, злившись з темрявою. Його голос далеко чути серед тихого степу. Я побіг ліворуч, пригнувшись, занурюючись обличчям у росу. Дідова пісня наздоганяла мене. «Вулиця гуде, де козак іде!..»

Я присів. Мені здавалося, що серце стукотить голосно, на все поле. Обличчя мокре — піт, роса, а може, й сльози. Дідова пісня віддалялася, і, нарешті, її перервав короткий вигук. Пісні не стало, тиша запала мені в душу, чекання пострілу. «Я — дід Данило з «Соціалізму», — проказав там на повні груди дідов голос, і його чути було по найдальших кутках степу.

І далі я чув кожне слово дідової мови і збагнув, що це він говорить для мене, щоб я в темряві не зблукав і тікав би від його голосу. А я сидів, уп'явшись руками в землю, не чуючи болю в пораненій руці, не в силі рухнутися, не в змозі допомогти. Голос діда гримів твердо і гнівно.

«Нікого я не водив по ночах!» І мовчанка... «Старий я для партизанського діла!» І тиша... «Можете вбивати — більше нічого не знаю!» І зоря падає над дідом... «Ріжте, душогуби!» І перерва... «Не буде по-вашому ніколи!» І хряскіт кісток під прикладом... «Слухайте, люди!» І коротка черга з автомата...

Я тоді побіг. По ліву руку над лісом зоряний Віз хилив дишель до землі. Я біг шукати притулку на день. І я розповідав, біжучи, всім-всім про дідову Данилову смерть.

31.XII.1941

ШКОЛЯР

...Мені тринадцять років. Наше село зараз же за Дніпром. На нас кажуть через це — задніпрянці. Влітку ходить пором, а як Дніпро і Конка замерзнуть, тоді шляхи кращають, всі села їздять до родичів

та до кумів у гості. А ми, школярі, набираємо взимку свіжих знань у голову. Процес науки відбувався раніше, за мирного часу, коли фашисти сиділи тихо в себе дома і не лізли на нашу квітучу Радянську Україну з кривавими ножами.

Учитель сказав усе записувати під час війни, а сам пішов на фронт. Потім зберемося, хто живий залишиться, прочитаємо зшитки. Нічого не загубиться для історії, як воно було. От я й записую все для науки й історії до мого нового блокнота.

Наше село нараховує п'ятдесят одну хату. Місце неабияке, історичне. Мені особисто казав дід Дем'ян, коли ми з ним пасли колгоспну череду. Люди наші кріпкі і високі, як дуби. Не поступляться нікому й на крок, дуже горді та благородні. Діда Дем'яна били гітлерівці аж із двох автоматів, проте він не впав на вулиці, а пішов до хати і вмер на лаві.

Мене особисто звать Іван, на прізвище Шевченко. Мені подобається таке прізвище. А оце ось так я підписуюсь — риска в риску, як мій старший брат Грицько. Сержант Григорій Шевченко, — це я за нього розписався. Я на брата схожий і з обличчя, тільки звуся досі «мамин мізинчик», бо я ніяк не расту. Вже мені тринадцятий минає, а ніхто більше десяти років не дає.

Мій тато в партизанах. Він голова нашого колгоспу. Сестра Ганнуся в Червоній Армії — виносить з бою поранених, котрі не можуть самі ходити. Маму й нерідного діда нашого разстріляно в яру коло провалля. Я живу тепер сам. Всю одягу фашисти пограбували, то я сплю в печі або ще де-небудь. Батько наказав стерегти хату. У мене є собака, тільки він удень од фашистів ховається, а вночі прибігає. Стріляли й на нього з револьвера, ногу перебили.

На все наше село я тепер один українець. Людей зовсім не лишилось — самі есесівці. Вони зробили собі з нашого села фортецю. Обплели всі яри дротом. Горби перекопали рівчакми. Понасипали снігові кучугури, полили їх водою, щоб стала крига. Позакладали міни. В хатах викопали глибокі ями, повкривали товстими дубами ще й залізом. Живуть під землею, як кроти, надвір зовсім не виходять. Де сплять, там і паскудять. Некультурність їхня вражає людину.

Геть чисто всіх людей із села вигнано. Дідів і бабів,

які не могли ходити, замкнули в клуні і видушили всіх дощенту. Хату ланкової Дарини, що коло спаленої верби, призначили для найкращих дівчат, котрі мусили пити горілку й танцювати з офіцерами. Наші бойові дівчата, які не встигли втекти з села, не підкорилися фашистам. Про це я вирішив записати в окремий блокнот. Як вони захопили німецьку зброю, навіть гранати,— і дали такий історичний бій в нашому селі, що фашисти мусили розбивати Даринину хату просто з гармат. Я сам був за близького свідка і навіть носив для бою воду з криниці. Кінець процесу я не застав, бо дівчата мене прогнали, обвинувачували, що я малий.

В тій хаті тепер ніхто не живе, вона похилилася і стоїть пусткою. Я там іноді переховуюсь. Спочатку було страшно, а тепер нічого. Я зробив під хатою у погребі для себе червоний куток...

Фашисти дурні. Думають, що вони самі і нікого поблизу немає. А я є, нехай спробують знайти. Я живу тихо, як миша. Можу непомітно вилізти з села і прийти потім назад через усі міни. Ні одна соломинка не ворухнеться. Коли треба — я можу одразу зробитися як кущ сухого бур'яну. Або як купка сіна. А ще можу стати як гілка глоду, коли на неї ото сніг нападає. Цілий день так просиджу і не ворухнуся. Називається — маскування.

У мене є повна діжка патронів. І міни сховані під снігом. І свій власний автомат, який я взяв з німецької машини. Ручні гранати і ракети я тримаю по різних схованках, щоб завжди були під рукою. Вночі я ходжу з револьвером і автоматом, тоді ніхто не скаже, що я малий. Стережу.

Наше село дуже красиве і видатне. Воно стоїть на белебні. Усім ще здалеку видно нас на горі. Я пам'ятаю, коли я був зовсім малий, у нас одна кінокартина знімалася, і грузини приїздили в гості до колгоспу, і навіть письменники у нас в школі виступали і танцювали з учительками, потім співали народних пісень. Я тільки забув їхні прізвища, дуже відомі.

Я ніколи не помирюся з фашистами. Цих проклятих душогубів я нищитиму до останнього. Я, між іншим, склав про них сатиричного вірша. Не хочу тут записувати, бо ще бракує однієї рими. Наприклад, до слова «мерзотники» підходить — «б'ють кіннотники», а мені треба, щоб били танкісти,

Кортить прочитати газету, щоб бути в курсі світової політики. Коли ото наш літак часом пролітає,— то я аж прошу його скинути мені друковане слово більшовицької правди. Мабуть, він не знає, що я тут. У мене є «Кобзар» Тараса Шевченка. А я сам — із Шевченків, тільки Іван. От я постановив собі вивчити між ділом «Кобзар» весь напам'ять. Коли мене паразити візьмуть вішати, я буду їм уголос читати слова батька Тараса. Це мені видиться така моя смерть на крайній випадок.

У моєму «Кобзарі» бракує кількох сторінок. Це я тут запишу, може, хто признається до тієї жінки, що висить у нас серед села на тополі. Справа була так. Чужа стара жінка пригнала до нас на цей бік Дніпра корови з далекого колгоспу, щоб їх там не захопили окупанти. А фашисти саме наскочили з іншого боку, і жінка од нас далі не вийшла. Поставили її германи на воза, зігнали до неї село і кажуть пізнавати. А люди штовхають одне одного — «коли признаємо, що чужа,— повісять...» І всі ми сказали, що жінка наша, он тамечки вона живе, пустіть її з воза на землю, не треба її вішати. Та не допомогло...

А сама жінка не виправдується, не проситься, дивиться десь угору — поверх гітлерівців, поверх хат, далеко-далеко, як сліпа. Я коло неї стояв і все бачив. Тільки такі слова сказала: «Рости, рости, тополенько, все вгору та вгору...» Це вона з «Кобзаря». А коли їй накинули зашморг на шию — вимовила: «Сину!» Офіцер витяг у неї з торби книгу «Кобзар» і закричав, як скажений: «Інтелігенціон!» і тоді сам видер з «Кобзаря» кілька сторінок, підпалив запальничкою і пік їй руки. Тепер жінка другий місяць уже висить на тополі. А маму й діда за неї розстріляно в яру. А людей із села всіх вигнали. А я вчу тієї жінки «Кобзар» напам'ять увесь...

Я з фашистами-окупантами ніколи не помирюся. Доки всі вони не лежатимуть мертві! Коли стає страшно жити серед них, я йду до повішеної жінки, змітаю сніг їй з очей і дивлюся. Мені тоді гарячіше на душі. І я гукаю: «Кари катам, кари!» Я їм вночі пускаю ракети просто в вікна. Перетинаю дроти, по яких вони розмовляють. Переставляю їхні міни на ті стежки, де вони самі ходять. Аж трусяться, коли їм треба перебігати з хати в хату. Я ще поливаю крізь дірочку їхній харч гасом, проколюю колеса на машинах та на мотоциклах, схованих по клунях. А як коли кидаю під самі двері грана-

ту. Їм страшно, вони скоро покажуться. Ото вночі як вискочать з усіх хат та як зачнуть смалити з автоматів! Це — щоб мене налякати. А я тільки гукаю: «Кари ка-там, кари!»

Я вирішив не давати їм пощади. Геть, прокляті за-йди, з нашої землі! Читаю «Кобзаря» і бачу, як сонце сходить, і мама мене гладять по голові, і я сам, як Та-рас Шевченко, знову живу на землі серед своїх людей...

2.III.1942

КАШОВАР

Перед вами, товариші, начальник розвідки Н-ського полку.

Фігура, як бачите: коли зайду до хати — одразу стає тісно, ніде пройти. На мене ні черевиків не купиш, ні картуза не знайдеш, найдовші штани — короткі, у сорочок рукава мені по лікті. Характер — теж не на мене шитий. В душі я — лірик, бджоли не ображу, на мете-лика не наступлю.

В сільській школі (я викладав у молодших класах) діти ходили в мене на голові. Цікава річ — дитяча ду-ша. Там лежать які завгодно зерна — і злі, і добрі. По-ливатимеш одні — виросте пшениця, плекатимеш дру-гі — розкуститься бур'ян.

Я добрий од свідомості своєї сили. Було, вийду з па-рубками на вулицю, всі мене бояться, горілки несуть, запобігають. В місті сильна людина не така цяця, а в нас, по селах, — коли ти дужий, то вже й пан.

На фронт я потрапив влітку. Пригорнула мене одра-зу піхота. Видано мені гвинтівку, патрони, всю амуніцію і поставлено за кашовара. «Раз ти, — кажуть, — з учите-лів, значить у тебе талант до каші». — «Добре, — кажу, — смійтеся». Став до каші.

Місяць проходить, я ніяк не можу звикнути до війни. Як тільки де стрельне, так мене лихоманка на метр од землі й підкине. Як тільки зачую самолёт, — місця собі не знайду, не дивлюся й на ознаки — чужий чи наш. Одного разу з переляку в ставок заліз, трохи не втопив-ся. Та що там казати — навіть із власної гвинтівки бо-явся вистрілити. Отакий, пробачте, псих. А коли десь гахне міна, так мені й здається: лежу вже на тому світі.

Думаєте, я з собою не борюся? Ще й як! Одного разу привіз обід на батарею, а вони саме лагодились до бою. То я взяв і прив'язав себе віжками до дерева, щоб не тікати, як злякаюсь. Тільки нічого не пособило. Коли ото гармата вистрілила, я так перелякався, що не пам'ятаю, як і віжки порвав — кинувся навтьоки.

Мене й соромили, і на зборах проробляли, і в газеті чортів давали,— боюсь, та й годі. І помічаю, що з кожним днем боюсь усе дужче й дужче. Боюсь так, аж зашпори заходять... Сам собі спротивів. Хоч бери й сідай у клітку до тхорів, щоб людей не соромити.

Чогось мені здавалось, що всі кулі, гранати, снаряди і міни летять просто мені в живіт. А коли я намагався переконати себе, що це не зовсім так,— ноги самі починали бігти, в животі кишки замерзали, душа скакала в п'яти і ще нижче. У мене був земляк Карпо з комендантського взводу, маленький такий чоловічок, мені до пояса. Хоробрий і одчайдушний, як лев. Нехай сто гармат і двісті кулеметів круг нього стріляє, а він сидітиме і спокійно обідатиме. «Карпо,— було кажу,— благаю тебе, навчи, ради бога,— у мене розірветься серце од страху». Карпо й відповідає: «Дуже просто, товаришу гоп-каша,— щоб не було страшно, треба не боятися...»

І от, нарешті, прийшов мені край. Наша частина потрапила в оточення. Біжу я для зв'язку на лівий фланг. Не знаю, що зі мною робилося, коли я наблизився до переднього краю.

Почали хльоскати кулі. Верещать міни. А мені все чується вдсятеро. Впав при дорозі, та як зареву бугаєм, на кілометр луна йде. І всього мене трусить, підкидає, як ото чорна хвороба в кого.

Нагодився на мою драму наш командир. Щось гукає, наказує, а я й голови не підводжу. Він мене як оперіщить палицею: «Де гвинтівка?!» А тут підбіг Карпо ще з одним бійцем. Командир наказав: «Відведіть і розстріляйте! Ніколи з ним панькатись!»

Ведуть мене, раба божого. Оце, думаю, докрутився. З дому мріяв про відзнаки, про геройство на полі бою, а гину, як стерво погане. Так мені стало боляче й соромно, що я нічого в світі вже не чую і йду неживими ногами до останньої своєї межі.

Стали ми. Глянув я навколо: який же гарний кругом світ, наче вперше побачив. А себе ні краплиночки не

шкода, так мені й треба — нікчемній людині! «Стріляйте, хлопці, будь я проклятий, добре зробіте. Я б себе сам на шматки розірвав. Бийте наповал!»

Бійці звели гвинтівки, та в цей час несподівано падали на землю. Я оглянувся і побачив метрів за півсотні групу німецьких автоматників, які йшли через високу пшеницю просто на нас трьох. Ще здалеку вони, як гиндики, белькотіли: «Гальт, гальт, гальт!»

Я ніколи не забуду тієї картини. Лісок молодий, край нього — по той бік межі пшениця досягає, мир і тиша, сонце просвічує кожную стеблину; німці йдуть без касок, голови високо підстрижені, курточки розстебнуті, під ними голі груди, штанці куценькі, коліна й литки сухі, як курячі, до животів притулено новенькі автомати; «Гальт, гальт, гальт!» — клацають їхні щелепи, у одного на носі окуляри, другий іде з люлькою в зубах, у декого залізні хрести, ідуть — наче пожежники з шлангами в руках, — змітати слов'янське плем'я з лиця землі...

Незнане і нове почуття охопило мене. Кожен нерв напружився. Мозок загорівся ясным полум'ям. В очі мов хто сипнув перцю. Спокійна ясність і чіткість думки... «Лягай! — гукнув мені Карпо. — Давай!»

Я стояв, коли німецькі автоматники почали стріляти. Але тепер я твердо знав, що ні одна куля мене не влучить. Я вже не боявся. Отак буває. Карпів товариш раптом упав, поранений. Я хутко нахилився, схопив його гвинтівку і стоячи вистрілив просто в морду першому автоматнику. Той похилився вперед, але упав навзнік. Карпо поклав другого гітлерівця. «Рус, здавайся!» — крикнув задній писклявим противним голосом.

Я перескочив через межу і ринувся просто на них, вскочив у саму їхню гущу. Одного метнув через себе багнетом. На другому розбив до цурки приклад. У третього видер з рук автомат і став гатити по їхніх головах. Рухи мої були точні і спокійні, механічна сила керувала мною, я сам дивився на себе збоку і не пізнавав. Автомати мені здавались іграшками, люди — манекенами, які падають, як дерев'яні, на обидва боки. Лють і ненависть налили мене, азарт бою, навальність рукопашного бою.

Я бачив, як вилітали стріляні гільзи з їхніх автоматів, але не чув пострілів і не думав, що летять кулі. Ні одна куля мене не влучить! Двоє німців кинули зброю, підняли руки, більше не було живої душі. Але я не

зупинився, мій автомат, як молот, ще двічі опустився на їхні голови. І тоді я вперше подивився кругом себе.

Я не повірив, що це зробили мої руки. По толоченій пшениці конали німці. Осідав легкий пил. Я обмацав себе. З десяток куль таки дряпнуло. Важко поранений Карпо застогнав. Я взяв його на плечі, позбирав, як дрова, усі німецькі автомати і пішов потихеньку до командира доповісти. Коли в дорозі наді мною рвалась шрапнель і поруч вибухло кілька мін, я тільки посміхнувся і з жалем думав, як багато я втратив за час небного перебування в боягузах.

17.III.1942

МАРІЙКА

Могутні руки двох танкістів підняли її над головами, як пір'їну, і легко поставили на командирський танк. Дівчина стомлено оглянула лісову галявину, вишикуваних танкістів, підвела голову вище і несподівано посміхнулася — просто в високе блакитне небо. Стояла на танку ніжним уособленням мирного життя, дивилася на танкістів очима їхніх матерів, сестер, дружин, наречених. Звільнила помалу з великої хустки обидві руки, обережно піднесла їх, простягла вперед. Танкова бригада разом тоді, як одна людина, колихнулася: кистей у дівчини не було, — тільки обрубки, замотані в марлю.

Шумів ліс, наче важко дихав, і не міг заспокоїти стукіт велетенського серця, і тоненькі галузки в небі нахилилися одна до одної, як люди в натовпі, і земля під ногами дерев дрижала од далекого гарматного бою, і птахи приглушено цвірінчали, — війна вовтузилася на заході.

— Товариші танкісти, — сказала дівчина спокійним голосом, сховала руки назад, під хустку, — я сама родом з Полтавщини, Хорольського району, мені сімнадцять літ виповнилося минулого літа. Звуть мене Марійка. Я жила коло моєї неньки. Я кінчила семилітку в селі і поступила до ланкової Парасі Бойко. Це та ланка, де всі дівчата, тобто всі ми четверо, були орденоносці... Е, ні, брешу, — спочатку я працювала у другій ланковій...

Спокійний голос, як голос казки, лився холодними краплями в серце, підносився і спадав, переходив аж на пісню. М'яке полтавське «ль» Марійчиної мови бриніло, мов срібна нитка в повітрі. А яка ж вона тоненька й квола, яка по-дитячому ніжна.

— Руки мої — вони були золоті. Я ними геть чисто все робила на полі і вдома. Було мамі і напруду, і вишию, і зварю, і поперу, і помажу, і піч поцяткую, та й хліб іспечу, та й корову здою, і матінку мою приголублю: бач, яка в тебе доня — не ледача, та не горда, та не зазнана. Коли б мені повернути мої руки, та коли б мені руки! Ой, верніться, мої рученьки, на проклятого німця, ой, було б йому тої помсти та й по самі вінця!.. Лежать мої руки в німецькій землі, ой, гукну-гукну, не долину, ой, покличу-покличу, не доплину... Братики ви мої любі, візьміть із собою на той німецький край!..

Шумів ліс, віючі холодом в душі танкістів, сиплючи жар в їхні серця.

— Ні, я вже не голоситиму, — це я так, не стрималася, скажу все, як було. Мене в ланці дівчата звали не Марійка, а просто Мрійка, — це тому, що я мрійлива була, все мріяла-мріяла, та ото в мріях собі й жила. В Кремлі ми орден одержували разом, оцю руку мені Калінін потягли, а я й там замріяла: «Ось нехай мене приголублять, ось нехай!» А вони мене й погладили по голові, от їй-право! Що замрію було, те й здійснюється... Я орден свій у садочку закопала. Мама просили: «І чого ти, доню, з усіма не пішла? Ти ж знатна людина, тобі не можна тут лишатись». А я мамі моїй голову змила, гребінцем розчесала та й мовчу. «А чого ж ти, дочко, мовчиш?» — «Та того мовчу, що застаюсь я, мамо, на своїй землі, — в партизани піду, он куди!»

Шумів ліс, здригався ліс. По вершинах його вже шукали густі вітри, а розворушити до дна не могли.

— Автомат у мене був німецький, та гуляла я недовго на волі, фашистів била, добро їхне палила, здачі не питала, жалю не знала. «Мрійко, — було наказують мені командир, — а помрій нам лишень, скільки того німця ось у тому й тому селі стоїть, а де їхні міномети, вогневі точки?» — «Гаразд, — кажу, — мріяти мені ніколи, то я за мирного часу мріяла, тепер я розвідниця, товаришу командир, — Марійка, а не Мрійка». То вони тільки засміються: дуже мене любили в партизанському загоні.

Шумів ліс рівним, глибоким шумом, хмари спадали низько, пливли, зачіпаючи верхи дерев.

— Одного разу я пішла в розвідку до свого-таки села. А село в нас красиве. Не тому, що воно моє село, а взагалі, всі кажуть. Стала на горбі над Хоролом та й дивлюся вниз. Місяць тільки-но законився, а вже сяк-так світить. Тиша і темрява по хатах, ну, просто віе пусткою, та й годі. Думаю — зайду до мами, одвідаю, а вони мені все й розкажуть. Іду, прокрадаюся. Зброю в куцах сховала, простую до рідної хати. Ніде ні собака не гавкне, ні вартових немає, не знаю, що й думати. Ось і наш куток. Хата біленька, подвір'я затишне, ще й груша обіч крислата. Ворота розчинені, і хтось мене на воротах виглядає. Я — бігти. При місяці пізнала маму. «Мамо!» — хочу до них озватися, та й боюсь, біжу з гори. «Мамо, це ви мене виглядаєте?!» Підбігаю, а вони простоволосі і руки ховають позаду. «Мамо!» — та як припаду до них, а то ж вони та на воротах висять, холодні...

Шумів ліс загрозливо, одностайно, і в його могутніх лавах починався дужий рух.

— А що я могла робити, коли все село порожнє, хати порозбивані, печі порозвалювані? Поховала маму в садочку та й пішла. Ой, горе нашій бідній Україні, а краю ще й не чути, а дна не видно, а міра ще не повна! Слушайте мене, всі республіки, моїм голосом Україна гучає,— згину, а фашистові не покорюся, згину я, а рабою не буду, рятуйте, брати!

Шумів ліс од раптового наскоку бурі, закректали дерева і знов гудуть-гудуть.

— Ой, куди ж я вас понесла, мої рученьки, чом дороги не роздивилася, чом горе своє не перебула! А горе мені світ закрило,— іду та й іду, нічого не бачу, на світанок не зважаю, забула обережність, партизанську науку занехаяла,— аж доки впало на голову мені оте «гальт, гальт».

Замкнули нас напхом у теплушки та й повезли в рабство. Нікого й не питали, ні з ким не говорили — тільки «шнель, шнель», як череду.— в двері, клацнув замок, торгнув паровоз, поїхали...

Шумів ліс: іще раз ударились грудьми об нього буря і вдруге труснула, і втретє загула, дожидаючи своєї пори.

— А в тій Німеччині рейвах: метушаться людодіди, в дзвони дзвонять, бога просять свого фашистського. Гітлер з усіх репродукторів гавкає, слиною заплывує землю. Природа їхня без ніякої краси, тільки чисто виметено. Не вірте, танкісти, що в них культура, я сама бачила,— у нас в колгоспному свинарнику було більше тої культури... Привезли до якогось міста, виволокли з вагонів мертвих, а нас, живих, вигнали на площу на торг. Пригадала собі всю історію варварів-германців, і так мені здалося, що переїхала в чорну ніч, що й вони зараз Гуса палитимуть, Галілея на тортури візьмуть. Ходять товстопикі куркулі на торзі, вибирають з-поміж нас собі рабів... Е, ні, брешете, не на те нас виховав вільний народ! Не на те зростила нас партія. Не на те Шевченко «Кобзаря» написав. І одного дня не була я рабою: дочекалася ночі, підпалила хутір мого хазяїна та й подалася на схід сонця, на Україну.

Шумів ліс, билась об нього буря вгорі, потроху розгойдувала стовбури, колошматила листя, гула, свистіла, ревла.

— Два тижні ночами йшла; таки спіймали. Думала вже бути вдома скоро. Ночувала по лісах та по темних ярах — фашист ночі боїться, нізачо з хати не вийде. А таки спіймали. Бо виснажилася і впала коло дороги і лежала непритомна до дня. Повезли мене ще кудись, продали ще одному хазяїну, ще й поставили печаткою на руку вічний карб, щоб не тікала вдруге. Я тому хазяїну позамикала всі двері в квартирі і викрутила газ: хай дихає до смерті, а сама знову втекла. Та біжу на тую Україну, ноги позранювала, обличчя галуззям побила, одержу колючками порвала. Біжу й плачу, біжу й співаю, до матері гукаю, біжу та й біжу. Вже зовсім стала додому добігати, од голоду й холоду мало розум не стеряла,— он вона, моя Україна-матінка, он вона, моя ріднесенька! Приймай доню з чужого краю, приймай вітер з синього Дунаю!..

Шумів ліс і раптом ущух, і настала важка тиша чекання, передбуряна мить.

— Братики мої вірнесенькі, соколи янесенькі! Фашисти мені руки порубали, а саму на Україну погнали: хай усі бачать, що тим буває, хто з гітлерівської каторги тікає. Кажуть, страх хай поїсть людські серця, жах заморозить ваші кістки. А я йду землею, як святий кобзар, і високо отак несуче каліцтво, і гукаю до помсти,

і кличу до розплати. Вставайте, вільні люди, вставай, моя Україно, вставай, радянська земле! Отак іду! Отак іду!

Шумів ліс. «По машинах!» — загриміла команда, і рушила танкова бригада в бій під гуркіт моторів і ляскіт гусениць, і довго очікувана буря ударила згори на ліс, трусонула під корінь, стала трощити все в хаосі і громі. На галявині стояла маленька Марійка і співала і гукала вслід танкістам, як натхненниця бурі.

4.XI.1942

ЧЕТВЕРТИЙ — СЕРЖАНТ

Командир особисто привів у наш бліндаж молодшого сержанта. Діло було ввечері. Ми здивувалися, чого це лейтенант сам його привів до нас? Повставали з місць, як годилося, — Швець, Соколов і я.

— Можете тримати себе вільно, товариші бійці, — сказав лейтенант, — я вам привів четвертого, завтра на засідку підете разом, завтра пощастить. А ви, товаришу молодший сержант, давайте тут пальця до рота не класти, — гітлерівці називають їх танковою чумою, знайомтесь.

Лейтенант засміявся і пішов собі, а ми роздивлялися сержанта зблизька. Інтелігентний парняга, обличчя ще бритви не куштувало. Інтересно знати, якою він водичкою бризканий і з якого боку коло нього заходжувався. А він в цей час знімає з шиї автомат і — тоне-сенько — як чхне.

— На здоров'я, — примовив Швець, — сто тисяч на дрібні витрати, товаришу молодший сержант.

— Сто тисяч патронів на дрібні витрати, — поправив Соколов.

— Спасибі на доброму слові, — відповів лагідним жіночим голосом сержант і пішов, кульгаючи, до свого місця, скинув шинель, по-хазяйському поклав автомат, сів. Братики мої милі, це була жінка... От який випав нам четвертий квартирант.

Швець одразу трохи не згорів:

— Пробачте, може, я сказав щось не по фасону? Коло такої справи ходимо, що нерви душі погублені, війна!

Сержант мовчав, ніби нічого не чув.

— Я б на місці наших генералів,— сказав мені Соколов,— ніколи б не пускав жінок на війну. Знаєш, яка коло автомата холодна кров потрібна? Я — сам автоматник. А вона танк побачить, та вже й думатиме, що то чорт на пузі лізе...

— Ви всі такі говірки? — спокійно запитала жінка.— Щось ви, товаришу боець, багато розмовляєте.

Ми глянули на неї всі втрьох. Ми сушили її очима, кололи наскрізь, викидали думкою з бліндажа, а слів підходящих не знайшли. Жінка не звертала на нас ніякої уваги, наче ми не були старі, обстріляні фронтовики, а якісь сторонні люди в бліндажі. Вона сиділа, замислившись, дивилась кудись кілометрів на п'ять поверх наших голів.

— Товариші,— сказав нарешті злим голосом Соколов,— я вам одкрию по секрету одну тайну: бачите у товариша молодшого сержанта на лівому боці гімнастерки над кишенею аж дві дірочки для орденів готові, нитками обметані, мов фабричні,— бачите?

— До орденів ще попроскаче,— одказав Швець і аж засміявся,— хай би ордени були, а дірок на гімнастерках наробимо скільки завгодно!

— Дай нам, ледачим, нагороду,— сказав я,— а ми й ручки складемо, із спогадами виступатимемо! А воювати хто буде? Це товаришу сержантові таку одежу видано, мабуть, з якогось орденоносця...

— Мабуть,— тихо озвалася жінка,— щось ви наче зроду й орденів не бачили.

Вона взяла й розібрала до цурки свій автомат, спокійно й хутко змастила, знову зібрала, як призовий автоматник. Ми забули й злість, тільки лупали очима.

— Ви його, проклятого, он як знаєте! — не стримався Соколов як знавець автомата.— Беру всі мої зауваження назад.

Жінка тоді посміхнулася до нас — і одразу стала красивою й симпатичною, а ми — грубіянами й чувалами без совісті.

— Я навчилася розбирати в госпіталі,— сказала жінка,— ногу лікувала, а руки практикувала. А то було раніше — стріляти вмію, та всього як слід не знаю. Він у мене заслужений — вісімдесят шістьох поклав. А той вісімдесят сьомий фашист в саму мене влучив. Отак буває на війні. Не ти його, то він тебе...

Нам сиділося, як собаці на човні, а язика наші в роті поприсихали. Жінка-сержант побажала доброї ночі, лягла, вкрилася шинеллю й одразу заснула. Соколов, сам креміль, подивився, як вона спокійно спить, потишеньку сплюнув і сказав одне слово: «Годиться».

Близько розірвалася міна, із стелі бліндажа нам на голову й за комір посипалось сміття. «Повний фасон,— сказав на вухо Швець,— і оком не моргнула, тільки вкрила шинеллю од піску свій автомат». А ранком, рівно за хвилину до мене самого, жінка прокинулася, гукнула на нас трьох і вийшла, не дивлячись, чи встигаємо ми за нею.

Ми вибрали місцевість на буряковому полі, стали копати засідку проти танків. Коли ми трохи вправилися, почало вилазити сонце. Із села прийшла якась жінка з сапою і заходилася полоти буряки, наче війни й близько не було. Ми сиділи в глибоких щілинах з протитанковими рушницями, а селянка перед нашими очима сапала буряки. Ходила-ходила вздовж рядків, а тоді як заспіває. Виполює бур'ян, прориває густінь, сапає, нахилиється до кожного листочка, співає тоненько, як жайворонок.

Зразу перед нами була лощина, а дорога повертала трохи ліворуч, і танки могли підставляти нам свої боки для наших влучних пострілів. Я особисто любив бити в мотор, а Швець знав інші слабкі місця німецької черепахи. Соколов і жінка-сержант розкладали під руками зручно автоматні диски, протитанкові гранати, пляшки з пальним, для наших рушниць патрони,— все хазяйство. По карті місце було стратегічне: з одного боку, важко захищати, а з другого боку — легко прорватись і проскочити у фланг наших підрозділів.

Швець міг чути танки кілометрів за три. Він устроїв лопату глибоко в землю, приклав вухо й став наслухати. Тоді встав із землі, зняв каску й гребінцем розчесав свої кучері.

— Що, танки? — спитав Соколов. Проте ми всі й так знали, що танки: перед боєм Швець завжди чомусь причісувався. Я сам приклав вухо до землі, але нічого не почув особливого, бо весь час земля гула й шарпалася од гарматного грому, праворуч і ліворуч од нас.

— Танки! — гукнули ми жінці-сержантові.— Будь ласка, займайте місце відповідно купленим квиткам!

Наш сержант у цей час підходила до сапальниці і не звернула уваги на пораду. Жінки обнялися, мов проросли одна до одної, потім посідали в бурячинні й про щось говорили. Селянка витирала сльози, а наша, либонь, піддавала їй жару. Нарешті здалеку виповзли танки, шість штук.

— Танки! — знову гукнули ми.

Сержант оглянулася на танки — наче то не залізні чорти йшли, а череда з поля, — і по-пластунському полізла до свого окопу. Селянка невміло, на колінах, посунулася слідом.

— Без моєї команди не стріляти, — сказала всім сержант, — вони не кусаються...

Швець глянув на мене з своєї щілини, підморгнув і підняв сторч великий палець. Я теж був задоволений, — що не кажи, а в бою не кожний жартує, тільки вища категорія.

Танки йшли. Вже можна розібрати білі хрести на боках. Зверху сиділи автоматники. Холодок поліз мені поза комір, але довго боятись було ніколи. Я взяв на мушку переднього, а Швець гукнув брати задній танк.

— Менше нервів, — неголосно сказала сержант. Вона наказала Соколову разом з нею кропити автоматників, коли машини підійдуть ближче. Селянка сиділа на дні окопу й плакала.

— Це добре, Ганно, — сказала сержант, — після сліз очі краще бачать. Ось гляньте на них, як лізуть. Мов гусінь на бурякове поле...

Селянка виглянула, подивилася на фашистські танки: «Ой боже ж мій, невже ж вони знайдуть нас у бурячинні?!» Сержант посміхнулася, але не встигла нічого відповісти, бо був уже самий час починати зустріч гостей. «Увага! — гукнула сержант. — По фашистській наволоці — вогонь!» Ми почали нашу роботу на буряковому полі.

Не буду хвастатись, але передній танк спотикнувся після мого другого пострілу. Обкидався димом. Але дим — не факт: вони часто дурять нашого брата. Я дав їм кулю на підпалку, а вони повискакували, як руді миші. Моя напарниця — сержант — помаленьку, короткими чергами з автомата виклала екіпаж і автоматників. «Давайте другого», — сказала сержант. Швець уже скапустив заднього. Танки здогадалися відкрити по нас вогонь, але влучань не було. Я ніяк не міг підбити

другий танк, тільки кулі по молоко летіли. Він не повертався боком, не стояв на місці, розвів круг себе пилугу і дим,— спробуй побач на ньому слабке місце. Я стріляв, а він, проклятий, крутився, як чорт, перед очима ще й стріляв межі очі. Я перемінив місце, приладнав рушницю з другого окопу.

І все одно, беручи на мушку танк, я краєм ока бачив сержанта. Нас, фронтовиків, здивувати важко, але це була класна автоматниця. Вона хутко й непомітно міняла місця, стріляла дошкульно, вправно, не лякав її ніякий обстріл,— у мене самого склалося враження, що бурякове поле повне наших автоматників!

Швець підбив ще один танк. Мені стало досадно. Селянка коло мене сказала: «Гарна рушничка, диви, як пробиває!» Вона себе почувала, як у театрі або на показі досягнень. Швеця раптом поранило, він гукнув, щоб я позичив патронів. Патронів у мене було не густо, але пощастило — я спинив ще один танк. Соколова прикидало землею, тільки автомат стирчав із землі. Два гітлерівські танки перебравися через лощину й підминали під себе бурячиння, шукаючи нас.

Сержант уже сиділа коло мене в окопі й не стріляла. Ми готувалися кидати пляшки з горючою рідиною, важкі гранати. Танки наближались. Селянка взяла й собі пляшку, їй не було страшно, вона вірила нам. Ми кинули три пляшки залпом, коли танки підійшли так близько, що до нас долинув дух од їхніх моторів. Танк один спалахнув, а ми попадали на дно окопу, бо другий танк ринувся просто на нас. Потрощив мою порожню рушницю і закублївся над нами, присипаючи землею, бажаючи втиснути нас у землю своєю вагою. «Не бійтеся! — почувся голос сержанта.— І цей од нас не втече!»

Танкові набридло танцювати у нас на головах, він зліз із окопу й пройшов кілька метрів далі. Ми одразу перелізли вбік, бо знали, що танкісти кинуть сюди гранати. Дійсно, танк став, відхилився люк, висунулась рука, але сержант одразу ж дала туди чергу з автомата. Танк шарпнувся, зробив розворот і ринувся на нас знову.

Тоді, присягаюсь моєю бойовою честю, сержант притисла до пояса дві протитанкові гранати, вискочила з окопу, пішла сама назустріч танкові. Танк не витримав, зменшив швидкість, потім зовсім став, почав стріляти, од ляку не влучаючи в сержанта. Потім танк замовк зовсім і не рухався. Сержант пройшла ще кілька кроків

до танка, впала. Селянка опинилася біля неї, звела на танк руки, як на худобу, схопила сержантові гранати й пішла сама. Танк мовчав, ми потім дізналися, що вбиті були танкісти. Від рани, якої раніше не помітив, я втратив пам'ять. І останнє, про що я подумав, були шість підбитих танків на буряковому полі бою.

Очумався я від того, що дзюрчала вода. Селянка поралася коло сержанта. «Вставай, моє серденько,— казала селянка,— та вставай, мій козаченьку, вставай, моя Олено Іванівно, вставай, моя душенько. Уже й підмога на машинах помчала, а ти лежиш, моя дитинонько. І серце твоє, як та пташечка, тільки-тільки тріпоче...»

— Тітко,— сказав я через силу,— перед вами слава фронту лежить, гукайте дужче — вона житиме!

Селянка, в пошуках індивідуального пакета, витягла з кишені сержанта загорнуті в хустку орден Леніна і медаль Золоту Зірку і, показуючи мені, сказала:

— Це вчителька з нашого села.

13.XI.1942

ЗАПОВІТ

Старий робітник тихо ступав босими ногами по сніговій дорозі до шибениці. Розмірено дихали натруджені легені, дивилися просто перед себе стомлені орлині очі, на жилавій шиї — горда срібна голова. Шибениця стояла перед заводом, — робітник востаннє проходив знайому путь, якою ходив п'ятдесят п'ять років: вдень і вночі, по всякій погоді, за будь-якого настрою, в усі дні життя — на роботу. Не жарт — остання путь. І тихо навкруги, наче війна безвісти забігла... Останню путь іде срібна голова, останньої доходить межі — в самотності, в мовчанні, в спокої мужності, не зраджена болем покаліченого катами тіла.

Може, старий був партизаном? Так-так, — він і подібний на воїна, на лицаря, — бачите, як поглядає, як не схиляє долу голови, очима пропікає сніги й каміння, — партизан, партизан! Дарма, старий у партизанах не був...

Завод стоїть на березі Дніпра, і перед ним пам'ятник ніжному невідомому юнакові, темно-бронзовому красуневі, що рве на собі ланцюги і сміється до Дніпра; завод з прапором першості у важкій промисловості соціалі-

му, завод, який сам давав металу більше од кількох європейських держав, завод, коло якого прожив життя старий робітник, віддав себе, дітей, онуків,— цей завод лежить в руїнах.

Старий ступав босими ногами по снігу, не падала на груди срібна голова, душа його не ніжна й не приспана, мужня воля клекоче в ясному мозку,— деінде я, може, і пенсіонер, а все ж — я йду, чи чуєш ти,— я все одно йду!

А душа його, проте, ніжна. Делікатний, лагідний, скромний, добрий — він суворішав тільки біля домни. Тонни розтопленого чавуну корилися одному порухові білих брів обер-майстра. Пенсіонер? Та перед цим пенсіонером життя котилося, завод красувався, Дніпро співав під берегом, щастя віяло над степами,— хто сказав, що старість — не радість?!

Кримські палаци зустрічали його щороку. Імператорський колишній кабінет в одному з санаторіїв приймав срібноголового обер-майстра доменного цеху, пенсіонера соціалістичної держави. Заходив професор, вислухував і розпитував, а в вікнах синіло весняне море, квітнув мигдаль, пахнули лавр, кипарис, нагріта кримська земля, весна над ще безлистими деревами. Старого професор просив спочити після дороги, і тиша повивала весь санаторій, тільки шеф-кухар з кухні викликав по телефону один санаторій за другим і схвильованим голосом допитувався якихось спецій до обіду. А той, для кого це робилося, вже тихенько виліз через вікно до парку і майнув у чорненькій своїй сатиновій сорочці просто в ліс. Весна кримського надбережжя огорнула його старе тіло, мов соки землі вливалися в душу. Яке тепле повітря навкруги, пташки на голих кущиках, як бризки радості, і от крізь жовтий пересохлий торішній листок пробивається зелений палець весняної квітки,— та це ж наш пролісок, боже ти мій, як рано прокидається тут земля!

Старий ішов до шибениці, не чуючи босих піг. За що йому така кара, він не знав і знати не хотів. Чи його фашисти вели вішати як заложника, чи визнали партизаном,— хіба не однаково? Справа йшла не про саме його життя,— фашисти нищили народи й нації, і бузувіри, їхні професори, придумують потім для тупих фашистських голів оті, про людське око, теорії. Старий робітник не бажав розмовляти з такими людьми, і він

не вимовив до них ні слова. Може, в нього розпитувано про дітей і онуків, може, пропоновано видати партизанів, може, умовляно розпочати працю на старому заводі,— він не слухав. Шибениця малювалася перед ним, і голе дерево коло воріт заводу, і під кригою недалекий Дніпро.

Цією дорогою ходилося й разом з молодою дружиною, а немовля пручається на руках, і так попереду радісно на світі, коли все йде само до рук, і немає краю молодій силі, і немає дна несмілим поцілункам. А тоді й син разом з батьком ходить дорогою до заводу, пірнає під домну,— о, рід наш домну не знеславить, очі в нас не прості, а вуха пречуткі, і душа чисто доменна: знає, який в металі глиб, а який стриб, де скисне, і де зависне. Онуки теж доменної не занехаяли, хоч і в галстуках та в білих штанах коло печі,— сказав би хтось раніше,— чи повірили б?

Старий робітник ішов до шибениці в ясному блиску зимового дня. Вже видно, як розхитував вітер зашморга перед брамою зруйнованого заводу,— іду, брати мої робітники, не чуєте ви, я все одно йду. Я йду, брати-співгромадяни, ви бачите мене, моя шибениця різьбиться на вічному небі, через неї й хмари не перелітають, очі примерзають до її чорної шиї, дивіться, запам'ятайте, брати!

Обер-майстер, пенсіонер, мирна людина,— ішов до шибениці, ступаючи розбитими босими ногами по снігу, залишаючи на дорозі мерзлі кульки старечої благородної крові. Радянська Вітчизна мільйонами очей незримо проводить старого, і кроки його ніколи не зітруться з ганебних сторінок фашистської душогубної історії.

Швидко пливе дорога, морозна, тверда, ноги, як кам'яні, стукотять об кригу, щось погавкують зелені мундири, та старий їх не слухає. І рівніший крок по смертній дорозі, вище голова, стискаються в кулаки пальці,— я йду, не схитнуся! Все одно наша правда зверху!

Старий майстер підійшов до шибениці. Зашморг звисав з покаліченої старої верби перед воротами заводу.

Ще кузня була на місці заводу, а вже верба росла, до неї в'язали ковалі коней, в її холодку запивали могоричі, об вербову кору били тараню і пробували на корі розпечені кінські тавра.

Старіла верба, а завод розганявся од неї по великому майдану, зростали домни, побігли заводські паровозики, тисячі й тисячі людей ходили повз вербу, а згодом і

машини посунули. Двигтіла наддніпрянська земля, шестіла довгастими листочками верба, квітла веснами і золотіла щоосені, завмирала на зиму, одбувала життя в другій сотні вербових літ.

І ось вербу не впізнати. Білі шлейфи святкові висять на ній, кожна галузка прибрана в іній, і діамантовий пил іскриться, грає; урочисті порухи вербових віт благословляють старого майстра. Очі древньої верби заплющені, здається, що сльози тільки тому не ллються, що мороз приморожує їх до кори...

Кого це підвели під зашморг? Кого підняли й поставили на залізну бочку з-під бензину? Перед ким гітлерівець так довго тримав у руці вирок? Стривайте, це ж я сам! Це ж я сам! Це мені насунули через голову петлю; тільки б не вимовити й слова, не розтулити стиснутих кулаків! «Будеш zostаватися висіти рівно один місяць»,— звідкілясь долинуло, і одразу завертівся світ, хутчіш і хутчіш, як суховій у степу, сліпучий блиск, сліпучий біль...

А вночі партизани викрали тіло й поховали на горі над Дніпром. Із стиснутих пальців дістали зім'ятий папір. Це був заповіт. Старий робітник проніс його через смерть до своїх. Командир загону сам переписав і переправив через фронт. Деякі місця він не переписував, бо вони стосувалися лише його самого: старий давав йому, своєму онукові, кілька практичних порад в партизанському ділі.

«Перебуваючи в доброму розумі і ясній пам'яті,— прочитали за фронтом,— і не сподіваючись на людську смерть під варварською окупаційною владою, і почувуючи відповідальність за свої слова перед сучасниками і потомками, і побачивши на власні очі темну ніч фашистського «нового порядку», і зваживши холодним розмислом усе, що визнав за істотне,— пишу цей заповіт.

Залишаю вам порожню землю, витоптану фашистським чоботом, zostавляю руїни красивих українських міст, які спалила тевтонська дика орда, покидаю невідомщену кров, несплачені борги, дорогі діти мої.

Залишаю вам фашистські могили в кожному селищі на найкращих місцях, у садочках, коло хат, на площах, по скверах. Думають бандити, коли цей раз їм не вдалося, то онуки їхні підуть далі від тих місць, де лежать трупи скажених дідів. Заповідаю вам і наказую серцем і досвідом: викиньте прокляті кістки з землі.

Спалить і розвійте падло, нехай угноює землю. Багато зайд було у нас за тисячу літ історії, а де вони? Де їхні могили? Де їхні погані черепи, в яких погасли завидючі очі, зогнив брехливий язик, розсипалась на порошок зажерлива пелька? Немає, діти,— дивіться, щоб і цих не було!

Бачу й знаю: не пройде багато років, як ви знову підіймете й звеличите нашу славу Радянську Україну. Дбайте про все нове — промисловість не любить латаного устаткування, на старих машинах не розбагатієте. Зводьте міста — ясні і просторі, здорові й привітні. Дорогі будови дешевше коштуватимуть. Насадіть ліси, викохайте сади — вишневі, яблуневі, грушеві, сливові. А шляхи всі обсаджуйте липами і чорнокленом. Рибу заводьте найкращу, прочистіть річки, поставте знову гідроелектростанції, перегородіть Дніпро коло Хортиці й коло Кременчука.

Плануйте красиві села, повибирайте з землі військовий метал, зарівняйте траншеї, землянки, ходи сполучень, воронки від бомб. Позв'яжіть назад усі музеї й картини, а які німецькі чи італійські фашисти покрали й пограбували — повітрушуйте з їхніх душ. А наших людей, кого вони погнали до себе на каторгу, всіх познаходьте, привезіть додому. Тільки добре шукайте, щоб ні одна сльоза не зосталася невідомщеною. Партизанам оддайте всенародну славу, і генералів шануйте. Не забудьте дітей, що залишились їх багато сиротами по війні. Перед нашим заводом у скверику над Дніпром посадіть дубок з мого садка: нехай і моя пам'ять житиме серед вас...

Прощайте, діти. Я бачу нашу перемогу. Живіть щасливо в нашій Радянській владі, в дружбі народів на віки вічні».

31.XII.1942

ПРОМЕНИ ЛАСКАВОГО СОНЦЯ

Сни бувають різні. Фронтове життя військових кореспондентів дає для цього чимало матеріалу. Колекція снів їхніх гідна уваги і навіть вивчення. Коли ж кореспондентів двоє, то й сни відповідним чином ускладнюються. Майор, скажімо, спить на одному ліжку,

а капітан на другому,— цей сон, власне — це спання, зветься «сон індивідуальний» і трапляється дуже рідко. Частіше у вжитку сон «паралельний», себто вдвох на одному ліжкові. Коли те, що зветься ліжком, вузьке,— сон провадиться «валетом». Коли сплять на дощечці, сон тоді має назву «зигзаг». Сон буває «пташиний», коли сплять на дереві. Сон «полярний», коли загортаються в плащпалатку і залазять для тепла під сніг. Ще сплять стоячи, як у тісному трамваї, той сон зветься «дубовий», бо людина вся дубіє.

Я їх знав особисто, і майора, і капітана. Вони працювали кореспондентами Н-ської армійської газети і підписували свої спільні твори псевдонімом «Чайка», якого їм вигадав підполковник Ч., не дуже дотепний редактор газети. До війни капітан був ліричним поетом, майор — драматургом малих форм.

Бачу я їх, як зараз. Пістолети, фінські ножі, сумки з паперами, поголені обличчя, великі чоботи. Військова одежа добре припасована до їхніх кволих цивільних постатей. Одразу видно, що вони були в бувальцях. По одежі знати, де вони стіни обтирали по бліндажах, де який ґрунт по щілинах. Як у кузові вантажної машини товклися, мов у ступі. Де через калюжу лізли. Де гарячий борщ сьорбали.

Їхня «Чайка» над фронтом літала вже більше року, їх знали і, можна сказати, любили. Боець, взявши до рук свою армійську газету, одразу шукав знайому «Чайку».

«Чайка» любила жарт, байку, смішну приказку. Іноді «Чайка» співала. Голос її був трохи хрипкий для літературних салонів, але між людей фронту лунав гідно.

Ось вони сидять і розмовляють на улюблену тему.

— Саша,— каже майор,— а тоді, у танкістів, пам'ятаеш?.. Борщ, шматок м'яса, солоний кавун, чарка! Розкіш!

Капітан Саша, поет, відповідав:

— Ех, Миколо,— що танкісти! От тоді, як ти на Волзі в нафту провалився, а нас підібрали сапери, а потім підкинули кубанським козакам,— тоді був харч, і я скажу!

— Колись, Саша, в «Континенталі» я замовив раків. Приносять повне блюдо їх, чортів. Перевірив шийки — свіжі. Засукав рукава, запнувся серветкою.

— Ну тебе, не дражнися!

— Пива ящик. Солоні бублички. Сир. Чудесний вечір. Ніколи не забуду...

І поет, і драматург були неодружені. Мирний час у них пов'язувався з бурлацьким життям, літературними чварами, театральними закулісами. Любили, грішним ділом, випити чарку «медичинську», за нею «командировочну», потім «автобазівську»,— доки їх не виводили з літературної корчми прихильники талантів в досить-таки нелітературному стані.

На війні вони шукали слави. Уявити собі повернення назад до літературного оточення в орденах і славі,— це була найперша мрія. Нехай тоді спробує хто сказати, що вони не талановиті, або не відчувають пульсу епохи, або скочуються до вульгарного примітивізму,— ого!

— Ну, що мені робити,— питав майор Микола,— як я її боюся? Я не готовий умерти, я хочу жити, от що! Як же я можу її зневажати, коли я боюся?!

— А ти зневажай,— казав капітан.

— Добре тобі казати — зневажай! Зневажай сам, як хочеш. А я боюся. Боюся тої смерті, і через це не можу її зневажати.

— Ну тебе,— сердився капітан,— баба, будь ти проклятий! Тебе без слави ніякий театр не поставить! А для слави треба зневажати смерть.

— Нехай не ставить. А що я зроблю? Я смерті боюся! Вам, поетам, добре. Літаєте в небесах. А я — людина на землі. Знаю, що таке смерть і з чим її їдять. Через це й боюся.

Така розмова виникала досить часто, тривала довго і нічим не закінчувалась. Буваючи на передовій, «Чайка» на чотири власних вуха чула, як хльоскають кулі, кувікають скалки з мін, кропить землю залізний дощ. Половина організму «Чайки» зневажала смерть, друга половина — боялась.

— Знаєш що? — казав капітан.— Коли тебе вб'ють, я напишу легенду.

— Не треба легенди,— зітхав майор.

— Почекай. Ти ж не знаєш, що я хотів сказати!

— Я не хочу легенди,— повторив майор.

— Коли тебе вб'ють,— не вгавав капітан,— я опишу твою смерть з усією силою мого таланту!

— Нецікаво. Ну, що ти напишеш! «Блідий і розгублений, небіжчик рачки поліз у бліндаж. Випадкова куля вибила з нього перелякану душу...» Так?

— Е, ні,— казав поет-капітан,— я так не писатиму. Знаєш, як я напишу? Ось слухай. «Майор К., закінчивши бесіду з бійцем під жорстоким вогнем ворога, побачив, що наш лівий фланг затримався, командира вбито, ніхто з бійців не наважується підвести голову. «Вперед!» — гукнув майор. Його гаряче серце затріпотіло вогнем бою. «За мною!» — гукав він, і його голос, наче грім, перекочувався по бліндажах...» Красота, га? Слухай далі. «Він повів бійців в атаку. Коли три лінії укріплень було перейдено, десятки німецьких точок було знищено,— генерал, який спостерігав бій, прислав зв'язківців за майором, щоб привітати його з нагородою. Стали шукати майора. Пізно! Він лежав з кулею в серці, і промені ласкавого сонця...»

— Годі,— перебив капітана майор,— це штамп. Не годиться. Знову в тебе промені...

А молоденький лейтенант, який саме готувався йти на завдання, вибачливо посміхнувся і цим остаточно присоромив капітана. Проте капітан не здався. Коли вони з майором zostалися самі, він сказав:

— А як же він думав? Нехай ти знатимеш, що я творитиму легенду,— хіба ж так діло піде! Тільки дивись: коли мене вб'ють, щоб теж була легенда! Шкода тільки, що ти не поет: твоя легенда вийде мало поетичною і надто жанровою...

І от прийшов їхній час... «Чайка» виїхала на передову по матеріали для газети. Для майора і капітана газетної, так би мовити, служби — справа більш ніж звичайна. Машина довезла їх до крайньої межі, за якою треба було вже йти пішки: коли на двох ногах, часом на чотирьох, а то й на животі.

Було тихо.

— Красота й порядок,— сказав поет,— це мені подобається на війні, коли земля під тобою не трясеться. Тихий вітерець повіває на стомлену душу, промені ласкавого сонця...

— Кинь,— перебив драматург,— ще наврочиш на наші голови! Де вони всі в чорта подівалися, ні душі живої не стрінеш...

«Чайка» просувалася далі якимось рівчаком, сподіваючись вийти до позицій гарматників, де працював ге-

рой наступного їхнього твору. Раптом майор так хутко нахилився, що штовхнув капітана головою в спину.

— Пізно кланяєшся,— сказав капітан і обережно присів,— куля вже пролетіла. А оскільки вона самотня, то нас мусить цікавити її природа: випадкова вона чи іменна?

Поет-капітан взяв прутика, почепив на нього свою пілотку і помалу підніс угору. Відповідь прийшла негайно. Капітан кинув прутика, пілотка впала. Капітан почав роздивлятися її.

— Стріляє так собі. Тільки-тільки зачепив. Справа ясна, Миколо,— ми напоролися на снайпера.

Микола сидів на дні рівчака. Блідий і потойбічний, в якомусь трансі й апатії. Сашкові, навпаки,— кров ударила в щоки, очі горіли, він аж посміхався од нервового збудження.

— Майор! — гукнув він.— Давай далі! Онде рівчачок завертає, там перележимо й придивимось, звідки він б'є!

«Чайка» в повному складі посунулась далі, збиваючи коліна об якісь корчі, дряпаючи руки. Попереду капітан Сашко тримав у руці маузера і підбадьорював майора Миколу.

— Ти розумієш, який випадок?! Такого випадку сто років чекають!

— Наврочив,— тихим голосом одказував Микола,— не повзи так швидко, у мене серце...

Рівчак завернув. Просто перед Сашковим обличчям стирчав чийсь черевик. Сашко зовсім ліг і постукав маузером по черевикові.

— Обережно,— не витерпів Микола.— Я далі не йду!

То була засідка стрільця. Гніздо, вимощене сухою травою, замасковане й обжите, патронні гільзи, снайперська гвинтівка у спеціальній видовбині, а сам стрілець мертвий. Куля вдарила у надбрів'я, вираз болю й здивовання застиг на обличчі, в розплющених очах.

— Неприємно,— сказав Сашко,— ми прийшли на кінець драми. Фашист узяв нашого на якийсь фокус. Дуель скінчилася, коли не буде продовження...

— Саша,— якимсь чужим голосом озвався Микола,— ти бачиш, хто це вбитий?

— Ой! — скрикнув Сашко.— Я одразу не впізнав. Ми ж писали його біографію. Портрет на дві колонки, стаття й вірш. От тобі й промені ласкавого сонця...

— Мовчи! — чомусь вигукнув Микола; в очах його блиснув гнів.— Ти пам'ятаєш, як він мріяв про дітей і дружину?!

— Значить, дамо продовження,— одказав капітан,— ти мені в такому вигляді подобаєшся.

Поет-капітан і майор-драматург, себто вся «Чайка» в повному складі, заходилася діяти. Труп бійця накрили шинеллю. Дві його гранати взяли собі. Капітан обережно глянув в оптичний приціл гвинтівки.

— Місцевість нескладна. Купка хмизу. Дерево. Підвода якась, чи що... Ось глянь, Миколо.

Микола глянув і собі. У невмілих руках гвинтівка ворухнулася, в ту ж секунду над головами «Чайки» проспівала набридлива бджола.

— Порядок,— присів Сашко,— ти не можеш обережніше? Так недовго й ока позбутися!

Микола мовчав, щось думаючи.

— Знаєш,— сказав нарешті,— він сидить не в хмизі. А дерево якесь ненатуральне. Я на них за кулісами надивився. І куля летить наче трохи згори. Треба виманювати.

— Точно,— погодився Сашко,— наскільки мені відомо, снайперська справа — професія психологічна.

Вони зробили опудало червоноармійця: з розіп'ятими руками, з обличчям, яке ховалося під пілоткою. Сашко прикипів до оптичного прицілу, а Микола обережно потяг опудало за собою рівчаком. Кроків за тридцять він почав помалу підносити опудало над краєм рівчака. Куля одразу ж прошила пілотку.

— Якийсь псих! — буркнув Микола.— Хіба одразу не видно, що показую?

Опудало висунулось вище. Але снайпер вже не стріляв. Фігура з розіп'ятими руками підскакувала над рівчаком, танцювала, дражнилася з фашистом. Часом вона ховалася і знову з'являлася, ще в більшому ажютажі розмахуючи руками. Навіть простим оком можна було бачити, що то опудало.

Сашко на момент одірвав погляд од прицілу і злякано закричав:

— Що ти робиш, нещасний?! Зараз же ховайся!

Підскакуючи над рівчаком у вигляді опудала, Микола відповів:

— Бачу його, бачу! Бий у дерево. Бронебійною!..

І сів раптом на дно рівчака.

Постріл Сашка пролунав швидко. Ворожий снайпер випав з-за дерева й не ворухився.

— Хорош! — сказав задоволено Сашко. — Ой та «Чайка»! Спасибі, Миколо, за орієнтири... Миколо! Миколо!

Майор лежав з простреленим боком і ніяк не вірив, що його поранено. Він хотів прокинутись од цього сну, щоб усе було, як раніше. Та ба! Над ним нахилився Сашко й заходився перев'язувати, приказуючи до кожного свого руху.

— Бельбас, — приказував Сашко, — дурень кудлатий. Чорти тебе випхнули нагору. Гаврик. Шабатурка з музикою. От візьму й покину тут, щоб ти знав!

— Я не думав, що він встигне мене підстрелити, — через силу прошепотів Микола, — давай просто в дерево бронейною, я бачив...

— Уже дав, — просто одказав Сашко, — ідол мотузяний. Лиха година тебе штовхала нагору!

— Лізь далі сам, у мене ноги не свої, — попросив Микола.

— На, тримай гвинтівку, бо я з тобою ще не так поговорю! — гримнув Сашко. Він підліз під майора і потяг його на собі, тримаючи курс на батарею. Лізти було важко. Кволі капітанові м'язи ледве витримували такий тягар.

— Кинь мене, не тягни, — благав майор, часом приходячи до пам'яті.

— Мовчи, халтурщик, — одказував капітан і рухався далі, — ось переліземо той чагарник, а там десь уже й наша батарея, будь вона неладна!..

За чагарником на них чекала несподіванка. Десятків зо три німецьких автоматників вихопилися десь зліва і йшли праворуч, прокрадалися, мов бажаючи когось застукати зненацька. Сашко затаїв подих. Микола не рухався. Автоматники були метрів за п'ятдесят.

— Гаврики, — прошепотів Сашко, — на батарею націлились.

— Бий! — голосно сказав Микола і зсунувся з Сашкової спини на землю.

— Порядок, — відповів Сашко, — на, подерж гранату.

— Плюю на смерть! — прошепотів Микола.

— Точно, — підтримав Сашко і вистрілив у німця, що йшов трохи осторонь. Той упав. Автоматники заметушилися. Сашко вистрілив ще двічі. Німці стали поливати з автоматів. Сашкова гвинтівка вислизнула з руки.

— От не щастить,— сказав він крізь зуби,— нікому буде й легенди надряпати.

Гвинтівку взяв Микола. Німці посувалися півколом. Автоматники строчили, здіймаючи сухий пил, зрізаючи бур'ян.

— Пора гранату,— простогнав Сашко,— не забудь вставити капсуль.

— Не морочи голови!

Микола розмахнувся. Граната, метляючись у повітрі, полетіла вперед. Німці поприпадали до землі. Вибух.

— Може, почують на батареї,— сказав Сашко,— давай другу, Миколо...

— Рано другу.

— Патрони всі?

— Всі.

— Візьми мій маузер...

Німці лізли. Як їх хоч трохи затримати? Микола одчепив Сашкову баклажку й кинув. Німці прикипіли до землі, чекаючи вибуху. Сашко посміхнувся. Німці побачили баклажку, повставали на рівні ноги. «Рус, здавайся!» Микола тоді кинув на них другу гранату. Автоматники попадали. Знову на «Чайку» посипались кулі. «Чайка» лежала під вогнем німецьких автоматників і шкочувала, що не знайдеться свідка і що пропаде гарний для газети матеріал...

Ось чому чарівною музикою пролунали чийсь сторонні постріли, небесними ангелами здалися гарматники з батареї, чудесною казкою було все даліше...

— Вони лежали,— сказав Сашко через силу,— і тихий вітерець повівав на стомлені душі... Як далі, Миколо?

— І промені ласкавого сонця... Так ти хотів сказати?

7.IV.1943

ПЕТРУСЬ І ГАПОЧКА

Петрусь, як старший, вів Гапочку за руку. Вони вдвох геть загубилися в степу.

— От дурна дівка, ніяк тебе не навчиш. Говориш-говориш до неї, а вона як глуха. Ну, кажи ще раз. Скільки тобі років?

— Чотири,— відповідала тоненьким голосочком Гапочка.

— Як тебе звати?

— Гапочка.

— Де твої тато й мама?

— Там,— показала пальчиком Гапочка, на мить зупинившись на дорозі. З очка її раптом викотилася велика сльоза і важко впала на землю.

— А кому я сказав не плакати? Ти думаєш — мені не шкода мами? А я ж не плачу. Думаєш, як мені сім років, то й плакати не хочеться?

— Я не плачу,— сказала Гапочка і глянула з побожністю на брата,— Петрусю, тільки ти не сердься...

Петрусь поважно погладив її по білявій голівці і, щось пригадавши, зупинився.

— Ну, от я — німець,— сказав Петрусь і раптом смішно наморщив личко,— я — німець і кричу на тебе. Отак стриваю тебе на дорозі й кричу: «Гальт!» Пук-пук! А потім тупаю ногами, щоб ти злякалася і все мені сказала — скажеш?

— Не скажу,— одповіла Гапочка.

— Що тато наш у Червоній Армії?

— Не скажу.

— А що маму фашисти повісили, скажеш?

— Теж не скажу.

— А куди ми йдемо?

— До партизанів, Петрусю, еге ж?

— Ти здуріла, дівко... Отак німцеві й скажеш?!

— Я забула...

— А ти не забувай. Ми йдемо до тітки в друге село. Так і фашистові кажи. А він, дурний, і піде собі геть. Ти на нього дивися й не бійся. Він кричить, а ти не бійся. Ти маленька дівчинка, а він дурний фашист. Хай кричить. Все одно тато його встрілять. Прийдуть цією дорогою і встрілять. Бач, яка дорога гарна. До лісу ще далеко-далеко. Сонечко вже не пече, тільки гріє. Ти любиш у степу?

— Люблю,— сказала Гапочка й засміялася,— я люблю кавуна.

— Ач, яка хитра, кавуна їй хочеться. А баштан у тебе є? От нехай біля дороги баштан ростиме, ми й попросимо скибочку однееньку.

— І диньки,— озвалася Гапочка.

— Ну, добре, хай і диньки. Тільки гляди мені, не бійся фашиста, як стрінемо. Стій собі й плач, а я сам з ним говоритиму...

Петрусь заглянув поважно до торби, що висіла в нього через плече, витяг звідти чорного сухарика й подав Гапочці.

— На, дівко, поїж. Ще дорога до партизанів неблизька.

Гапочка взяла сухарика й хрумала цей, ще мамин, гостинець. Жито по обидва боки дороги хвилювалося, вітер нахилив його аж над голови дітей, чисте небо, напоєне сонцем, наче засноване синіми й срібними нитками, переливалося, горіло, не було йому кінця-краю. На безмежнім просторі степу загубилося двійко дітей. Босі ніжки їхні ступають на нагрітий пил дороги, у них є мета, вони йдуть.

— А он і німці,— сказав Петрусь,— ховаймося в жито, щоб вони нас не побачили.

— Я боюся,— призналася Гапочка.

— Кому я сказав?! Фашист — дурний.

— Я йду,— тихо одповіла Гапочка й рушила за Петрусем просто в глибоке жито. Високо над головами погойдувалося колосся. Посмітюшка бігла перед дітьми по землі, зачіпаючи крильцями бур'янець. Сіренька ящірка пірнула під грудку й зникла. Голубенька бабка погойдувалась на соломинці, розправляла прозорі крильця. Діти йшли, як по лісі.

— Годі,— сказав Петрусь,— багато жита потолочимо.

— А пташка куди побігла? — запитала Гапочка й показала вслід пальчиком.

— То посмітюшка,— одповів Петрусь,— бачила, який у неї чубчик? Вона нас од гніздечка свого одводить. Вона хитра пташка...

Гапочка сіла на землю й почала будувати хатку з трави. Петрусь прислухався, але йому заважало шарудіння житніх колосків. Почувся голосний гавкіт, на дітей виткнулася заслинена морда собаки. Гапочка злякалася й заплакала. Петрусь затулив її од собачої морди.

— Цюцю, на! — сказав тихенько, щоб Гапочка не подумала, що й він злякався.— Ось я йому дам сухарика. На, цюцю, сухарика, їж...

Собака гавкав. Пикатий фашист ішов до собаки, розсуваючи автоматом густе жито.

— Діти? — розсердився солдат.— Вольф, візьми!

Але собака несподівано лизнув Гапочку просто в носа, за що заробив стусана чоботом. Фашист боляче штовх-

нув і Петруся автоматом у спину. Петрусь повів Гапочку знов на дорогу.

На дорозі стояла машина, чудернацьки розфарбована, а в ній повно німців. Гапочці не хотілося плакати перед чужими, але вона згадала Петрусів наказ і заплакала вголос. Гітлерівці реготали, показуючи пальцями на дітей і на того, що їх знайшов. Петрусь стояв, як його мама, коли її вороги поставили під шибеницю: він дивився просто у вічі чужинцям, намагався не кліпати віями й не боятися. Бо німці так реготали, а цей один так штовхав Петруся, що хоч хто злякався б!

— Тепер вони нас стрілятимуть,— потихеньку сказав Петрусь Гапочці,— тільки ти не бійся, Гапочко...

Пикатий німець поставив дітей на горбок коло межі, наказав стояти рівно, а сам скочив до машини, яка вже рушала.

— Гапочко,— гукнув Петрусь крізь гуркіт машини,— як я тебе шарпну за руку — одразу падаймо на землю!

Машина побігла з місця, пикатий наставив автомата на Петруся й Гапочку, але Петрусь шарпнув Гапочку за руку, і вони обоє попадали в рівчак — одночасно з пострілами автомата. Машина від'їхала далеко.

Петрусь підвів голову:

— Сама бачиш, який фашист дурний.

Гапочка розплющила очі й сіла:

— Петрусю, я хочу ще сухарика.

Знову вони йшли дорогою, а ліс одходив далі, не знаючи, мабуть, як у Петруся й Гапочки болять ноги. Над головами летіла та сама посмітюшка, наче проводжаючи. Жовтий-прежовтий метелик мов дражнився: сяде на буркун-траву й гойдається, а коли до нього підійдеш — летить собі геть. Над самою дорогою перелетів лелека з гадюкою в дзьобі.

— Диви-диви, Гапочко, як гадюка звивається!

Та Гапочка зовсім підтоптала свої ніжки. Очі в неї злипалися од втоми, вона зашпортувалася на рівній дорозі і раз таки впала. Петрусь співав їй, розповідав цікаві казки, підманював, що ліс близько, а сам теж не чув ні рук, ні ніг. Над дорогою виріс курінь.

— Баштан, Гапочко, от, їй-право, баштан! — закричав Петрусь.— Кавуна попросимо, Гапочко.

Гапочка трохи ожила, Петрусь почав підбігати, гукаючи, щоб Гапочка його наздоганяла. До куреня підійшли

статечно. Петрусь зняв бриля й гукнув, як його вчила мама:

— Є хто живий?

З куреня виліз дід. Він зіперся на руки і настовбурчив кошлаті брови на дітей. Такого старого діда Петрусь ще ніколи не бачив: в його селі діди були молодші.

— Драстуйте, дідуню,— чемно сказав Петрусь.

— А чого б то я лазив?! — закричав дід і аж закашлявся.— Ось, як візьму ломаку!..

Гапочці дід сподобався, і вона підійшла ближче.

— Дідуню,— сказала Гапочка,— у вас зовсім очки не дивляться. Бідний ви, дідуню, бідний!..

Дід простяг руки, обмацав Гапочку і помалу притулив до своїх грудей.

— Моя дитинонько!..

Гапочка раптом відчула, як їй на руки рясно-рясно стали падати холодні дідові сльози. Вона згадала маму, їй зробилося солодко і затишно, вона заснула, провалилась у сон на дідусевих руках.

Дід оповідав Петрусеві:

— Викололи, дитино моя. Питали нас на громаді, чи не бачив хто партизанів. А я й кажу: «Та бодай тому очі повилазили, хто побачить!» Думав, що застрелять,— ні, не застрелили. Тільки очі викололи!..

— А тут партизани не ходять? — спитав Петрусь.

— Хто ж його знає, які воно люди? Чи справжні, чи тільки вивідують!.. А я просив вивести мене в степ — отут наплачусь та надождаюсь!..

— А ми до партизанів, діду,— сказав Петрусь,— я і Гапочка.

— Старші тебе, дитино, пустили?

— Довго розповідати, та мало слухати,— статечно промовив Петрусь.

— То й я з вами,— сказав дід.

— Ви ж хоч одного фашиста вбили? — запитав Петрусь.— Партизани так не приймуть. Я за маму спалив нашу клуню разом з фашистами, я не так собі йду!.. А тепер дайте нам, діду, скибку кавуна, ми підемо, бо вже нерано.

Вони пішли далі втрьох: Петрусь, Гапочка й сліпий дід. Петрусь вів діда за руку, а дід ніс Гапочку. Далекий партизанський ліс швидко-прешвидко наближався, наче й сам він тепер ішов навстріч.

6.V.1943

МІЙ ГЕНЕРАЛ

Мій генерал сказав:

— Гвардії перошкряб. Знов сидиш і шкрябаєш.

— Кінчаю, товариш гвардії генерал-майор!

— Скажи, будь ласка, лейтенант, чи не став ти вже бісової душі автоматичною ручкою?!

— Я — танкіст, товариш гвардії генерал-майор!

— А коли танкіст, та ще в моїй частині, то з якої речі ти шиєшся в писарі, га?

— Слухаю, товариш гвардії генерал-майор!

— Слухай та на вус мотай!

Мій генерал пішов до себе, а я таки пишу. Папір у мене — бланки наказів. Ховаю списане в планшеті серед карт. Бо коли генерал дізнається, що це я його самого описую,— краще б мені не родитися й не хреститися.

Припустим, хтось бачив генералів товстих, як дуби,— є й такі. Справі їхнього командування комплекція не шкодить. Трапляються, навпаки,— худі й високі генерали, як корабельні сосни. Цим, кажуть, гірше, бо їх далеко видко ворожим снайперам.

У мого генерала зріст середній. Лисина блищить, як воскова. Кущики брів. Вуса — два віхті рудої соломи. Очі маленькі блакитні. Погляд твердий, його мало хто витримує. Обличчя генерала добре й симпатичне. Через щоку й шию в нього глибокий шрам від шаблі,— ще з громадянської війни. Зуби під шрамом металічні, генерал каже, що це він колись сміявся на кутні.

Порядок у мого генерала такий: ворога — ненавидь, поранило тебе — смійся, їсти хочеш — співай. На війні засміятися — бій виграти наполовину. Через це ми, військові, любимо згадувати такі моменти, де сміху не цураються. У бліндажі — ой як кортить послухати щось таке невійськове.

Мій генерал безліч знає історій про село, про свої юнацькі роки. Розповідає після вдалого бою, в тісному колі. В кожній історії генерал сам брав участь, факти всі перевірені, дійові особи не вигадані. Проте слухаємо їх, мов казку. Про що й буде далі мова.

Яка гарна річ — зимова природа, коли вона формена. Як вітер намете, так і стоїть. Як заець поскаче, так і видко. Сонце проб'ється крізь соснову глицю,— так тому й бути. Тут у лісі й зима під моїм генералом ходить. Хмара танків навкруги, майно, намети, згори нічого не

видко підозрілого — зима як зима. Стоїмо, не ворушимо кілька днів.

Мій генерал у просторій землянці бігає з кутка в кут.

— Ага, Гудеріяшка — зелена серм'яжка! На голівці касочка? На доті латочка? Чи хороша моя казочка? Загубив мене. Не знаєш,— куди я подівся. Викликаєш фальшивими маневрами. А дулі не хочеш?

Цей ліс — темна пляма на німецьких картах. Рушати просто — небезпечно, наскочиш на засідку. Обминути ліс — ще гірше: у цих краях «загубилася» радянська танкова частина, і вона може у невідповідний час «знайтися» на фланзі або в тилу. Ми перехоплювали гітлерівське радіо, наші лижники приводили «язиків». Німці дуже цікавились, який генерал командує зниклою частиною, бо коли це мій генерал,— треба бути дуже обережними і стеретися од несподіванок. Генерал реготав на всю землянку.

— Ага, чортова Гудеріяшка! Не забула моєї натури. Ми з ним в одній академії товклися! Вивчив мене на свою голову!.. Аякже, був такий гріх! В академії, щоб ви знали...

На п'ятий день генерал сказав:

— Ну, хлопці-запорожці, пора. Пускаємо танкову Січ на прорив. По дорозі Гудеріяшці морду наб'ємо, пройдемо по тилах — і додому, як водиться.

Німці раптом почули нашу частину. Вона йшла, ревути моторами, ламаючи дерева, завдаючи галасу на всю округу. Німці полегшено зітхнули, поставили на картах відповідні хрестики, а згодом, зробивши обчислення, вдарили по тому місцю всім, що в них було. Та частина наша стояла далеко, перейшовши туди тихенько невеликими групами по спеціальних дорогах. Галас послано було робити в інший бік десятків потужних тракторів, вони впоралися з тим. І от ми стоїмо перед атакою.

Танковий бій мій генерал провадить на скаженому темпі. Даючи волю й ініціативу групам танків, він залізною рукою тримає все в єдиній системі. Генерал слідкує в бою за командирами, знає їхній настрій і самопочуття, тримає руку й на пульсі окремого танка, бачить його мужність і героїство. Все помічає генерал у бою.

Чи знайдеться коли-небудь дотепна рука, яка зможе написати поему про танковий бій великих частин?

— Мотори! — командує генерал.

І починається діло. Снігова курява встає високо. Жовто-чорні кущі розривів ростуть по степу. По лісі падають дерева. Горять танки. Доти і дзоти оживають на пустиельних горбках, поливають нас смертю й нещастям. А ми душимо гармати з обслугою, уминаємо бліндажі, б'ємо танком у танк.

Битва розбилась на шматки. Наче не видно ніякого плану. Сам чорт не розбере, хто кого натискає, у кого п'яти сверблять. Генерал веселий. Резервів ще не пускав, а вже щось намічається. «Харош,— каже він про командира танка, що, як скажений, крутиться, скаче, стріляє, плигає,— цілком харош. Любить маневр. Запиши на орден!»

Поема про танковий бій! Хто тебе напише? Хто прославить молодого Безпалька, який ударив охопленим вогнем танком просто в стіну німецького складу боеприпасів? Полетіла в високе небо горда Безпалькова душа і душі двох його друзів,— бачив це генерал і не сказав ні слова. Хто донесе до потомків ім'я вчителя семирічки, сапера Горішнього, який розмінує прохід для танків, працює натхненно, як артист своєї справи, в сніговій імлі, по глибоких заметах? Хто напише про Бердієва — пастуха, що зодягнув червоноармійську шинель і став зв'язківцем першого класу — за всіх умов бою дає зв'язок? А Ваня Черемушкін — санітар-рекордсмен? А бог автоматників Варданян?..

Ми пробили ворожий фронт і пішли по їхніх тилах...

А ось як святкується перемога. Мій генерал збирає до себе півсотні героїв, які відзначилися в битві. На столах обід, до обіду чарка, родина орлів злетілась на бранний бенкет. Генерал розбирає минулу операцію, кого лає, кого хвалить, а кого й поцілує на заздрість нецілованих. Пахне порохом, кожухами, тютюном-чорточхуном, війною. А тоді зринає пісня. Наша горда українська пісня, безсмертна в віках, прославлена в боях за волю. Заплачеш із тою піснею й засмієшся, посумуєш і потанцюєш, ворога поб'єш і друга обіймеш.

Співають воїни...

...Коли ж насунеться важка хвилина, і один хтось зітхне, а за ним і другий,— генерал накаже принести стару гармошку, на якій ще парубком колись грав, покладе її собі на коліна, гляне на орлів. І заясніють смутні очі його людей, радо заблищать.

— Дак ото, кажу, був у мене дядько. Материн брат. Діло коїлося за царя, саме під першу світову війну з германцями й австрійцями. Дядько мій держав у нашо-му ж таки селі самошедчий дім. Да, держав ото самошедчий дім.

Дядько мій не жив, як інші мужики. Ну, що то за життя, коли щороку ори й сій, коси й молоти,— хіба так розбагатієш? А чи не краще, приміром, мити золото у калюжі коло Псла? Або розрити могилу, в якій розбійник Гаркуша закопав три вози, три бочки й три корця червінців? А то — торгувати в селі водою: для цього викопати в леваді такого колодязя, щоб туди витекла вся вода з інших.

Медицинську справу порадив йому я. У дядька жив у коморі його далекий родич, не сповна розуму парубчак; дядько його потроху лікував,— побачите далі, як саме.

«Хіба я тебе не знаю, Йване? — сказав мені дядько.— За твої поради тебе б давно слід повісити, а я слухаю...»

«Як хочете, дядьку Хведоре, я б пристав у спілку».

«Діло якесь нове. Не знаєш, із чого почати...»

«Покладіться на мене, дядьку. Тільки щоб заробіток пополам. А люди вже напитували про таке діло. Ось і Нечипір Петренків який здоровий, а в голові — коники...»

«Кажеш — коники?»

«Так і скачуть, дядьку!»

«Йому ж на позицію йти!»

«Хвороба не розбирає, кому йти, а кому дома зоставатися...»

«Гляди, Йване, як обдуриш — я тебе на дні моря знайду!»

«Хіба мені, дядьку, заробити не хочеться? А ви хіба лікувати не вмієте? Отой, що у вас у клуні, вже одужує?»

«Та наче одужує».

«От бачите, дядьку. У вас талан до божевільних. В Америці такий талан мільйон коштує. От візьміть завтра й почніть».

Хата дядькова стояла в центрі. Отак Сидір кривий, отак баба Плискачка, а це вам криниця. За криницею — шовковиця й попів нужник. А отак трохи напрошки й дядьків самошедчий дім.

Другого дня стоїть дядько на воротах. У шпориші лежить підсвинок, до кілка прив'язаний. Я виліз крадькома на шовковицю, рву ягоди й дивлюся. Підходить Нечипір Петренко.

«Драстуйте, дядьку!»

«Драстуй, небоже!»

«Тут, дядьку, божевільних приймають?»

«Тут. А ти хто такий?»

«Я, дядьку, божевільний».

«А гроші на лікування приніс?»

«Іванові віддав».

«Ти смирний чи дикий?»

«Дикий, дядечку...»

«Ну, то ставай».

Нечипір став. Дядько Хведір — торох! у вухо його. Парубок — як і не стояв — упав на підсвинка й не ворухиться. Ого, міркую, передав куті меду. Підсвинок галасує на цілий куток — за Нечипора й за себе. Думаю, треба злазити з шовковиці, бо так недовго й друга загубити. Коли ж ні,— живий Нечипір. Підхопився на рівні ноги та й каже:

«Гаразд, дядьку, я стерплю! Хай же й другі спробують. А хто це вигадав, тому не жити!»

Дядько Хведір не став слухати.

«Говориш казна-що!»

Штовхнув бідного Нечипора до комори й повісив на двері колодку. Сам став на воротах і далі жде. Підходить ще один парубок. Грубенський такий парубок. Петро Гейкало.

«Доброго здоров'я!»

«Драстуй, парубче!»

«Івана, вашого небожа, не було?»

«Ще ні, а хіба що?»

«Не вам кажучи, де тут самошедчий дім?»

«У мене,— каже дядько,— а що — потребується?»

«Та післали люди до вас».

«Може, коники в голові скачуть?» — питає дядько Хведір. Знав, як до хворих говорити!

«Де там коники — ціла позиція, дядьку!»

«Смирним себе чуєш чи диким?»

«Вроді, немов смирний, дядьку, а характер гірше дикого. Як згадаю, що на війну йти...»

«Ну, то ставай...»

Петро Гейкало став. Дядько Хведір помаленьку так плює на руку. Парубок у голос: «За що?»

«Побачиш»,— відповідає дядько. Та й цього пацієнта — шелесь! у вухо. «Нехитра штука,— проказує дядько,— вдарити когось. Та в мене не проста бійка, а медицина!»

Петро мало не рачки поліз до комори, а дядько знову стоїть, чекає хворих. Коли ото дивиться — йдуть. Трое разом. Парубки як перемиті. Піджаки наопашки. Нові глибокі калоші на чоботях. Кучері виглядають з-під картузів. Лускають гарбузове насіння.

«Здорові були, хлопці».

Мовчать. Дають дядькові насіння. Гарбузового. Знову мовчать.

«Погода,— кажуть,— чи не на дощ часом?»

«Погода на медицину не грає»,— мовить дядько.

«Іван не навідувався?» — питають.

«Чого це всім той Іван знадобився?»

Мовчать.

«Багато вже у вас божевільних?»

«Бог дає потроху».

«А харч який?»

«Харч хазяйський, хлопці».

«То приймайте й нас. Ми — божевільні».

Ого, думаю, ці дадуть дядькові духопелу.

А дядькові що? Божевільні, то божевільні. Аби руку його витримали. Поставив їх у ряд. Торох! — крайнього. Той і п'ятами накрився. Двоє стоять, одеревіли. Дядько — до них. Парубки, не будь дурні,— до дядька. Та дядько діло знав. І другий парубок слідом за першим порив землю носом. Третій бачить, що непереливки, та — навколішки: «Ой, дядечку, голубчику, не бийте! Я не божевільний, я здоровий!» Дядькові — що? Коли здоровий — іди собі з богом.

Звернуло сонце на обіди. Ніхто більше не йде. Дядько од воріт ні на крок. А я з шовковиці ніяк не злізу — побачить. Парубки очуняли трохи від перших ліків, виламали двері з комори, вийшли до дядька.

«Дядьку Хведоре,— каже Нечипір,— хай краще ми в маршову роту на австрійський фронт підемо. Ви нас геть покалічите. Чи доб'є нас на фронті австріяк, чи ні, а ви, дядьку, таки небезпременно доб'єте...»

Дядько Хведір подивився на парубків, підморгнув та й пита:

«Дак ви, хлопці, не божевільні?»

«Не божевільні, не божевільні! — гукають парубки. — Ми, дядьку, дезертири, — од позицій думали сховатися. Казав Іван, що ви казенну бомагу маєте на звільнення!»

Дядько мій — руки в боки:

«А я думав, що ви з Іваном у спілці. От шкода — був би вас не так дуже лікував!»

Парубки пішли шукати мене по всьому селі, а я сидів на шовковиці до вечора. Аж увечері я наважився пройти до монопольки — купити горілки на всі гроші, які я одержав од хлопців на лікування. Та хіба все розкажеш?..

Гармошка награла якоїсь польки, хлипнула кілька разів басами, повела задержуватої «горлиці», перейшла на «журавля», скінчила «метелицею».

— Розповісти вам, як я навчився грати? Було мені роки з цим інструментом. Аж не віриться. Це гармошка не проста, — вона в мене приворожена. Од того ж Нечипора Петренка зосталася. Було ото піду на вечорниці або на досвітки. Інші до дівчат лицяються, а мене од Нечипора волом не відтягнеш... От грав, шеймин син! Він грає, а мені кортить так, що пішки до Америки побіг би. Сяка-така напасть, а спати не дасть. Нечипір гляне на мене, та ще й докладе: «Не сподівайся з жука меду їсти. Хіба в тебе руки до інструмента? Ти мені всі клапани пороздушуеш. Купи собі свою гармонію да й души». А в мене грошей, як у жаби пір'я!

Мусив іти до ворожки. «Так і так, бабо Параско, приворожіть до мене гармошку». Баба була добра, — давай ворожити, аж хата гуде. Коли б я не знав, що вона ворожить, — я б подумав, що баба сказала. Мовчу, хай ворожить, аби діло було. Дала жменю сміття — на перехресті закопати. Наговорену пучку солі — на гармошку посипати. А тоді вкрати четверо яєць з-під чорної курки. А тоді — чорного півня. А тоді — вночі під греблю. Півень як заспіває — одразу кинути четверо яєць на чотири сторони світу. Чорти тоді на шабаш їздять. «Тільки вони виїдуть на греблю — розведи гармошку й грай. Так і Нечипір вивчився...»

Дак ото — хоч вірте, хоч не вірте. Я й сміття на перехресті закопав. Я й гармошку посолив. Я й четверо яєць з-під чорної курки вкрав. Що я того чорного півня пополовив! Аж мати розсердилась. «Чи ти, парубче, не здурів часом?» — «Мовчіть, — кажу, — мамо, я ворожу».

Позичив я потихеньку Нечипорову гармошку, йду. Ніч, як у погребі. Насилу до греблі дійшов. Півень виривається, клює руки. Сів під греблею, зубами клацаю. Вже мені й грати розхотілося. Думаю, як візьмуться коло мене чорти — пропаду ні за цапову душу, — тоді заграю — догори очима, до землі плечима. Коли це півень — як кукурікне! Свят-свят-свят, зараз чорти пертяться. Кинув четверо яєць з-під чорної курки. Куди кинув — туди кинув. Одне в руці роздушилося. Господи, рятуй мою душу!

Чую — гуркотить. Наче добрим хургоном хто їде. А гребелька благоденська. Як понасідало там тої чортівні на хургон — ще греблю завалять. Пом'яни, господи, царя Давида! Гуркотить дужче. Близьче. Чорти наче на пожар летять. Близьче. Близьче. Ось уже й коло греблі. Я тоді перехрестився та як шарпону гармошку на всі клапани. На повний звук!

А то їхала, не вам кажучи, міліція. Коні злякалися моєї музики — та з греблі. Добре — хоч невисоко падати було. Я — ходу! Перелякався на смерть. Біжу — скільки духу. Гармошка розтяглася, б'є мене по ногах. Хочу її підхопити, а вона ще й голос подає. Міліція за берданки. Смалить по чім попало. А я тікаю, а я тікаю! Отак і навчився грати. Та хіба все розкажеш?

Мій генерал таки дізнався.

— Ану, читай, що ти там нашкрывав.

Холодним, дерев'яним язиком я прочитав.

— Нічогенько, — сказав генерал, — брешеш добре.

Я дозволив собі несміливо глянути.

— За таку літературу, — продовжував генерал, — скільки там полагається? Десять років чи штрафна рота?

Я похилив голову й мовчав.

— Та як же ти смів, лейтенант?! Вищого свого начальника — в герої літературного процесу? Гвардії генерал-майор розповідає анекдоти! Ай-я-яй!

— Дозвольте доповісти, товариш гвардії генерал-майор. Ви тут спочатку провадите розбір операції, даєте вказівки, а вже потім...

— Замовчи! Отак живеш-живеш, ходиш з хлопцями на прорив... Співаєш у вільний час. Часом смієшся, часом плачеш, ніколи поспати, ніколи шмат хліба з'їсти. А хтось збоку тебе — хоп! На папір. Непоголеного, заспаного, з охриплим голосом, з порожньою головою, —

шутка сказати, на папір! А може, я не хочу на папір?! Яке ти маєш право займати мого Нечипора Петренка, га? Під суд!!

— Можна взяти інше прізвище, товариш гвардії генерал-майор.

— Не говори. Яке інше прізвище?

— Можна Іваненка, товариш гвардії генерал-майор.

— Замовчи! При чому тут Іваненко, коли був Петренко?

— Я думав...

— Індик собі думав, та здох. Скажи, лейтенант, не вже отака безжальна література, що бере тебе, описує, дозволу не питає? Така?

— Не знаю, товариш гвардії генерал-майор.

— А ти знай! Література — свята річ! І ќоли тобі, дурневі, трохи крихіт перепало з її столу, — цілуй крихти! Зрозумів? Повтори!

— Наказано цілувати крихти з столу літератури, товариш гвардії генерал-майор!

— Мовчи. І дуже тебе прошу, чортів перошкрябе, напиши ти поему про танковий бій... Напишеш? Щоб люди прочитали й побачили. Мовляв, ось які вони — танкісти... Ось які вони — голубчики наші дорогі. А як схалтуриш, — от тобі хрест святий, пошкодуєш, що народився на світ! Все.

22.IV.1943

КИЇВСЬКІ ОПОВІДАННЯ

МІСТО ЗА ДРОТОМ

Важко уявити, що ціле місто було за колючим дротом. Адже від дня його визволення минуло п'ять років, воно повне гомінкого й працьовитого люду, відбудоване, зелене й веселе. А ще важче розповісти з історичною точністю й датами деталі тодішнього київського життя. Я не все бачив і багато чого не знаю, про те дадуть свідчення інші товариші. І коли ви потім зіставите стенограми, додасте зведення, листівки, нелегальні газети, звіти конспіративних груп, звіти підпільного райкому,— то й тоді не все стане на своє місце. Бо скільки відважних синів міста гинуло, виконуючи завдання, і не мало змоги звітувати. Скільки ще не взято на облік самостійних груп, які боролися з окупантами, але не знали, як зв'язатися з іншими підпільниками. Тому записуйте, товаришу науковий працівник, все підряд; чим більше запишете, тим ширша картина постане. Одна стенограма поправить іншу, факти матимуть наукову точність, коли на них поглянете очима кількох свідків.

Підпілля в Києві заслуговує на спеціальну наукову роботу. І вона, безперечно, з'явиться, не дурно ж така поважна установа, як ваша, береться до стенографування розповідей всіх людей, які хоч чимось можуть прислужитися справі. Ви мені дали прочитати ті аркушки, де школяр-піонер змальовує, як він ховав два полкових прапори, про що думав та як боявся, що не доживе до визволення Києва. Він дожив, прапори передав, був нагороджений орденом. Чи розповідав же вам хто історію двох дітей, які мешкали в руїнах Хрещатика, не скорялися німцям? Гаразд, іншим разом нагадайте про це. Я спробую відновити, як воно було. Історичні факти треба зберігати. А наші залізничники перед вами ще не свідчили? О, вони чи не найбільш од усіх зробили! У них був підпільний райком партії... Пробачте, це я

втручаюся в те, що ви й без мене знаєте й що ви чули од дійових осіб безпосередньо...

Прізвище моє, ім'я й по батькові ви записали. Походжу з робітничої родини, сам робітник теж, повернувся після визволення Києва на старе місце праці — на завод «Більшовик», де й тато мій тридцять років одробив, двоє дядьків працювало, декілька двоюрідних братів, одна тітка й інші родичі. Завод «Більшовик» вважається в нашій родині за справу сімейну й глибоко особисту.

Я народився того саме року, коли з Києва було виштовхано пілсудчиків, які захопили місто і мріяли його втримати, — рік народження 1920. Тієї ж осені відбувся штурм Перекопу, де загинув дядько Зіновій, на честь якого мене й названо. Батько служив у громадянську війну на бронепоезді «Червоний месник» в ремонтній бригаді, але не лише ремонтував пошкоджені колії, латав дірки на панцирі, а й стріляв часом із гармати. Може, пам'ятаєте, як горів семиповерховий власний будинок голови Центральної ради Грушевського на Паньківській вулиці? Це мій тато взяв його на мушку чи на панораму, поскільки справа торкалася гармати. Бронепоезд «Червоний месник» прорвався з-за Дніпра, а в місті ще хазяйнувала буржуазія. Перед тим як захопити вокзал, зупинилися ото на вантажній станції, оглянулися на всі боки, батько власною рукою заклав снаряда, поплював на щастя й показав наводчикові пальцем на будинок під горою: «Викурюй Чорномора-Грушевського! Нехай в Центральній раді ночує! Вогонь!»

На день мого народження Київ був чистий, як скельце, всіх отих директорій, грушевських та петлюр вітром революції вимело геть — кого до Румунії, кого в Польщу, а кого й ще далі. Батько демобілізувався з «Червоного месника» й повернувся на завод. Розповідав потім, як робили ото запальнички, майстрували бідони на молоко й гас, клопоталися не державною справою, а власними шлунками, за що потім не раз червоніли. Пам'ятаєте, в «Історії ВКП(б)» так просто й сказано: «Робітники змушені були займатися кустарництвом, виробленням запальничок, мішечництвом».

Але про ті часи нехай розповість хтось старіший, хто бачив, бо я тоді ще не міг бачити, мені треба було рости, спинатися на ноги, вчитися говорити, міняти сорочечку та штанці, набувати молочних зубів, потім — справжніх

ї, нарешті, досягнути себе в школі, на парті, коли я вперше вирізав на дошці своє прізвище й дістав належну за те кару.

У перших роках дитинства найяскравіше, що відбилося в моїй свідомості, був день похорону Володимира Ілліча Леніна. Мені тоді не було ще й чотирьох років, але я пам'ятаю все до дрібниць. Страшний мороз і морозяну млу. Людей на вулицях. Тато мій ніс мене на руках. Страшними голосами гули всі заводські й паровозні гудки, тужачи за Іллічем... У тата на щоці мерзла сльоза, я її витирав рукавичкою, а вона примерзала до рукавички...

В школі я вчився добре, але душею однаково був на заводі, де батько вже й верстата мені сватав, дарма, що я цеховий поріг насилу ще перелазив. Так воно велося з давніх часів, і тато не вбачав кращої кар'єри для мене, як рідний «Більшовик». На ньому ні про які запальнички давно вже й мови не було. Про бідони тільки жартома говорилося. Ішла від нас продукція, якої вимагало народне господарство, індустріалізація країни. Зростає цехи, устатковувалися, мужніли люди разом з країною, виконання п'ятирічок стояло у нас на належному рівні.

Одна згадка шкільних років пов'язується у мене зі страшною звісткою про злочинське вбивство улюбленця народу — Кірова. Я був підлітком, сприймав усе безпосередньо; повну вагу того, що трапилось, я збагнув пізніше, — справді ж, мені було лише чотирнадцять років. Ми в школі, пам'ятаю, були приголомшені несподіваною вістю. Як, думали ми, невже ще є вороги, хіба їх не всіх знищила революція? Ми закохалися в образ Сергія Миронича, намагалися одягатися так, як він одягався, вивчали уривки з його останньої промови, схожої на поезію. І ми, піонери класу, постановили носити жалобу на лівій руці. Клятва ім'ям Кірова вважалася у нас найбільш відповідальною, і ненависть до вбивць переповнювала наші серця. Скільки разів ми збиралися по затишних кутках для розробки планів боротьби з ворогами! Ми хотіли допомогти державі, ми вчилися бути пильними, ми були кіровцями.

Юнацтво моє проходило щасливо, і мені здавалося, що ніяких труднощів на моєму життєвому шляху не буде. Я зацікавився спортом, як і кожний хлопець на моєму місці, але таланти виявив пізніше, коли працював уже

на заводі. І ось як це вийшло. На родинній нараді було вирішено, що я мушу вчитися, дійти до інженера, а то й ще вище. Нехай хоч один із нашого роду з'явиться на «Більшовик» людиною науки, а то всі слюсарі та збиральники, та змінні майстри,— до яких це пір? Мама навіть годувала мене окремо,— щоб мозок краще сприймав науку. Таке життя, проте, тривало недовго, я встиг довчитися до восьмого класу, коли несподівано помер батько, залишивши на маму і на мене трьох малюків.

Знову зійшлася родинна конференція, прийшов дядько, брат у перших і вирішили ми, що наука в ліс не втече, треба мені йти на «Більшовик», набувати професії, щоб мама з малими жили на мій заробіток. А там можна буде пройти вечірні курси без відриву од виробництва, зарахуватися заочником, була б тільки охота. Допомогли мені на заводі, не потаюсь, бо спочатку таки прийшлося важкувато. Потім потроху-троху й вивчився працювати — там такі штучки різьбив на верстаті, що хоч на виставку. Став заробляти не гірше од покійного батька, зробив невеличке технічне удосконалення й заходився працювати одразу коло декількох верстатів. Зробили мене бригадиром,— як собі не кажіть, а в нашому робітничому роду руки добряче почувають механіку.

Якось одному хлопцеві з сусіднього прольоту здалося, що я звернув увагу на його дівчину, він вирішив зо мною, як то кажуть, порахуватися. А я боявся подумати про це, не то що звертати увагу, такий ще був сисунець, і так нас вдома виховано. Підстеріг він мене в темному місці й дав по шиї. Замість того щоб одважити здачі, я пустився навтьоки. Він — за мною. Я ще припустив. Він натискає. Але наздогнати не може,— я летів, як на крилах. За цієї біганини й зникли: у нього злість, у мене — переляк. «Зінько,— гукнув він,— ну тебе к бісу, почекай!» Я зупинився. «Знаєш що,— сказав переслідувач,— я тебе, рисака, виставлю на крос! Такі ноги дурно пропадають!»

Ось після чого я й став правим крайнім заводської футбольної команди. Робили спроби пристосувати мене спеціально для бігу, та я виявився бездарою: мені лінки було бігати без поважного приводу. Таким чином я одразу пішов угору. З одного боку — бригадир молоді, передовик соцзмагання, що виконував цеховий план і давав товаришам високий заробіток, пошану на урочи-

стих зборах. З другого боку — футбольний мастак, яким пишалася ціла Шулявка, юрми хлопчаків-болільників ходили слідом. Казали знавці, що з мене вийшов би гравець хоч і в Москву; сам почував, що варто було мені вибігти на поле, як під поглядами глядачів стаю не схожим сам на себе: меткий, сміливий, холонокровний і швидкий, мов спринтер.

Самі розумієте, що з такими якостями я потрапив до збірної міста. Ми тренувалися з усіх сил і мали відповідально виступити на відкритті новозбудованого стадіону 22 червня 1941 року. Ось коли доля вперше підставила мені ногу. Змагання, звичайно, не відбулося, я пішов добровольцем до народного ополчення, щоб зупинити гітлерівців, які поспішали до Києва. Ми рушили на Житомир, але спинилися під Коростишевом, де й потрапили в війну. Багато там полягло товаришів, я побачив, скільки ворогів перемелює наша армія, нищить їхні танки, збиває літаки, помалу відходить, не даючись німцєві, не втрачаючи духу, виграючи час.

Відходили до самого Києва. Тут, у Голосіївському лісі, у нас відбувся завзятий бій з есєсівською частиною; на другий день бою мене було поранено й перевезено трамваем на Шулявку, до мами. Це я сам так вирішив, щоб обов'язково додому, бо я не думав, що госпіталь встигне евакуюватися, не хотів потрапляти до полону в моєму стані. На найгірший випадок нехай краще я буду вдома, думав я, а там і наші повернуться з-за Дніпра. Госпіталь таки вибрався з Києва, а я залишився на домашньому утриманні. Мама перев'язувала мене сама, ходила ще старенька фершалка, хлопчаки з цілого кварталу носили харчі. Невдовзі я одужав. Але місто вже було під німцем. Закопавши в погребі документи, я мусив піти шукати роботу, щоб мама з малими не голодували.

На «Більшовику» німці готувалися ремонтувати військові машини. Правда, все обладнання було вивезено на схід, дещо висаджено в повітря й виведено з ладу, та для ремонтних робіт не багато й треба було, знайшлися б тільки роботящі руки,— я обійшов свій рідний завод десятою вулицею, простуючи до хлібозаводу. Там із мене поглузували, що лізу без протекції, хлібозавод вважався недосяжним щастям у голодному місті. І я б пішов сумний додому, коли б не стрів знайомого,— це

був гравець із збірної міста. Він заскочив до директора, який виявився футбольним болільником, і я миттю опинився там, де пекли хліб.

Крім нас двох, на хлібозавод прийшли інші три члени команди, а взимку ми дізналися, що в місті збереглося ще двоє гравців збірної; якимось воно так трапилось, що ми посподобалися до купи й відновили команду, сподіваючись дожити до кращого майбутнього. До семи корінних гравців припасувалося четверо нових із запасних, часом по секрету ми ганяли м'яча. Були великі сумніви щодо вчасності футболу, дехто заперечував, проте незабаром все з'ясувалося. Підпільна партійна організація повідомила, що розраховує на нашу допомогу, схвалює організацію команди, якою можна замаскувати деякі додаткові дії на користь підпілля.

Бо й справді, місто багато перестраждало вже за перших місяців фашистської окупації, люди були приголомшені й голодні, на порядок денний ставало питання об'єднання, моральної підтримки, гуртування сил навколо партійних законспірованих центрів для підпільної боротьби. У всіх закарбувалися в свідомості пожежі й вибухи, які спустошили центр міста, масові розстріли, Бабин Яр, похід радянських військовополонених — босих і закритавлених — на мученицьку смерть до Сирецького й інших таборів. Коли ж підпільники подадуть голос, — все стане на належне місце, накресляться організовані дії, залякування гітлерівців підуть на марне.

Чесно кажучи, протягом першої зими ми, одинадцять футболістів, були такі розгублені, не знали, з чого розпочинати, харчувалися самі й підгодовували за рахунок хлібозаводу багатьох транзитних товаришів. Бачите-бо, тоді під зовнішнім під'яремним животінням у нас, у Києві, зароджувалося друге, потаємне життя, — городяни ховали по будинках поранених і хворих, які повтікали з таборів, лікували їх, перепроваджували до безпечних місць, постачали підробленими документами. Втікачів із вербувального пункту на Львівській вулиці, які не бажали їхати до фашистської каторги, теж приймало місто до свого другого життя; люди тулилися одне до одного, об'єднані живою ненавистю до окупанта. Гітлерівських посіпак викривали й обрізали їм шляхи до потаємного життя міста. Перша зима в Києві проходила, коли можна так висловитися, у ствердженні всіма засобами того факту, що наші повернуться, треба триматися самим і

підбадьорювати інших. Ми перевіряли свої вчинки й поведінку за нормами й законами радянськими, друге життя в місті набувало ваги, домінувало над першим.

Не знаю, чи досить зрозуміло я розповідаю, бо зовні це виглядало так. Гітлерівський який-небудь шеф міг вийти раненько на вулицю від «паненки», у якої ночував, поглянути презирливо на порожні вулиці, обсіпані негустою памороззю, і подумати — ось, мовляв, який я всемогутній, усе під моєю рукою, кволі слов'янські душі з трепетом підкорилися німецькій надлюдині. Ось, мовляв, я йду їхнім найстарішим містом, і воно покірне мені, і лише чоботи, і здмухує пушинку з мундира. Але він, дурень, уяви не мав, чим насправді жив Київ. Звичайно, йому лизали чоботи і здмухували пушинку, — це робили його ж холуї, привезені окупантом в обозі, розшукані на європейських смітниках. Друге життя міста існувало незалежно від дурня гітлерівця.

Наприклад, уявіть собі, стоїть будинок, — занедбаний, обдертий, в кожному вікні труба, йде дим із труб, гітлерівець крокує поруч, як гусак, самозадоволено посміхаючись, зневажаючи все навкруги. А в будинку, в приміщенні кочегарки, обладнано госпіталь на декілька койок. Там одужують люди, видерті з пазурів смерті, ті, що проскочили облави, виповзли з таборів, повтікали від гестапо. Це — осередок другого життя міста. Ось німець наближається до руїни й переходить на інший бік вулиці, — він не любить, коли з голої обгорілої стіни падає на нього невідомо з якої причини цегла. Штовхає тачку людина в лахмітті. Звідки йому знати, що це не двірник і не тачечник? Що це звістка від таємничого товариша О. рухається з лісів ось уже через п'яту передавочну інстанцію до адресата в місті? З охотою козиряє тому ж самому дурню-гітлерівцеві сільський поліцай у синій німецькій формі. Хто підкаже загарбникові, що цей удаваний поліцай виконує спеціальне доручення, внаслідок чого на певному залізничному перегоні зупиниться в призначений час рух німецьких поїздів?

Вже на літо, яке настало після першої в Києві гітлерівської зими, наші підпільники цілком налагодили друге життя позад німецького фасаду. Чим люди жили? Важко сказати двома словами. Матеріально — як птахи піднебесні: день неголодний — от і гаразд, про завтрашню їжу думатиму завтра. Тяжкий камінь ліг на душі дітей. Мало того, що вони не вчилися, — їм довелося ста-

вати до торгівлі. Батькам та старшим родичам небезпечно було надовго з'являтися на вулиці. Вони ризикували потрапити в облаву, опинитися в концтаборі, поїхати на каторгу до Німеччини, в кращому випадку — повернутися з торгівлі додому без грошей і товару. Діти були верткі, рухливі, не боялись облав. Торгували вони домашніми виробами: саморобними сірниками, тютюном, насінням, просяним хлібом.

Наїхало повно німкенів, які поставали на службу до залізничного управління на вулиці Лисенка, почали прибувати отарами гітлерівські дармоїди з усіма своїми родинами. Вони оселилися по приміських санаторіях та колишніх будинках відпочинку, жерли, розважалися й відпочивали від повітряних нальотів на їхні міста. Цю приїжджу банду треба було обслуговувати — відкрилися театрики й кіно. Військові оркестри без угаву грали різні голосні марші. На тлі зруйнованого й понівеченого фашистами Києва це виглядало просто страшно.

Чим ми жили морально? Лише сподіванками на те, що загарбникам буде капут. Щоранку базарами, вулицями, на потягах та дорогах котилися, як хвилі, підбадьорливі звістки. Вони перепурхували, як птахи, на велику відстань, вони ширилися по окупованій території зі швидкістю радіо, проходили крізь стіни й замкнені двері, потрапляли до кожного вуха, крім зрадницьких. Та що там таїти, — різні фольксдойчі теж чули й жахалися, бігли повідомити шефа про страшні для них новини. Шеф пригощав їх ляпасами за паніку, але сам теж лякався й гарячково надсилав до райху посилку за посилкою.

Я не знав підпільних справ, нас тримали осторонь від них. Нас використовували як провідників, коли треба було когось таємно вивести з міста або ж привести. Ми постачали підпілля борошном та хлібом. Організовували невеличке футбольне змагання, коли треба було зібрати городян, щоб роздати їм листівки чи зведення Інформбюро. Ремонтували і навіть монтували приймачі — серед нас були знавці й цієї справи. На жаль, капітан футбольної команди, через якого йшов зв'язок, загинув, і деякі подробиці досі не з'ясовано. На випадок наближення до Києва лінії фронту ми розраховували виступити як група автоматників у ворожому тилу.

Не можу втриматися, щоб не розповісти для вашої стенограми одного інтересного факту. Справа була

така. Підпільний райком партії влаштував конспіративне засідання. Наш капітан команди, як я вже казав, мав до них явку, де й одержував відповідні накази. На цей раз нас поставили охороняти засідання, щоб, бува, не підлізла яка-небудь наволоч і не застукала підпільників зненацька. Нам показано було будинок, де відбувалися збори, і ми розташувалися по одному, по двоє на підступах до того місця. Хто на горищі, хто в порожньому голубнику (голубів німці геть винищили), хто лазив з одного стовпа на другий, удаючи, що ремонтує зв'язок, а один наш зух, так би мовити, ухар, навіть вигадав собі причину стовбичити зверху на церкві. Справа відбувалася на околиці міста, на Печерську, коли знаєте. Засідання райкому провадилося серед білого дня для більшої несподіванки. Нашим завданням було підмічати все підозріле, що могло бути скероване проти підпільного керівництва, та вживати відповідних заходів. Повідомити, перепинити, затримати, дати бій, а коли треба, то й загинути, щоб ворог тільки через наші трупи міг підійти до будинку, де засідав райком.

До крайнощів, як то кажуть, не дійшло. Але коли ми побачили, що з заповітного будинку почали потроху розходитися люди,— звичайні, нічим не показні, такі, як от і ми з вами,— і було зрозуміло, що збори благополучно скінчилися, наші хлопці не одмовили собі в приемності побешкетувати з радощів і невикористаної енергії. Коли з того двору вийшов двірник і почав з відра поливати тротуар,— це був умовний знак, що можна остаточно кидати пости,— хлопці спіймали поліцая, який пасся поблизу, зав'язали йому очі й посадили на чийсь високі ворота, примусивши голосно кукурікати. Молоді були, так би мовити, і вітер у головах ще гуляв...

Друга зима у нас минула під знаком Сталінградської перемоги. Коли гітлерівці оголосили жалобу по армії Паулюса, Київ святкував, з'явилися листівки, вбито було коменданта. Близькою здалася нам перемога над ворогом. Цивільні фірми потихеньку виміталися на захід, есесівські катюги спустошували цілі села, каральні загони рушили на придушення лісових районів, угорський начальник міста знайшов у себе в спальні неприємний подарунок уповільненої дії. Настала рання весна, в нас розквітли надії, що до літа Київ буде вільний.

Та хто ж думав, що нас чекає ще останнє футбольне змагання? У дворикку хлібозаводу ми іноді ганяли м'я-

ча — так, щоб хоч не забути техніки, не розгубити спортивної форми. На заводі стояв над директором німецький шеф. Хтось повідомив його, що ми і є збірна команда міста. Після цього шеф іноді дивився на наші вправи, виказуючи знання спорту. Чорт же його відав, що він був свого часу циркачем і навіть влаштовував змагання атлетів!

На цей час до Києва прибула німецька команда футболістів, яка називала себе «збіркою Берліна». Хто там знає, ким вони насправді були, але фасон тримали високий, бундючились, мов індіки. Вони виступали в змаганнях з армійськими футболістами. Не скажу, що погано грали, але від легких перемог знахабніли, загубили стиль, якщо він у них колись був, тримали себе на полі нахабно й калічили противників. У змаганні з командою місцевого угорського гарнізону вони переламали одному угорцеві руку, другому розстрожили колінну чашечку, третьому пом'яли грудну клітку. Угорці на таке поводження трохи не зняли повстання, їх хутко забрали з Києва до Брянських лісів — проти партизанів. Ще в декількох змаганнях берлінці перекалічили чимало гравців, і їхньою грою перестали цікавитись, стадіон «Динамо» стояв порожній.

Раптом по місту з'являються оголошення про нове футбольне змагання. Я приходжу ранком на роботу й бачу просто на воротах цю афішу. Так, зрозуміло, знову грають берлінці. Кого ж це вони збираються калічити? «Збірку Києва»? Стривай-стривай, хто це за нас гратиме? Проте ледве я побачив розгублені обличчя товаришів, як зрозумів, що виступати доведеться нам самим. Проклятий шеф посватав нас на змагання. Берлінцям готувався тріумф, а нам — потрошені кістки й сухий рахунок м'ячів. Ми кинулись по лінії підпільного зв'язку, так і так, що накажете діяти, може, переходити на нелегальне становище? «А німців подужаєте?» — запитало підпілля. «Чому й ні? — відповів наш капітан. — Тільки вони не дадуть грати, коли помітять, що ми граємо на виграш!» — «А нам було б корисно зібрати повний стадіон киян», — зауважило підпілля. Справа ясна, — треба грати. Але як?

Ми розуміли, що гітлерівці переламають нам руки й ноги, коли рахунок буде менший п'яти м'ячів на їхню користь. За звичайну «нічию» розстріляють на місці, не виводячи з поля. А тут ще й шеф викликав нас до

контори й нудно товкмачив, яка нам, мовляв, випала честь і як ми повинні пишатися. Із його слів виходило, що бог німецького спорту обрав нас для доказу того, яка неповноцінна слов'янська психіка, що не вміє здобувати перемогу над представниками вищої раси. Бреши, подумали ми, нічого іншого тобі не лишається, хай буде що буде!

Тепер уявіть собі наш стан, коли ми побачили, що стадіон «Динамо» повний вщерть. Оце так так! Дивимось один на одного й прощаємося з життям.

От воно, наше останнє змагання. Весна. Травичка зелена. Деревя вже вкрилися-листям. Навкруги стадіону по горах зеленіє вільний милий світ. А нам треба грати. Судитиме не фашист-суддя, а цілий Київ. Скільки тут однодумців, організаторів другого, підпільного, життя міста, наших рідних і друзів? Чи розуміють наше самопочуття? Чи знають, що в нас на душі? У першу ж хвилину появи на полі сумнівів не лишилося: нас розуміли, вірили, підтримували.

Краще б вони не висловлювали так гаряче своїх почуттів. Овація й оплески глядачів котилися, як могутні хвилі. Берлінська команда, прийнявши зустріч на свій рахунок, присідала й кланялась, наче балетна трупа, одержуючи у відповідь на це голосний свист. Ми не віталися з німцями, бо не були рівноправними партнерами, а лише жертвами, одразу пішли на свою половину, яку показав нам суддя без усяких жеребків: нам у вічі било сонце. Ми були в червоних майках — нашій традиційній одежі, німці — в білих із свастикою. Подали м'яча. Берлінці чвалом пішли в атаку. Миттю у всіх нас промайнула думка, що ми не маємо права пропустити хоч би одного м'яча в свої ворота. Такі глядачі нам не подарують. У першому таймі зіб'ємо гітлерівців з пантелику. Німець налагодився вдарити по воротах. Наш воротар легко підскочив, піймав під самою штангою м'яча й знову подав його на гру. Ми заглибилися в оборону.

У першій половині гри наша команда не зробила жодного агресивного руху, тільки відбивалася, не сходячи з місць, показуючи надмірну напругу, дурячи німців. Ми грали мовчки, нервами відчуваючи, звідки чекати м'яча, яка йде комбінація, що пропонувати противнику. І ми били. Ніколи я не спостерігав таких ударів. М'яч літав через усе поле, і німці, як шакали, ганялися за

ним, мимоволі даючи нам можливість дихнути. Бо ж ми твердо стояли на своїй половині й не йшли до чужих воріт. Складалася дивна річ — наче не змагання іде, а тренування команд. Берлінці помічають нашу уявну розгубленість, знахабніли вкрай, навіть забули про власні ворота, залишивши їх напризволяще. Вони набігали на нас, штовхали, намагалися забити памороки, жбурнути собі під ноги, щоб топтати без перешкод. Але ми стояли, як сталева сітка, від якої м'ячі відлітали самі собою. Боже, як грав воротар! Здавалося, що він гумовий і може заповнити собою кожен сантиметр воріт. І надійшла хвилина, коли трапилось оте «раптом». Раптом м'яч, відбитий нашим захистом, дивно проплив у повітрі через усе поле, один німець його не дістав, другий підставив голову й промазав, воротар з переляку посковзнувся й упав,— м'яч ліг на траву і потихеньку, наче в сні, закотився в берлінські ворота. Одразу ж пролунав свисток судді,— кінець першої половини гри.

Нам здалося, що почався землетрус. Люди гукали, свистіли, підскакували, обіймалися. Воскресле почуття людської гідності, радість перемоги й радянської спортивної гордості раптом охопили нас, очі загорілися,— нехай буде, що буде, нехай розстріл, а на стадіоні наше зверху! Принаймні красиво проживемо останній день. І хіба місто не пишатиметься із своєї команди, коли вона здобуде таку перемогу хоч би й ціною життя?

Ми вибігли з поля до роздягальні, ні слова не сказавши один одному, добре знаючи, що далі діяти. Шеф хлібозаводу зустрів нас блідий, сказав, що це коштуватиме йому посади, й вимагав пояснити, що таке трапилось. «Не хвилюйтеся, пане шеф,— відповів капітан,— ми виправимо становище!» Але шеф не заспокоївся, доки не втовкмачив нам усім, скільки м'ячів ми повинні, коли хочемо жити, пропустити в другій половині гри у свої ворота. Наш воротар тільки мовчки потакував,— ми були згодні на все. Скільки завгодно м'ячів обіцяємо пропустити, тільки б не припинили змагання, дали дограти другу половину гри. Якось воно так вийшло, що ми не змовлялися, не радились і не розробляли планів — одночасно й раптово ми загорілися бажанням повної перемоги. Я певний, що ніхто не думав про смерть, думки всіх скерувалися в одну точку: перемогти. Тут, у Києві, ми повинні сказати своє слово, не турбуючись про наслідки для нас самих. Місто чекало від нас перемоги, і

наш обов'язок був дати її. Нас випустили знову на поле. Ми зайняли місця. Абсолютна тиша запала на стадіоні. Ми поглянули на капітана. Стисненою в кулак рукою із скерованим на землю великим пальцем капітан подавав нам старий бойовий сигнал. «Атака всією командою». Суддя дав свисток.

Безперечно, багато із тодішніх глядачів іще живі і зможуть розповісти, що то була за гра. На перших же хвилинах ми увігнали противнику другий м'яч і далі продовжували гру під безперервні овації глядачів. Берлінці розгубилися од раптової нашої активності, вони встигли вже звикнути до апатії. Потім кинулись нахабно калічити наших гравців. Ось вибув з поля півзахисник, нас лишилося десятеро. Ось оскаженілий німець, покриваний суддею, ударив нашого кулаком під ребра, суддя не штрафує, глядачі обурено свистять. Але раптом німець, який ударив нашого, хватається за голову й сходить з поля. Це так самі глядачі покарали нахабу: картечини з декількох рогаток подіяли безвідмовно. Після невеличкого замішання берлінці стали обережніші. Третій м'яч заскочив до їхніх воріт. Ми перевершили самих себе. Ніякої економії сил та руху, ніяких оглядань ні на що! Ми востаннє в житті змагалися у футбол. І ми перемогли.

Яка це була перемога! Друга половина гри ще не скінчилася, а берлінці сохли на шести — нуль і ніяк не могли розмочити рахунку. Суддя шпурнув свисток і побіг з поля. Глядачі божеволіли. Здавалося, що вони геть рознесуть стадіон, коли це репродуктори раптом оголосили наказ про негайне звільнення стадіону, загрожуючи викликати літак... Не знаю, що там відбувалося далі, бо нас швиденько оточили, зігнали з поля, запакували до темної без вікон машини. Ми були скалічені, майже непритомні й не звернули уваги на те, що опинилися в «душоубці». Проте шоферові, певно, не було наказу душити, бо машина довезла нас до Сирецького табору, розташованого неподалік від Бабиного Яру, і викинула в обійми таборової адміністрації.

Хто нюхав, що таке фашистський концтабір, той мене зрозуміє, а кому не доводилось, той може дякувати долі і вважати себе щасливою людиною. На ганьбу «збірної Берліна» треба зазначити, що вони приїздили на військовій машині помилуватися з того, як ми насолоджуємося перемогою. Вони чекали, що їхні футбольні

противники проситимуть заступництва або хоч їжі. Ми з останніх сил примусили себе стати в ряд і вигукнули хором у їхні товстелезні пики:

— Зекс—нуль! Зекс—нуль! Зекс—нуль!

Скажу вам, що найтяжчими для мене хвилинами бували ті, коли тихого вечора з боку Києва долітала ледве чутна музика. Не знаю, як кому, а мені вона так стискала серце, що важко було дихати. Відзвуки маршу, долетівши до табору, вибивали людину з рівноваги апатії. На її занімілому обличчі з'являлася щілина, минуле життя з його спогадами било в мозок, людина починала тремтіти, немов у лихоманці. Або ж, коли над табором пролітав птах,— заздри́в йому, вільному. Саме в таборі я збагнув стан дичини, яку переслідує мисливець,— всіх отих крижнів, зайчуків,— і дав собі слово ніколи на них не скеровувати рушниці. Це була смішна обіцянка, бо надії на майбутнє руйнувалися щодня. Лежиш було коло самого дроту і намагаєшся непомітно вирвати жменю трави, щоб поїсти, і чекаєш щомиті пострілу з вишки,— повірте, не брехатимеш самому собі — живіть спокійно, живі істоти природи, ніколи я вас не зачеплю!

Ми просиділи в таборі кілька місяців, чекаючи розстрілу. Перші дні дуже нервували, доводилося заспокоювати себе, щоб езекуція не застукала зненацька; отінені крилом нашої невеличкої перемоги, ми не хотіли піти з життя жалюгідними боягузами. Ні, ми повинні були вмерти достойно й красиво, щоб, як належить радянським спортсменам, залишити життєвий стадіон. Ніхто по нас не з'являвся, нас ігнорували, часом посилали на роботу, морили голодом, як і решту ув'язнених. Налагодились деякі зв'язки, історія футбольного змагання стала відома, ув'язнені оточили нас зворушливою увагою, як коханих дітей у родині.

Тим часом фронт підійшов до Дніпра, табір не збиралися нікуди перепроводжувати, нас чекав розстріл і спалення. Задніпряння грімла гарматами, навіть до нас докочувався ночами їхній голос. Нас охопила лихоманка. Не може ж бути, щоб не існувало способу зостатися живим, коли знаєш, що тебе чекає і є час підготуватися. Ми знову й знову гарячково згадували всі відомі в світі випадки втечі. Треба було враховувати німецьку психологію,— педантична й трафаретна, вона виключала чимало форм порятунку. Не могло бути й мови про

безпосередню втечу — в прямому розумінні цього поняття: нас оточували вдень і вночі автоматники, біля воріт чергувало двоє мотоциклістів із легкими кулеметами на кермах.

Як тікати? Зосталися лічені дні, коли не години. Вже трьох ув'язнених застрелив майстер поліції Цопкоф, старший по табору. Застрелив на наших очах, причепившись до їхнього кволого вигляду й повільної ходи. Те саме чекало й на кожного з нас, щось надто часто Цопкоф тримав руку на револьвері, часом і не ховав його до кобури, а просто запихав за пояс. Щораз нахабніше іржав придуркуватий помічник майстра поліції, спеціаліст у справі масових розстрілів, ляскав нас по плечах, сходяв собачою слиною. Нарешті ми придумали: за найкращу втечу треба визнати ту, за якої не треба рушати з місця. Тільки таким чином можна перехитрувати Цопкофа. Втрачати нам не було чого.

Початкову ідею подав старий із довгою сивою бородою, який ледве пересував ноги, розпухлі, мов колоди, одначе мріяв про життя інтенсивніше за інших. Шляхом тривалого й терплячого розвідування він з'ясував, що на території табору проходила схована каналізаційна труба, власне, ізольований шматок її, і на певному місці мав бути під сміттям і землею відповідний люк. Ми перевірили ці дані, все підтвердилося, план вимагав додаткової розробки. Особливих труднощів така розробка не завдала, але хвилювань викликала чимало, бо в трубу могло сховатися не більше десяти ув'язнених. Їм довелося б там лежати невідомо скільки часу, доки гітлерівці звільнять територію табору. Це залежало від термінів наступу Червоної Армії. Отже, треба було врахувати з настрою Цопкофа, як швидко наближається наше військо. Пересидіти в трубі день-два не штука, а коли справа затягнеться на тиждень-два?

На превелике наше щастя, про нас турбувалися на волі. У просяній хлібині, привезеній до табору, знайшлася записка з молитвою од голодної смерті. Це був знак, що на записку треба подіяти певною, відомою всім, рідиною аміачного складу, і коли це зробили, то прочитали другий текст, який містив інструкцію про втечу. В ній говорилося, що за кілометр від табору у певному місці нас чекатимуть на протязі трьох діб після того, як над територією єврейського кладовища з'являться вночі три зелених ракети. Все набуло певності, ми навіть по-

веселішали, майстер Цопкоф не знав, що й думати, і про всякий випадок застрелив ще двох.

Найдужче переживав старий, що подав думку про каналізаційну трубу,— він не витяг жеребка й не потрапив до десятюх, які лишалися,— отже втратив усі надії. Ми були цілком готові, все визначили точно, і тоді наш спостерігач помітив три зелених ракети. Вночі десятеро виповзло з барака й сховалися в трубі. Одинадцятий з'явився до люку пізніше й добре замаскував його. Вранці лежав негустий туман, який скочувався в низини, снувався поміж дерев, клубочив, мов дим. Ми вийшли з воріт табору — нас вели, певно, до місця розстрілу,— безперервно юрблячись і порушуючи лави, щоб Цопкоф не помітив відсутності десятюх товаришів, які лежали в трубі. Одразу ж за ворітьми ми всі разом пустилися врозтіч.

Розрахунок був такий: по-перше, Цопкоф і не подумає нікого шукати в таборі, бо сам бачив, як усі звідти вийшли. По-друге, ми заздалегідь накреслили кому куди бігти, щоб скористатися з моменту розгубленості німців. Групу для зустрічі з підпільниками на умовленому місці також було визначено наперед. Отже, ми гадали, що хто-небудь та врятується — за рахунок тих, яким не пощастить. Ну, нехай половина загине, але ж не всі!

Проте автоматники поклали добрих три чверті втікачів, а решта з превеликими труднощами зібралась потім у місті,— мало, дуже мало. Ті, що поховалися в трубі, просиділи там близько двох тижнів, доки їх урятували за нашими вказівками червоноармійці — спухлих і непритомних від голоду.

Я біг, вкладаючи всю душу, немов змагаючись на рекорд. Часом я падав і повз через рови, роблячи це з якогось натхнення, чи що, потім петлював і мчав через городи, яри, кущі, кладовище. Над головою свистіли кулі, гуркіт мотоциклів лунав то збоку, то попереду, я біг, пірнаючи в туман, я повторював і повторював чомусь пошепки славетні чапаєвські останні слова: «Врешь, не убьешь! Врешь, не убьешь!»

На умовленому місці стояла вантажна машина, і перше, що мені впало у вічі, була німецька форма на людях. Від несподіванки я впав, мов підстрелений, і затаївся на місці, щомиті чекаючи пострілу в потилицю. Хтось до мене підійшов. «Ви живі? — запитав голос.— Давайте за мною, не дивуйтеся, ставайте докупи...» Я підвів

голову, — есесівець у чорному мундирі підганяв мене, допомагав підвестися з землі. Не встиг я розтанути серед групи брудних та пошматованих людей, не встигли мені накинути на плечі подерту німецьку шинель, як зовсім поруч зупинився мотоцикліст і, перемовившись кількома словами з есесівцем, весело козирнув і помчав геть.

Я поглянув навкруги себе. Які це були обличчя! Розмальовані всіма барвами веселки, із почепленими бородами й вусами, із закривавленими пов'язками, вони щось говорили, і я раптом збагнув, що це моя рідна мова. Обіч стояв на масивній тринозі апарат для кінознімання, біля нього хлопчина в комбінезоні, береті й чоботях. У мене закрутилась голова; друзі, пам'ятаю, висадили мене на машину. Очуняв я досить швидко, машина вже рухалась, я лежав у кузові, наді мною стояли загризовані люди й пливли низькі хмари, поруч сиділо двоє моїх співтабірників. Вся несподіванка полягала в тому, що підпільники організували удаване кінознімання, щоб ближче підібратися до табору. Ця неймовірна вигадка настільки ошелешила німецькі голови, що вони сліпо всьому повірили...

Прийшла наша армія.

Я одразу ж рушив до руїн рідного «Більшовика», заходився відбудовувати. Ви бачили, який він красивий сьогодні? Футбол люблю й зараз, але перейшов уже з гравців до класу болільників. Без них ніхто не мислить серйозного спорту. Тепер на привітних вулицях Києва вирує і розквітає нове життя. А як же гордо змагався він з окупантами! І велике діло робите ви, товаришу представник науки, що продовжуєте збирати наші свідчення про це, — один менше знає, другий — більше, один активно діяв, а другий лише допомагав. Зібравши все докупи, ви встановите правду, і вона буде яскрава й сліпуча, як те сонце Радянської влади, під промінням якого усі ми зросли.

КИЇВСЬКА СОНАТА

Покоління киян і приїжджих уявлення не матимуть про те, що відбувалося тут влітку року 1943, коли гітлерівці вигнали всіх мешканців з міста, а центральну частину оголосили воєнною зоною і розстрілюва-

ли на місці кожну зустрінуту живу душу. Мені розповів про це парубок-інвалід, у якого в будці я пив газовану воду з кизилловим сиропом. У нього була за німців головна явка по Києву для підпільників і партизанів, він знав багато більше, ніж розповідав. Ті малі кияни, які гасають на роликівих самокатах київськими вулицями, нехай замисляться і покладуть до серця імена двох своїх товаришів, яким було разом не більше, як півтора десятка років. До речі, ця історія має щасливе закінчення, на що ніхто не міг сподіватися в такому чортячому пеклі, яким був наш Київ за фашистської навали.

Одного хлопця звали на честь Дзержинського — Фелікс, він був старший, йому пішов десятий рік. Другого, шестирічного, звали Волею — на честь Володимира Ілліча Леніна. Батьки їхні разом служили офіцерами на кордоні за Львовом, а матері жили в Києві. Хлопці довгий час навіть не знали один одного. Їхні мами зустрічалися у військовому магазині і подружилися. Так трапилося, що мама Фелікса поїхала до свого чоловіка саме перед початком війни, і її застукала там війна. Феліксова мама була свідком того, як одною бомбою було вбито батьків Фелікса і Волі. Вона повернулася до Києва хвора й зовсім сива, у неї трусилася голова, підгиналися ноги, вона часто втрачала притомність, і її відвезли до лікарні. Фелікс ходив з Волиною мамою туди на побачення, але їм сказали, що їхня хвора вмерла позаминулої ночі. Так і трапилося, що Фелікс узяв постіль, деякі речі, мамину вівчарку Цяцю, оселився у Волиної мами, і вони жили єдиною родиною, працюючи гуртом. Воля стеріг з Цяцею квартиру, а Фелікс з тіткою Сашею їздив трамваєм за місто сапати й підгортати картоплю, ходив на Дніпро з вудкою по рибу.

До Києва наблизилась війна, в Голосіївському лісі безперервно стріляли гармати, трамвай тепер їздив просто на фронт, городи були всі попсовані танками й мінами. Пора було евакуюватися з міста, але Волина мама несподівано захворіла на запалення легенів (вона будувала на Хрещатику барикади), її не могли в такому стані покласти на машину. Товариші, які знали їхніх батьків, залишили Феліксу й Волі деяких ліків, борошна, сала, цукру, крупи і поїхали за Дніпро, сказавши, що швидко повернуться.

Спочатку доглядала Волину маму сусідка, але потім Фелікс помітив, що сусідка потроху забирає до себе їхні продукти, і одного дня не пустив її на поріг, взявши на себе догляд за тіткою Сашею. Сусідка спробувала було сваритися, але Цяця тільки підійшла до неї — й сусідка зникла. Перші дні у них ще був термометр, і Фелікс записував температуру, але незабаром Воля ненавмисне розбив термометра, коли струшував, і температуру стали міряти, прикладаючи руки до чола хворої. За цих складних обставин Воля був дуже розсудливий, зовсім не плакав, ще й заспокоював Фелікса, який удався гарячий, імпульсивний і не вмів себе стримувати.

Війна присунула в самий Київ. Останні червоноармійці перейшли Дніпро. На вулицях заревли німецькі марші, і по квартирах стали ходити фашисти. Вони розстрілювали кого хотіли, а декого забирали з собою. Сусідка привела до хворої тітки Саші двох німців, але Фелікс став на порозі і не пустив. Він знав трохи німецьку мову і сказав німцям, що в квартирі висипний тиф і заходити не можна. Тоді сусідка почала кричати на Фелікса і називати його комуністом. Фелікс мовчки дивився в холодні німцеві очі і ні разу не зморгнув. «Вона дурна, — сказав він, — як я можу бути комуністом, коли мені тільки дев'ять років?» Гітлерівці насильно взяли з собою Цяцю й не зайшли до квартири. Того ж самого дня Фелікс і Воля побачили, що їхній хворий стало трохи краще.

Через три дні фашисти почали палити й висаджувати Хрещатик. Вогняні страшні птахи пролітали через будинок, у якому жили Фелікс, Воля і тітка Саша. Земля під будинком так шарпалася й стогнала, ніби глибоко під Києвом народжувався вулкан. Всі люди вибігали з палаючих будинків, одежа на людях загорялася, вони бігли до скверів та бульварів і ставали під дерева з листям. Діти зовсім не плакали, бо були налякані вогнем, який повстав над цілим Хрещатиком, а дорослі голосно ридали й гукали своїх рідних, сльози у них були чорні, бо сажа й попіл літали в повітрі хмарою, і здавалося, що прийшов останній час землі.

Але, на щастя, вогонь і вибухи, дійшовши до кварталу, де жила Волина мама, зупинилися. Так і залишився один бік вулиці згорілий, а другий — цілісінький, тільки з побитими шибками, засипаний сажею. Волина мама зовсім одужала і боялася вийти на вулицю, проте

за кілька днів вона вийшла разом з обома хлопцями, щоб піти на Лук'янівку. Там мешкала її знайома лікарка, яка, напевно, дасть їй щось від серця. Вийшли на Ірининську, а тоді на Рейтарську, щоб не йти великими вулицями,— дійшли до Сінного базару і далі по Львівській.

Цією вулицею рухалось безліч люду, і Воля спитав маму, чи це не демонстрація, бо в нього ще був у пам'яті останній перед війною Першотравень, коли вулиці бували повні людей, дітям давали солодкі подарунки й новенькі прапорці на пахучих держачках. Мама нічого не відповіла Волі, а Фелікс, мабуть, і сам нічого не знав. Демонстрація була чудна, ніхто з людей не співав і не сміявся, ніде не грала музика, хто йшов з чемодами, хто з мішком, хто ніс ковдру й подушку, діти штовхали повозки з речами, бігли маленькі собачки, тупились до ніг і теж зовсім не подавали голосу. Жінки, які не йшли, а стояли на тротуарах, плакали й прощалися з тими, хто йшов. «Вони не знають, куди йдуть»,— про себе сказала Волина мама і чомусь погладила Волю по голові,— так, що Волі схотілося заплакати від якогось неясного передчуття.

На Лук'янівці людей було ще більше, вони йшли бруком від тротуару до тротуару. Двоє чийсь хлопців, обнявши з обох боків, вели старезного діда з довгою білою бородою. Дівчина штовхала поперед себе дитячий возик, на якому сиділа її хвора мама. За возиком бігла кицька й нявчала, щоб її взяли з собою. Фашисти, які проходили близько, наступали навмисно всім на ноги й голосно реготали.

Пішов дощ. Але на нього ніхто не звертав уваги. Лікарка, до якої йшла Волина мама, жила напроти базару в невеликому будинку. І її не треба було шукати, бо вона сиділа просто на тротуарі коло розкладушки, на якій лежав її паралізований чоловік. На одній нозі в нього був черевик, а друга нога зовсім боса. Він лежав, укритий від дощу, замість ковдри, скатертиною з вишитими квіточками. Тітка Саша привіталася до лікарки, але стара не хотіла її нізащо пізнавати, бо зовсім була неначе не при собі. Нарешті вона спромоглася заплакати і плакала довго. Йй стало тоді легше дихати, вона пізнала Волину маму й поцілувала їй руку. «Що ви робите, доктор?» — скрикнула тітка Саша, не знаючи, куди діти поціловану руку. «Всі на Сирець,— сказала лікарка,—

і ніхто не повертається. Ми лежимо під дощем два дні, чути од Бабиного Яру густу стрілянину й вибухи, чекаємо, доки прийдуть і за нами, а вам спасибі, що не боялися підійти».

Люди все сунули й сунули на Дорогожицьку. Крізь густий осінній дощ часом пробивалося сонце. Ось до Волі підбігла дівчинка, маленька, кучерявенька і з голосним плачем стала питати, де її мама. Волі стало шкода дівчинки, і він попросив свою маму узяти дівчинку жити, доки знайдеться її власна мама. Але мама дівчинки сама вже шукала доню, схопила на руки і кинулася наздоганяти когось на шляху до Бабиного яру.

Лікарка попросила тітку Сашу зайти до її кімнати і пошукати там у буфеті за дощечкою порошків. Воля пішов з мамою до кімнати лікарки, а Фелікс залишився на вулиці. Кімната була зовсім розруйнована, наче тут давно ніхто не жив. На підлозі валялися подерті подушки, розбиті портрети, книжки, череп'я з посуду. «Це, мабуть, бандити нарobili»,— сказав Воля. Мама веліла йому мовчати і взялася шукати порошки. Вона насилу їх знайшла і винесла лікарці. Лікарка схопила їх в обидві руки й дуже зраділа. «Дай боже, щоб вам теж хтось допоміг в останню вашу хвилину. Тепер ми з чоловіком не чекатимемо так довго, вип'ємо порошки— і все...» Волина мама хотіла забрати порошки назад, вона не знала, що це була отрута, але лікарка не дала. «Спасибі вам, добра людино,— ледве чутно промовив чоловік лікарки, про якого Фелікс подумав, що він вже неживий,— тільки покладіть її зі мною поруч...» Волина мама з допомогою Фелікса стала підводити лікарку, і тільки встигли вони покласти її на ліжко, як налетів якийсь тип і став бити їх нагайкою по чім попало.

Коли Фелікс і Воля з мамою повернулися додому,— була ніч і зробилося так страшно, наче навкруги чигали самі бандити, шумів густий-прегустий ліс і ніякої міліції поблизу. Та правда, так воно й було. Тітка Саша цілу ніч плакала, це Фелікс чув виразно, і згадувала свого чоловіка, який загинув од німецької бомби разом з його, Феліксовим, батьком. Тітка Саша цілу ніч палила папери і сказала Феліксу, щоб він не забував, хто був його батько, а німців все одно виженуть. Потім тітка Саша вийняла на паркеті дощечку, виколупала там ямку пилкою для хліба і запхнула туди радянські документи. Фелікс дивився і примічав; часом він впадав

у сон, і йому все снілося, як вони йшли Львівською на Лук'янівку. От німець якийсь веде на повідку Цяцю, а Цяця рветься до Фелікса, кусає німця за руки, і Фелікс прокидається коло тітки Саші, а потім знову — то засне, то прокинеться, аж поки йому стало все снитися: і сам сон, і просинання. Так тривало до ранку, доки Фелікс добре виспався.

З того дня тітка Саша змінилася і стала не похожою на людину, якою була до війни. Вона кудись надовго ходила, а раз не приходила цілий тиждень. Часто до неї забігали люди, відпочивали і зникали тихо й хутко. Тітка Саша казала сусідам, що працює на німецькій кухні, і приносила дітям залишки від обідів. На квартиру до них поставили двох гітлерівців з місцевого гарнізону, які поправлялися перед відправкою на фронт — десь під Харків. Вони цілком зайняли їхню єдину кімнату і розплодили безліч вошей. Фелікс часто сидів і спостерігав чужих людей, зовсім не признаючись, що знає більше од двох-трьох німецьких слів. Він увесь кипів у своїй зневажливості до вбивць батька і часто ховав очі, щоб гітлерівці чогось не помітили.

А Воля швидко знайшов з німцями спільну мову, ті навіть робили спроби погладити його біляву голівку, хоч хлопчик спокійно й поважно щоразу виривався й біг щось своє робити. Фелікс ніяк не пізнавав Волі, невже він забув про ненависть? Але Воля лагідно посміхався до Фелікса і все розпитував фашистів, як працює їхній автомат. Вони реготали й показували, а Воля, наморщивши чоло, намагався все зрозуміти. Однієї ночі Фелікс, який спав разом з Волею, прокинувся від того, що йому стало холодно в бік, і він встиг схопити Волю, коли той примірявся з автомата на гітлерівців, що спали. Волю зрадив його спокій, він плакав і кусався, але Фелікс поклав його силою на ліжко, ліг сам і до ранку під ковдрою шепотів на вухо Волі різні свої плани, аж поки не поснули обидва.

Постояльці були люди нудні й брудні. Вони ваксували чоботи, самі прасували мундири, полюбляли блискучі гудзики, значки, нашивки, до каски стромляли квітку, морди уважно й часто голили, мастили кремом, оббризували парфумами. Під сорочками ж на голому тілі вони носили брудніючі фуфайки, повні нужі. Фашисти прудилися вечорами коло розпеченої дочервона пічки, ловили навпомацки під фуфайкою кузку і потім кидали її

просто на підлогу, не турбуючись про дальшу її долю і приказуючи щоразу: «Пахтизан!» Жерли вони, як свині, жерли так, наче наїдалися до кінця життя, неймовірно псували повітря і вважали це ознакою вищої раси.

Часто фашист прокидався серед ночі, помацки відрізував собі шматок м'яса чи сала, хліба — плямкав цілу годину, доки знову засинав. Вдень постояльці їли не менше п'яти разів, — Фелікс і Воля міркували між собою, як можна було так багато їсти і не луснути. Вечорами фашисти запалювали гнотика у коробочці з парафіном, вечеряли, пили ром і французькі вина, потім співали, як дурні бики. Один розповідав другому, який він ще хворий, а його женуть знову на фронт, він послав додому тільки вісім посилок з цього Києва, і сльози лились із банькатих його очей. Фашист шморгав носом і хлипав, і приказував, і аж сякався од свого арійського смутку.

Одного разу, коли постояльці пішли, а Воля ще спав — Фелікс попросив тітку Сашу вислухати про те, що він почув від них. «А цікаве?» — спитала тітка Саша. Фелікс розповів, як фашисти розмовляли між собою про те, що в комендатурі стурбовані наявністю київського підпілля, що партизани знахабніли вкрай, що на базарі є перекупка, яка приймає людей і дає їм явки, що зроблено перші кроки і сьогодні буде результат. Ніхто не втече, так обкручено. «А чому це ти мені розповідаєш, Фелікс?» — запитала тітка Саша не то жартома, не то стурбовано. Фелікс не відповів їй і слова й одвернувся, — нехай ці дорослі думають, що він нічого не знає і не помічає. А ввечері (пізно-пізно), коли тітка Саша повернулася додому (Фелікс ніяк не міг її дочекатися), вона обняла Фелікса і міцно-міцно поцілувала. «Спасибі, маленький, — сказала вона на вухо, — ти врятував чимало людей, один тільки загинув, а могло б більше».

Фашисти-постояльці нарешті поїхали на фронт, заплакавшись досхочу, а Воля показав потім Феліксу цілу сумку патронів, які він взяв у них. Фелікс дуже сердився і викинув патрони. Щодня виходила тітка Саша з дому і завжди поверталася назад, та одного разу пішла й не повернулася. Діти чекали її день, і два дні, і десять, і ще тиждень, а її не було. Фелікс замкнув Волю в кімнаті, а сам пішов шукати тітку Сашу. Він обійшов ті їдальні, де вона раніше працювала, побував на базарі — на одному й другому. Придивився до перекупок, намагаючись розпізнати ту, яка дає таємні «явки». Але перекупки були

всі схожі, ні до однієї Фелікс не наважився підійти й спитати про тітку Сашу і тільки ходив-ходив. Аж його одна жінка налаяла, подумавши про нього, що він хоче її обікрасти. Тітка Саша зникла, мабуть, назавжди.

Минуло ще з місяць. Тітки Саші не було, діти голодували й дуже мерзли. Фелікс спробував торгувати, але в нього нічого не вийшло: німці забрали в нього речі й гроші. Пшоно й крупа давно кінчилися. Тепер Воля брав маленьке цеберко з консервної банки, ішов до їдальні і стояв під дверима мовчки, не підводячи ні на кого очей. Якась із жінок, що служила там, не витримувала й наливала йому повно помий з усіх тарілок, і Воля йшов додому з їжею. Черевики його розлізлися, Фелікс обмотував ноги йому папером і обв'язував бинтами, які знаходив під лазаретом. Коли Воля приносив цеберко з помиями — Фелікс уже був дома з оберемком досточок, стружок, галузок. Пічка вже пашіла, цеберко ставили зверху, щоб воно закипіло як слід. По обіді Фелікс брав Волю за руку й водив гуляти, щоб більше дихати свіжим повітрям. «Ми тепер, мабуть, самі-самі-сінькі,— казав Воля,— аж доки не прийдуть наші».

Красива зима впала на Золотоворітський сквер. Кожна гілочка на деревах була біла, наче її обмальовано білою фарбою або обсіпано кожну цукровою пудрою. Фелікс і Воля сиділи самі на лавочці, їм було дуже холодно, мороз залазив у кожну кісточку на руках та ногах. Колись вони на цьому ж місці сиділи разом з мамами, а іноді й з татами. Здавалось, що треба ще трохи пересидіти і перетерпіти мороз, щоб нарешті прийшло сподіване чудо, і зробилось тепло, і встали б веселкою над фонтаном дрібнісінькі бризки, і мама взяла б за пальчики й сказала: «Бр, які холодні!»

Ідуть Воля і Фелікс додому, а в самих жевріє ще надія, що не марно вони залишили ключа на старому місці, що єдина їхня мама вже повернулася й чекає на них, і хай не принесла нічого поїсти,— тільки вже ніколи-ніколи не залишить їх самих у таку холодну зиму.

Ось і будинок. Темні сходи, затоптані снігом, на дверях намерзла крига, холодний протяг наскрізь прохоплює одягу. В кімнаті хтось є: крізь шибку над дверима блимає світло, чути чийось мову. «Мама!» — гукає Воля і щодуху шарпає двері, забігає до кімнати. Слідом за ним заходить Фелікс, обтрушуючи ноги од снігу. Але в їхній кімнаті сидить коло свічки не мама Волина, а тов-

стий гітлерівець, п'є горілку і наспівує. На очах у нього окуляри з товстими скельцями, на пальцях — багато ластовиння й перснів, на щоках і на носі теж таке ластовиння, наче його хтось розмалював рудою фарбою, на голові — руде волосся їжаком.

«Назад! — гавкнув на них гітлерівець. — Вийдіть до коридора й постукайте». Фелікс і Воля вийшли з кімнати, стали під дверима. «Я не буду стукати, — сказав Фелікс, — це наша кімната!» Але Воля заспокоїв його і тихенько постукав пальчиком у холодні двері. «Хто там?» — гукнув німець. «Ми тут живемо, — подав голос Воля, — це наша кімната». Гітлерівець не відповів, і хлопці довго мерзли під дверима. Нарешті він пустив їх, поставив перед собою і став розпитувати, чому вони одні. Він говорив російською мовою, але був п'яний і примушував кілька разів повторювати одне й те саме слово. Фелікс сказав, що батьки їхні на фронті, а мам немає. Гітлерівець почав кричати на них і запитувати, чому їхні батьки не здаються під Сталінградом, — адже справу їхню програно, армії — капут, промисловість знищено, чому вони досі тримаються, прокляті дикуни?!

Фелікс і Воля з радістю це слухали, їм ставало тепло від однієї думки про те, чого він так сердиться. Потім загарбник почав горлати й змушувати дітей йому підспівувати. Пісня була така огидна, що хлопці ледве розтуляли роти, а потім, не змовляючись, під гавкіт і виття фашиста, підспівували йому вже не німецької, а своєї «Щоби тіло і душа були молоді, були молоді, загартуйся, як сталь!» Нарешті постоялець, який після кожного куплета перехилив чарку, мабуть, уявив собі, що він під Сталінградом, а ці бідні діти — радянське військо. Він почав кричати, загрожувати револьвером, вимагав капітуляції, примушував дітей марширувати, лягати, вставати, знущався з них, як хотів. Коли він упав на дитяче ліжко й захропив, діти без сил полягали на килимку під столом, і Фелікс сказав: «Треба тікати звідси подалі!»

Німець звався Адольфом, працював на складі. Він потяг туди на другий день Фелікса і наказав переносити якісь важкі банки, ящики, бутлі. За цілий день Фелікс ні разу не присів, у нього крутилася голова, підгиналися ноги, йому хотілося їсти, а Адольф ні разу його не почастивав, хоч сам жував безперервно цілісінський день. Фелікс думав про Волю, як він мерзне в кімнаті, їсть холодні помії, чекає його, може, з гостинцем. Фелікс хо-

тів вийти із складу і втекти, але коло дверей знадвору стояв вартувий з автоматом, треба було терпіти.

Нарешті Фелікс зовсім знесилився, впав на якийсь мішок і не міг встати. Він чув, як Адольф гукав на нього, як підійшов і штовхнув його ногою, але встати не міг і знепритомнів. Прокинувся од пекучого холоду, під стелею горіла лампочка, проклятий гітлерівець пішов, замкнувши його тут, залишивши напризволяще. Було страшно самому, могли з'явитися пацюки. Що ж, нехай собі фашист буде фашистом, іншого від нього Фелікс і не чекав. Найперше треба поїсти; коли Адольф не дав, то Фелікс сам візьме, це не буде крадіжка. Він нанюхав квашені огірки і з'їв кілька, запиваючи розсолем. Потім надибав сухі, як дощечки, німецькі галети, з'їв кілька грудочок цукру, за цукром натрапив на ящик з шоколадом. І, певно, шоколад був якийсь особливий, бо Фелікс відчув себе одразу міцним, у нього покращав настрій, він став навіть посміхатись і ходити по складу, як господар, не почувуючи зовсім ніякого страху.

На стіні висіли ходики, Фелікс побачив, що вже давно почалася ніч. Можна не боятися, що хтось зайде, і оглянути приміщення як слід. Фелікс так і зробив. Певно, тут був колись гараж або майстерня, бо вгорі зі стіни виглядала витяжна труба, закрита кришкою. Під стіною накладено мішків, Фелікс виліз нагору, відхилив кришку (вона була на пружинці) і сказав собі: «Ах ти проклятий фашист! Ти думав, що я не втечу?» І поліз просто до труби. Там було дуже тісно, Фелікс довго ліз на череві, а потім труба повертала, попереду з'явилося світло, хлопець підліз і побачив, що труба обламана і кінчається високо над землею. Можна звідси просто падати на землю, там — високо снігу і, певно, не дуже твердо. Фелікс висунув голову і став роздивлятись. На небі світив повний місяць, навкруги — кістяки будинків, зруйноване подвір'я. Це був жаданий вихід на волю. Падати в сніг і тікати. А Воля? Ні, він не має права кинути Волю на німця. Фелікс посунувся назад по трубі. Йому перехотілося тікати. Він втече разом з Волею. Раптом він відчув, як його рука потрапила в дірку на трубі. Він просунув одну руку, голову, другу руку, виліз цілком. Це було горище напівзруйнованого будинку. Фелікс виглянув у віконце і став примічати, що це за вулиця і як сюди потім потрапити. Віднині вони з Волею були врятовані від голоду. «Ах ти ж чортів фашист», — сказав Фелікс,

повернувшись назад до складу, закутався брезентом і заснув із спокійною душею.

На ранок Адольф розбудив хлопця чоботом у спину і наказав братися до роботи. Він реготав з Фелікса і казав, що замикатиме його тут щоразу, як той лінуватиметься, і його, нарешті, з'їдять пацюки. Увечері Фелікс був разом з Волею і півночі шепотівся з ним у ліжку. А ранком, коли Адольф ще спав, обидва хлопці потишеньку вибралися з кімнати, пішли шукати собі інше приміщення — подалі від ока гітлерівців. Їм пощастило серед руїн Хрещатика знайти підвал з грубкою, і вони жили там до весни, палячи грубку тільки вночі, виходили так, щоб не робити стежки до своєї хати по снігу, харчувались із німецького складу, куди Фелікс залазив через відому трубу.

Весною хлопці ожили. Вони мандрували руїнами Хрещатика та найближчих околиць, знали всі переходи з вулиці на вулицю, засвоїли шляхи через підвали, каналізаційні труби, могли з'являтися скрізь і зникати невідомо куди, могли невидимо проходити вздовж і впоперек цілий центр міста. Вони жили в спогадах. Зайшовши до кіно «Зміна», Фелікс і Воля удавали з себе завзятих кіноманів. «Яка сьогодні картина?» — питав Воля. «Чапаєв», — незмінно відповідав Фелікс. Вони дивилися «Чапаєва» безліч разів. Вони сиділи серед руїн під голим небом, бачили чарівний екран і дітей навкруги себе і переживали кожен рух улюбленого героя. Одного разу вони так захопилися цією грою, що ледве встигли схватитися від автоматної черги, яку пустили гітлерівці, почувши голоси серед руїн.

Перед зруйнованим будинком дитячого театру Фелікс і Воля завжди купували уявлене морозиво. Вони довго націлялися на порожнє місце біля стіни, де раніш завжди стояв дідок з морозивом — аж доки цілком ясно не уявляли і дідка, і морозиво, і навіть чергу дітей-покупців. «Мені без черги!» — кричав Воля. «Партизанам-орденоносцям — без черги!» Вони купували без черги удаване морозиво, жадібно смоктали його і заходили до театру. Там, де було колись фойє, басейн із золотими рибками, вони гуляли, обмінюючись враженнями про свій театр. «Сьогодні народу багато, — казав Воля, — буде черга коло вішалки». — «Ходімо до зали, — нетерпляче перебиває його Фелікс, — ти завжди любиш заходити після третього дзвоника». Тільки уламки стін залишилися в

залі, та покручене горіле залізо, та трава по кутках, купа цегли посередині,— але хлопці бачили інше й жили іншим. Їхні душі росли, як молоді деревця, зануривши коріння в землю спогадів, в щасливе минуле, в радянське життя.

Так вони натрапили в своїх мандрах на підвал під спаленою друкарнею. Пролізши через купу іржавих поламаних машин, які попадали крізь стелю з другого поверху, хлопці побачили залізну ляду, привалену цеглою й попелом. Під ляду можна було пролізти, а там був невеликий коридорчик, а далі починався підвал, повний паперу й книжок. Фелікс засвітив сірника й остовпів: просто перед ним був сам Чапаєв із ад'ютантом Петькою. На шапці в Петьки начеплено навскоси червону стрічку. Хлопці так і завмерли коло кіноплакату і швиденько зробили й собі такі стрічки. Таким чином, вони цілком офіційно поробилися чапаєвцями. Тепер ховайся від ворожого світу, коли на твоїй кепці священна чапаєвська відзнака!

Находила осінь 1943 року. Німці оголосили Київ воєнною зоною і наказали всім виселятися геть. Хлопці вирішили нікуди не рушати з Хрещатика й чекати своїх. Руїни вдруге не горітимуть, а більше їм боятися нічого. Вони вміли проскакувати через облави, то пірнаючи під землю, то ховаючись у німецькому складі, вони були господарями Києва, а фашисти тільки тимчасовим його нещастям. Феліксу спало на думку, як в одній кінокартині революціонери клеїли ночами відозви на стіні, і він, порадившись із Волею, вирішив спробувати й собі. Тільки, що було на тих відозвах, він не пам'ятав і малювати не вмів. У підвалі друкарні лежало чимало різних плакатів, хлопці взяли їх з десяток, зварили клейстеру і однієї ночі скрізь почепили в місті. Для початку Фелікс використав плакати Держстраху СРСР — яскраві літери на білому тлі: «Страхуйте своє життя!» Воля вимагав клеїти більш яскраві аркуші, на яких дівчина в червоній хустці простягала червоноармійцеві на довгій паличці привабливе срібне «Ескімо», а вгорі стояли велетенські крижані літери на тлі оранжевого сонця: «Головморозиво». Та Фелікс не дозволив клеїти такого, і Воля випросив собі одним-однісінький і власноручно причепив його коло будинку поліції.

Гітлерівці заметушилися, як од бомби. Одразу всі плакати було здерто, пройшло кілька облав через цент-

ральні квартали, а Воля, стоячи з Феліксом на одному горіщі, не втримався і кинув згори на фашистів дві порожні пляшки. Це піддало фрицам жару, і вони довго обстрілювали будинок, од якого Фелікс і Воля опинилися одразу за цілий квартал. Другої ночі хлопці ще клеїли плакати, на цей раз — про правила трамвайного руху і кольорові афіші цирку, де під кожним джигітом, який мчав на коні, Фелікс підписував нерівними літерами: Чапаєв.

Фашисти стали шукати з собаками. Якось Фелікс і Воля, сидячи в своїм підвалі, почули страшний собачий гавкіт і автоматні черги. Хлопці одразу полізли в цегляний хід, який ішов під сусідні руїни, і готувалися якнайшвидше повзти до своєї постійної криївки: німецького складу. Перебігаючи один двір, хлопці побачили під парканом розстріляну жінку і коло неї малу дівчинку, яка аж зайшлася од плачу. Вона ледве-ледве вміла спитатися на ноги і дибала навколо своєї мами, тримаючись за її нерухоме тіло, часто падаючи обличчям на маму. Воля затримав Фелікса, і вони уважно прислухались. Навкруги було зовсім тихо. «Фель,— сказав Воля, благально подивившись на Фелікса,— давай візьмемо її до себе». Фелікс сам був не від того, але мусив перш зважити. «Кричатиме,— одповів Волі,— з нею ніде не сховаєшся, ба, як верещить».— «Я її заспокоюю»,— сказав Воля і підійшов до дівчинки. Та, побачивши хлопців, замовкла. «Ходімо,— сказав Фелікс,— мама твоя спати лягла!» Хлопці потягли дівчинку за собою, і мала, обнявши обома ручками Феліксову шию, мовчки віддалася на їхню волю.

Фелікс і Воля з дівчинкою переповзли Прорізну вулицю й готувалися пірнути в каналізаційний люк, коли знову почули собачий гавкіт, з вікна зруйнованого будинку виплигнув величезний собака і став снувати по брукові, винюхуючи сліди. Фелікс причинив круглу ляду й посунувся під землею, підштовхуючи дівчинку, яку тяг за собою Воля. Повзли довго, насилу протискаючись, сунулись через воду, прибирали з дороги упалу цеглу. Після цього переходу треба було заповзти ще до чавунної ринви, якою двори, розташовані вище по горі, спускали велику дощову воду. І знову Фелікс побачив прокляту собаку, який перескочив з другого двору через дірку в цегляному паркані. Справа поверталася на погане. Фелікс попхнув Волю з дівчинкою у ринву, наказав

повзти й не оглядатися. Сам швидко заповз слідом, просунувся за Волею кілька метрів і завмер. Серце стукотіло страшенно. Але він розумів, що треба сидіти й чекати, доки Воля з дівчинкою будуть у безпеці.

Гавкав, бігаючи по двору, собака. Фелікс боявся дихнути, він ясно усвідомив, що порятунку не буде, коли собака нанюхає його схованку. На гавкіт прибіжать гітлерівці й почнуть у ринву стріляти. В отворі ринви з'явилася собача морда. Фелікс заплющив очі: зараз собака його почує, загавкає, аж у вухах залящить, покличе хазяїна. Але собака не гавкав. Він пірнув у ринву і спритно став повзти до Фелікса. Хлопець злякався, аж руки похололи, і поліз далі. Вже він чує хекання собаки, який суне на животі за ним слідом. Вже Фелікс стомився, вже ледве рухається, вже просто лежить, підібгавши бо-сі ноги, затуливши їх од собачих зубів. Але собака підповз щільно до Фелікса й не вкусив його. Натомість він лизав хлопцеві ноги й тоненько скавучав знайомим голосом. «Цяця,— сказав зраділий Фелікс,— Цяцюнечка моя рідна!» І собака ще дужче заскавучав, бо це була дійсно Цяця, яка пізнала свого першого хазяїна. Увечері Цяця сиділа в гуртку дітей в їхньому підвалі, відновлювала знайомство з Волею і винохувала дівчинку Талю, яка щасливо сміялася й казала: «Лоскоче!»

Одного разу, це було перед звільненням од німців Києва, Фелікс і Воля пробиралися з Мерингівської вулиці до Хрещатика через Пасаж. Цяця так само повзала, як і вони, зовсім забула гавкати й чула гітлерівця за квартал, що дуже допомагало хлопцям. Наші партизани-чапаєвці ходили у далеку експедицію: вони в одному дворі знайшли грядку самосійних квітів і несли своїй Талі величезного осіннього букета. Бо Талья завжди сиділа в схованці замкнена, ще й ляду до неї хлопці старанно щоразу, йдучи з дому, закладали цеглою й засипали сміттям. Виводили Талю на повітря тільки вночі, та й то ненадовго. Маючи на своїй відповідальності ще й Талю, хлопці діяли обережніше, клеїли плакати не щоночі, ходили до театру, цирку, а то до Дніпра не часто, здебільшого ясними місячними ночами, коли німці сплять, коли руїни дорогих будов не такі жахливі. Не без того було, щоб хлопці де-небудь у глухому дворі не розіклали часом вогнища й не насипали туди патронів, а самі здалека слухали, як ляскали патрони у вогні, як

німецькі автомати строчили безперестанку, як часом і граната рвалася там глухо й придушено.

У Пасажі Цяця тихо загарчала, попереджаючи про небезпеку. Фелікс з букетом, Воля з татовим ціпком (він завжди ходив з ним, бо це була єдина пам'ять про тата), за ними Цяця заскочили до крамнички, знаючи, що з неї є ще один вихід. До Пасажу забігла,— це не був німець,— роздягнена людина, в самих кальсонах, боса. Здалеку застукотів автомат. Боса людина метнулася до Пасажу, стала шукати порятунку — це був, мабуть, партизан. Він кинувся до одного підвалу й швидко вибіг назад — там не було ходу далі. В цей час з'явився фашист з автоматом, побіг за партизаном і почав стріляти. Партизан ще біг, але Фелікс зрозумів, що він гине, йому залишилось жити хвилину. Тоді Фелікс поцілував Цяцю просто в морду і тихо сказав їй: «Візьми!» Цяця, як куля, вискочила з засідки й плигнула на фашиста. Той упав, але не встигла Цяця схопити його за горлянку, як він прострочив її автоматною чергою і стріляв доти, доки Цяця не завмерла нерухомо на тротуарі. Партизан встиг тим часом зникнути, а Фелікс і Воля полізли з підвалу в підвал і далі знайомою їм дорогою та так гірко плакали, так журилися за Цяцею, що заблудили...

Вони зупинилися перепочити у підвалі якогось кондитерського, певно, магазину. Стіни досі приємно й смачно пахли. Фелікс і Воля посідали за мурованим прилавком, крізь розвалений куток стелі доходило вечірнє світло, цементна підлога вся в ямах, за спиною хлопців — дірка десь униз. «Я тепер знаю, де ми»,— сказав Фелікс, витираючи сльози. «Бідна Цяця»,— зітхнув Воля. «Вона врятувала партизана!» — вигукнув Фелікс і, обнявши Волю, заривав знову.

Та ось, коли вони так сиділи, трапилось щось незвичайне: з дірки на стіл посипалися камінці, а слідом за цим зіскочила боса людина. Це був той самий партизан. Він пробіг повз прилавок, за яким сиділи хлопці, нашттовхнувся в глибині підвалу на замкнені двері, почав їх вибивати плечем. Він важко дихав, тіло його було в крові, обличчя заросло бородою. Над діркою вгорі став гітлерівець і теж зіскочив униз. На ньому були окуляри, хлопцям здалося, що це Адольф. Тому, коли він пробігав повз Волю, цей перечебив його татовою палицею. Палиця відскочила геть, а фашист з усього розгону мордою в окулярах так і брязнув об цемент. Задзеленчали

окуляри, покотився автомат, партизан кинувся на гітлерівця. В цю хвилину Фелікс схопив Волю за руку, вони пірнули в дірку, що була за їхніми спинами. Букет в руці Фелікса дуже пом'явся та оббився, але Таля зраділа дуже. Одне треба було довго пояснювати дівчинці, коли повернеться її улюблена «цюця Цяця».

Це була остання пригода партизанів-чапаєвців в окупованому фашистами Києві. А закінчилася вона в листопаді 1943 року, коли Фелікс, Воля і маленька Таля зустрічали Червону Армію. Вони стояли край тротуару, — ці маленькі горді душі, які не хитнулися протягом довгої німецької ночі. Вони пережили гітлерівську чуму достойно і тепер стояли обідрані, босі, із засмальцьованими стрічками на картузах і трьома руками трималися за держальце саморобного прапорця. Очі їхні сяяли захватом зустрічі, вони не почували ні холоду, ні голоду. Проходили танки, і в очах танкістів назавжди зоставалися ці три маленькі фігурки на безлюдних вулицях звільненого Києва. Проїздила артилерія, і гармаші довго оглядалися на нерухому трійку, і кожному хотілося підхопити їх, притулити міцно-міцно до серця.

Воля був страшенно зосереджений, йому все здавалося, що він побачить покійного тата або когось хоч подібного до тата. Але побачив він тільки татову паличку. Так-так — це був татів ціпок. «Ціпок! — закричав Воля. — Ціпок татів!» І схопився за ціпок рукою та потяг до себе. Ціпок тримав молодий дядько у кожушку й чорній шапці. Він нахилився до Волі й запитав, чому він вважає, що це — саме ціпок його тата. «І ми вважаємо», — сказав поважно Фелікс, підходячи з Талею. «Але я його знайшов у підвалі на Хрещатику», — сказав дядько. «То це були ви? — з цікавістю подивився Воля. — А де ж ваша борода?» — «А ти як знаєш, що у мене була борода?» Тоді Фелікс переможно подивився на дядька: «Бо це ж він перечепив цією палицею фашиста в окулярах, який гнався за вами!»

Історія ця буде без кінця, коли не розповісти ще про зустріч в одному селі над Дніпром. Там жила молода жінка, у якої чоловік був секретарем районного партійного комітету і під час окупації пішов партизанити. Він зникнув без сліду в лісах України, а дружина з дітьми жила у своїх батьків. Хтось докопався, хто вона за одна, і сказав фашистам. В результаті — її діти й батьки були

розстріляні, а сама вона випадково врятувалася лише тим, що не була на той час вдома.

Вже їхній район цілком було звільнено, вже й з Києва німці втекли, а ця молода жінка, посивіла й змучена, чекала вістей про чоловіка: може, хто напише, хоч де могила його. Одного разу перед вечором,— уже хрустів під ногами свіжий сніжок, брався на ніч морозець, сонце зайшло, хоч небо ще було малинове,— перед її хатою зупинилася машина. Жінка виглянула з вікна й кинулася надвір. У ворота ввійшла одна довга шинель, яка волочилася по снігу. З коміра шинелі виглядали дві голови, закутані однією хусткою. За шинеллю зайшов військовий, несучи на руках щось замотане в плащ-палатку, вийняв листа з сумки й подав хазяйці. У теплій хатині з шинелі вилупилися Фелікс і Воля, з плащ-палатки — мала Таля, а лист був од названого батька цих трьох дітей.

«Дорога дружино моя,— було в листі,— ось тобі діти, які стануть замість наших рідних, замучених фашистами. Ці хлопці двічі за один день врятували моє життя, і я пишаюся з того, що вони дозволили мені назвати їх синами....»

ПУТЬ У ФРАНЦІЮ

Він вирвався на волю, наче птах із клітки — кострубатий, худий, з серцем, що завмирало од просторіні. Жодної хвилини не погодився лишатися у таборі, тільки-но ворота розчинилися навстіж і есесівці з караульної вишки забрались геть. Який п'яний простір навкруги! Хай прокляті будуть слова — «гальт», «цурюк», «тод»! Набрати повітря повні легені й летіти. Вимахуйте, крила, співай, горлянку,— він вільний! Старий галльський півень ще покаже, на що здатний.

Ці росіяни — ділові хлопці. Вони наказали одімкнути табірний склад продуктів і звеліли ув'язненим хазяйнувати самим, їм ніколи, треба виходити до моря. Табір містився в Померанії. Анрі-Жак подумав, що нічого довго розводитися з господарюванням, треба поспішати додому, злочинно перебути в неволі хоч одну ніч, коли перед тобою розчинено двері в світ. Він схопив тачку, до якої звик за три роки, жбурнув на неї сякі-такі ма-

натки, додав продуктів, почепив маленький на дротині французький прапорець і під регіт та привітальний свист викотив за ворота.

— Стривай, хлопче,— кричали йому одні,— не наступи собі на бороду!

— Покинь тачку,— горлали другі,— не компрометуй Францію!

Анрі-Жак, тільки заглибившись у ліс, раптом відчув, що він вільний, що світ навкруги належить йому од вершечка кожної сосни до її коріння, що похмуре низьке небо просвічує блакиттю, що Франція жде його, і він мусить поспішати. «Перукар!» — загукав Анрі-Жак, із задоволенням чуючи свій голос. Він повісив рушника на галузку сосонки, нахилився й поглянув на себе в люстерко води, яка набігла в низину по моховитому спаду, видобув лезо безпечної бритви, котрим обслужив стількох товаришів у таборі, і наголо зняв бороду, лишивши вуса. Це був гарний іспит для нервів: наче з тебе живого луплять шкуру! З очей лилися сльози, кров струмила по щоках, Анрі-Жак чортихався й погукував: «Що ти робиш, пекельний майстре? Опам'ятайся, цирульнику, доки не пізно!»

Нарешті бороду скинено під ноги. Анрі-Жак із бородатого гнома перевернувся на бравого хлопця, трохи тендітного і малого на зріст, проте із значущим поглядом і чарівними чорними з сивиною вусами. Можна було рушати в дальшу путь. Колесо тачки рипіло, мов у милій дитячій пісні, Анрі-Жак тримався за ручки й співав. Яка чудова річ — воля! Земляки в таборі радили йому почекати, набратися сили, рушати на батьківщину всім разом. Чорта з два, друзі, колектив гарна річ, та не тоді, коли гукає воля! «Діжон! — співала тачка. — Коли розходиться світанковий туман! Діжон! Бургундці — хлопці одчайдушні, не обмина ніхто шинків!»

Його Бургундія, звичайно, була найкращим місцем у світі, його селянське життя варте було тих витрат, що їх господь бог зазнав, виліплюючи бургундця з глини, зволоженої добрим винцем. Земля скрізь потребує роботи, і його бургундська земля не становила винятку, швидше навпаки — вона вимагала праці подвійної. Родючі поля, виноградники, скільки надій, розчарувань зростало під вашим небом! То власник землі раптом підвищить розмір оренди, то кламсійська божа матір вчасно не прижене дощових хмар, то паризькі покупці

присадять ціни на пристойний урожай. Гаразд, не варто хвилюватися, тільки б ото допастися до цієї самої бургундської земельки!

Казали ж хлопці, через яких опинився в таборі: «Стривай, Анрі-Жак, ось лишень бошів проженемо! Вживемо заходів, щоб ти перестав платити оренду за землю, якої власник і в вічі не бачив, а прадід твого прадіда вже був на ній старожитцем. Не дрейф, Анрі-Жак, твоє здоров'я!» Анрі-Жак випивав, — чому не випити, коли пригощають, — і справляв різні потрібні для хлопців діла. Він не був партизаном, ні. На жаль, йому забракло мозку, щоб піти до «макі» в гори. Він жив удома, платив податки маршалу Петену, допомагав справжнім французам, але не вберігся, попав на гачок. Для очистки фашистської совісті його запроторено до табору.

Воля! Анрі-Жак жахливим голосом прогорлав «Марсельезу», вперше відчувши її якості, а не так, як співав раніше з обов'язку — в школі, на різних церемоніях, в армії. Німецький ліс із здивуванням прослухав його спів, навіть не вважаючи за потрібне допомагати своєю луною. Старенький темний берет хвацько тримався на бургундській лисючій голові, Анрі-Жак витяг заповітну люлечку, зроблену з рідної глини, з вишневим цибушком, натоптав її ерзац-тютюном і з насолодою закурив у стані повного сп'яніння від волі.

К чорту війну! Він не має цікавитися різним брудом. Слава богові й бургундським святим, казанчик на його шиї ще варить! Хлопці в таборі щось там пропагували, але він твердо знав, що доки війна не захоплює його думок, вона не існує зовсім. К дияволу оту солідарність, — дай їм тільки палець, а руку самі схоплять! Ні, жартуеш, він прожив непогане життя, хай хто-небудь скаже, що він прочитав хоч одну газету зайву, — од того шматка паперу всі війни й походять! Він — французький селянин, не адвокат і не робітник, нічого йому пхати носа до політики, нехай цим займаються інші, котрі мають охоту й хист.

Так-так, він у таборі потрапив до путньої компанії: адвокат-католик, парочка соціалістів, двоє комуністів, ще якісь політики. Для одного дерев'яного курника аж занадто. І кожне хотіло перетягти його в свою віру. От уже невгамовна людська натура, — навкруги колючий дріт, півсотні бошів з вівчарками, кулемети, домашній крематорій, а вони спорять між собою й ділять

шкуру невбитого ведмедя. Анрі-Жак займав койку на третьому ярусі, тут застоювалось важке повітря під сте-лею, проте було тепліше й не сипалась в очі солом'яна потерть з верхньої койки, як це було на першому й дру-гому, можна почувати себе понад усіма. Через борт од нього спав росіянин,— так-так, найсправжнісінький со-в'єт, тільки він жив у Франції й потрапив до табору як француз.

Певно, що він не був комуністом. Анрі-Жак не помі-чав, щоб двоє комуністів його загородки поводитися з ним, як із партійцем. Та він вищий і репрезентував кра-їну, ім'я якої само по собі звучало як комунізм. Мсьє Ніко́ (його справжнє ім'я ніхто не міг вимовити) був статечна літня людина, здається, він вважався худож-ником чи якимсь там скульптором, вічно ліпив із усякої погані смішні фігурки. Анрі-Жак попросив його зробити по знайомству невеличку кламсійську мадонну, щоб бу-ло перед ким проклинати бошів. Мсьє Ніко́ здорово злі-пив святу діву й при цьому не знущався з Анрі-Жака, як решта хлопців, а журно говорив про Бургундію. «За-співайте ще про Діжон,— просив він Анрі-Жака,— я як бачу світанковий туман і шиночок, до якого забіг по-грітися бургундець...»

Ліс навкруги белькотів, мов сплячий німець; запах був бошівський, вологий якийсь і несмачний; Анрі-Жак ішов, і йому здавалося, що збоку любо глянути на його хвацьку ходу, набакирений берет, послухати його нахаб-ні співи. Але збоку він виглядав, як невеличкий вимуче-ний хлопчик з вусами, що через силу котив тачку, і квол-ий його голос вже не сягав навіть найближчих кущів понад дорогою. Більш уважне око спостерегло б і його набряклі щоки та інші яскраві ознаки дистрофії.

Добре, чорт візьми, пірнути в свободу! І ні душі нав-круг. Ці молодчаги росіяни не дуже панькаються з гітлерівською імперією,— так дали, що женуть, мов зай-ця. Ну, нехай начувається, проклятий бош! Так тому й бути, Анрі-Жак не порахується з часом,— одне яке-не-будь завалює місто він візьме персонально на себе: ви-тягне за комір їхніх пожежників і накаже палити все дощенту. А сам стане осторонь, спокійно запалить лю-льку...

Тим часом, проте, майбутній баламут німецького спо-кою та грізний месник за поруйновані радянські міста через силу пересував ноги, а тачка здавалась йому за

віз, за вагон, за гору. Стоп! Пікнік на німецькій природі! Анрі-Жак енергійно, так йому здалося, підвернув до стовпа з дороговказом і почав поратися з обідом. Де кілька разів він, сидючи, засинав, вогонь гаснув, він мусив був ще й ще видмухувати його з вугілля, що заледве тліло. Настав вечір. З-під кожної сосни поповз туман, низько розстелився по землі. Анрі-Жак страшенно закашлявся, став бігати навкруги вогнища, щоб зігрітися, і це була одна з найдовших ночей у його житті.

Та він не здався. Чи не сподіваєтесь ви, пане лісе, що він сюди прикотив лише для того, щоб здохнути під вашими паршивими деревами? Нащо ж тоді ви пхаєте йому в легені стільки туману й не даєте спокійно поспати? Анрі-Жаку нічого не варто просто спалити вас до пня, щоб погрітися, як належить доброму християнину. Ага, дійшло? Тепер ви зволите обвівати людину гарячою парою, але це теж не метод! Анрі-Жак страждав до ранку й стрів день на ногах тільки завдяки своєму бургундському темпераменту.

Тачку він кинув. Певніше, він спалив її вночі, коли йому здавалося, що не доживе до відплати за Сталінград. Він пішов із ранцем на спині, над ранцем стирчав той самий прапорець, з яким вийшов із табору. Без тачки йти було легше, та Анрі-Жаку більш хотілося лежати, ніж ото без кінця-краю переставляти ноги й тримати рівновагу поміж якихось невідомих сил, що так і силкувалися потрутити його додолу. Ось його наздогнав і пішов поруч мсьє Ніко. Пардон, друзі, ми ж із вами поховали мсьє Ніко коло табору? Навіщо тоді оці жарти? Тільки через те, що я не почекав, доки ви зберетеся й наважитесь розлучитися з проклятим табором? Недобре так жартувати з французом тільки через те, що він безпартійний селянин!

Радянська регулювальниця, яка стояла на досить безлюдному, як на той час, перехресті доріг, помітила Анрі-Жака, ледве той вийшов з лісу дорогою, котрою й самі німці користувалися рідко. Катя Шубіна багато чого перебачила в цій закордонній стороні, бачила біженців, полонених, невільників, була примітлива і вірно реагувала на все. Анрі-Жак підійшов до неї, як належить представникові суверенної держави, за три кроки став струнко і віддав честь скромному червоному прапорцеві, який тримала Катя. Шубіна з посмішкою відповіла й негайно ж мусила була підхопити під-

ломлене тіло громадянина Франції й обережно посадовити просто на землю коло шлагбаума.

— От нещастя,— сказала Катя, давши ковтнути Анрі-Жаку крапельку російської горілки,— і де вони беруться на мою голову, оці зголоднілі індуси!

Анрі-Жак із вдячністю обмацав язиком середину рота, щоб уповні насолодитися неземним букетом російського напою, який уперше потрапив до його горлянки.

— Рус б'єн,— прошепотів він,— сов'єт карош, вів ля Франс, спасіба Красна Армія,— і це були всі російські слова, засвоєні ним від мсьє Ніко.

— Ладно,— відповіла Катя Шубіна,— коли ти француз, тоді в нас буде інша мова. Он там, бачиш, стоїть ферма. Катай туди й одержуй повний відпочинок. Скажеш там київській Христі, щоб усе було в порядку, як в інтуристі, ферштейн?

Та Анрі-Жаку не до того було, щоб розуміти. Довелось солдатові, який стовбичив коло Каті в надії на попутну машину, одвести представника союзної Франції на ферму, і солдат більше ніс Анрі-Жака, аніж вів. Христі не було, вона вибралася на поле, як з'ясував солдатові слов'янин невідомої національності, який качав з колодязя воду. Солдат примостив Анрі-Жака на ослінчику, що стояв посеред двору, і хутко помчав до регулювальниці, звідки йому почулися сигнали автомашини.

Слов'янин за своїм ділом не помічав і не турбував Анрі-Жака, за що й дістав гарну нагінку від Христі, яка прибула на велосипеді з поля й встигла вже побачитись по дорозі з регулювальницею Катею.

— Ой лишенько,— заволатала Христя до Анрі-Жака й сплеснула руками,— та воно ж умре отут серед двору!

Анрі-Жак розумів, що нещастя підкосило його на самому початку вільного життя, та стан не здавався йому таким трагічним, щоб варто було через нього впадати в розпач, він зробив спробу посміхнутися до Христі й підкрутив лівого вуса:

— Мадам, прошу вас не пом'яти мого національного прапора на ранцеві...

— Диви, ще й сміється? — здивувалася Христя, і її дужі руки так заметляли навкруги Анрі-Жака, що він одразу відчув себе немовлям, сповинутим кількома повивачами. Варто б було йому розуміти чужу мову, бо Христя протягом двох хвилин виклала свої думки з

приводу фізичного стану Анрі-Жака, висловила кілька міцних побажань табірним есесівцям, а також рідним, знайомим і просто співвітчизникам отих есесівців, потужила, що й вона колишня невільниця, треба допомагати одне одному, хоч би ти й був французом з походження...

Слов'янинові, якого Христя звала просто Грицьком, не дослухаючись до справжнього звучання його імені, було доручено вибанити Анрі-Жака. Тим часом Христя здоїла корову, дала корму коням, загнала на ніч курей, внесла води, розпалила плиту й підійшла до Анрі-Жака тоді, коли той уже лежав за завіскою чистий та умиротворений в білизні колишнього Христиного хазяїна-бауера, а Грицько сидів коло нього мовчки, слухав теревені Анрі-Жака, зрідка прохоплювався слівцем. Він замолоду їздив до Франції на заробітки й тепер був для Анрі-Жака майже голосом батьківщини. Потім Грицько розповів французу про Христю.

Сили небесні, богоматір кламсійська,— та це ж його поля ягода, ця некрасива дівчина не першої вже молодості, звикла працювати на землі, завезена в неволю до німецького бауера! Якого ж біса вона стовбичить отут на цій смердючій фермі, коли її військо штурмує Берлін? Чи ж не доцільніше підпалити ферму, як це робили на її бітьківщині гітлерівці з мільйонами ферм, і забратися звідси геть? Вже ж він не буде Анрі-Жаком, коли не з'ясує цій нещасній всі її права й обов'язки — ось нехай тільки трохи одужає!

— Як тебе звати? — запитала Христя. — Ферштейн?

— Анрі-Жак, — відповів запитуваний і підморгнув Христі, — сов'єт карош!

— Харош то харош, — розсердилася дівчина, — тільки ти, Андрійчак, будь ласка, без хахоньків, тримайся за цей світ обома руками!

Христя принесла хворому склянку гарячого молока, на чверть долиту розтопленим смальцем, і примусила його в своїй присутності випити. Стали збиратися гості на фермі: прийшла, змінившись, Катя Шубіна, заїхала военторгівська тритонка, завітали з сусідніх ферм ще дівчата, недавні невільниці, і Анрі-Жак провів пречудовий вечір. Завіску відсунули, похмурий будинок ще ніколи не чув стільки сміху. Христя почастивала всіх справжніми варениками з сиром та сметаною, потім запропонувала компот із сушні і на закуску витягла

привезену з дому гітару, організувала невеликий хор, якому Анрі-Жак пригравав на заповітній своїй окарині, нашвидку прилаштовуючись до незнайомих мелодій.

Покотилося у бургундця розкішне життя. Пригріло сонечко, а це така річ, що мертвого витягне на повітря, розпуклася по бошівській країні весна, запахла земля, Анрі-Жак став чхати од задоволення й нетерпіння: пора рушати в путь. Але війна ще тривала, відбувався останній штурм, хоч-не-хоч доводилось чекати.

Він був так само худий і кострубатий, одяга бауера висіла на ньому, як мішок, та хода набувала звичної для нього непокори й нетерплячки, руки — моці, горлянка — співу. Він непомітно втягся до робіт на фермі, наладнав плуга, просушив зерно для сівби, дбав про чистоту подвір'я і навіть поліз якомсь лагодити німецький дах, звідки його з ганьбою й зігнала Христя.

— Диви, Андрійчак,— насварила його дівчина,— у тебе ще рабська психологія! На лиху годину тобі здалася оця німецька хата?!

Анрі-Жак чудувався, поганяючи коней у плузі, за яким упевнено йшла Христя,— нащо ж їй в такому випадку стирчати тут, нащо орати, сіяти, годувати корів і коней, пильнувати ворожу ферму, яка ще так недавно була їй за каторгу?! Грицько вже з'ясував йому, як утік од росіян Христин господар з усією ріднею, а за ним і населення декількох дворів хуторка; як стара мати хазяїна хотіла отруїти Христю, а коли це не вийшло, намірялася замкнути до повітки й спалити; як бауер не встиг повбивати скотину й навіть зібратися до пуття, вискочив на підводу й полетів без тями; як стара німкеня випила отрути, коли син її покинув і вона вздріла Христю перед червоним автоматником із хлібом-сіллю в руках.

Христя крокувала борозною за плугом і реготала, уявляючи собі здивовані обличчя односельчан, коли вона їм розповість, як хазяїнувала без німців, без бауера, за допомогою якихось французів. Голосний Христин сміх падав у борозну, як посівний матеріал, і негайно ж приорювався, а Анрі-Жак, не розібравши, що воно й до чого, відповідав їй тим же, і це в нього більше скидалось на кашель та воронячий крик.

Гарна дівка, чорти б забрали всіх її ворогів! Анрі-Жак почував, як під плетеною бошівською жилеткою в нього солодко щось завмирає в лівому боці грудей.

Німецьке небо здавалося більш блакитним, ніж до нього, весна нагадувала про себе настирливо й голосно, жайворонки дзюркотів над головою, і Анрі-Жак раптом побачив біля межі ледве помітну весняну квітку. Він облишив коней, нахилчвся до боязкого вісника власного серця, зірвав і тут же подарував Христі. Дівчина поглянула на квітку й одразу стала витирати сльози, згадавши рідні поля, і весну вдома, і непередавано солодкий рідний дух землі.

Ні, такої другої чепурухи не знайдеш: од неї лине енергія й кмітливість, наче вона все життя керувала фермою, порядкувала чималим господарством. Та таку дівчину привезти до Бургундії,— вона миттю стягне купу добра на землі, яку обіцяли хлопці з «макі». Марно мовчазний Грицько з'ясовував бургундцеві, що Христя нізащо не проміняє колгосп на Францію, Анрі-Жак сердився, гримав на слов'янина й наступав на нього, мов бойовий півень. Хто одмовиться од пристойного шматка власної бургундської землі, хто?

Христя серйозно вислухала Анрі-Жака й тільки поблажливо посміхнулась. Вона зрозуміла б, може, заговори цей Андрійчак про кохання, про неможливість жити без неї,— як солодко було б це почути,— і тоді, чим серце не жартує, вона б подумала. Цілком зрозуміло, що ні до якої Франції не поїхала б, про це не могло бути й мови, але хто б їй завадив запросити з собою Анрі-Жака? Та ба, про любов він не сказав у голос, а без цього нащо їй слухати?

Розповісти йому про колгосп? Анрі-Жак довіку буде потім згадувати цей німецький дім, важкий і незатишний, велику кімнату на нижньому поверсі, палаюче обличчя дівчини і її мову, бідними французькими словами переказану людиною на ймення Грицько. І така чарівливість линула од Христі, такі гарячі почуття надихали її слова, що Анрі-Жак відчув раптом заздрість до Грицька і навіть біль неминучої розлуки.

— Скажи їй, друже,— вимовив нарешті закоханий,— делікатними словами натякни, що не можу ж я через тебе переказувати своє почуття, і я заздрю тобі, і навіть заздрю теляті, хоч язик теляті теж без користі, як і мені, але воно хоч руки її лиже...

Зрештою Анрі-Жак так занепав, що майже розгубив свій бургундський гумор та насмішкуватий свист: ходив слідком за Христею й повторював нічим не замасковані

слова кохання. Було вже пізно, мить загублена. Дівчина аж розквітла од його слів, як і кожна на її місці, але од теми ухиялася, розповідаючи Анрі-Жаку, скільки землі у них в колгоспі, яка була ферма, хто одержав ордени за високий урожай, чия ланка найдовше тримала в себе прапор змагання. Вона призналася Анрі-Жаку, що в неї самої є медаль за трудову доблесть, а у її матері — медаль учасника Всесоюзної сільгоспвиставки.

Все дужче й дужче натискала весна, кущі квітли, поля дружно зеленіли, неначе все, до чого доторкалася Христина рука, мусило співати від щастя, від припливу життя. Анрі-Жак задумливо підкручував молодецькі вуса й почував себе хлопчаком, до якого ніхто не вийшов на побачення. Від'їхав слов'янин Грицько, обірвавши цим останню можливість більш-менш широкої бесіди з Христею. Прибув якийсь затурканий німець з дружиною й чотирма дітьми, — їм німецький комітет наказав займати ферму. Німець теж одсидів кілька років по таборах, за звичкою ходив нечутно, мов привид. Анрі-Жак і далі товкся на фермі, почувавши себе нікчемною ганчіркою.

Нарешті прийшла й Христина черга. Комендант надав у її розпорядження машину, вона забрала всіх своїх дівчат, якими командувала на німецьких хуторах, з'явилися подарунки, надіслані від того ж коменданта, який розумів, що з каторги людина повинна повернутися в повному порядку. Анрі-Жак стояв за ворітьми в своєму беретіку, з люлькою в зубах і робив вигляд, що цікавиться хмаркою на далекому небі. Христя попрощалася з ним, а потім, керована добрим серцем, і поцілувала. Сіла в кузов машини, махнула ручкою, і ось Анрі-Жак знову сам на дорозі, прапорець Франції сумно в'ється на його ранці, під прапорцем почеплено червоного банта з Христиної стрічки, а нова регулювальниця, що стоїть на місці Каті Шубіної, махає йому в напрямку його Бургундії.

Ось так стрівся Анрі-Жак із дужим почуттям і поніс його з собою неподілимим, розуміючи, як йому повинні всі заздрити і його ж жаліти. Німецька земля була повна весни, галявинки манили на спочинок, струмки співали щось зовсім не німецьке. Анрі-Жак нічого не помічав, бо тільки в рухові знаходив відряду. Траплялося, його підвозили радянські вантажні машини, коменданти селищ годували й співчутливо ляскали по плечах,

повертаючи документа про перебування в таборі. Німці були боязко запобігливі, і Анрі-Жак іноді не відмовляв собі в задоволенні проходити повз них, задьористо наг्राючи на окарині «Марсельезу».

Мсьє Ніко не раз розповідав свого часу про душу радянської людини, тепер він сам стрічав цих людей в ролі переможців — і Анрі-Жак схилився перед їхньою скромністю. Якось, уже за Лейпцігом, його наздогнав на дамському велосипеді радянський солдат. Зійшовши з машини, він пішов поруч, ведучи велосипеда за руль. Що йому було потрібно — Анрі-Жак так і не дізнався. Солдат ішов мовчки, поглядаючи на французький прапорець, почастивав чудесним тютюном, схожим на тирсу, але лютої моці. У, добрий смак! По-селянському помовчали; крокуючи по крайці автостради, солдат сказав, що до Франції ще дуже далеко. Анрі-Жак повів мерзлякувато плечем, але не забув підкрутити лівого вуса. Мовляв, чого нам хвилюватися, хіба батьківщина може бути далеко? Потім солдат зупинив військову машину, потиснув Анрі-Жаку руку й поїхав, сказавши на прощання:

— Володій двома колесами! Коти просто на Париж!

Анрі-Жак залишився на дорозі з велосипедом у руках і, на свій сором, не відчував незручності, — так приємно й красиво це було зроблено. Він негайно обдивився подарунок, велосипед йому дуже сподобався. Можна було мчати, як вітер, по цій неприємній країні. Радянський солдат правильно вирішив, що й Анрі-Жак мусить відчути перемогу хоч би в способі пересування. В одній перукарні, куди Анрі-Жак зайшов, щоб навести красу, перукар запропонував йому свого велосипеда в обмін на дамський. Бачите, у нього дружина — аматорка велосипеда, чому й ні, за таку машину не шкода й доплатити, коли пан француз погодиться. Пан француз розгнівався й сказав перукареві, щоб заткнувся негайно ж, бо його машина — подарунок і не має ціни.

В останній радянській комендатурі його одвели до їдальні, нагодували й видали продуктів на дорогу, — у відомості Анрі-Жак розписався повним ім'ям, назвою села й департаменту, а також знайшов за потрібне дописати слова подяки. При цьому він так змокрів, що змушений був випити додатковий кухоль пива. Так чи інакше, він, попрощавшись з радянською зоною окупації Німеччини, попростав в американську — до кордо-

нів Баварії, звідки недалеко вже до Рейну, а там і Франції, до рідних місць.

Біля радянського шлагбаума стояв вартовий, він подзвонив у караулку, з'явився офіцер. Документ Анрі-Жака стільки мав дописок, підписів, печаток, наче власник його йшов з петицією до самого президента. Було зазначено, скільки й де він одержував постачання, де проходив санобробку, в якому місці ночував. Дехто з перших його благодійників просив письмовно всіх подальших виявити до нього увагу й погодувати: «бо цей француз гордий, він сам не попросить!» Були жартівливі побажання щасливої дороги й просто написи, зроблені шоферами попутних машин, до яких Анрі-Жак звертався по візу: «Давай, камрад, жми на Францію! Заперечень нема!»

Радянський офіцер уважно перечитав цей увесь оброслий додатками паспорт і, розуміючи, яка перед ним людина, записав до контрольної книги й відпустив. Анрі-Жак віддав честь радянській стороні, прощаючись з нею, і пройшов пішки півкілометра до американської застави. Він не сідав на велосипеда, бо вважав цей шматок путі важливим місцем, де треба було зосередитися: в якій мірі союзники походили один на одного. Чортовиння, — простій людині ніхто не підкаже... Побіля американського шлагбаума вартового не було. Анрі-Жак зупинився і став терпляче чекати. Ті ж німецькі сосни похитували головами, іржаво-коричнева земля одгонила вогкістю, по свіжій траві валялися банки з-під консервів. Минула година, та Анрі-Жак не смів без дозволу переступити на той бік шлагбаума. Нарешті від соснового новенького домика почувся свисток, яким кличуть собак. Анрі-Жак оглянувся, — кликали його. На порозі караулки стояв американський солдат у касці, зеленкуватій блузі й довгих штанях, заправлених в жовті черевики. Анрі-Жак підійшов, чітко віддав честь йому й простяг багатострадницького документа, геть списаного французькими, німецькими й російськими словами. Солдат шарпнув документ, обдивився з усіх боків, як щось брудне й таке, що зовсім не вимагає прочитання. Після цього зареготав, мазнув Анрі-Жака документом по обличчю й з новим завзяттям став жувати свою гумку.

Анрі-Жак розумів, що це був солдатський жарт, проте його вуса, розкошлані чужою рукою, заворушилися, мов у роздратованого тигра. Диявол йому в печінки, про-

клятому янкі,— він не сміє ображати громадянина Франції! Але солдат був напідпитку, знов мазнув Анрі-Жака по вусах і заіржав, а коли той, загубивши тяму, поліз битися, схопив його в оберемок і потяг досередини. Там силоміць посадовив на лавку, став щось оповідати дружкам і реготати знову. Лише в концтаборі Анрі-Жак почував таку безпорадність. Солдати обшукали Анрі-Жака досить вправно і знайшли в нього окарину. Це додало їм веселощів. З'явилися на столі консервні бляшанки з пивом, всі випили, потім Анрі-Жак мусив був у парі з похмурим американцем, який фальшивив на губній гармошці, пригравати невідомі мелодії. Його обрали за об'єкт розваги, як прибудне собаченя, кішку або підбитого птаха.

Вони обіймали Анрі-Жака, аж кістки йому лущали, і марно він намагався втовкмачити союзникам, що він не німець, а громадянин Франції,— вони негайно ж охрестили його жабником, стали кумкати й плигати по-жаб'ячому і заявили Анрі-Жаку, щоб він не дуже бундючився, бо Францію вже закрито, а інші нації чекають своєї черги — у них, американців, все йде по-діловому, о'кей!

Кінокрасуні, якими було щільно обліплено дерев'яні стіни караулки, почали вже підморгувати Анрі-Жаку, у нього крутилась від пива голова, боліли вуха од жахливого галасу аматорів співу, коли солдатам спало на думку пограти в футбол. Вони нап'яли Анрі-Жаку поверх його берета каску, дали в руки палицю й поставили замість себе на пост біля шлагбаума, а самі побігли на сусідню галявину поганяти м'яча. Часом то один, то другий футболіст підбігав до Анрі-Жака й довго реготав, хапаючись за живіт, неначе перед ним стояв не пристойний француз, а й не знати яке чуперадло.

Примчав маленький джип, що зветься в росіян вілісом, Анрі-Жак помітив його лише тоді, коли він прикро загальмував на повній швидкості позад нього, офіцер скочив на дорогу й став галасувати, мов недорізаний. Та бідний вартувий не добрав жодного словечка й тільки сумно мимрив, що він простує до Франції. Солдати поприбігали з галявини й почули нову порцію лайки від офіцера, після чого джип обкрутився на місці й гайнув назад, і на задньому його сидінні товкся й підлітав вище од шофера худенький Анрі-Жак з порожнім ранцем та прапорцем на ньому, залишивши в караулці свої ма-

натки, документи й дорогоцінний подарунок російського солдата — дамський велосипед.

Куди вони його везуть? Офіцер-бо зрозумів, що він француз, а не німець, повертається на батьківщину з концтабору, але від цього Анрі-Жаку не полегшало. Де ж воля, яка вела його по землі? Невже знову чуже свавілля? Душу Анрі-Жака то обпікало вогнем, то кидало в холод. Скільки можна мучити людину,— хотів запитати нещасний, та змушений був міцно зціпити зуби: джип підкидав його, наче щось неживе. Анрі-Жак не дурно був бургундець,— навіть крізь зціплені зуби він співав, нехай американці не сподіваються, що він їм підкориться: «Діжон! Коли розходиться світанковий туман!»

Знову ж таки джип заскочив на повній швидкості в якісь ворота, біля яких Анрі-Жак помітив поліцає в німецькій синій уніформі, з пов'язкою на руці. Боже мій, це був табір знову! Миттю Анрі-Жака сфотографували, він прибрав пристойної пози й підкрутив вуса. Плівка зафіксувала його берет, рішучий ніс, довгополий бауерський піджак із підкасаними рукавами, лижвяні штани, заправлені в черевики армійського зразка, сумку з прапорцем на горбі. Гаразд, знімайте в профіль, будьте ви прокляті з вашими порядками! Невже Франція так підупала, що з її громадянами поводяться, мов із мазуриками?

— Сподіваюсь, мсьє не комуніст? — запитав реєстратор.

— К чорту ваші сподіванки,— ввічливо прогарчав Анрі-Жак,— з якої речі ви лізете до мене в душу?! Годі з мене проклятих бошів!

— Так і запишемо: селянин, співчуває де Голлю...

— А де був де Голль, коли я сидів у концтаборі?!

— Він організовував рух Опору...

— Комуністи організовували рух Опору, коли хочете знати! Зрозуміло?

— Що ж, запишемо інакше: розпропагований комуністами...

— Ні, молодий чоловіче, не будемо дріб'язкові,— друкуйте на вашій машинці просто «комуніст»! Хай мені пробачать справжні комуністи, а я інакше не можу!

Так, цілком несподівано для самого себе, Анрі-Жак потрапив до категорії людей, яким саме перебування в таборі для «переміщених осіб» дуже ускладнялося.

Коли Анрі-Жак відсидів належний час в санізоляторі, який дивним чином нагадував скоріше карцер, а потім відбув обробку допитами, його запхнули до бруднющого гуртожитку, і він дістав право блукати вздовж вулички поміж бараків. Кого там тільки не було! Про деякі національності Анрі-Жак навіть не чув у себе вдома. Чому ж вони не поспішають до своїх? От вам і американці, та вони самі, як німці,— бач, тримають в неволі людей!

Але вже найближчого часу Анрі-Жак дещо зрозумів. До нього підійшов біля загальної вбиральні неамериканець в американській формі й почав товкти. Це сталося так несподівано, що Анрі-Жак навіть не боронився. Раптом він опинився долі і почув, як по ньому топчуться підковані черевики. На його щастя, хтось завадив бандитові і потім допоміг скаліченому дійти до койки, яку урочисто отіняв його французький з червоним бантом прапорець.

— Це що за тип? — поворушив спухлими губами Анрі-Жак.

— У себе на батьківщині він служив Гітлеру,— відповіли йому пошепки.

— Зрозуміло,— зітхнув Анрі-Жак, хоча насправді розібрався в цьому значно пізніше. Йому довелося перебувати в цій милій громаді цілий місяць, доки один випадковий відвідувач табору, журналіст-француз, не втрутився в його долю; а до того доводилось всіляко: його шкура скуштувала повного політичного гарту і ребра також. Але важко було упокорити такого дядька, як Анрі-Жак! Ось коли він пошкодував, що не підкований з теорії! Коли йому доведеться вступати до партії, то це було б як знахідка. Проте його дужий селянський голос не попускав жодній бестії, він навчився пізнавати їх, мов бур'ян серед ниви, і припікав, чим тільки міг. Наприклад, він полюбив вечорами розповідати (з Христиних слів) про колгоспи, про осяйне майбутнє цього руху, і ледве не призвів до різанини в таборі, коли думки поділилися, і його самого трохи не задушили...

Француз-журналіст звільнив його досить своєрідним чином. Напившись у барі з американським офіцером, француз обіграв офіцера в карти, а потім посадовив американця на джип і вночі примусив поїхати з собою до табору, де сидів Анрі-Жак. Там офіцер розбудив

цивільного начальника і п'яним голосом наказав йому з першими променями ранкового сонця відчинити табірні ворота для друга його французького брата по чарці.

Отже, наступного дня Анрі-Жак знову був на волі: з американським офіцером жарту погані, навіть коли він був напідпитку. Начальник табору виставив полоненика за ворота разом з папірцем, добутим журналістом для земляка, в якому Анрі-Жаку дозволялося мандрувати аж до самої Франції без перешкод. Знову на плечах бургундця був його похідний ранець, увінчаний тим же самим прапорцем. В таборі боялися співчувати, проте на дорогу невідомі особи постачили його скромною їжею. Коли Анрі-Жак відійшов од табору й наблизився до невеличкого міста, до нього озвалася людина, в якій він пізнав співтабірника.

— На хвилину заїдемо кудись,— сказав він по-французькому,— я мушу вас застерегти...

Вони зайшли за ограду,— Анрі-Жак знав, з ким має справу. Там його було повідомлено, що він, як комуніст, добре вдіє, коли затримається в місті і вислизне з нього в темряві. Бо оті люди, з якими він сперечався про колгоспи, вирішили його перестріти. Анрі-Жак обурився й став голосно доводити, що він не прем'єр-міністр, який повинен боятися замахів! Диявол їм у душу, нехай підстерігають, що він такого зробив, скажіть на милість! Та хоч би й справді він був комуніст, хіба через це треба вбивати?! Бач аж де одгикуються колгоспи!

І ось Анрі-Жак наблизився до ліска. Ніде ні душі. Він почував, наче його щось смоктало за серце, нащо-таки по-дурному лізти в яму? А що як їм справді потрібне його життя? Раптом вони з'являться з-за отієї соснини, як і повідомляв застережник? Так і є. Із-за сосен йому назустріч вийшло двоє, він не повірив власним очам. Вони почекали його на дорозі.

— Гей, дай закурити,— сказав один із них. Другий поглянув на дорогу — праворуч, ліворуч, хотів зайти ззаду. Анрі-Жак відскочив, щоб обоє були перед очима. Цих типів він знав, їх мали перекинути самолётами на Карпати, до сов'єт,— про це в таборі говорили досвідчені люди. Це були терористи, для них убити людину — звична справа. Та нащо він їм! Грошей у нього немає. Він чув, як їх називали.

— Мсьє,— мовив Анрі-Жак,— я зрозумів ваші готування, але нащо вам моє життя? Ви ж не воюєте з Францією?

— Злидні тебе знають, що ти мимриш,— сказав перший бандит.

— Наша справа десята,— мирно додав другий,— коли ти комуніст, та ще й за колгоспи...

Анрі-Жакові блиснула чітка думка, що він дістане ножа в горлянку протягом найближчої хвилини. Він поворухнувся тікати, але відчув, що його вже міцно тримають за руки. «От дурний випадок,— подумав Анрі-Жак,— я навіть не можу їм нічого сказати...» І він відчув, що не має права піти з життя, як без'язика тварина, він говоритиме, він повинен стати над убивцями. Умить промайнуло перед ним життя в концтаборі, бесіди комуністів, зворушливі розповіді мсьє Ніко́ про свою вітчизну, Червону Армію...

— Ура! — вигукнув Анрі-Жак гордо й натхненно.— Сов'єт карош! Вів ля Франс!

Бандити оторопіли на цілу хвилину, і ця хвилинка врятувала Анрі-Жаку життя: поруч загальмувала вантажна машина-п'ятитонка так, що з галєм пішов дим. Лискуче, усміхнене чорне обличчя з товстими губами виглянуло з кабіни.

— Камрад,— сказав негр по-французькому,— я бачу прапор Франції, ти мене розумієш? Стрибай у кузов, подарую тобі сто миль!

— Маленький момент, камрад негр,— відповів Анрі-Жак, анітрохи не здивований, неначе так і повинно було трапитися,— я мрію повернути один політичний боржок...

Він одважив замілілим бандитам, кожному по черзі, доброго ляпаса й сів до негра в кузов, обтрушуючи руки після доторку до брудного.

ДВІ ЖІНКИ

Вона повернулася до звільненого Києва на початку 1944 року, коли за сотню кілометрів південніше ще тривала Корсунь-Шевченківська битва. Вона була педіатром, цебто лікаркою по дитячих хворобах, носила побите негодною тепле пальто з котиковим коміром; темно-синього кольору суконну шапочку, великі чоботи

мужського розміру. Треба було хутчіш розгортати дитячі лікувальні установи, збирати з вулиць напівзамерзлих нещасних дітей, які в кошмарі фашистської окупації погубили батьків, втратили домівку; і тому перші дні вона спала на столі в маленькому колишньому магазині, перетвореному на тимчасову контору, приймальню, лікарський кабінет і пункт збору малечі. Якось воно само собою виходило, що перші заходи відновлюваної Радянської влади неодмінно торкалися життя знедолених дітей,— це ставилося нарівні з оборонними заходами, з довозом боєприпасів та побудовою стратегічних мостів.

Вона звалася Оксаною Сергіївною. Років їй було небагато, але не так уже й мало, середній, як то мовиться, вік вона вже переступила. Зовнішньо виглядала непомітною — виснажена, не виспана, із запаленими очима, сутула від зле пошитого пальта. Влаштувавши в магазинчику залізну пічку, вона гріла на ній у відрах воду, роздягала дітей всіх по черзі, шкребла й терла їх, водночас роблячи медичний огляд. Діти тулилися й тяглися до неї не менше, ніж до рідної мами, хоч вона, здавалося, нічого особливого й не робила для того, щоб вабити до себе дитячі серця. Та діти вже такі зроду — вони відчувають справжнє ставлення до себе, їх тяжко обдурити тільки зовнішньою ласкавістю.

Настав день, коли Оксана Сергіївна нарешті згадала, що тут, у Києві, знаходиться і її рідна домівка. Ніхто, звичайно, не повірить, що вона цього не пам'ятала повсякчас із самого моменту переправи через Дніпро, але в тім-то й справа, що їй ніколи було займатися особистим, коли на неї з першої ж години набігло стільки роботи. Порожня її домівка могла, безперечно, почекати, доки вона трохи впорається. Отже, час надійшов, і лікарка навіть мала можливість розміркувати, як їй і коли піти, щоб хоч переночувати під рідним дахом, коли тільки він вцілів серед пожеж та вибухів.

Вона рушила знайомою дорогою. Кузнечна вулиця, вона ж вулиця Горького, була довга, і тут одразу ж поринула Оксана Сергіївна в своє минуле життя. Боже, скільки разів ходжено цими тротуарами — в сльоту й ожеледь, в спеку й зливу, вдень та пізньої ночі! Будинок стояв кінець вулиці, дорога була далека. Ще маленькою школяркою стільки разів пробігала цей шлях. Ось тут була аптека, куди носила мамні рецепти. Ось

каштан із невеликим дуплом — це була її поштова скринька в час захоплення хлопчиком з музичного училища. За оцим ось рогом підстеріг її знехтуваний поклонник і сказав, що вона розбила його серце, і в дитячому відчаї шпурнув їй під ноги свою скрипку.

Ось під'їзд будинку, куди вона й знайомий студент забігли під час зливи й грози. З його козирка капала вода, чомусь темна. Оксаночка реготала, бо була зроду реготуха, грім гуркотів, неначе в горах, шуміла потоками по вулиці вода, з каштанів дощ збивав пелюстки, вони падали разом з дощем. Студент Гера, — він став потім Гарасимом Львовичем, її чоловіком, — взяв її за руку, мокру од дощу, і притулив до свого мокрого ж обличчя. «Отак би стояв вічно», — несміливо мовив він. І картина уявилася їм обом така смішна, що сміх виник одразу ж після поцілунку.

Як добре було разом з Герою співати в хорі! Співки відбувалися на Пушкінській у якомусь клубі. Приміщення погано опалювалося, але яке свято лунало в душі, разом з мелодіями веснянок увіходило до серця дуже почуття, і здавалося — ніде й ніколи в світі ніхто не знав подібного чуда. Так, життя пестило її, як улюбленицю, і коли доводиться потерпати, то хоч знаєш за що. Оксана Сергіївна прискорила кроки, — тепер, поблизу домівки, її охопила нетерплячка.

Однаке, що це? Ох, як ото помалу рухається вулицею життя: оця ж бо похилена тумба й тоді ще стояла скобочена, коли давно-давно Оксана Сергіївна сіла на неї, не в змозі добрести до домівки від раптової прикрої нудоти й дивної спустошеності. Це була невдала вагітність, яка потягла за собою гірку бездітність в майбутньому. Гарасим Львович заспокоював її, вимовляв непотрібні слова про надію на неможливе, забуваючи на той час про свою й дружинину медичну освіту. Так і не пролунав дитячий голосок у їхньому домі, а Оксана Сергіївна спеціалізувалась в педіатрії.

Ніхто б не назвав її немною й розмазною, коли справа торкалася її роботи, медичного обслуговування дитячого світу. Вона була активна й наполеглива, настирлива й нещадна до тих, хто ставав їй на дорозі, вона здатна була гримати й тупотіти ногами, вміла навіть стукнути по столу портфелем, в якому жалібно тоді бряжчали різні склянки. Їй нічого не варто було обігати за день півміста, коли в одному місці їй, приміром,

обіцяли дров для дітей, а в іншому — крупу-січку, в третьому — ліжка з лози або дитячий нічний посуд.

Та інша справа, коли енергії й активності вимагало її особисте життя. Тут вона ставала одразу безпомічна. Вона нічого не могла «тягти до хати», як це буває в родинному житті, і все відбувалося навпаки: де яка була мисочка, книжка чи картинка, це все швидко зникло з дому й опинялося в дитячій установі, де вона працювала.

За пропозицією Гарасима Львовича в родину було взято приймачку — якусь далеку родичку. Вона скінчила школу, вчилася в технікумі, благополучно вийшла заміж, так і не ставши особливо близькою до душі Оксани Сергіївни. Ні, коли вже не судилися свої діти, то краще роздати матерні почуття на найбільшу кількість малюків! І Оксана Сергіївна, провівши чоловіка на фронт, замкнула квартиру на другому поверсі, яка складалася з кімнати й кухні, поклала ключа до кишені і повезла на схід цілий вагон дітей-сиріт, дітей фронтовиків тощо.

Чи були в неї хвилювання в особистому житті? Треба думати, що були. Принаймні, коли Гарасим Львович ставав неухважливий, запізнювався додому й не до речі відповідав на запитання, Оксана Сергіївна потихеньку питала: «Чи не з'явилася знову на обрії мила сестра, фершалка чи студентка?» І з того, як чоловік квапливо відхрещувався, відчувала в грудях прикрі поштовхи серця, які і в медицині зветься ревнощами. Так було декілька разів, і ревнощі губили свої гострі форми, ставали меланхолійним безпорадним сумом.

І от дійшли до неї з фронту чутки про нове захоплення Гарасима Львовича. Вона ніколи не гадала, що сприйме так боляче. Мало чого не буває на війні. Може, нічого й не трапилось, а людям здалося не знати що. Чутки стали настирливі, вже зголосилися й свідки, Оксана Сергіївна пролежала ніч без сну, проплакала наволочку на подушці, наступного дня не пішла на роботу, пила валер'янку мало не столовою ложкою і з жахом усвідомила, що їй нічим буде жити, коли Гарасим Львович піде від неї до другої.

Потроху дізналася про подробиці. Гарасима Львовича було поранено, але він в тил не евакуювався, лишився в санбаті. Дівчина була молодша од нього, сандружинниця-доброволець, під час бою винесла Гарасима

Львовича з небезпечного місця, ходила коло нього, збудила до себе почуття, яке здалося їй любов'ю, відповіла на нього. Так іноді буває, але від свідомості цього Оксані Сергіївні не ставало легше. Вона перечитала чоловікові листи, дещо порівняла, дещо вперше помітила, дійшла щирим серцем до гіркої правди, захованої між рядків, про яку чоловік не наважився їй прямо написати, і занудьгувала всією душею, так би мовити ридма.

Як би вона реагувала, коли б такий випадок трапився не з нею, а з сусідкою, товаришкою по роботі, подругою? О, вона б написала кривдникові такого листа, що чортам замакітрилось би! Та як він сміє, негідник, розбивати родину? Та хіба з отим дівчиськом він довго знаходитиме спільну мову? До чого це йдеться — легковажне пурхання над життям, а як же совість і честь? Оксана Сергіївна зуміла б докопатися до його душі, коли б це не був... її Гарасим Львович.

Що лишалось робити? Вона вгамувала серце конвалійними краплями, валер'янкою та бромом, примостила табуретку біля ліжка дитини, коло якої саме чергувала ніч, і написала ціле послання. Кому, Гарасиму Львовичу? Ні, багато честі, це був лист не до нього, а до неї — молодій, щасливої суперниці. Оксана Сергіївна знала її ім'я й прізвище, бо грошові перекази од чоловіка стала надписувати жіноча рука, а на одному бланку суперниця з неухважності зазначила й свою зворотну адресу, підписалася сама. Так, листа на фронт писалося саме їй, щасливій Паші Дмитрієвій.

Двічі такого листа пережити Оксана Сергіївна нізачо не змогла б. І вже пославши його, часом запитувала себе, чого вона там понаписувала, але докладно так і не згадала. Це був лист-сповідь, лист серця, в котрому Пашу сповіщалося про попереднє життя Гарасима Львовича, про любов до нього старої дружини. Із цілковитою обережністю й ніжністю зверталася Оксана Сергіївна до Пашиного молодого почуття, благословляла її на щастя, благала не кидати Гарасима Львовича ні за яких обставин, звирялася на неї, як на саму себе.

Отже, лист вийшов дуже щирий, його можна було назвати піснею розлученої любові, і Оксана Сергіївна дуже здивувалась би, коли б їй це хтось сказав. Грошові перекази, надписані Пашиною рукою, припинилися, із чого Оксана Сергіївна зробила висновок, що лист її дійшов. Але гроші від чоловіка приходили й надалі,

тільки адресу було надруковано на друкарській машинці, номер польової пошти був інший. Сама того не усвідомлюючи, Оксана Сергіївна зробила найважливіший крок у житті, і він повністю не відповідав тому, що за таких випадків буває. Тільки з того часу щоранку, прокидаючись після недовгого сну, вона першим ділом почувала, як перевертається в її серці, наче ніж, думка про нещастя.

Ось, нарешті, видко віддалік і її будинок. Вона не встигла подумати, чому вікно в кімнаті відчинене, як помітила в ньому військову постать,— вікно хтось мив. «Ого,— мовила сама собі Оксана Сергіївна,— доведеться витурювати непроханих пожильців!» Вона одразу ж почала міркувати, як звернеться завтра до райради за потвердженням прав на власну квартиру, і тому всі інші, гострі почуття, які звичайно виникають у людей за подібних обставин, так і не з'явилися. Звичайно, не відчуваючи ніякого хвилювання, наче повертаючись з роботи, а не з евакуації, Оксана Сергіївна піднялася до себе на другий поверх і постукала. Їй довелося б чимало стукати, та вона догадалася шарпнути за ручку незамкнених дверей, переступила поріг домівки.

У передній було порожньо. В кухні топилася плита. В кімнаті невідома дівчина витирала зім'ятим папером вікно, воно скрипіло й верещало. Помітивши Оксану Сергіївну, дівчина зіскочила з підвіконня,— так, це була дівчина в штанях і майці, щоки її палахкотіли, погляд одверто й чесно скерувався в вічі тій, що увійшла.

— Зачиніть вікно,— сказала Оксана Сергіївна,— застудитесь...

— Нехай,— махнула рукою дівчина,— не встигла втерти...

Вона зачинила вікно, натягла через голову гімнастерку з погонями й однією медаллю, підперезалась, запитливо поглянула на Оксану Сергіївну.

— Тримайте себе вільно, ефрейтор,— відповіла їй та,— робіть, що вам треба. Це — моя квартира, але я запрошую вас почувати себе, як удома.

Дівчина зникла і ще прикріше почервоніла. Вона оббігла поглядом кімнату, розшукуючи свої речі, почала стягати їх до купи і пхати у речовий мішок. Почувалося, що їй хочеться негайно втекти з цього місця.

— Дозвольте,— запротестувала Оксана Сергіївна, сідаючи на лаву, притягнену, певно, з парку,— куди ж вам поспішати на ніч? Я зовсім не така вже негостинна господарка!

— Я зенітниця,— сказала, затинаючись, дівчина,— наша установка недалечко, я тут ночувала, ви пробачте, коли що не так. Меблів ніяких не було, я притягла, що подужала. Добре, хоч шибки цілі...

Тут Оксана Сергіївна силоміць одняла в неї сумку й послала дівчину до кухні, щоб не погасла плита, доки сама роздягнеться й дістане з портфеля крупи на вечерю. Разом з крупою вона вийняла банку тушонки й шматок цукру, який одразу ж, не гублячи часу, розбила надвое. В кухні гула від доброї тяги плита, на конфорці стояло відро з водою, на другій — похідний чайник. Єфрейтор, похнюпивши голову, похмуро колола німецьким тесаком дверцята розтрощеної на друзки шафи й кидала в огонь шматки дерева. Вікно було затулене чорним папером, над краном на поличці, яку пам'ятала Оксана Сергіївна з самого дитинства, горів гнотик у картонній коробочці з парафіном.

— Чудесно,— зробила висновок Оксана Сергіївна,— доки варитиметься каша, ми з вами помиемось. Єфрейторе, слухать команду! Мені здається, ніби я вас знаю вже сто років...

Оксана Сергіївна обняла нашвидку дівчину, цмокнула її в ніс, пригорнула до себе й відчула, що та опирається. «Соромлива,— подумала,— це мені подобається. Де ж бо це я залишила портфель, там ще був шматочок мила...»

Сплили чудесні півгодини. Оксана Сергіївна роздяглася до вовняного купального костюма, який вона носила на голому тілі для тепла, роздягла дівчину, вимила їй голову, вишарувала милом та віхтем, сполоснула — і не витратила багато води.

Решти води було предосить для самої господарки. Хіба згадаєш, скільки разів доводилося обходитись і меншою її кількістю! Надзвичайно, це просто надзвичайно так оновитися! Ось коли вона по-справжньому вдома. Дівчина видивлялася на Оксану Сергіївну, наче не знати що на ній бачила, допомогла вимити спину, зібрала ганчіркою воду з підлоги, тут же швиденько випрала їй панхочи й білизну, повісила в загрозливій близькості од вогню.

Каша з тушонкою була готова. Оксана Сергіївна із

розпущеними косами, пахуча й оновлена, оббризкала дівчину рештками одеколону, застелила стіл куском найбілішої марлі, сіла, стомлено заплющила очі. Їй здалося, що на кухні клопочеться небіжчиця-мама, в кімнаті брязкає тарілками сам Гарасим Львович,— він завжди любив прикрашати святковий стіл. І щось надзвичайно приємне чекає на неї в цьому світі.

— Ви дуже стомилися,— співчутливо зауважила дівчина.

— Певно,— відгукнулася Оксана Сергіївна й знову обняла дівчину, як доньку після розлуки,— от дивна річ: скільки треба часу, щоб прихилитися до людини?

Дівчина ніяково одвернулася і нічого не відповіла.

Сіли вечеряти. На місто в цей час почався повітряний наліт, вибухи лунали від Дарниці, всі зенітки запрацювали на повну потужність, але дівчина й не подумала бігти до своєї установки. «Мабуть, вихідна»,— подумала Оксана Сергіївна, зовсім забувши, що зенітна артилерія навряд чи може нагадувати мирне виробництво.

Оксані Сергіївні дуже хотілося спати, ось чому й вечеря пройшла без жартів та сміху, які вона вважала корисними з медичної точки зору. Постелили на підлозі біля теплої плити, Оксана Сергіївна лягла перша і, через силу розплющуючи сонні очі, казала дівчині, щоб та скоріше лягала, доки тепло, листи можна й завтра дописати.

Дівчина сиділа біля стола й швидко писала, часом крізь сльози поглядаючи на заснулу Оксану Сергіївну. За вікном гриміли, завивали і рокотали зенітні постріли, гнотик у коробці здригався од далеких вибухів бомб-п'ятисоток, а Оксані Сергіївні снився сон, в якому вона гуляла на лузі, чекаючи Гарасима Львовича, і поруч неї пустувала донька, якої в неї ніколи не було, і донька до дрібниць нагадувала оту дівчину-зенітницю. «Як же її звати?» — подумала крізь сон Оксана Сергіївна, знову пірнаючи в сонячний яскравий день та пишну лугову траву.

Єфрейтор закінчила листа, надписала адресу, притулилась одягнена біля Оксани Сергіївни й гаразд виплакалась, тамуючи в собі голосне ридання, щоб не розбудити сусідку. Тільки перед світанком вона трошки задрімала й одразу ж схопилася на ноги, хутко зібралась, постояла мовчки на порозі, тихо вийшла. За нею

нечутно зачинились двері, але Оксана Сергіївна тієї ж хвилини прокинулась, неначе її хто торкнув за плече.

— Дочко,— сказала голосно,— мені здається, що в нас двері навстіж!

Вона встала, зняла з просвітлілого вікна затемнення, пройшла до кімнати, заглянула в передню, але дівчини ніде не було. Двері стояли одімкнені, і Оксана Сергіївна подумала, що ефрейтор пішла до зенітки, повернеться на сніданок, вони ще встигнуть наговоритися. Розпалила плиту, поставила воду на чай, випила серцеві краплі й полежала після них, змушуючи себе ні про що не думати. І лише після цього всього помітила на столі листа.

Боже, яка знайома рука на конверті! Од хвилювання вона через силу розібрала своє власне ім'я. І, тільки почавши читати, Оксана Сергіївна раптом зрозуміла все, що трапилось.

«Я вас такою собі й уявляла,— починався лист,— пробачте, що не знайшла мужності поговорити одверто. Та й нащо? Як бачите, я не зенітниця й не випадковий гість у вашому домі. Я полюбила Гарасима Львовича, і мені здалося, що я дам йому щастя, а ви немолода жінка, йому біля вас тяжко. Так я думала до вашого листа, а після нього я зрозуміла, як треба кохати людину, і уявила вас зовсім іншою, і сьогодні бачу, що не помилилася. Я люблю Гарасима Львовича, тому я така розгублена, але ви самі мені довели, що коли любиш людину, то треба стояти вище од своєї любові, щоб на першому місці стояла людина, а не твое егоїстичне почуття, треба зважувати, що йому буде краще, хоч це дуже боляче — в мої роки відходити від кохання. Але я розміркувала так: я його залишу, і я його залишила зараз же після вашого листа, щоб почекати кінця війни, а потім уже вирішувати, що й як. Я ж бо не хижачка, якій байдужа кохана людина, аби їй самій було зручно, я — радянська дівчина, скромний медичний працівник, який знає ціну людських страждань...»

Оксана Сергіївна якось непомітно для самої себе плакала, на нерівні рядки листа падали сльози — радості й горя, лист тремтів у її руці, немов серце тієї, що писала, і це було дуже боляче.

«Я вирішила,— писала дівчина,— проїжджаючи через Київ, затриматись на день, розшукати вашу квартиру, адреса мені була відома, але ви ще не повернулися з

евакуації, і я прибрала все, помила вікна. Я якось відчула, що це кінець. А тут прийшли й ви. Так, це кінець. Прощайте, моя дорога. Чому так трапилось, що єдиною жінкою, котру мені скортіло назвати матір'ю, виявились ви? Прощайте назавжди. Бережіть Гарасима Львовича, хоч, звичайно, це він мусить берегти вас. Коли вам не буде дуже боляче, згадайте часом мене, вашу П. Дмитрієву...»

БОРОТЬБА ЗА ЛЮДИНУ

Коротко кажучи, ми вийшли із загсу, де урочисто поєднали її та моє життя на найближчі п'ятдесят років: мені двадцять п'ять, їй — двадцять три, — більше навряд чи вийде. Вона йшла од мене праворуч, моя Маша, а зліва до мене тулилася її подруга Неля, дорогий свідок нашого одруження.

«Неля, — сказав я, — прошу вас описати мені ще раз, який вигляд у моєї коханої дружини і який вираз мають її очі, коли вона поглядає скося на мене й штовхає ліктем під бік».

«Маша — русява, як і ви, — відповіла покійрно Неля, — із м'яким, як шовк, волоссям...»

«Знаю, — перебив я, — і пахне це волосся трохи смішно — мигдалем, і в пальці аж струм б'є, коли погладити, вітер докидає його іноді мені до вуха...»

«А руки у неї маленькі, — продовжувала Неля, — пальці довгасті...»

«Знаю й руки, — відгукнувся я, — ці руки ведуть мене через життя, я сто разів умер би за кожен пальчик!»

Тут Маша не витримала, дмухнула на мене збоку, наче бажаючи потушити мою температуру.

«Ваша Маша не дуже красива, — описувала далі Неля, — але до чорта симпатична! В її очах іноді проскакують такі бісики, що просто страшно стає за життя навколишніх хлопців. Вони в неї сірі, ті кляті очі, а часом аж чорні, коли сердяться, а то й блакитні, коли посміхається ваша Маша...»

Тут ми дійшли до рогу вулиці, і треба було переходити брук. Ми стали чекати. Я почув поруч дитячий голосний шепіт: «Ма, дивись, який страшний цей дядя! У нього зовсім немає очей, тільки окуляри!» — «Цсс!» — насварив хтось дитину. Тоді Неля й Маша швидко підхопили мене з обох боків, і ми майже перебігли брук.

«Любі мої,— сказав я супутницям,— правди ніде діти. Так воно й є. Приготуйтеся до того, що принаймні раз на день ви це почувете. Навіть мої військові нагороди не врятують становища. Спочатку людям бачаться мої невидючі очі, а вже потім — ордени чи медалі...»

Ми дійшли до нашої студентської кімнати. Ще зранку там усе було приготовлено до бучного весілля. Маша з подругами спекла що належить. Мої друзі принесли пального. На сходах нас засипали травою, квітами, я подумав, що на мене перекинувся віз із свіжим сіном. Весілля вийшло щире й сердечне. Бажаю всім знайомим фронтовикам, щоб їх теж так стрічали й кричали «гірко» та співали фронтових пісень. Перед очима моїх спогадів пройшли вміть картини фронту. Лісок, де був наш аеродром. Лісова річечка, де ми вмивалися. Витоптана галявина, де фронтовий ансамбль пісні й танцю «показував клас». Мій винищувач. Я пригадав кожную подряпину на його фюзеляжі, кожную прим'ятину, масляну пляму. В мене у вухах переможно заспівав мій мотор, знайомий голос якого супроводив мене в усіх атаках, на всіх висотах, коли я «закладав» віражі, коли я йшов у піке, коли я гнав «месера» чи коли я пірнав у хмару, щоб збити гітлерівців з толку, бо їх було на той раз більше в повітрі.

Ми посідали до столу. Праворуч од себе я почував Машу, вона схвильовано дихала й часто торкалася моєї руки, тулилася щокою до мого рукава. Я вже майже звик до темряви, опуклої виразності набули навколишні звуки, я привчаюся відрізнити, з якої відстані вони линуть. Опинившись у світі сліпим, я всіма моїми відчуттями заміняю зір. Шкіра на пальцях наче вся складається з нервів, які миттю розпізнають усе, до чого я торкаюсь. Але я ще не встиг одвикнути від зорових уявлень, я сидів коло столу й бачив себе із обпаленим обличчям. Я бачив себе поруч молодой видющої дружини, яка мене полюбила, мені хотілось затулити обличчя руками, щоб заховати його від поглядів.

«Друзі,— сказав я,— уявіть собі, що я такий же зрячий, як і ви всі, тільки очі в мене заплющені, і вам не треба час від часу кидати на мене співчутливі погляди й відчувати в серці гризоту. Найгірше для сліпої людини, коли їй співчують, жаліють... Вип'ємо по чарці, закусимо картоплею й капустою, бо студентське життя таке здавна: наука краще в голову йде, коли шлунок

неповний. І наші університетські часи згадаються колись, як свято...»

«Не вірю,— сказав хтось п'яним голосом,— яка тут у чорта може бути любов?!» Голос замовк, мені здалося, що власника його схопило кілька рук, турнуло на тапчан. «Пустіть!» — прохрипіло з-під подушки. Я взяв свою склянку, напомацки налив туди горілки, підвівся, тримаючи склянку в руці. «Спасибі тобі, Грицьку,— сказав я,— за щире слово і взагалі. Я п'ю за твоє здоров'я...» — «Не п'ю», — через силу вимовила Маша. «Я вип'ю сам», — твердо продовжував я і міцно-міцно стискав у руці склянку, щоб людям не здалося, що у мене тремтить рука. Проте горілка в склянці хлюпотіла так, що аж на ліву руку мені полетіли бризки. Я намагався стримати це тремтіння й відчув, як склянка роздушилася в руці, горілка опинилася на столі.

«Друзі,— сказав я,— Грицько ще на фронті знав, що за перемогу належить нагорода. Він намагався залишитися живий, щоб повернутися додому, постелити койку й вилежуватись до кінця життя. Так він думав, не розуміючи, що найвищу нагороду одержував там, на полі бою, заглиблюючись у думи серця, пишаючись довір'ям Батьківщини, виконуючи найвищу місію свого життя — здобуваючи перемогу.

Він не вірить у моє щастя. Так само, як і тоді, коли ми з ним удвох налетіли на десяток «месерів». Пробач, Грицьку, може, ти про це не хотів би почути. Але я мушу захищатися. Ти тоді певний був, що мені настав край, бо машина моя вся взялася вогнем, і на одні кілька секунд ти пірнув у хмару. Потім ти виринув, добре бився, і ніхто тобі не закине нічого. Так теж можна воювати, але так не перемагають. Ще раз пробач,— я не уявляю твого обличчя.

Я падав, охоплений полум'ям. Я не хотів використовувати парашута, бо це була територія під ворогом. Я дав максимальні обороти моторів — «Здоров, Гастелло!» — гукав я з усієї сили. Я натиснув контакти кулеметів і мчав до землі, стріляючи в ешелон, на який я направив свій винишувач. Скажу одверто, що тих кількох секунд, які мені лишалося жити, було цілком досить для багатьох думок. Може, й Гастелло так думав. Він не зостався жити, щоб нам розповісти. Вогонь бив мені в обличчя. Я не міг затулити очей, руки тримали штурвал, самолёт мусив врзатися в ешелон! Навіщо

очі, коли все одно кінець! В останній момент очі мої пожер вогонь, я встиг відчутти порожню глибину замість них, пекучу чорну безодню. І в кромішній темряві виринуло обличчя мого командира полку, небіжчика майора Кочета, який голосно сказав: «Пунктуально, Ваня!..» І щось ударило мене по голові, якийсь паровозний гудок простягся од мого життя в безконечність...»

«Вип'ємо ще,— перебила тоді мою розповідь жаліслива Неля,— а може, давайте заспіваємо? Ну її к бісу, оту війну!... Що було, то було!»

«Іване,— сказала Маша,— хочеш, я їм розповім, як ми познайомились?»

Я мовчки сів, і ніхто не міг заглянути в мою душу.

«Дорогі мої,— почала Маша,— я жила в посьолку поблизу залізничної станції. Батько мій працював у депо, а наречений їздив машиністом. Вони організували партизанський загін на транспорті. Але одного станційного, якого вони необережно прийняли до себе, гітлерівці так били, що станційний виказав батька й нареченого. Їх повісили перед станцією. Ми з мамою сховалися у тітки, будинок наш зайняв поліцай. Пам'ятаю як зараз — цвів бузок, співав соловей, місяць плив по небі увесь золотий, а мій батько удвох з нареченим мов стояли між двох стовпів, ноги їхні торкалися землі, під подувом вітру вони злегка поверталися один до одного, наче в розмові».

Маша замовкла, я чув, як вона важко дихала. Я вирішив продовжувати сам.

«Ото, значить, як побачив я в останню хвилину мого життя небіжчика майора Кочета, і він сказав: «Пунктуально, Ваня», я чомусь подумав, що це так годиться на тому світі — висилати назустріч зв'язкових. А треба вам сказати, що за життя свого слово «пунктуально» Кочет говорив небагатьом винищувачам. Здебільшого ми чули од нього за вдало проведений бій: «Порядочок, лейтенант!», та й годі. Отже, лечу я,— секунди мої ще не всі, здалося мені, що давно лечу без самольота, я поворушив залякклою рукою й відчув під нею сіно. Так, я лежав на сіні, обличчя моє горіло, од страшного болю я застогнав, схопив себе за обличчя: воно було вже забинтоване. І очі теж. Я мацнув за пояс, щоб узяти пістолета й закінчити цю волинку,— пістолета не було. Я хотів удатися до ножа — його не було теж. Жіночий голос коло

мене тихенько вимовив: «Зброї немає. Я знала, що вам схочеться вмерти».

Це була страшна ніч. Маша сиділа біля мене, щоб я не зірвав пов'язок, і переконувала жити, в той час як я хотів умерти. Ту ніч, коли я з невимовним жахом збагнув, що осліпнув назавжди, я запам'ятав до останньої дрібниці. Я висів на волосинці від смерті, і Маша боролася за мою душу всю ніч,— то тримаючи мої руки, то тихо вмовляючи, то плачучи наді мною й лаючи мене.

«На чорта я вам? — питав я.— Дайте мені вмерти!»

І я заснув нарешті, незважаючи на біль, я тримався за маленьку руку дівчини, мов за рятівний круг. Короткий сон мені приснився. Лейтенант Наташа йшла поруч мене, я чув запах її волосся, змоченого весняним дощиком. «Лейтенант Наташа,— сказав я,— вашу руку на після війни!» — «Хіба ти забув,— сміялася Наташа,— мою могилу над Дніпром?» — «Наташо!» — гукав я. «Я не Наташа»,— відповідав багато разів голос Маші. Та я чув присутність небіжчиці Наташі, чув, як пахне її волосся, й відчував її руку на моїй руці. Потім я, пам'ятаю, плакав — я це збагнув із того, що очі мої під пов'язкою неймовірно свербіли, наче їх роз'їдала сіль.

Я був під Машиним доглядом кілька днів. Вона крадькома приводила лікаря, який давав мені щось снотворне, щоб я спав і не морочив голови нікому. Да, я не сказав, як потрапив до Маші. Коли мій самолёт мав от-от врізатись в ешелон, там стався вибух (як ви пам'ятаєте, я летів, стріляючи) — і вибухова хвиля стріла мою машину, амортизувала її швидкість і шпурнула на густий садок, де вона й згоріла, а мене знайшла Маша поблизу в лопушинні. На мое щастя німцям і в голову не спало, що я міг не згоріти разом з машиною. Тому мене не шукали. Швидко наблизився фронт, перейшов далі, я лишився в тилу.

З Машею я навіть не попрощався. Просто — під'їхала машина, поклали мене й повезли до госпіталю. Я думав, що нарешті я загубився в цьому світі, і ніхто не знатиме, де я подівся, бо я вирішив додому не писати. Хай думають, що мене вбито. Тільки оце недавно я дізнався, що Маша таки випитала в мене адресу й написала моїм рідним всю правду, просила не хвилюватися й чекати, а також прислати їй мою фотокарточку...

Хоч-не-хоч пустили мене по госпіталях. Скільки я там вилежав, аж страшно згадувати. Я собі сказав: «Не

поспішай, Іване, вилікуйся, хай у тебе будуть цілком ясні перспективи й свіжа голова, тоді приймеш рішення, вмерти ніколи не пізно. Коли не вмер зразу — почекай!» Я чекав. Я часто ловив себе на тому, що мені до всього байдуже. Лежу й думаю, чи є в світі нещастя, більше од мого. І помітив дивну річ: усі до мене знаходять діло, не лишають мене й на хвилину самого з моїми думками. Спочатку я сердився, потім демонстративно одвертався й не відповідав, потім просто став орудувати такими словами, що мені й зараз за них соромно. То прийде, бувало, головлікар, сяде коло мене на койку й почне буркотіти, як гарно йде лікування, який у мене дужий організм, скільки ще мене чекає на цім світі красивого. «Але ж очей ви мені не повернете?» — скажу, бувало, я, і він тільки зітхне.

Сестри й молоді лікарки — ті зробили з мене якесь чудо природи: щохвилини приходили мацати мій пульс і все набивалися читати художню літературу. А нащо вона мені здалася? Того, що я чув по радіо, було цілком досить. Став я помічати, що сусіди мої по палаті як навмисне говорять на такі теми, які здатні викликати в мені реакцію. Одного разу прочитали вголос опис повітряного бою трьох наших винищувачів з десятьма «мессерами». Як на зло, боєм командував мій приятель Миша Кожин, я не стримався, згарячу прочитав цілу лекцію, який Миша мастак і як це в нього виходило. А потім я кілька днів пролежав, одвернувшись до стіни, і злився на себе, що мене так ще притягає життя. Одне слово, — я був такий противний, такий вредний і просто скажений, що не розумію, як на мене не почепили намордника!

Я твердо вирішив не приймати нічиєї ласки. Мені приносили їсти — я не дозволяв нікому допомагати, обливався гарячим супом і чаєм, упускав на підлогу котлету і їв її потім з піском. Я сам помацки ходив по палаті й коридору, не раз падав, не два наштовхувався на стіни й на двері, перекидав стільці, заважав усім. Так у кожному госпіталі. Але я не пам'ятаю жодного випадку, коли б я міг наштовхнутися на серйозну небезпеку: завжди між мною і нею я стрічав людську руку — санітарки, сестри, свого брата пораненого. Негласно я був під таким доглядом, що не міг вільно кроку ступити. Тепер я розумію, що то була боротьба за людську душу, то радянські люди змагалися за мене зі мною самим.

Одного разу, в десятому госпіталі, я стояв коло відчиненого вікна. Я цілком одужав. Ще кілька днів, і я переступлю поріг лікувальної установи, щоб стати під сонцем і опинитися серед темряви, яка не має краю. Розум підказував, що мене пожаліють, примістять десь до притулку, я буду ходити до клубу сліпих, на свята виступатиму із спогадами про те, як я бачив світ і плавав у безмежному повітряному океані, почував себе птахом, пізнавав радість і гордість переможного бою в повітрі. Всі мої почуття повставали проти такої перспективи!

Я стояв коло вікна й відчував якийсь неспокій в природі. Шумів вітер нападами, тривожно цвірінчали пташки. «Насувається гроза», — хтось сказав голосно. Я знав, що був уже вечір, бо всі попили вечірній чай. Я ліг на ліжко, накрився з головою, поліз рукою до дірки в матраці — так, мотузка була там, на своєму місці. Треба вам сказати, що я не надіявся, що мені хтось позичить зброї — тим більше, що по госпіталях пістолети у людей забирають. Я дістав собі шмат парашутного стропа й ховав його од усіх.

Я почекав, доки в палаті полягали й поснули, сусіда мій легенько почав хропти. «Пора!» — сказав я собі. Обережно спустив ноги з ліжка, встромив їх у капці й тихенько рушив до вбиральні. Дорогою я, розуміючи, що в коридорі горить світло, покрутив вимикач, щоб погасити. Мацаючи правою рукою стіну, я дійшов до вбиральні. Прислухався. Покрутив і там вимикача, знаючи, що й там горить електрика. Прислухався — тиша навкруги, я — сам. Обережно намацав на вікні ручку, прив'язав до неї шматок стропа й заходився робити зашморг. Повірите, у мене не було особливих якихось переживань — я просто не хотів жити в такому вигляді.

Надворі розкотився перший вал грому, потім ще й ще раз, я мимоволі прислухався до могутньої симфонії неба. Вдарив у шибки дощ. Тоді твердою рукою я одяг на ший петлю і несподівано почув голос — тут же, поруч, — наче людина була не далі, як за крок, і увесь час мене спостерігала: «Ну й дурак, ваше благородіє!» Це говорив мій сусіда по палаті, літній інженер, який став на війні саперним лейтенантом, був поранений на форсуванні Дніпра. «Я не буду заважати, — продовжував сапер, — але дозволю собі сказати на дорогу, що ти ду-

рень і боягуз!» Він спустив в унітаз воду й пішов геть, голосно ляскаючи капцями по цементній підлозі.

Ви самі розумієте, що в такій обстановці кожен би на моему місці скис. Я теж скис. І, не одв'язуючи мотузка, пішов до палати. Я знову підійшов до вікна, відчинив його. Йшов рівний, рясний, нехолодний дощ, і швидко він ущух. Мої ніздрі затопили пахощі саду. Ніжно дихали вишневі листки, розпукувалась до квітування біла акація, мені навіть здалося, що я чую порух кущика холодної м'яти. Таким величним миром і спокоєм дихало на мене з відчиненого вікна, що я заплакав — вдруге після мого нещастя. По щоках покотилися гарячі сльози, мені захотілося жити, переді мною лежав світ, умитий дощем, запашний, живий. Він гукав до мене, і кожна жилка в мені відповідала йому. Пахощі саду й дощу раптом нагадали лейтенанта Наташу — вона пройшла переді мною по аеродрому в сяєві ранкового сонця, і, дивна річ, я зрозумів, що то не вона, а Маша йде до мене крізь ніч і невідомість. Я відчув, що любов, яка довго жевріла в моєму серці, набрала снаги й розквітла, розкущилася веселим, високим полум'ям. «Я люблю тебе, Машо,— вголос вимовив я,— я люблю тебе на все моє життя!»

На другий день я довго радився з саперним лейтенантом. Ми з ним критично розглянули всі руйнації, які завдав вогонь моїй фізіономії, і він вирішив, що треба зробити дві-три пересадки шкіри. Потім ми перебрали професії, на які я мав право претендувати в моєму становищі. Лейтенант, як і всі знайомі мені сапери, був трохи скептиком і зовсім не сентиментальним. «Ти зможеш плести корзини з лози,— сказав він похмуро,— або клеїти коробочки для аптеки... Професія цілком рентабельна...»

Отак потроху — то жартами, то серйозно — підійшли ми до того, про що я мріяв перед війною і що боявся вимовити тепер. Назвав це слово саперний лейтенант: «Піди ти, чоловіче божий, до університету, га? Хіба святі горшки ліплять? Будеш професором на старості літ, як у тебе пам'ять не одбило під час аварії». Я признався йому про мої мрії, він тут же зробив мені невеличкий екзамен нашвидку й подзвонив санітарку. «Покличте ординаторку,— наказав він санітарці,— дуже термінова справа». Його голос був такий значний, що санітарка й слова не сказала й помчала за лікарем. Ординаторка

прийшла негайно, і ми гуртом намітили план дій. По тому, як вони зі мною говорили, я зрозумів, що це в них не перша бесіда про мене. Я збагнув, що вони знають історію моєї хвороби, а точніше,— історію моєї поведінки по всіх десяти госпіталях, від першого починаючи. Разом зі мною з госпіталю до госпіталю приходила ця історія, і новий колектив розпочинав боротьбу за мене, оточуючи своїми людьми, не спускав з очей, записував нові спостереження, висловлював нові припущення, відмічав симптоми душевного одужання.

Звичайно, вони знали про мій строп, і я згорів од сорому, уявляючи себе з тією мотузкою. У них навіть були листи од моїх батьків, де ті просили не турбувати мене, коли я сам про них не питаю, і писали лікарям про відмінні риси мого характеру ще з дитинства. Справу було поставлено, як то кажуть, цілком науково. І тоді ясно стало мені, що не так просто було вислизнути з життя, коли всім знаходилося до мене діло, а всі разом складали силу, якою пишаємося ми перед цілим світом!

Ординаторка вирішила, що самих пластичних операцій мало, треба, щоб я разом з цим пройшов підготовчий курс до вступу в університет. Почалися мої муки. Новий мій друг — наступник саперного лейтенанта, бо це вже було в іншому госпіталі,— запевнив мене, що все виходить гаразд, не гірше, як було спочатку. До госпіталю ходили вчителі й насипали до моєї голови безліч премудрості і попервах не вірили, що мозок мій сприйме все без очей. Я намагався не губити й слова з їхньої науки, а дещо пам'ятав ще з десятирічки,— словом, у моїй палаті запанував ажіотаж, університетом запахло не лише мені, а й кільком іншим інвалідам. А один зрячий сержант (він був безрукий зовсім) щиро заздрив мені, не знаючи, який радісний бальзам вливає цим до мого серця. Я рідко згадував Машу, але щоразу з більшою радістю відчував, що наближаюся до права на божевільну надію. І ніхто мені ні разу навіть не натякнув, що разом з лікарями й батьками моєю долею клопоталася сама Маша, двічі приїздила до госпіталю, бачила мене крізь скляні двері й раділася з лікарями.

Нарешті прийшов день, коли я розпрощався з госпіталями. Мене прийняв університет. Я приніс із собою до гуртожитку торбу з білизною, книжки, друковані для сліпих, і рукопис твору, який я продиктував кільком

добровільним переписувачам з двох госпіталів і одного санаторію. Це ви знаєте — «Записки винищувача» — біографічно-довідкова книга, яка розповідає, як я літав, і передає товаришам кілька спостережень і порад з мого досвіду, перевірених на власній шкурі.

В університеті, це ви теж знаєте, мене стріли добре. Міська комісія допомоги інвалідам Вітчизняної війни приставила до мене інваліда зрячого, який мав бути на одному курсі зі мною. Потім, Олег, ми вип'ємо за твоє здоров'я. Я став учитися. Все оберталося дуже просто, я навіть згадав, що можу сміятися. Ще в ескадрильї я був неабиякий оповідач народних казок, а тут раптом відчув, що мені хочеться їх оповідати. І знову-таки ніхто мені не сказав, що в гурті студентів була й Маша, сама студентка. У мене казкового репертуару чимало, і добрих півночі з нашої кімнати в гуртожитку, пам'ятаєте, линув такий регіт, що вікна деренчали, і сам я сміявся теж.

Прийшло свято Перемоги. Перед цим днем ми ніч не спали й опинилися ранком над Дніпром. Там, почувавши, що груди мої можуть луснути од почуттів і переживань, я не втерпів і висповідався перед моїм напарником з інвалідної команди. Олег, ти мене чуєш? Красиво тоді вийшло, будьте ви неладні! Цілий гуртожиток купався, як то кажуть, у романтиці, а мені ніхто й не натякнув. Хай вам грець, я не в претензії! Олег тоді якось чудно покашляв, мені й на думку не спало, що він з мене сміється. Я сказав йому, що хочу в цей святковий день, в цей урочистий і так далі, і тому подібний день просити його, Олега, виконати мое секретне прохання й написати на таку й таку адресу (я запам'ятав ту станцію, де падав). І в тому листі запитати одну особу, чи не буде вона гніватися, коли їй напише листа людина, завдячена їй життям. Пам'ятаю, Олег бовкнув: «Ти що, хочеш свататися?» Це мені здалося справжнім блюзнірством, бо я не мріяв про зустріч, а тільки — щоб вона дозволила любити її здала.

Уявіть собі мое здивування й просто жах, коли Олег сказав: «Ось тут є студентка, яка тобі напише, у неї почерк кращий!» І Олег підвів до мене когось і з'єднав наші руки. Щось безконечно знайоме увійшло до мого серця, коли маленька рука потисла мою. «Маша! — сказав я тремтячим голосом і потім закричав щосили: — Маша!!» Той день був повний чудес і радісних

сліз, тому й моє щастя сховалося в загальному хорі, і серце витримало...

«Як бачите, ми одружилися. Чуеш, Грицьку, не так просто ходити по світу щастя! Можеш не вірити,— я ще сам не зовсім вірю. Але ось воно, мої друзі. За ваше здоров'я!»

Далі наш весільний бенкет продовжувався без промов і спогадів, більше — з піснями й танцями, а Грицько, одтанцювавши з горя, півгодини плакав у мене на жилетці, обціловуючи мої ордени й медалі.

ВЕСНА

Стислість, із якою звичаєм оповідається, повинна мати межі, бо часто її позитивні якості можуть обернутися проти неї самої: схема не здатна передати живу тканину слова. А часто буває, що тканина мови оживає тільки на кінець, створюється настрій, формується ритм по довгій передмові, яка й виявляється тоді зовсім не передмовою, а щирісінькою дією. В усьому ж іншому повинно керуватися золотим правилом Пушкіна: «Точность и краткость, вот первые достоинства прозы».

Трьох дівчат вважали в університеті за нерозлучних подруг, хоч і вчилися вони на різних факультетах. Віку були не зовсім похилого — близько шести десятків літ, коли брати загальну суму їхніх років. Звали їх Воля, Рада й Аліна, причому — перша була математик, друга — біолог, а третя вчилася на філологічному. Одно-стайність, із якою вони зневажали проблеми кохання й висміювали чоловічу статі, створила їм між товаришами сумну славу «старих дів», що, як відомо, належить до дуже маловживаного лексику.

Чи можливе в університеті кохання? Сама така постановка питання заслуговує на суворий осуд. Та й чи в голові ж ото нашому заклопотаному студентству якісь позапрограмні предмети? Тут аби встигати з однієї лекції на другу, з гуртожитку до їдальні, з бібліотеки до книжкової крамниці. А концерт у колоннім залі філармонії? А Володимирська гірка в місячнім сяйві? А Голосіївський ліс із весняними солов'ями? Де вже там студентові до кохання, на це ж не передбачено програмами жодної миті!

Воля народилася в професорській родині. Дід — математик, батько — астроном. Вона сама підрахувала,

виходячи з теорії ймовірності, скільки їй шансів було на те, щоб не остогидла математика з дитинства,— і одержала дуже мізерну величину, порядку безконечно малих. До речі, цей підрахунок зробила, вже перебуваючи на математичному факультеті.

«Розумієте, дівчата,— сповідалася часом Воля Аліні й Раді,— кажуть, що дівчині незручно любити математику, але я не уявляю собі нічого більш поетичного! І берусь вам довести, що найдужче можна висловити почуття тільки формулою... Шкода, не дійшло до нас: я певна, що Шекспір був математик!..»

Воля була красива, хоч і кирпатенька трохи,— в уяві хлопців її зовнішність аж ніяк не в'язалася зі сторінками запаморочливих цифр. Скільки разів, мов метелики на вогонь, летіли на її сині очі зацікавлені особи! Але варто їй було прочитати жертві крихітного реферата про поетичні якості рівнянь і формул, як метелик одчайдушно змахував обсмаленими крильцями й летів геть, до інших факультетів...

Дідові-математикові подобалась така онука, але й він часом бурчав і роздратовано жував білі вуса, коли Воля, сидячи біля вікна, прочиненого просто в куш квітучого бузку, із захопленням борсалася серед нескінченних цифр. Професор лазив тоді по палісадничку, притримуючи пенсне, яке падало з носа, ловив земляну жабку й, потихеньку підкравшись, клав перед Волею на папір. «Рятуйте,— верещала онука, скочивши з ногами на стілець,— ну й дивна в тебе, діду, манера залицятися!..»

Дід перший почав замислюватись про Воличчину матримоніальну долю. Повернувшись до Києва з евакуації, він плекав гордовиту мрію погойдати на руках ще й правнука, перед тим як закінчити свій життєвий шлях. Зрозуміло, що подібні мрії тримав при собі, але робив усе від нього залежне, щоб онука не засиділася в дівках. Він полюбляв, щоб до Волі приходили гості, зокрема Рада й Аліна, урочисто тоді вносив їм до кімнати гарячого самовара, заводив пісень і зовсім не був схожий на традиційного професора-математика. «О, плем'я молоде,— декламував він, підносячи руку із затиснутим між пальцями пенсне,— мій час, гай-гай, минув, та б'ється в унісон оце старече серце!»

Марно під вікнами флігелька, де жив професор із сином-астрономом та онукою, лунали вечорами легко-

важні звуки гітари, марно невідомі закохані особи жбурляли у вікна квіти, зірвані тут же на професорській грядці,— дівчата невмолимо замикали вікна, зсовували занавіски й намагалися ігнорувати те, що стукало вже (та ще й як!) до їхніх юних сердець...

«Дівчата,— казала серйозно друга подружка — Рада,— науково доведено, біологія наука точна, і я відповідаю за свої слова. Ніякого кохання взагалі не існує, це все вигадали поети, а біологія знає одне — життєві процеси не потребують романтичних мантий, правда, Волька?»

«Ми вже й так, як білі ворони,— відгукнулась Воля, не підводячи на подружок очей і домальовуючи до формул, які лежали перед нею на столі, крильцята, прикрашаючи їх навколо ромашками.— Ми — таке нехарактерне явище, що університет сміливо може вважати нас за юні нулі... Як на мене, то я б, може, й вийшла до отих гітарників, які топчуть під вікном дідові квіти... Але Аліна...»

«Так, Аліна заперечує,— підсумовувала Аліна, говорячи про себе в третій особі,— Аліна має сміливість вважати себе досить дорослою, щоб розважатися подібнимі речами!..»

«Так, Аліно,— Рада зробила паузу, бо за вікнами з новим завзяттям співала гітара,— мені більше подобається рояль!..»

Радина мама (тата в неї не було) була вчителька музики і вчителювала з давніх-давен, коли й сама ще вчилася в гімназії. Рада обрала біологію, можна сказати, з дитячих років. Не кожну дитину, яка з захопленням обриває жукові крильцята чи підбиває горобця з рогатки, можна зарахувати до категорії майбутніх біологів. Радочка ніколи не проходила байдуже повз усе, що повзало поруч, дзижчало, літало, крутилося по землі із задерними вгору лапками, що плигало їй на груди, намагаючись лизнути в носа, що безпомічно цвірінчало, випавши з гнізда. Гербарії поступалися місцем колекціям пташиних яєць, яйця — вітринам багатоколірних метеликів, метелики — збіркам жучиноного світу.

Німецько-фашистська окупація Києва жахливо вплинула на підлітка Раду. Вони з мамою позбавлені були можливості вчасно виїхати, і Рада жорстоко картала себе за недостатню наполегливість. «Пішки треба було, мамо,— сказала вона суворо, краючи цим мамине

серце,— повзти треба було, а вийти!..» І тільки згодом, здогадавшись, що мама зв'язана з підпільниками, Рада перестала говорити про евакуацію. Її душа занурилась в мерзоту, жорстокість і звирячість, які принесли до міста окупанти, вона мусила закам'яніти, і вона закам'яніла, допомагаючи мамі продавати на базарі різні хатні речі, щоб не вмерти з голоду. Мама стала за прибиральницю до управи, їй треба було, як підслухала Рада, викрадати бланки посвідчень для працівників підпілля.

З гордо піднесеною головою йшла Рада виконувати перше мамине прохання — віднести ноти, серед яких були й інші папери. Гордо поверталася додому, почувавши, що ненавидить загарбників з кожним днем дужче й дужче. Виконавши доручення, таке небезпечне й лоскитливо хвилююче для юної душі, Рада з піднесеною головою марширувала Києвом, голосно декламуючи:

Кавказ подо мною. Один в вышине
Стою над снегами у края стремнины;
Орел, с отдаленной поднявшись вершины,
Парит неподвижно со мной наравне!..

Тепер мама Радина знову викладала музику, носила партизанську медаль у святкові дні й мріяла написати спогади про київське підпілля. Довго вибирала час, вигадувала цілий вільний день, витягала із старовинної шкатулки з подвійним секретним дном цератовий зошит, ходила й ходила з кутка в куток, тяжко зітхала, сідала до столу й, не доторкнувшись до пера, довго сиділа нерухомо. Які ще болючі її рани! Товариші й подруги проходили перед очима, і кожне шматувало серце, так недавно це було, такі ще вони живі й кохані! Писати про підпілля — це ж оживляти друзів, боротися з ними поруч і ще раз втрачати, переживаючи з ними їхні смертні муки. Ні, нехай іншим разом, коли зарубцюються рани. І вчителька музики кінчала тим, що, не записавши й слова, лягала на ліжко серед білого дня й зрештою солодко плакала, полегшуючи цим свою душу. За таких випадків Рада силоміць вдиралася до кімнати, бухалася поруч мами, і чимало часу вони вдвох схлипували й згадували страшні втрати підпілля. Цератяний зошит так і лишався поки що незайманий.

Другий зошит із цератяними палітурками (брата маминого) заповнювався на відміну від першого навдивовижно хутко. Це були виключно вірші. Рада переписува-

ла їх старанно і могла читати напам'ять коли завгодно й у необмеженій кількості. Студент-геолог, із котрим Рада збиралася влітку рушати на Карпати,— в складі відповідної експедиції, звичайно! — мав добру й чималу мороку з тими поезіями. Не встигав він вивчити одного поета, як Рада приголомшувала його новими ямбами й хорейми, і бідний геолог проклинав долю, кляв друкарні, що переводять папір на такий незрозумілий спосіб розставляти рядки! Проте Рада була певна, що цей дво-рушник щиро любить усіх поетів гуртом і кожного зокрема...

«Дівчинко,— сказала глузливо Воля,— не примушуй його читати вірші! Він так страшно тоді клацає зубами, що мене охоплює жах... Нехай уже липне до тебе з людською мовою...»

«Аліна все чує,— одказувала Аліна.— Що у тебе, Волько, за негарна манера вживати таких слів, як «липне», у відношенні до чоловіків...»

«Твоя філологія пахне касторкою!» — одрубала Воля.

«Не пахне треба казати, а тхне...»

Аліна, третя подружка, мала твердий характер і завжди приборкувала обох своїх подруг. Зовнішньо вона нагадувала — за заявою біолога Ради — несміливу лань із величезними сумними очима. Математик Воля заперечувала цей образ і вигадувала всеохоплюючу формулу, здатну повністю характеризувати подругу. Тільки дід-професор, будиши присутній під час розмови, нічого не вигадував і щиро зітхав. За його молодих днів таку Аліну неодмінно порівняли б із Суламиф'ю з Пісні пісень...

В гуртожитку (у дівчини не було рідних) Аліну вважали за приємну дівчину, дещо своєрідну в питаннях чистоти мови, якою говорилося чи писалося в її присутності. Нічого не поробиш,— зітхав дехто,— філолог! Може, хто із студентів і хотів би викласти свої погляди з приводу її бронзового волосся, агатових очей, загадкової посмішки, та заздалегідь вдавався в паніку й німів, знаючи, яка сувора Аліна до порушників законів мови. «Що це має означати,— питала дівчина сміливця,— прибитий солоною хвилею до берега ваших вод? Морський фольклор, да?..»

Аліна була з робітничої родини, батько брав участь ще у Жовтневій революції, мами вона не пам'ятала, старший брат служив у війську на китайському кордоні.

Так трапилось, що саме напередодні Вітчизняної війни Аліна поїхала з батьком на екскурсію до Ленінграда, і там їх застукала війна. Батько-пенсіонер одразу ж пішов на пітерський завод, де працював ще за днів молодості, і до Києва вони повернутися не встигли. Час блокади Аліна прожила в місті Леніна. Поховала батька й трохи не загинула сама, але змагалася за перемогу скільки могла і з гордістю почувала себе ленінградкою. Поступила теж на завод, не мавши ще й п'ятнадцяти років, і самовіддано працювала до кінця війни. Потім повернулася на Україну.

Сьогодні над Києвом стояла всепереможна й радісна весна, величезні глейкі бруньки на каштанах перетворилися вже на ніжні семилисники й повипускали свічки майбутніх квітів, з-за Дніпра через Печерськ долітали до самого університету запахи оживої землі, у Ботанічному саду верещали на всі заставки солов'ї, гріючись своїм співом у свіжі вечори, а під вікнами Волиної квартири, що містилася, як відомо, у флігельку на першому поверсі, походило безліч усякого добра: лопуцьків, м'яти, півників, тюльпанів, і повісив свої грона бузок.

Дівчата сиділи в кімнаті з відчиненим вікном і нудували. Крізь вікно лилося на них синюше київське небо, а їм здавалося, що надворі цілковита осінь. От, пишуть і доповідають про студентське життя,— яке воно насичене працею й рухом. Змальовують, як студентське плем'я — молоде, задьористе, гаряче — штурмує фортеці знань. А коли настає перерва? Чому цей період випадає з уваги? Учасникам Вітчизняної війни, які пропустили кілька років, ніколи і вгору глянути, у них немає ні дня, ні ночі, треба надолужувати час. Ну, а їм, бідним дівчатам, що накажете робити?

От завтра відпливає щорічна традиційна екскурсія Дніпром до Канева, на могилу Тараса Шевченка, і їх забуто. Запрошень не одержали, квитків теж. Як не сумувати? І не підуть же вони з'ясовувати, чому їх обійдено. В чомусь іншому, будь ласка, а в цьому вони горді. Не хочете нашої присутності,— і не треба. Без Костя Хмеля справа не обійшлася. Ну, за що він їх так ненавидить?

— Коли я чую його неможливий жаргон,— сердито сказала Аліна,— я готова тікати безвісти! Просто ведмідь якийсь...

— Але на тебе він поглядає цілковитим ягнятком,— невинним голоском поправила Воля,— і, слово честі, я бачила, як він випишував до книжечки різні благородні слова, щоб тобі сподобатись!..

— Благородні слова,— гірко озвалася Рада,— ви знаєте, де він воював цілу війну? У морській піхоті, щоб ви знали!..

— При чому тут морська піхота? — нахмурилася Аліна.— У нас у Ленінграді «морська піхота» було найдоржче слово!

— Коли я клеїла стінну газету, він мені гукнув знаєте що? «Проверніть операцію на двадцять ноль-ноль». Ви гадаєте — тільки це? «За невиконання буду драїти на бюро вашу неоперативність...» Як вам подобається?

— Ти, Радко, не лізь до філології,— примирливо сказала Воля,— а як же він повинен був висловитись? Твій геолог, думаєш, інакше лається, коли має нещастя вчити довжелезного вірша, який ти для нього переписала?

— А політехнік? Щось він надто часто приносить твоєму дідові різні речі, які той забуває на лекціях в інституті, зонтики, калози, цілий універмаг!

— Годі, дівчата,— зупинила Волю і Раду Аліна,— нехай собі називають нас старими дівами, ми не потребуємо їхнього товариства! Обійдемося дуже легко...

— А мені шкода, дівчата,— я б з охотою поїхала. Це незабутня подорож! І хоч би знати, хто це нам підклав таку свиню. Невже ми повинні через твого Костя Хмеля сидіти вдома, а всі попливуть до Канева?

— Коли ти ще раз тулитимеш до мене того Костя, я не відповідаю за себе! — оголосила з притиском Аліна.

— Дівчата,— благально сказала Рада,— я не можу вже чути про того Костя Хмеля...

— Правильно,— погодилась Воля,— я певна, що Аліна перша вимовить це ім'я і тоді вона заплатить штраф!..

Аліна пішла в атаку й неодмінно хотіла покарати Волю власною рукою, але Воля була дуже поворотка й жертвою стала Рада, яка не встигла своїми короткозорими очима помітити, звідки насувається небезпека. Вона в свою чергу погналась за Волею й налетіла на шафу. Шарварок знявся повний, і він лише набув організованих форм, коли Воля витягла з шафи оберемок старої родинної одежі й пожбурила на ліжко.

— Я пропоную професорське весілля!

Це була любима їхня гра ще з дитячих років, коли за головного режисера порядкувала Волина мама. Тоді Аліна незмінно набувала зовнішності молодого, Воля — молодої, а Рада — батька професора, візника, міліціонера й молодшої сестри,— залежно від обставин. Гра мала безліч варіантів, до неї ставали інші персонажі, квартира перетворювалась на божевільню, батько-астроном тікав з дому, а діда-математика замикали до кухні, звідки він мав тягати самовара на весільний стіл і вдавали з себе трактирного полового на гастролях у статечному домі.

І от Аліна ще раз «молодий», а Воля — наречена в фаті з риболовної сітки. В процесі одягання й перетворення молода щипала молодого, а молодий верещав і замірявся на всіх парасолею, «професор» — Рада споруджувала трибуну за допомогою табуретки, ящика, килима й горлала, щоб їй не заважали. Вереск, регіт, галас і гуркіт по вінця виповнили кімнату...

Несподівано, у найневідповіднішу мить, перед вікном раптом виник молодий хлопець і стовбичив хвилину, намагаючись привернути до себе увагу весільчан. Новий вереск, дівчата, побачивши хлопця, попадали просто на підлогу, реквізит розсипався, запанувала тиша.

— Дівчатка,— мовив спокійно Кость Хміль,— я вам приніс запрошення на пароплав. З'являтися об одинадцятій ноль-ноль. Провіант забезпечено, але різні там йолки-булки можете захопити. Добро? Яку це ви п'єсу репетируете?..

Коли пароплав відходив від пристані, Аліна сиділа в жіночій каюті й нізащо не наважувалась вийти на палубу. Вона червоніла, коли згадувала, як Кость дивився на їхній маскарад. Рада начепила темні окуляри й заповзялася нікого не пізнавати. Одна Воля без усякої ніяковості поздоровкалася з Костем і навіть лукаво йому підморгнула:

— Товаришу капітан, ви, здається, за весіллям не виспалися?

Це стало неначе традицією,— екскурсантів завжди проводжав із Києва дощ. Небо затяглося сірою мішковиною, крізь яку бризнули перші краплі. Та весна брала своє, і навіть дощ прикрашав її: силуети київських гір то випливали, то ховалися за сіткою весняного дощу, і раптом сонце вдарило поверх хмари в гребінь

гори, де миттю засяяла мокра трава, заблищали вікна будинків, посміхнулося голубе вимите небо.

Пішла широка водяна рівнина, гайки по берегах, затоплені повинню дерева, човни рибалок, дубки з дровами й торішнім сіном, які вигрібалися проти течії. Пароплав, повний студентів, потроху входив до ритму кошового життя. Організувалося два хори — чоловічий і окремо жіночий, що співали біля різних бортів пароплава, доки за вимогою слухачів вони не об'єдналися в єдиний ансамбль; Рада, пізнана й в окулярах, дістала від Костя розпорядження «провернути» випуск стінгазети; Воля розтанула в хореографічному гуртку, що готувався до виступу на вечорі самодіяльності, — за дивним збігом обставин танцями керував уже згадуваний студент-політехнік, який з невідомих причин потрапив до чужого колективу; Аліна сиділа на кормі й неприховано сумувала, удаючи, що читає гумористичний журнал.

— Прошу дозволу порушити чари самотності, — мовив хтось поруч, і Аліна побачила Костя Хмеля, який сів коло неї з деркачкою в руці, виданою йому, як учасникові шумового оркестру.

— Сідайте, товаришу Хміль, — сказала Аліна, хоч і як їй хотілося назвати хлопця по імені.

— Сів. Ви бачили коли-небудь таку красу?

— Я думала, що вас цікавить тільки морська краса, ви ж не річковий піхотинець?..

Краса була справді виключна. Повноводий Дніпро ще ніс у собі весняні води, широку долину заповнювала безкрая вода. Вздовж лівого берега розбрелися по пояс у воді дерева, — Дніпро затопив усі протоки й старі русла, вздовж яких вони росли. Синіли далекі, схожі на морську далечінь, ліси. Пароплав ішов простим курсом, на весняній воді скрізь був фарватер...

— Увага! — гукнув Кость стерновому. — Обійди лівіше! Хіба не бачиш, як підозріло нуртує!..

Стерновий навіть не оглянувся на Костин голос. Що вони розуміють, оті студенти? По такій воді нічого не страшно. Там, де влітку стережешся мілин, ідеш, як циркач по дроту, по весняній воді — йди й пісні співай! І стерновий встиг замузикати якоїсь пісні. Та пароплав раптом черкнув об щось кілем, втратив хід і широким рухом повернувся носом проти течії...

Вибіг з рубки капітан, це був рідкий випадок на Дніпрі, що його довго будуть згадувати, як щось неймовірне. Сісти не знати на що й не могли знятися своїми силами, і коли? Тоді, як у Дніпрі води до гибелі? На що ж напоролися? Неначе пісок, а неначе й якісь затоплені й повалені дерева. Що його робити? Машина не бере, треба викликати буксир. Передбачувані кілька годин затримки, доки підійде буксир, дещо розхолодили екскурсантів, але незабаром — хто почав лагодити риболовецьку снасть, хто — уп'явся в книжку, хто — ліг покотом на палубі виспатися після недоспаної ночі.

Кость іще раз з'явився поблизу Аліни, яка лишалася на кормі. Не кажучи й слова, він кинув весла в човна, прив'язаного за кормою, перейшов туди сам і почав одв'язувати чалку.

— Щасливої плавби, — сказала Аліна, не дивлячись на Костя.

— Отам неподалік моряки вірають посуду з Дніпра, — відповів Кость, — поїду, погляну тимчасом...

— Я можу сісти на стерно, — несподівано для самої себе запропонувала дівчина.

І от вони пливли по голубій величі Дніпра, Кость звично веслував, його обличчя, обернене до Аліни, було спокійне й радісне. Він мовчав, часом оглядався через плече й кивав дівчині на знак правильного курсу. Могутня ріка пливла їм назустріч. Часу було багато для того, щоб з'ясувати все нез'ясоване, уточнити неуточнене, вимовити недомовлене. Проте нічого цього не трапилося. Аліна мружила на сонці агатові очі й безстрашно стрічалася ними з Костиними. Це траплялося частіш і частіш, їм видалося, що вони плывуть лише кілька хвилин, коли попереду чітко звелось над водою судно з прибудовами, оточене понтонами.

— Знайомі місця, — сумно й значущо сказав Кость.

Вони пристали до понтона, знайшли затишок, де не вирувала вода. Кость пришвартував човна, вискочив на гору і, вправно балансує, побіг уздовж циліндричної поверхні понтона, перескочив на подальший і досяг містинки, що нависала над водою з борту судна. З містинки йшли в Дніпро сходи з бильцями. Ніде не було ні душі, все наче вимерло, тільки дзюркотіла повз борт вода, і вся споруда злегка коливалася.

— Полундра! — загукав Кость. — Господарі вдома?

Із трюму на палубу виглянула голова з довгими ву-
сами, страшними бровами, солідним носом і ротом, що
жував.

— Якого чорта горлати? — запитала, жуючи, голова.

Кость розпочав бесіду, внаслідок якої голова піднес-
лася вище, з'явилися широченні боцманські плечі, і сам
боцман — босий та непідперезаний — вийшов на палубу.
Вони розмовляли голосно і в той же час дуже помалу,
Аліна чула все від слова до слова. З'явився водолаз у
комбінезоні й теж босий. Прийшов з носу механік у за-
мащеній гімнастерці. Решта команди, якщо вона існу-
вала, перебувала під палубою, лінуючись ворухнутися,
і слухала здаля. Була обідня пора, люди щойно пообі-
дали.

— Значить, студенти ото пливли на Канів та й стали
на якір, — резюмував боцман, — приміром скажемо, до-
ведеться вам ночувати на воді. Дивуюсь тільки, де ви
в таку високу воду знайшли міліну?

Кость спитав, що це вони підіймають з Дніпра. Боц-
ман поглянув на водолаза й механіка, лукаво їм під-
моргнув і відповів Костеві бравим покахикуванням, яке
мало показати, що на його судні всі вміють тримати
язика за зубами. Кость нахилився до боцманового вуха
і голосно вимовив назву затопленого корабля. Це ски-
далося на ворожбитство, бо ж посуда ще була під во-
дою, — а може, це начальство приїхало ревізувати? Про
всяк випадок боцман випростався й лунко відкашляв-
ся в жменю.

— Був такий момент, друзі мої, — просто й печально
сказав Кость, — ви спитаєте, звідки я це знаю... Як же
мені не знати, коли довелось своїми руками затопити,
щоб не дістався ворогові наш красунь пароплав...

Костеві доповіли, що під корпусом затонулого судна
вже продуті відповідні колодязі для просування сталевих
рушників, налагоджені до затоплення циліндричні
понтони, — вони ляжуть на дно по обидва боки судна,
до них причеплять кінці рушників і напompують повітря
в понтони, щоб підіймання було повільне й рівномірне.

Кость вислухав і запитав водолаза, чи не пробував
він пролізти всередину судна. Водолаз відповів, що там
усе замулене й заіржавлене, сам нечистий дверей не ві-
дірве.

— На твоє щастя, друже, — сказав Кость, — там чи-
маленька міна припасована. Було наказано затопити,

але з перспективою підняти після війни. Щоб не витягли чужі руки, ми влаштували сюрприз...

Водолаз помалу бліднув і вкривався рясним потом. Машинально засунув руку під робу й витяг звідти срібного годинника:

— На, друже. Мене попереджали про міну, а я не вірив. Носи, браток, за рятунок душі!

Кость потримав годинника й повернув водолазові. Після цього боцман притяг водолазний костюм, з'явилися помічники. Кость нап'яв на себе водолазне спорядження, посміхнувся до Аліни, натяг шлем на голову, чоботи з свинцевою вагою і спустився слідом за професіоналом-водолазом по сходах у воду. Аліна почувала себе безпомічною тріскою, яку несе сильна течія. Коли Костина голова поринула в воду, вона відчула, що її серце має нахил вискочити з грудей. Боцман, тримаючи біля вуха телефонну трубку, погукував на помічників і щомиті питав у трубку:

— Ну як, хлопці? Дихання нормальне? Крокодилів поблизу не помічається?

Хвилини йшли помалу, Аліна не відривала очей од сходів, які йшли під воду. Скільки ото можна чекати, вони захлинуться на дні! Їй спало на думку, що вона мала сказати щось напутне, і нащо він взагалі поліз, певже не розуміє, що вона хвилюється? Тисячі вболівань та самодокорів дошкуляли, мов зубний біль. А раптом перекрутиться повітряний шланг, їх не встигнуть витягнути? Аліна вилізла з човна, стала на понтон, що погойдувався на легкій дніпровій хвилі. Вона не вмiла плавати, боялась води, але тепер хоробро стояла на нерівній і хисткій поверхні, відблиски сонця з води сліпили її; ще хвилина, ще одна, у неї крутилась голова.

Кругла річ виринула з води, водолаз підіймався по сходах, йому швидко відчепили й зняли з голови шлем. Аліна побачила зблідле обличчя Костя. Другий водолаз теж виліз на поверхню. Аліна відчула, як рука, що стискала її серце, помалу розтулила пальці. Вона через силу втрималась, щоб не крикнути.

Водолаз сказав, що Кость знайшов дрiт до міни й перерізав його, а коли судно вийде з води й буде на плаву, не тяжко витягти й саму міну. Костя почали обіймати й підкидати вгору, ризикуючи упустити в воду, після чого боцман рішучим голосом наказав «віра́ть якоря», відшвартовуватись од понтонів та всього допоміжного

господарства, бо буксир водозазної бази повинен допомогти студентству. Кость не згадував про допомогу, але й вони не натякали, щоб Кость ліз під воду! Які можуть бути розмови, братки, коли маємо таке студентство?!

— Повний помалу! — гукнув боцман до машинного відділу.

Аліна сиділа з Костем на носі буксира, їй хотілося покласти руку сусідові на плече, але пощастило опанувати себе. Буксир бадьоро погукував, підходячи до пароплава, хвацько повернув і, давши задній хід, наблизився кормою до корми. З буксира кинули тонкий лінь, за ним на пароплав було перетягнуто солідний сталевий трос, його приладнали до кормових кнехтів, лопаті буксира збаламутили воду поміж собою й пароплавом; студенти, висипавши на палубу, заспівали «Дубинушку», трос натягся й бринів, мов струна. І ось пароплав знову здатний рухатися. Буксир підібрав свій трос, дав вітальний гудок і рушив назад, супроводжуваний подячними вигуками й піснями пасажирів пароплава. Знову поплигав човен, пришвартований до корми.

Дніпро був неймовірний від бездонного неба, що впало в його глибіню, далекі береги — то зелені, то білі, як молоко, від розквітлих садів,— з рухом пароплава поволі змінювали свої обриси. Аліна, Рада й Воля вперше після Києва zostалися на самоті для обміну думками.

— Мені здається, нікому не нудно,— мовила Воля й подумала про те, в якій красивій формулі малюється їй студент-політехнік, і який гарний танок покаже вона в парі з ним на вечорі самодіяльності.

— Атож,— озвалася Рада, тримаючи в руці темні окуляри,— коли очі не стомлені, нащо затуляти їх очима дурними скельцями?

Вона промовчала про те, що їй геолог приніс власного вірша до стінгазети, який вона змушена була забракувати, бо він не мав відношення до теми екскурсії. «Але ж які милі рядки там були, треба обов'язково переписати для себе»,— вирішила Рада, не здогадуючись про те, що вірша повністю украдено у Фета.

— Він успішно виправляє мову,— озвалася Аліна, і подружки похололи од ніжності в її голосі...

Можливо, зайві будуть подальші деталі плавби, бо трое дівчат, правду мовити, не бачили й не помічали багато чого. Тільки потім коли-небудь, на схилі літ, відшукають вони в своїй пам'яті те, що здавалося їм при-

забутим або непоміченим, що проходило осторонь на тлі урочистого співу душі: сонце, яке сідало за високий правий берег, рожеві напівпрозорі оболони, що обняли півнеба, розлили в повітрі неземне сяйво; пахощі роси, яка впала в теплу землю, дихання розквітлих садів, що пливло по воді; ніч на Чернечій горі біля могили поета, яскраві зорі — миготливі, задумливі, що падали вогненними каскадами в Дніпро; ранок, який загорівся над далекими задніпровськими лісами, урочистий, обіймаючий світ, новий день; і найголовніше — відчуття радісної весни, молодості, колективу, праці майбутніх літ на служінні коханий Вітчизні...

На пристані в Києві пароплав зустрів Волин дід — професор у чесучевому білому піджачку й білому капелюсі. Він чекав коло візника з трьома букетиками в руці — для кожної з подруг. Але Воля, Рада й Аліна, прийнявши квіти, відмовилися скористатися з такого допотопного способу пересування, як візник. Вони пішли пішки, а професор урочисто їхав попереду на прольотці. Старий посміхався собі в білі вуса, він дещо помітив у пароплавній метушні, коли його Волечка надто повільно прощалася з політехніком.

Подруги йшли помалу, немовби шкодуючи розлучатися так швидко, бо їхня дитяча гра в старих дів, вони розуміли, пірнула й зникла вже в глибині Дніпра, попереду — сердечні тривоги й захоплення душ, позаду — дитинство й спогади.

— Звичайно, — в роздумі зауважила Аліна, — не можна сказати так, як він висловлюється: «йолки-булки, кицька трэф», та хіба філологія не повинна цікавитися всіма мовними формами викладу думок?

О філологія!..

ПІСНЯ ДРУЖБИ

Робітника Василя Келембета, кадровика одного київського заводу, можливо, не всі й знають, бо його плутають з іншим Василем — також блондином, мовчазним, малим на зріст, молодим, який так само доношує танкістське обмундирування — комбінезон з синього репсу та картуз із чорною околичкою. Але Келембет щасливо поєднував у собі риси декількох Василів, і через це йому перевага.

Боже, як він схилявся перед піснею! Як заздрив усім без винятку співакам, котрі мали сміливість роззявляти на людях рота! Як переживав боляче, коли вони не так вели, коли фальшива нота вислизала з їхньої горлянки, коли співак «пускав півня» чи заводив уперек. Василь мав гарний слух і непереборну певність, що голос його не повинен лунати привселюдно. Була це травма з дитинства чи така вже самонавіяність, але ніхто не чув, щоб Келембет коли співав. Друзі глузували з нього й запевняли, що він і в танк поліз, щоб під гуркіт моторів милуватися зі свого голосу, бо тільки, мовляв, танковий дизель здатний приглушити його дисонанси. Друзі міряли по собі: хіба б вони соромилися ото співати, коли б мали сякий-такий слух? Та Василь не зважав на несправедливі припущення,— коли йому ставало особливо радісно на душі, він шукав відлюдного місця й співав досхочу. І як здивувалися б ті, що кпили, коли б почули його юнацький приємний тенор!

У Києві Келембет мешкав на Батийовій горі у будиночку з двох кімнат та кухні, побудованому небіжчиком його батьком, майстром по ремонту старовинних меблів та роялів. Вдома хазяйнувала мати, їй допомагала часом заміжня сестра Василя. Келембет повернувся після демобілізації до себе на завод у рідний цех, майже на старе місце. Тільки верстати стояли інші на місці евакуйованих на схід. Щодня він з'являвся за кілька хвилин до початку зміни, приймав робоче місце просто з ходу й мовчки розкладав під рукою увесь потрібний інструмент. Він умів працювати на різних верстатах. Коло якого б не ставав,— запас оброблюваних деталей ніколи не падав нижче од щоденної потреби, виконання норм ішло в завжди рівному темпі.

Так тривало до одного — на перший погляд звичайного — випадку, коли товариші з дільниці, на якій перебував Василь, обрали його своїм партгрупоргом. Дільниця нараховувала постійного складу чоловік п'ять членів партії, потрібний був партійний організатор, виборна особа в маленькому колективі. Всі гадали, що мовчазний Вася, як відмінний виробничник, відповідно репрезентуватиме групу в цеховій організації, оскільки ж протоколів засідань група не веде, то й з цього боку Василь буде цілком на місці. А записувати до щоденника роботу групи не так уже й важко.

Партгрупорг! Василь ішов додому, переповнений почуттям надзвичайної відповідальності. Виконувати план — не штука, треба тільки з розумом братися. Нова справа видалася важкою. Перший у його житті виборний партійний пост, це треба гарненько обмислити й засвоїти. Дітлахи, які стрілися йому по дорозі,— вони саме різали ножичками кору на каштані й кинулися вчасно навітки,— були вражені тим, що Василь не звернув уваги на їхній злочин. Мати, поставивши перед Василем тарілку наваристого борщу, була не менш здивована з його байдужості до любимої страви та з неваги до материної турботи. Ніч Василеві минула без сну. Він лежав на ліжку й відчував завмирання серця, немов сходив на гору. Ранком рушив на завод у начищених, як дзеркало, черевиках, із свіжим комірцем на гімнастерці, у святковому піджаку. Мати, гадаючи, що в сина завелася дівчина, через силу стримувала радість і довго дивилася йому вслід.

Завод раптом видався Келембетові зовсім інакшим. Навіть брудний од сажі сніг на клумбах серед двору виглядав чепурно. Будинок цеху, ще не цілком відбудований після руйнації, викликав у нього просто замилювання, здався красивим та струнким. Двері до цеху, які завжди так пронизливо рипіли,— стріли Василя мелодійним співом. Так, це не жарт — бути парторгом. Як би йому виправдати довір'я товаришів? Келембет, не помічаючи здивування з його святкового вигляду, поринув у роботу, щоб довести всім, як він розуміє своє нове становище.

Ну, припустимо, він дасть рекорд, розрахує кожну секунду, натисне на раціоналізацію, послідовність, запровадить комплексність в обробці деталей,— хіба це все? Це може виконати й не партгрупорг, а звичайний робітник, навіть не член партії. Хіба тільки його особисті рекорди мали на увазі товариші, наділивши партійною довірою? Та й не на те обрали, щоб ото записувати до щоденника роботу групи. Цим не одбудешся. Треба поспитати людей і власну душу, чого вона прагне. На Василевому обличчі відбивалося стільки різних почуттів, що його виборці підморгнули багатозначно один одному й вирішили: «Пропає наш Вася назавжди: завелася дівчина. Хоч би на весілля покликав...» Ім і на думку не спало, що Василь такий урочистий через їхню партійну довіру.

А Келембет саме згадував, як його на фронті приймали до лав партії. Їхніх три танки було призначено на те, щоб знаскоку захопити міст через одну румунську річку. Справа ризикована, міст охороняли протитанкові гармати й Zenітні, було його заміновано. Згадується, стояла рання весна, земля протряхла, над смородом війни почувався хвилюючий, нижній подих оживлої природи. Наблизитись до мосту треба було з ночі, замаскуватися, і тільки-но дивізійні стволи пошлють гостинці за річку,— одразу ж хапатися за міст. Небезпека для танків була велика, але ж і виграш міг бути путній, коли захопити непошкоджений міст і танкова частина матиме готову переправу.

Василь згадав те напружене чекання, коли крізь оглядову щілину танка ясніло й ясніло повітря, далі й далі відходила нічна темрява, повернувся до танків наданий їм сапер після того, як розмінував шлях до мосту, прокинулись на деревах над машинами пташки, заджеркотили гуртом, стурбовані присутністю танків. Виткнуло промені сонце, освітило міст, і тут Василь подумав, що танк може нарватися на термітний снаряд, і танкіст Келембет не виконає заповітної мрії, може загинути безпартійним. Він гарячково витяг з кишені давню на це наготований аркуш паперу й похапцем написав те, що вже склав у голові й завчив напам'ять,— заяву про вступ до партії Леніна — Сталіна. Він, безперечно, знав, що тисячі відважних, ідучи в серйозний бій, пишуть такі заяви. Однак йому здалося на ту хвилину, що він перший. Хіба когось іншого могла сповнити така злива пристрасті?! Йому набігли сльози на очі від хвилюючої й гордої свідомості того, як він вестиме бій, написавши таку заяву.

Моста було захоплено, танк загорівся, екіпаж вискочив з машини й потрапив під обстріл, але все обійшлося без тяжких втрат. Василя було легко поранено в плече, кров підмочила гімнастерку й заяву в кишені. Секретар парторганізації не звелів переписувати, і це теж була традиція, посвячена кров'ю героїв, які прагнули до лав партії. «Ось що, Келембет,— сказав секретар,— кров'ю ти довів хоробрість, але партія не тільки воює, вона й будує. Що будує партія? Комунізм, товаришу Келембет!» Це було на фронті, а тут на заводі? Коли його обрано партгрупоргом?

Найперше, він вирішив для самого себе виробляти дві норми. Потім підтягти до свого рівня групу. Заробіток його досяг значної суми. Василева мати, яка досі розуміла сина, подумала, що Васі раптом знадобилися гроші, а потім побачила їх у заміжньої доньки, якій Василь запропонував на його лишки повдягати дітей. «Синочку,— не витримала мати,— я думала, ти на гніздо собі дбаєш!» Василь розгнівався й відчитав матір. «Ви, мамо,— сказав він суворо,— усе б женили та заміж оддавали, вищі ідеали вас не обходять. Став би я заради грошей голову ламати!» — «Синочку,— не поступалася стара,— після такої смертовбивчої війни як не одружитися!»

Зміна характеру Келембетового виявилася і в тому, що він почав діймати бригадира планами й пропозиціями, які зрештою виявлялися здійсненими й прищеплювались на дільниці. «Доки ти мене мучитимеш? — питався бригадир Ніколаєв.— От подам рапорта, призначать на мое місце, тоді, будь ласка, пускай верстати хоч у галоп!» На цю заяву Василь резонно доводив, що йому рано думати про бригадирство, хоч би впоратися зі своїми справами. А от турбувати Ніколаєва він буде й надалі, бо приховані ресурси валяються просто під ногами, нахилийся й бери. І потім, чи не варто бригадирові знати, що таке нова п'ятирічка, й приходити на збори, коли про це йде мова?

Надовго це з ним? Таке питання ставили перед собою й товариші, які висунули Василя на парторга. Бо клопоту було й без цього, а Келембет поклав на них нові завдання, поступово групу стало помітно на дільниці. Василь був натура вперта, він не одразу займався, а зайнявшись, горів довго й гаряче. Спочатку він зацікавився сусідом по прольоту, членом партії, якого всі називали «дядя Ваня». Дядя Ваня був прикрасою не тільки цеху, а й заводу, і тому його виробничі можливості часом лишалися не цілком здійсненими. Самодіяльний драмгурток при клубі «Металіст» не ставив жодної п'єси, де б не було ролі для незрівнянного коміка — дяді Вані. Власне кажучи, по всіх п'єсах дядя Ваня грав самого себе. Він умів чарувати, мав природжений гумор, знав смаки глядачів. Довго по прем'єрі повторювали на заводі жарти й приказки дяді Вані, які він виголошував у черговій виставі.

Брати в роботу дядю Ваню було нелегко. Коли Келембет, порушуючи встановлену звичку, назвав його Іваном Петровичем,— той скорчив таке обличчя, що розсмішив самого Василя. Пересміявшись, партгрупорг знову назвав дядю Ваню по батькові й почав з ним міркувати про зовсім наче дріб'язкові речі: про форму різця для швидкісної обробки, про несправний реостат біля мотора, про якусь запороту деталь. Новонароджений Іван Петрович був дуже здивований. Він ще дужче здивувався, коли на кінець зміни виявив і в себе перевиконання норми. Бо, що там не кажи, а роботу він розумів, руки мав умілі, кадрові. Це все той Вася розохотив його, зачепивши професіональну струнку. Іч, яким смирним прикинувся... Другого дня дядя Ваня застав своє робоче місце у взірцевому стані й міг лише здогадуватися, хто йому допоміг. Остаточо Василь знайшов шлях до його серця, коли з'явився до дяді Вані на квартиру — допомагати переписувати й засвоювати нову роль. Значить, партгрупорг розуміє справи мистецтва, не вважає за дурниці! Все в порядку, дон Фернандо, віднині ти за мене не червонітимеш і в цеху!

Старий Серебренников посідав на дільниці місце робочого вола. Неприємна й брудна робота завжди потрапляла до нього, і він покірливо тяг лямку. З якої речі кривдити старого? При першій же нагоді Василь заступив Серебренникова й сам виконав належну старому роботу. І в подальшому неприємні обов'язки виконували всі по черзі. Старий Серебренников поглянув на Василя, ніби вперше помітивши його. Коли ж партгрупорг поговорив із ним по-простому про п'ятирічку й Конституцію, вітався до нього, як до старшого віком,— Серебренников похвалився вдома: «Келембет у нас за партгрупорга. А ми, значить,— келембетівці...»

Був на дільниці Мехтодій Мехтодійович, колишній партизан громадянської війни. Коли ключі до дяді Вані та до Серебренникова знайшлися порівнюючи легко, то тут Василь наштовхнувся на впертий опір. Колишній партизан являв собою цибатого чоловіка, дуже похмурого. Келембет спробував запитати його про стан здоров'я — Мехтодій Мехтодійович послав його к чорту й пообіцяв послати ще далі, коли Василь не одв'ягне. Уболівальник тобі знайшовся, будь ти неладний, просто в душу суне, як свердел! Але партгрупорг не образився, він лише змінив тактику. Звернувшись до заводського

медпункту, він домовився з лікарем, і подальші дії лікаря виходили нібито від пункту: Мехтодія Мехтодійовича було викликано суворою вимогою до пункту, там лікарка його обстукала й за руку одвела до поліклініки, де його поставили до рентген-апарата. Так і є,— у партизана знайшлася хвороба в легенях, став цілком зрозумілий його подразливий стан.

І не так легко було дістати безплатну путівку поза чергою й саме туди, куди радила лікарка. Келембет дійшов до вищих профспілкових органів, домігся потрібної путівки, попросив начальника цеху передати її під розписку Мехтодію Мехтодійовичу із суворим наказом дирекції — негайно їхати. Партизан довго не погоджувався, і ніхто не міг добрати, в чім річ. Жінка, яка працювала прибиральницею в цеху, розповіла Василеві, що у Мехтодія виховуються онуки — діти померлої доньки, дід змушений сам хазяйнувати, годувати онуків та недужу дружину. Партгрупорг завербував прибиральницю собі за помічницю, підіслав її до Мехтодійової дружини на розмову, і швидко Мехтодій Мехтодійович виїхав на курорт, дивуючись із того, як воно все само собою легко й зручно влаштувалося: прибиральниця погодилася допомагати родині на час його відсутності. Василь одвідав його родину й зробив на всіх найкраще враження. Дітлахи полізли до нього на руки, дружина Мехтодія почала жартувати, що й до неї дійде черга їздити по курортах,— прибиральниця перед нею не потаїлася про Василеву участь в усій історії,— і до Мехтодія Мехтодійовича полетіли листи від дружини й онуків, де згадувалося й дядька Василя.

Доки партизан лікувався, партгрупорг мимохідь поагітував Гришу Козиря, кандидата партії, що прийшов на завод із ремісничого училища. Гриша був чудесний хлопець і гарний працівник, він посвистував і співав за роботою, виконував план без натуги. Але в нього були красиві кучері й надміру сині очі, що заважало йому цілком відповідально ставитися до життя. Бо й справді, хіба не час Григорію готуватися як слід до переходу в члени партії? І потім — чи не пора йому думати про вищу освіту? Без відриву од виробництва закінчити вуз,— Келембет пропонує разом розпочинати,— це ж просто краще не вигаднеш!

Далі на черзі стало питання про самого бригадира Ніколаєва: безпартійного, із селян, освіта семирічна,

вдівець. Василь порадився з молодим Кравченком, членом партії, який був теж у складі групи, і заходився коло Ніколаєва. «Дон Фернандо,— переконаував з цього приводу Келембета дядя Ваня,— пожалій свої молоді літа! Його не виправило й примусове лікування!» Серебренников журно помовчував, а Мехтодій Мехтодійович сердито бубонів: «Василю, нащо він тобі здався, отой далдон? Од нього вже й лікарі одмовились!» Партгрупорг мовчки вислухував поради й робив своє, підморгуючи Кравченкові.

І вже сам Келембет почав викликати здивовані погляди. Еге, подумали заздрісні, малий не дотримав марки. От тобі й партгрупорг! Хоч Василь нічого не вчинив поганого, тільки ходив до Ніколаєва,— але як захвилювалися його поплічники! Дядя Ваня декілька разів пропустив репстиції, невміло намагався випитати Василя, чи немає в нього потаємного горя й нещастя, чи не треба, бува, грошей і чи не податися Васі до драмгуртка, щоб розважитись. Серебренников ще сумніше помовчував. Мехтодій Мехтодійович насуплював брови й удавано безтурботно ляскав Василя по плечах, потім раптово оповідав про найменшеньку онуку Наталку, яка саме сьогодні питалася про дядька Василя. Ніколаєв, через якого розпочалася вся катавасія, поглядав із заздрістю на ставлення товаришів де Келембета: його цим ще ніхто не балував...

Зрештою надійшов день, коли Василь, вивчивши Ніколаєва, приступив до активних дій. Він почав із того, що взяв з бригадира тверду й непорушну обіцянку тримати все, що він скаже, в таємниці, нікому не прохопитися й словом. Він відчув до Ніколаєва довіру й потребу поради. Як це тяжко й болісно,— він не може висловити. Йому соромно звертатися до медицини, але ж є якісь засоби, чи доведеться гинути? Що робити, щоб вилікуватись од горілки? Ніколаєв підозріло поглянув на Василя, налив по вінця, випив, понюхав скоринку й потім сумно похитав головою. Найшов до кого звертатися! Та він, Ніколаєв, сам не знає, що робити. Скільки ото грошей проциндрив він на лікування! Ні, ніщо їм не допоможе на цьому світі, пиймо, Вася, з горя по повній, щоб очі не западали! Признатись, я б ніколи не сказав, що ти мого поля ягода, п'єш без смаку...

Але Василь не випив: відставивши склянку, він запитав Ніколаєва, чи не чув він про одну столітню бабку,

лікарку, яка лікує травами? Кажуть, чудеса робить, навіть клініка її перевіряла... Бригадир гірко посміхнувся,— його водолікування, гіпноз не бере, не те що трава! Нехай коні траву їдять! Келембет раптом пригадав, що в нього є й адреса, чи не піти їм разом, де наше не пропадало? От він спробує, а Ніколаєв нехай дивиться. А раптом подіє? Бригадир поклав до кишені пляшку, щоб запити бабину травицю, і вони рушили вдвох.

Бабка жила на Павлівській у маленькому дворіку. Вона була дуже стара, років на сто, зігнута й горбата. Ні про що не розпитувала й мовчки дивилася в вічі, тремтяча поморщена рука її погладжувала чорну скатертину. Василь неквапно виклав історію хвороби — удаваної своєї й Ніколаєва, запитав, чи можливо вилікуватись. Стара сказала: «Будете здорові, коли схочете...» Вона поклала долоню на голову Ніколаєва, який у п'яному запалі хотів падати на коліна, погладила заспокійливим рухом, звеліла йому вийти. Потім «лікарка» надсипала корінців Василеві, сказала настояти на горілці, поїти Ніколаєва натщесерце протягом шести місяців і не давати йому пити. «А мені?» — нагадав Василь. «Нащо тобі? — запитала стара.— Ти й так через силу п'єш. Товариша хочеш вилікувати, хіба я не бачу?..»

Після цих одвідин Келембет знову став такий, як і був, припинивши цим співчутливі балачки й порадувавши тих, які не були в курсі справи. Ніколаєв гадав, що він один розуміє тонкощі ситуації, багатозначно підморгував Василеві й терпляче ковтав щодня настій коріння. Сама думка про те, що й Василь це п'є, примушувала його боротися з хворобою скільки хватало сили. Коли б йому довелося лікуватися самому, хто знає, чи не запивав би корінці щирою горілкою, але тепер це повністю виключалося...

«Ох, ви, люди-небораки,— примовляв Василь до різця, з-під якого бігла, крутилася красива стружка,— ох, ви, люди-білоручки! Поспішили засудити бідного Келембета за отого Ніколаєва. Ви б так, кажете, не зробили? Ви б його не лікували отаким сумнівним способом? Ну, й не треба. Значить, ви не були на війні. Не чули, як визволяють товариша з біди...» Стружка крутилася, бігла, Василь стиха наспівував, згадуючи фронт.

До Василя почали приходити по пораду люди з інших дільниць, бо дільниця його групи стала вести перед у цеху, секретар парторганізації заводу викликав його на

бесіду, вже котрась і дівчина на нього задивилася з цього ж приводу; робота йшла гаразд, час летів, як на крилах. І настав день, коли партгрупорг Василь Келембет звітував перед групою про свою роботу. Після зборів вони походилися до Василя. Прийшов Іван Петрович, по-старому називаний на заводі дядею Ванею, з'явився поголений і причепурений Мехтодій Мехтодійович, завітав молодий Кравченко, син старого Кравченка, голови завкому, останнім прибіг із книжками Гриша Козир,— вони з Келембетом склали іспити на заочників,— партійна група дільниці була вся.

Перед цим на зборах Василь звітував урочисто, читав з паперу тези й пояснював їх живими прикладами. Підкреслював, що кожен комуніст повинен думати про ленінську науку, яка веде до комунізму. Коли група буде новатором на дільниці, доможеться перевершення квартальних накреслень і зрештою виконає свою частку п'ятирічного плану на заводі — не за п'ять років, а за чотири, а то й за менший час,— хіба не буде це важливе партійне діло? Можливості цілком реальні, і далі все залежатиме від людей... Зараз Василь із сумом пригадував, скільки важливого він забув сказати, на язику вертілося, та от вислизнуло; і коли б не забути на ближчих зборах групи ще раз поговорити про вивчення «Короткого курсу історії ВКП(б)» та виробити умови соцзмагання з сусідньою дільницею...

Група порозсідалася коло стола й урочисто мовчала. Гриша Козир поспішав на іспити і тому одразу подав пропозицію ставити самовара. Дядя Ваня зауважив йому, що дон Фернандо встигне ще поперед батька в пекло, треба після таких зборів з'ясувати, які перспективи у їхньої дільниці. Мехтодій Мехтодійович несподівано погодився з Козирем і зажадав почоломкатися з партгрупоргом. «Рости, Вася,— сказав він після поцілунку,— чортова ти печінка, любовно починаєш!» Дядя Ваня тоді запитав, хто крайній у поцілунковій черзі, і притиснув Василя до жилета, відмовившись зрештою від підрахунків,— він сказав, що йому дере в горлянці. Молодий Кравченко потиснув Василеві руку. «Ну, от,— підсумував нетерплячий Козир,— поскільки таким чином заперечень немає, а новообраний на подальший строк партгрупорг Келембет Василь Степанович забув через державні справи свої обов'язки гостинного господаря,—

я виявляю ініціативу. Заперечень нема? Нема. Прийнято. Де тут у вас ставлять самовари?»

Не дочекавшись і чаю, Гриша втік, а Василь з молодим Кравченком, дядею Ванею та Мехтодієм Мехтодійовичем статечно посиділи й торкнулися багатьох тем внутрішнього заводського життя перед тим, як рушати по домівках. Вони зачепили міжнародну тему, перерахували все нове, що збудовано в місті за останні місяці, з приємністю зізналися, коли Василь вийшов до кухні, що з таким хлопцем можна робити діло, група стає значною силою...

— Ніколаєва лікував неправильно,— сказав Мехтодій Мехтодійович,— я зазначав це на зборах групи, повторю й зараз. Дадуть доганочку...

— Не думаю,— заперечив молодий Кравченко,— він зі мною перед тим радився, ми вирішили, що випадок винятковий, треба діяти на психіку, це вам кожен невропатолог скаже...

— Неправильно лікував,— не здавався Мехтодій Мехтодійович,— не треба було вдавати, що сам хворий...

— «Дон Фернандо, дон Фернандо,— заспівав дядя Ваня.— Інезіля ще не спить!.. Крізь завісочку шовкову з молодого дона кпить!..»

День був якийсь особливий. Сонце зайшло в хмару з оранжевими смугами, і довго оранжеве чудисько пухло на заході, то темніючи, то раптом світячись наскрізь. Коли сонце спустилося нижче, хмара рішуче посунулася на Київ, гнана заобрійними вітрами. Морозяного вечора Василь, довівши гостей до вокзального майдану, пішов далі через місто.

Десь уже на горі над Дніпром, куди ходять кияни з усякого приводу й зовсім без приводу, переброджуючи глибокий сніг, обіллятий голубим місячним світлом, підставляючи палаючі щоки морозяному подихові вкритої кригою ріки, Василь Келембет раптом заспівав. Йому здалося, що його голос набув ще дужчої сили й мелодійності, ніжності та грації, виразності і краси. «Браво, Козловський!» — гукнув йому хтось згори. Він ще вищу взяв ноту. У нього співала душа. Потім розпочав нової пісні, і Дніпро слухав його, і вся природа вслухалася. Він був молодий, перед ним стелилися зоряні простори. Пісня давала йому крила.

Головній особі минуло тільки два роки, і цей вік дозволив дідові її вільніше себе почувати в тій авантурі, про яку потім було стільки розмов. Але хіба може «вільний орел доменних висот» (ці слова з багатотиражки дуже імпонували старому) слухати якихось там жінок, хоч би вони й називалися його дружиною й невісткою? Звідки їм знати, що дитина повинна бачити, а чого ні, куди дивитися, од чого тікати та яким повітрям дихати? На його щастя, батько головної особи був у командировці, і дискусія не поширилася до розмірів катастрофи. Бо син одразу переводив розмову в площину глузів із сучасного стану доменної професії, критикував допотопні методи добування металу в епоху звільненої атомної енергії і доводив старого до розпачу.

Дід головної особи — доменний майстер Григорій Сидорович — почав з того, що, називаючи вчинки власними іменами, просто викрав згадану особу, цебто рідного внука Григорія Григоровича-молодшого. Так він звався на відміну від батька свого Григорія Григоровича-старшого, відсутність якого уможливила авантюру. Крадіжка відбулася за дуже складних та небезпечних обставин, бо головну особу доглядали особливо ретельно: це був перший у родині онук-мужчина.

Злочину не було викрито доти, доки невістка не прибігла на умовлене місце коло кіно і не знайшла там ні свекра, ні сина. Вони домовилися, що Григорій Сидорович хутко пронесе хлопчика повз трибуну, вийде з колони й чекатиме коло кіно, щоб передати невістці сина. Погода, до речі, стоїть мінлива, листопад місяць,— то вітер подме крижаний, то пролетить сніжок. Невістчин жах зростав у міру того, як вона бігла додому, а там набув розміру паніки: син не повертався. Знову старий свавільник потяг немовля дихати повітрям або ще кудись, щоб тільки задовольнити свій егоїзм, лишитися з онуком на самоті!

Головна особа бачила, як дід, рушаючи з дому, крадькома налив пляшку молока й поклав її до бокової кишені святкового пальта. До інших кишень було сховано булочку й яблуко, а онукові запропоновано довжелезну, мов дитячий зонтик, червону цукерку з китицями. Це теж були заборонені ласощі, але, по-перше, дід запри-

сягся, що цукерка не для їжі, і, по-друге,— вона так нагадувала йому власне дитинство!

— Ну, Григорію Григоровичу,— сказав дід,— трубі похід, будь ласка!

Григорій Григорович-молодший любив свого діда. Це почуття за дворічний онуків вік встигло так розвинутися, що бідна мати ревнувала сина до сліз. Йй здавалося несправедливим, коли малюк, який належить їй до останньої цяточки на тілі, раптом тягнеться до поморщеної дідової шиї і обіймає, цілує. А ці чоловіки такі нечулі й просто безсердечні, з них станеться простягти дитині непродезинфіковану руку,— од цеху так і лізуть до колиски! Скільки вже було драм з цього приводу, і головним заводієм вважався дід.

Хлопець любив діда не так, як решту родичів, ба навіть і саму маму. Перш за все, дід ніколи не калічив мови, розмовляючи з ним, не пристосовувався до дитячої говірки, а серйозно й статечно бесідував, як це робив не з кожним і дорослим. Можна було скільки завгодно лякати хлопчика «ведмедем з торбою» чи «бабаєм» — він іще опинаяся й висував додаткові питання й умови. Коли ж вимовлялося слово «дід», слухняність ставала беззаперечною й негайною. Одначе варто було матері насварити Григорія Григоровича-молодшого за його не зовсім пристойну поведінку, як він чимчикував до діда й голосно йому скаржився: «Дід, мама мене б'є!»

Смішно думати, що мама здатна була й пальцем торкнути сина — невгамовного й непосидючого,— дід же підхоплював онука, садив собі на шию і, згинаючись у невисоких дверях, рушав вимагати пояснень у жорстокосердної матері. «Ах, ти ж ябеда,— казала мама,— тебе варто було й насправді нашльопати гарненько!» — «Не треба гарненько,— заявляла головна особа з височини дідового зросту,— мир-миром!» Зворушена такою логікою, мама кидалась цілувати хитру істоту, навчену дідом, мир відновлявся, почуття до діда ставали ще дужчі.

Слід відзначити, що спочатку у Григорія Сидоровича й на думці не було дурити невістку чи красти онука. Він намірявся лише понести малого на Жовтневу демонстрацію, а потім чесно віддати до материних рук біля умовленого кіно. Невідомо яким чином опинився він далеко від кіно, біля шихтового двору, і йому нічого не лишилося іншого, як зайти.

Григорій Григорович-молодший зручно сидів у діда

на руці і диригував довжелезною цукеркою в такт дідовим крокам. На голові в нього була яскраво-червона шапка з помпоном. Він з приємністю простяг руку машиністові заводського паровозика, що пурхав паром, і сказав привітно:

— Деда, ту-ту!

— Я думав, що ви на демонстрації, Григорію Сидоровичу,— зауважив старий машиніст,— мої всі замкнули хату й рушили цілим парадом...

— Отож, Карпе Дем'яновичу,— відповів щасливий дід,— онука несучи до нашої домни...

— А нащо його носити? Може, й зовсім по книжковій лінії піде!

— Не кажіть нічого! Мене мій син цим допікає, каже, нізачо не пущу малого по дідових та батькових слідах! Ви подумайте тільки...

— Не видко, щоб Григорій Григорович свого діла не любив...

— Ат, ви його тільки послухайте!

Велика сніжинка сіла на онукову рукавичку.

— Дід, дід,— сказав він,— муха!

Після чого, замруживши очі, слухав, як пронизливо гукав на паровозика гудок. Навчений бути щедрим до людей, які йому сподобалися, малий простяг дідуні-машиністу цукерку й щиро сказав:

— На, дедя!

Таку великодушність було гідним чином віддячено, і малюк дістав дозвіл шарпнути за дротинку гудка, власноручно прогустити, а дід його потай витер щасливу сльозу.

— Давай,— махнув рукавичкою Григорій Григорович-молодший, і паровичок рушив, корячись його хазяйській руці.

Вони пішли до доменних печей. Ось те місце, де Григорій Сидорович колись лежав з однозарядною берданкою й тримав на прицілі ворота. Його товариші-червоногвардійці закурювали, ховаючись за вагонеткою руди. Звідусіль чути було постріли,— це якась мандрівна офіцерська дружина вирішила підтримати Тимчасовий уряд, уже заарештований в Петрограді повсталими робітниками. Офіцери скерували свої сили проти заводу, бо там концентрувалася воля до боротьби. Із заводу йшла підтримка червоногвардійцям, постачались боеприпаси. Два дні тривав бій, несподіванка вирішила справу. Головною

вулицею міста проходила залізнична колія, і нею раптом покотив просто з заводу саморобний бронепоїзд, стріляючи на всі боки. Офіцерські нерви не витримали, Жовтневий переворот було підтримано в цьому до-нецькому малому місті й стверджено.

— Дивись, онуче,— сказав колишній червоногвардієць, минаючи знайомі місця,— тут твого діда поранено за робітничу справу. Тебе тоді ще й на світі не було.

— Не було,— весело погодилося рум'яне личко.

— А твій батько, знаєш, як діда називає? Шаман, каже, доменний!

Вони пройшли далі й наблизились до доменних печей. На думку Григорія Сидоровича, нічого в світі не існувало кращого за доменний цех. Тридцятиметрові башти урочисто підносилися коло кауперів, вагонетки з шихтою безперервно повзли нагору. Працювала поки що лише одна піч, друга ще не встала з руїн, із куп вапняку, попелу, битої цегли, розчавлених вагонеток, покарьожених конструкцій, поруйнованих вибухами залізних балок. Сама домна похилилась, але не впала зовсім, стояла наперекір усім законам механіки, невмируща й нездоланна, викликаючи однодушне бажання допомогти їй випростатися.

На ливарному дворі холов чавун попереднього топлення, рухався кран, канавники метушилися, домна гула рівним робочим голосом. Григорію Сидоровичу не треба було й дивитися на манометри, щоб визначити хід печі,— йому здалося, що домна співає. Він не зводив очей з онукового личка, намагаючись помітити найменші порухи маленької душі. Григорій Григорович-молодший зажадав, щоб його пустили з рук на землю, він побачив пісок і лопату. Доки малюк намагався потягти важку лопату,— його вже оточили глядачі, робітники зміни. Вони здоровкалися з майстром і гукали йому на вухо, бо домна забивала всі звуки:

— Ранувато привели зміну, Григорію Сидоровичу!

— Оце так доменщик, нівроку йому!

Це було дуже приємне почуття, не порівнюване ні з чим у світі. Маленька істота порпалася в піску, звичним оксамитовим гуготінням співала домна, низькі хмари злякано підносились вище, пропливаючи понад піччю. Обіч пролітав сніжок, але над домною він сіявся дрібною мжичкою. Піввіку тому прийшов сюди вперше Григорій Сидорович. Він ніколи не міг потім детально при-

гадати той далекий день. Сьогодні ж яскраво побачив — до тремтіння серця, до зупинки подиху, — ось тут він тоді стояв, сільський підліток, коли випустили вперше топленья, вперше бачений живий, рухливий чавун. Страшне іскрометне молоко потекло повз його ноги, дихаючи на нього вогненною пашчею. Він хотів кричати і, певно, закричав, не почувий в голосі домни. Минуло п'ятдесят літ...

Головна особа кинула лопату й рушила до печі. Так само, певно, вчинила б більшість дітей, але Григорій Сидорович знову розчулився й чекав, що «воно» робитиме далі. Онук зупинився і, задерши голову, дивився на чорну башту, ніби вивчаючи її конструкцію.

— Так і синки твої до неї приходили, Григорію Сидоровичу! — загукав до старого майстер.

Онук стояв, не зводячи очей з домни, а потім оглянувся на діда й посміхнувся. Щось проговорив, не почуте в гулі домни, показав пальчиком нагору. Григорій Сидорович підхопив його і потяг нагору, майже до колошнікової площадки. Звідти видко було їхнє місто, притрушене першим снігом. На його білині яскраво горіли червоні прапори й транспаранти святкового Жовтневого дня. Григорій Сидорович поглянув у напрямку свого дому, згадав, що там зараз діється, і в нього похололо серце. Ну, от же яка дірява голова! Збирався подзвонити з заводу, щоб не шукали їх з онуком, і не подзвонив. Начувайся, старий, прочухана! Що баба, що невістка — обидві не подарують. Домна гула домовито, ласкаво, трохи сумно. «Ону-ук!» — долинув пронизливий голос паровичка. Підійшли ланцюжком ковші, в них посунув шлак — сліпучий, жаркий. Наче вся зима навкруги раптово пойнялася рожевим блиском. Ковші пішли на відвал.

— Ну, от тобі й усе господарство! — сказав старий. — Приймай з ходу, як ведеться в родині! Коли не заперечуеш, так і запишемо.

Дитина зачаровано слухала, як гуде піч, обняла діда ручкою за шию. Вона вперше опинилася на такій височині. Скіпи з шихтою цікаво висипалися, поміст тремтів, але брязкіт металу, гуркіт, свист — все поглинав низький голос домни.

— А він каже, що я відсталий шаман! — гукав старий майстер. — Я, каже, твій син, я теж доменщик, але я не молюся на домну! Про мене, хоч би її й зовсім не

було! А що ж ти хочеш? — питаю. Цитрусових плантацій, може? Хочу, каже, сидіти в саду серед квітів, щоб було тихо, чисто, красиво. Щоб залізна руда сама топилася під землею атомною силою, а я б тільки відкручував та закручував кран, через який тектиме чавун! От чого він хоче! А хіба ж я сам проти прогресу? Тільки ти домни не ображай...

— Дід, їсти,— на саме вухо старому вимовив новопосвячений доменщик.

Григорій Сидорович миттю витяг із жилетки товстого годинника на срібному ланцюжку, клацнув кришкою,— так, час підобідати. Хутенько опинившись на землі, знайшли затишок серед важких залізних брил, старий дістав з кишені пальта хустку, простелив поруч, поставив пляшку з молоком, поклав булочку й яблучко. Головна особа, сидючи на дідовому коліні, взяла пляшку впевненим рухом і почала смоктати молоко просто з шийки, одхиляючи назад голову. Мало не треба було умовляти, як дома, він видудлив молоко, ум'яв булочку і з задоволенням почав шматок чорного хліба.

Після цього майбутній доменщик ганебно заснув, уткнувши личко в дідове пальто. На вії його сідали пушинки снігу, і дід ніжно здмухував їх пріч. На півшляху до домівки вони стріли перехвильовану маму, яка бігла на завод у пошуках сина. Мати з жахом дивилася на заснуле маля, їй приверзлося, що не пізнає його личка, що це не немовля вже, а принаймні дорослий солдат, закликаний до армії, безконечно далекий від матеріної ласки, навіть із вусами...

По правді кажучи, слід відмітити, що Григорій Сидорович, стрівши невістку, злякався ще дужче, ніж колись за такої ж зустрічі з власною дружиною. Він загрозливо пирхнув у вуса, попереджаючи невістчин гнів, передав їй сина, повернувся і прешвидко накивав п'ятами. Династичне питання з'ясувалося, онук розсудить батька і діда, душа вимагала тепер зустрічі зі старими друзями-червоногвардійцями, щоб з нагоди Жовтневих свят пригадати минуле, поспівати й за добрим звичаєм — поцілувати живу шарку.

ПІД ЯБЛУНЕЮ

Якось до старого вчителя сільської школи зайшов прославлений майстер колгоспних полів — ланковий Іван Семенович К., його односелець, Герой Соціалістичної Праці.

— Петре Петровичу,— сказав він учителю,— ось місця собі зранку не знаходжу. Здрастуйте!

— Здрастуйте,— відповів Петро Петрович, який вставляв у рамки смужки штучної вошини,— так воно й мусить бути, раз вийшли в герої. І в чім, власне кажучи; справа?

— Справа ніяка, одержав анкету з-за кордону. Ось, дивіться, будь ласка, параграф 21-й: «Ваші евентуальні перспективи в досягненні світового рекорду врожаю обраної вами культури»,— питання, тьху!

Учитель побіжно глянув на конверт закордонного листа, і мов ніде нічого, і далі ліпив пахучу вошину до порожніх рамок.

— Взяток збільшується з кожним днем, Іване Семеновичу, мої працівники наллють повні вулики меду, треба магазину ставити зверху, просто рук не вистачає...

Іван Семенович мовчки слухав, розуміючи, що вчителю треба подумати, і ніяка поважаючи себе людина, до якої прийшли на раду, не буде поспішати й кидатись нерозважним словом. Уже ж вони знають один одного, познайомилися, щоб не збрехати, років із сорок тому.

— Дай бог пам'яті,— продовжував учитель,— уперше ви приходили до мене радитись, Іване Семеновичу, коли небіжчиця супруга ваша тільки-но мала ото стати з вами під вінець?

— А так,— відповів Іван Семенович, крутячи в руках листа,— було й таке, звичайно.

— І от із того першого разу я не пам'ятаю, щоб ви хоч раз, Іване Семеновичу, послухали моєї ради, натомість завжди чинили діаметрально навпаки!

Учитель лукаво підморгнув ланковому й зареготав, обережно поставивши готові рамки поруч із іншими на стіл. Він пересунув окуляри нижче на ніс, поглянув на Івана Семеновича поверх скелець. Гість потягся до кистета, щоб скрутити козячу ніжку.

— Е, ні,— помітив його намір учитель,— у мене це зілля по-старому під заборноюю. Коли є охота, вийдемо в садок...

Вони вийшли в садок, ланковий ішов дещо з неохотою, бо помітив у кімнаті вчителя серед удаваного хаосу висушених рослин, колосків якісь невідомі йому купки насіння. Кукурудзяний качан із зерном незвичайної форми негайно ж опинився в Івана Семеновича в кишені, і він міг би запрягтися, що Петро Петрович цього не помітив. Поруч із яблунею стояла будова — простий солом'яний дашок на двох стовпах, приладнаний до ліси, яка відокремлювала двір од саду, під дашком тулилося ліжко з дощок та саморобний верстат. Друзі посідали.

— Правди ніде діти, — сказав гість, закуривши, — такий у мене характер, Петре Петровичу, щоб чинити навпаки. А ви теж гарні: радили одне, щоб я діяв протилежне. Вам теж пальця до рота не клади — миттю одкусите!

На сонці стояла похила дошка із прорізаним вздовж неї звивистим жолобком, над верхнім краєм дошки прилаштовано бляшане відерце з водою, з якого вода по крапельці падала в жолобок на дошку; уздовж жолобка сиділи густо бджоли й жадібно пили воду, — це був їхній бджолиний водопій.

— Пробував додавати до води саліцилку, — сказав учитель, — не хочуть визнавати, давай їм чисту джерельну воду.

Ланковий, тримаючи руку в кишені, непомітно обмацував підхоплену в учителя кукурудзу. Листа він кинув на верстат.

— Не спорюсь, це тема важлива, — учитель хвилинку помовчав. — Закордонний лист — не просто лист. Та на вашому місці я б усе ж таки не займав чужої кукурудзи, Іване Семеновичу...

Гість витяг з кишені качана й, не криючись, почав з нього милуватися, начебто й не почувши вчительової мови.

— Угадайте, Петре Петровичу, який це сорт?

Учитель забрав качана, заховав до кишені старенького піджачка, посваривсь на Івана Семеновича і, зітхнувши, взяв з верстата листа, почав уважно його вичитувати. Закінчивши, він звернувся до початку. Бджоли безперервно прилітали пити воду. Стояла надзвичайно приємна й тиха весна, рожева пелюстка з яблуні падала майже прямовисно. Друзі сиділи так непорушно, що жовтий весняний метелик насмілювався сісти на козилок

картуза Івана Семеновича. Зрідка вчитель пригладжував білу лисину, ще не зачеплену весняною смагою.

Старенька дружина Петра Петровича прийшла з ситом показати консистенцію землі для якихось секретних заходів.

— Потім, серденько,— зупинив дружину вчитель,— немає потреби Івану Семеновичу совати носа до нашого проса. Дак от, я й кажу, відповідати треба з толком, як на міжнародній конференції...

— От морока,— забідкався ланковий,— зіпсували святковий день робочій людині!

Підійшов хлопчина років тринадцяти, якого учитель посвящав у тайни біології, він тримав у замурзаних землею руках якусь в'ялу стеблинку, очі його променіли, мов діаманти.

— Петре Петровичу...— захлинувся він од хвилювання.

— І ти згодом,— зупинив його вчитель і відіслав записати спостереження до зошита.

Хлопець пішов, так і не помітивши Івана Семеновича, обережно ступаючи по землі, в якій стільки заховано відкриттів. Ланковий лагідно дивився йому вслід.

— Пустимо в науку,— сказав,— нехай буде поміч нашому колгоспові. Чий це стрекуліст, не Тарасенка?

— Нащо крутити, Іване Семеновичу? Чи не ви ж ото випитуєте його щоденно про мої дослідження? Коли посадили, та в якій температури ґрунт, та що клали в лунки, га? Могли б уже просто до мене самого прийти.

— Петре Петровичу,— перебив його мову ланковий, розводячи руками, немов закликаючи увесь сад за свідка,— та хіба ж я з конкуренцією? Хіба б же без вас піднявся до Героя?! Легко сказати, на цілий світ слава!

— Не чиніть блюзнірства,— заперечив вчитель,— обидва ми без революції й Радянської влади навіки б zostалися нікчемними хробаками землі!

— Та я однаково дочекаюсь,— гаряче звернувся ланковий чомусь до квітучої яблуні,— я діждуся, що вчителям також даватимуть Героїв, ось побачите, присягаюсь на чім хочете!

Учитель розгладив у себе на коліні листа. На руку йому сіла бджола в жовтих штанцях із перги, стомлено відпочивала, важко дихаючи. Вчитель почекав, доки вона полетіла, і простежив очима за напрямом її льоту.

Яблуня, наскрізь просвічувана сонцем, струміла густим рожевим сьйвом.

— Ви наш діяч, Іване Семеновичу,— сказав учитель тихо й серйозно,— до вас недурно звертається закордонний інститут із проханням відповісти на анкету. Вони вас зарахували до дуже знатних людей...

— Без чарки не розбереш,— ніяково озвався ланковий, відчуваючи себе негаразд.

— А коли ви знатна людина, Іване Семеновичу, то ось вони й починають одразу в лоб. Будь ласка: «Чи не було в вашому роду славетних людей?» Кумекаєте? Що ж накажете одписувати? Мовляв, не судить скоро, панове закордонники, але з боку предків моїх нічого такого не помічено? Ні роду у мене, значить, ні племені? Цілком випадково, пробачте, потрапив у знатні люди...

— Ну, ні,— раптом образився Іван Семенович,— чому ж це без роду-племені?

— Ага, були великі люди? Давайте їх сюди на папір. Полководців, учених, державних діячів. Запишемо їх рядочком, а потім ще й підкреслимо, щоб короткозорі закордонні професори, бува, не прогавили ваших предків.

Учитель витяг із бічної кишені обгризеного олівця, написаного вздовж і впоперек блокнота, розшукав чисту сторінку. Іван Семенович з острахом спостерігав ці готування, відкашлявся, як перед початком довгої промови, зняв картуза, витяг гребінець, причесав сивий йоржик. Але жодного слова не міг придумати. Учитель не підганяв, сам прикро замислившись. Стояло лише прозоре гудіння працюючих на яблуневому цвіті бджіл.

— Ви вже як-небудь самі, Петре Петровичу,— примирливо сказав Іван Семенович,— ну, були великі люди, але прізвищ їхніх не пам'ятаємо, чи ще як-небудь придумаєте... От морока.

Учитель докірливо похитав головою. Він не вимовив ні слова, та гість уже зрозумів власну легковажність: який же це славетний предок, коли ти його не пам'ятаєш? «От із жиру казяться,— подумав Іван Семенович про іноземців,— це тобі не бригадиру рапортичку дати! Перешлю-но я анкету до Академії наук, нехай науково відповідають...» Але вголос цього не запропонував, бо вчитель щось підозріло довго мовчав.

— Тут без чарки не розбереш,— повторив ланковий свою приказку.

— Найперше поставимо одиницю, Іване Семеновичу,— вчитель нахилився з олівцем до блокнота,— згадаємо першого славетного предка. Це був, як ви самі розумієте, не хто інший, як Семен Остапович, ваш шановний і незабутній отець...

Ланковий засміявся з цього жарту, а вчитель образився. Він став говорити, і ось уже виник перед їхніми очима небіжчик Семен Остапович, одвів рукою квіточку галузку яблуні, розтанув у ній. Та довго ще ввижалася синові й учителеві його скалічена тяжкою працею селянська рука в поєднанні з яблунею, цвітом, розпуклими бруньками: старий був творцем цього гатунку яблука, поклав на нього кілька десятків літ.

— Він уяви не мав про генетику,— продовжував учитель,— проте дивіться, який дужий талант, яка спостережливість і сміливість. А чим йому допомогли стовпи суспільства, в якому він жив? Добре ще, коли піп не картав з амвона за зухвале втручання до божих справ!

— Було таке діло,— підтвердив син,— не любляв батько церкви.

— Поміщик видурив у вашого батька щепу нової яблуні, одвіз до садівництва, і пішло гуляти по світу яблуко, як панська штучка, охрещена панським ім'ям. Семен же Остапович, творець його, лишився осторонь...

— Вірно,— тихо сказав ланковий,— ви забули ще, Петре Петровичу, ранню черешню, безосту пшеницю із шістдесятма зернинами в колоску. По один-однісінький колос цієї пшениці люди приїздили до батька з-під самого Херсона!

— Був старий неписьменний, і, повторюю, життя тоді не давало йому ніяких знижок, тодішня наука — порада, держава — підтримки!

— Вигодував чотирнадцять синів і одну доньку на чотирьох десятинах орної землі, Петре Петровичу. Моя мама за теперішнього часу була б собі повна мати-героїня, а тоді що?

Співбесідники дружно замовкли, бо не варто було розповідати про те, що було їхньою спільною молодістю. Тепер вони розуміли, яке було життя без просвітку, але пам'ять залишила їм відчуття далекої юності, краплю щастя в морі ночі, затьмалену, однак, так міцно, що пізніші нашарування її не затьмарили.

Ось молодий Петро Петрович прибув до сільської школи, дай бог пам'яті, це було в рік смерті Льва Тол-

стого. Атож-атож, ще й зараз згадується відчуття раптової глухоти й темряви і потаємні читання особливо надійним молодикам творів Льва Миколайовича. Ось Іван Семенович прийшов до школи на співку нового хору. У нього тоді був приемний баритон, рожеві щоки, великий зріст і сором'язливість. Місцевий куркуль, у котрого Іван батрачив, тулив йому за дружину свою придуркувату доньку, яка закохалася в наймита без пам'яті.

Обставини врятували Івана від нерівного шлюбу: його покликали на військову службу, прямісінько в гренадери. Світова війна, революція — важко опам'ятатися в потоці подій, але батрацька душа підказала Івану вчасно, що йому робити. Його полк повстав проти Тимчасового уряду, перейшов на бік більшовиків. Після поранення повернувся додому. І земля, звільнена від куркульсько-поміщицького гніту, міцно притягла Івана до себе. Радянська влада дала наділ, поставив нову хату, завів господарство.

— Пишемо цифру два,— продовжував учитель,— бо за першою великою людиною в вашому роді подамо, Іване Семеновичу, і другу...

— Матір-героїню подамо? — запитав ланковий.

— Мати-героїня стоїть окремо. Коли бути безстороннім, Іване Семеновичу, то п'ятнадцятеро душ дітей народити й зростити за старого часу — це ознака великої мужності й краси душі, велике світло, що сяє над народом. Та цього за кордоном не зрозуміють, мій друже, лишімо матінку Василю Юхимівну в нашому серці...

— А я подумав, що ви, Петре Петровичу, і мамашу зафіксуєте...

— Цифра два. Хто ж це такий був? Чим прославив він рід і землю, і чому ми мусимо його шанувати? Це був, глибокошановний Іване Семеновичу, знову ж таки незабутній предок, дід по матері — Юхим Тарасович Слива, по вуличному дід Грек...

— Ви хіба знали діда Сливу, Петре Петровичу?

— Він помер уже за моєї пам'яті, Іване Семеновичу, і ваша мама розповіла мені його життя. До речі мовити, Василю Юхимівна була найкраща оповідачка з усіх, яких я чув. Казки, записані з її уст, я збирався везти до Києва...

— Мама молодою й співала гарно,— додав ланковий.

— Але, як ви знаєте, варварські окупанти спалили моє добро, записи й наукові спостереження. Василюна

Юхимівна пам'ятала старі перекази й життєві випадки, біографії людей, цілих селянських родів...

— Ну, про діда Сливу можна було й не слухати,— чудій був, я вам повім. Як почне було співати італійських пісень... Навчився, як їздив із паном по закордонах...

— Це був художник величезного обдаровання, Іване Семеновичу, він загинув з тієї ж причини, з якої ледве не загинув Тарас Григорович Шевченко, з причини страшної долі людей-кріпаків. Цей дід Грек достойний того, щоб який-небудь знавець написав про нього монографію, і я, недолугий аматор, зібрав свого часу деякі його живописні твори, та німці спалили й це...

— Шкода,— сказав ланковий,— я пам'ятаю, у нас у хаті висів портрет — не то турка, не то негра...

— Доля діда Грека дуже тяжка й сумна, записи ці я вже відновив про всякий випадок, про нього можна оповідати цілий вечір, про його кріпацьке трагічне життя в Петербурзі, Італії, але це для вашої анкети зайве.

— Вірно,— погодився Іван Семенович,— а ви, не вам кажучи, навіть письменник, Петре Петровичу, і історик так би мовити...

— Ось,— вчитель записав діда Сливу під номером другим,— готовий і ваш другий великий предок. За двійкою ж завжди слідує трійка, третя славетна постать. Угадуйте хутчіш, Іване Семеновичу, бо до мене швидко мають прийти юні біологи на практичні заняття, ну?

— Начебто більш немає, Петре Петровичу?

— Мусять бути, мій друже,— ми ж бо записали одного лише вченого плюс одного діяча мистецтва. А де ж державні люди, дипломати й так далі? Неповна анкета...

Раптом учитель щось помітив у глибині саду коло зелених грядок і особливим чином до когось свиснув. Прибіг пес. Він зупинився перед учителем, повів носом у бік гостя, жваво замахав хвостом. Іван Семенович потримав пса за вухо:

— Та це ж ваш Кадошка, Петре Петровичу! Дивіться, німців пережив! Де ви його ховали до цього часу?

Вчитель вичитав Кадошці за біганину по огірках та грядках, на яких лисий чорт виросте, коли кожний тобі здурілий пес буде там товктися, гребтися в землі й качатися по ніжних рослинах. Кадошка смиренно слухав, часом підводячи на вчителя винуватий погляд, потім не втерпів і лизнув Петру Петровичу руку.

— Да, тепер лижешся, а сам знову підеш товктися по огірках? Треба ж і вік свій пам'ятати, старий дурень, фу! Марш!

Кадошка потихеньку відійшов і ліг під лісу обіч верстата, удаючи ображеного. Потім він, лежачи, почав нанюхувати щось крізь лісу й часом помахував хвостом.

— Давно він у вас, Петре Петровичу,— сказав ланковий,— ще, пам'ятаю, маленька Галочка з ним гралася...

Іван Семенович раптом прикусив язика, як людина, що вимовила несусвітню дурницю; він ладний був себе вбити: скільки разів його попереджували! Стара голова, як решето, ніщо в ній не тримається, боже ти мій милий, от ляпнув!

— Цебто... Петре Петровичу... Коли щепили цю яблуню... З того часу й Кадошка...

Ще гірше! Називається, поправив. Цю ж бо яблуню посадила сама Галочка того дня, як уперше пішла до школи. І він був при цьому присутній, як близька людина в сім'ї й кум. От лихо. Старий заледве оклигав після втрати доньки, а ти йому сиплеш солі на рану! Іван Семенович голосно зітхнув і сказав, махнувши на все рукою:

— Скільки оте горе не ховай, однаково на очі вилізе...

Учитель затулив обличчя рукою, і знову Іван Семенович почув гудіння бджіл над яблунею, неначе вони з новим завзяттям ринулися в її рожеве марево. Хтось голосно зітхнув, ланковий подумав, що це Кадошка. Одразу й своє власне горе полізло нагору, згадав старшого сина, забитого в боях з окупантами. І старість, проклята старість налягла на плечі — доки ще, як мішок із половиною, а незабаром половина обернеться на щось важче. Старість, старість, Іване Семеновичу... Він боявся глянути на вчителя.

— Еге, куме, та ви неначе носа повісили? Не за планом і програмою! Який там у вас далі славетний родич? Ставимо порядковий номер три. Мені розповідала Василина Юхимівна про такого собі Гарасима Голого...

— А, чув, чув,— одгукнувся Іван Семенович,— Гарасим Голий, справді. Моя прабаба ще його пам'ятала. Розповідала — чорний, як земля, і в руках таку силу мав, що млинове коло, було, візьме й понесе, куди йому треба. Коли його заковували в кайдани, щоб везти на суд аж у губернію, то скували подвійні ланцюги, як на велетня. Було, розповідає про нього прабаба, а в мене

малого аж мороз по спині ходить, так його шкода й хочеться допомогти...

— Ото ж воно й є! Запишемо небіжчика, запишемо...

— Тільки не думайте собі, Петре Петровичу, що він був великий революціонер чи там діяч який,— простий коваль, кріпак, що зібрав людей і хотів за всяку ціну вогнем випалити всіх панів. Ну, його оточили, він скількись там місяців одбивався од військових команд, та потім узяли його ошуканством, засудили на довічну каторгу... Гарасим Голий, як же, пам'ятаю,— ним до самої революції лякали по наших краях панів поміщиків.

— Це була державна людина,— сказав урочисто вчитель,— яка не помирилася з соціальним ладом, вирішила змінити його революційним шляхом. Цей простий коваль достойний безсмертя, Іване Семеновичу!

— Ху, аж у піт мене кинуло!— відгукнувся ланковий.— Доки справа дійшла до колгоспу — ти диви, скільки предків жило! Може, годі, Петре Петровичу, пошлемо за чаркою? Шкода тільки, що мені пити заборонено. Трьох предків нашкребли, вистачить?

— Ні, ви мене знаєте, Іване Семеновичу, я на півдорозі не спиняюсь, це — міжнародна справа, простачків висміють. Ми ще запишемо до анкети одного дипломата, так-так, не дивуйтеся, будь ласка, це був найсправжнісінький дипломат!

— Воля ваша,— розсердився ланковий,— а дипломатів у нас на цілий район ні одного не було. Можете запитати кого завгодно, не було!

Звідкись почувся легенький сміх, мов хтось чхнув у їх присутності, але скільки не вслухалися вчитель з ланковим, сміх не повторився, вони зрозуміли, що помилилися. Вчитель мовчки змалював у блокноті цифру чотири, та нічого коло неї не записав.

— Правду мовити,— звернувся він до Івана Семеновича,— ім'я його мені невідоме. Проте цілком реальна людина, записана в кількох свідченнях сучасників. Був він запорозьким козаком, родом із нашої місцевості...

— Бійтесь бога, Петре Петровичу,— засмутився ланковий і зігнувся, наче під холодним вітром,— та із стількома предками ми заповнимо анкету знаєте коли? Коли оця ось яблуня одквітує, на ній зав'яжуться яблука, поспіють і коли настане пора їх трусити!

Вуличка, на котрій жив учитель, проходила межі двох шпилів правого високого берега Дніпра. Сад розташу-

вався під горою й дальнім краєм сходив аж на гору, звідки видко було й широку блакитну смугу ріки.

— Он звідти,—показав учитель,—і тепер показують місце старовинної переправи через Дніпро — з полтавського боку до нас. Коли ви пам'ятаєте історію, тут завжди була переправа, сотні років. Mostів ще не будували, не технічний був час. І от якось примчало на тім боці до Дніпра декілька тисяч шведів — битих-перебитих. Як ви здогадуєтесь, це їм Петро Великий дав під Полтавою баталію. Попереду на таратайці двоколісній — король, генерали на конях, позаду — старий гетьман Мазепа, що зрадив, як відомо, свій народ. Зрозуміла справа, за собою вони чули меншиковську погоню, а тут — Дніпро. Вони не звичні пливти, тримаючись за конячі хвости, та й коні їхні не так виховані. Кинулись по перевозочні засоби, а їх немає. От нема та й нема, мов корова язиком злизала. Де які були човни, дубки, плоти, порони,— все зникло, хоч плач! Король Карл XII наказав покликати Мазепу: «Що ж це у вас, пане гетьмане, неув'язка виходить? Накажіть вашому народові перевезти мою армію через Дніпро. До ночі не почнемо — загине армія». Гетьман зажурився, бо він уже зрозумів, що сталося. Справа полягала в тому, що шведські коні мчали хутко, а наш козацький кінь їх перегнав: примчав раніш од шведів вищезгаданий мною запорожець, якого послано було просто з Полтавського бою, і сказав землякам декілька слів. Внаслідок цього — всі засоби переправи негайно пущено вниз по воді.

— Красиво,—зауважив ланковий,—коли тільки це історичний факт. Через таку перешкоду розрив серця міг статися!

— Ну, збили шведи з того з сього плота, переправились головні, небагато душ. А як же армія? Хоч побита, хоч ріденька, але ж незручно королеві губити й останне. «Пане Мазепо,—говорить,—де ж ваш народ нарешті? Накажіть, чорти б його взяли!» Гетьман звелів піймати кількох чоловіків, одшмагати батогами й послати скликати людей, витягати сховані човни. А тих човнів давно й слід прохолов: шукай їх аж у плавнях. Час не жде, король нервує, поглядаючи в трубу на той бік Дніпра, а гетьман бачить, що човнів йому не дадуть,—свій народ він зрештою пізнав. «Паліть,—сказав Мазепа,—паліть усе підряд, це такі шибеники, що бояться тільки вогню!» Тільки-но стали палити, аж біжить до Мазепа

посланець,— мовляв, знайшлася людина для переговорів. «Ось бачите, ваша величність,— сказав гетьман,— я знаю свій народ, він боїться тільки вогню!» Підійшов чолов'яга. Це був той же згаданий запорожець, так би мовити — ваш предок. Він розумів, що його дипломатична місія може закінчитися на палі, і вирішив офірувати собою замість котрогось гречкосія...

— На біса було лізти в пельку?! — розсердився Іван Семенович.— Теж мені дипломат. Нехай би собі тікали, скільки влізе.

— Може, знадобилося виграти час, щоб жінки й діти встигли порятуватися, може, щось інше, наприклад, надія вберегти од вогню хати. Та певніш од усього — козак збирався сказати напутне слово панові-гетьману Мазепі...

— Гаразд,— вирішив ланковий,— напутне слово цього варте!

— Ви уявляєте собі, Іване Семеновичу, яка довга річ оті дипломатичні переговори,— вів далі вчитель,— та цей посол виявився ще забарнішим. Він дурив Мазепі гольову скільки міг. То він вимагав універсалів, то золотих дукатів, то придурювався, то ставав нахабним. Нарешті він побачив, що час його сплив, треба кінчати. Він витяг із глибочної кишені шароварів шматок сала й з поклоном подав Мазепі. Король не зрозумів символу, одначе гетьман старечою рукою схопився за шаблю: сало приділялося на мащення гетьманських п'ят під час втечі. Крім цього, козак устиг мовити й слово — таке міцне, що теперішні дипломати, певно, чхали б од нього, як од чорного перцю...

За парканом щось раптом пирхнуло, наче там поперхнулася коняка. Учитель звівся на ноги й заглянув туди.

— Ах, мошенники,— загукав він,— ану, пожалуйте!

Помалу, ледве переставляючи ноги, зайшло четверо хлопчаків на чолі з малим Тарасенком.

— Вони прийшли на практику з біології,— доповів він учителеві й після довгої паузи закінчив,— Петре Петровичу.

— От і молодці,— сказав ланковий,— так і далі дійте. Сьогодні підслухуйте старших, а завтра й брехати почніть. Незабаром женитимемо, а вони досі до поінняття не дійшли!

Юні женихи відчували провину й про себе проклинали сміхотливість, яка їх зрадила. Кадошка, не розуміючи,

в чім справа, потихеньку шарпав зубами за Тарасенкові штани, а той похмуро відмахувався рукою.

— Ну, добре,— закінчив ланковий,— шкода, що ви всієї анкети не чули.

— Ми чули,— вирвалося у Тарасенка, і він прикусив язика.

— Сідай, селекція й ботаніка. Я пішов, Петре Петровичу,— іншим разом закінчимо. Гадаю, до морозів справимось?

Вчитель мовчки згорнув блокнота й заховав подалі до кишені. В цей час його стара принесла величезну глиняну миску з вареною картоплею в мундирах, дерев'яну сільницю. Мовчки поставила на верстат і з по-смішкою пішла, наче виконавши щось віддавна заведене.

— Прошу, друзі мої,— сказав Петро Петрович, подаючи кожному гостеві по картоплині,— хто кусає, той не гуляє.

— Знову неув'язка,— відповів ланковий,— а як же без чарки?! Та у нас, студентів,— підморгнув він хлопцям,— у нас так не годиться! Вірно я кажу, студенти?

— Нікак нет, товаришу Герой Соціалістичної Праці! — дружно одрізали хлоп'ята, звиклі до каверз Івана Семеновича.

— Вільно,— і старий ланковий підтримав вуса, щоб без перешкод запровадити до рота картоплину,— у нас у гренадерському його королівської високості принца Бранденбург-Мекленбургдушогубського полку, я згадую...

— Пригощайтесь, Іване Семеновичу,— сказав учитель,— про те ви в анкеті згадаєте...

— Дозвольте,— раптом схопився ланковий,— ми записали визначних людей родом із нашої місцевості, котрим, так би мовити, не пощастило в житті! Ну, а тих, кому пощастило? Хто зріс після Жовтневої революції? Людей, що їх підняла партія й Радянська влада?

— Це на інше запитання анкети, Іване Семеновичу.

— Ні, ви тільки послухайте! Зроду-віку ніхто такого не бачив. Ну, я дав високий урожай, поставив, як пишеться, рекорд — так це ж і не дивно, бо я з діда-прадіда на землі. А як ви подивитесь на те, що наше село зросло народові аж двох радянських генералів? Одного кандидата в академіки? Жінку-льотчицю, яка виконала коло тисячі бомбардувальних рейсів у тил ворога?

Наше село дало сотню офіцерів, агрономів, учителів! Одержало двадцять дві медалі за оборону Москви!

Хлопці сиділи, статечно жуючи варену картоплю, густо солячи й годуючи Кадошку. Вони розуміли важливість обстановки й намагалися не пропустити й слова з бесіди двох стариганів. Їм самим усе здавалося просте й легке, у кожного на грядці росло інтересне біологічне завдання, а попереду стільки самостійних робіт! Старигани були дуже старі, з їхньої хлопчачої точки зору, й майже древні. Одначе з ними приємно дружити. Бо ж недурно в Івана Семеновича вся його ланка складається з дванадцяти дівчат-комсомолок, сам ланковий — тринадцятий. Дідок справжній. Іноді навіть пропонує закурити, та хіба тільки новак простягне руку до його кисета: решта вже мала від нього скубців.

— Аж ось коли я вам мушу заперечити, — сказав ланковий, не дочекавшись відповіді на свою мову.

— Так-так, — озвався вчитель, як на щось давно знане.

— Вони питають мене про славетних предків. А де ж Радянська влада? Ну, відповідай, малий Тарасенко...

Тарасенко поперхнувся гарячою картоплиною й заховався за спину рудого й веснянкуватого, як стиглий гарбуз, сусіда, що сидів поруч на колоді.

— Ми не зрозуміли питання, — сказав рудий хлопчик, битий на різних каверзних ситуаціях.

Іван Семенович витер рот і вуса, подякував господареві і став крутити нову цигарку. Він обснувався густим димом, і над ним миттю захвилювалися бджоли, вимагаючи припинити неподобство під яблунею й смалити собі в іншому місці. Вчитель гладив лисину, зовсім не збирався допомагати Івану Семеновичу.

— Ви пам'ятаєте, хлопці, мій зимовий університет, — почав ланковий, і хлопчаки закивали головами, як граки, — до мене поз'їздилися бригадири, майстри врожаїв, агрономи з цілої області. Ну, кожний поділився своїм. У кого кукурудза — кукурудзою. Хто просовод — той просом. Були кок-сагизники, приїхали зерновики. А який із мене в біса лектор чи професор? В чому ж було питання, скажете? А питання було не в мені. Воно стояло глибше. Хто сотворив так, що ми всі одне одного розуміли? Одне в одного вчилися? Радянська влада створила, он хто. І, значить, не предки мене зродили, а наш устрій і партія. Ясно вам, Петре Петровичу дорогий?

— Звичайно, ви — людина горда, — сказав учитель, — і тому вважаєте, що рекорд ваш не штука. Та він і насправді не вражає, бо на нього працювало безліч людей. Однією своєю сім'єю рекорду не піднімеш, потрібний колектив. Потрібна держава, що підносить Героїв Праці, потрібне суспільство, яке мільйонами рук підхоплює наш досвід, розмножує користь, здобуту вашою ланкою, Іване Семеновичу...

— От морока, — сказав, помовчавши, ланковий, — приходьте-но, товариші студенти, на той вихідний. Продовжимо заповнення анкети. Коли треба, значить треба. Там, брат, усе врахуємо. Яблуня квітне, бджоли літають, збирають мед, а ми цій справі найстарші. Та не тільки це обміркуємо. Як би вам висловити, — мрію я про той близький час, коли щезне різниця між селом та містом, коли всі висоти культури будуть і в селянина напихваті. Селянин! Навіть саме слово це застаріє. Одверто скажу вам, Петре Петровичу, правильно ви розбудили мою гордість тими предками. Та кортить сказати, що вами я пишаюсь не менше. Я не піднявся б до Героя без вашої підтримки й наукової допомоги, а ми всі разом — без Радянської влади й Комуністичної партії.

— Я вклоняюся партії Леніна — Сталіна, — вимовив, стоячи, старий учитель, за ним звелися хлопці, ланковий, — і сподіваюся бути прийнятим до її славних лав!

Урочисто гула рожева яблуня, вся виповнена бджолами й сонячним могутнім світлом.

В ШАХТІ

Два випадки збіглося у весняний день: бригадир тракторної бригади одержав несподіваного листа, змістом якого ні з ким не поділився: ні з товаришами, ні з дружиною-трактористкою — перший випадок; приїздила з району просто до польового стану бригади секретарка райкому комсомолу — випадок другий. Між листом та секретаркою не було ніякого зовнішнього зв'язку, та для Мишуні Бойченка, правої руки бригадирової, обидва факти міцно поєдналися, вплинули на його долю, змінивши напрям цілого життя.

Тракторна бригада належала до Н-ської МТС і сіяла в колгоспі ярину. Невтомні трактори снували впоперек

масного й пухкого поля, як човники на ткацькому верстаті. Колгосп був міцний, і бригаді вгору не давали глянути, щоб посіяти в найкоротший строк. Важкі дискові сівалки пливли розгорнутою лавою за кожним трактором, на дошках позад сівалок стояли члени відповідних польових ланок. Поле було безмежне, і рахували його не одиницями виміру, а «від балки до грейдера», «від лісосмуги до річки». Було де розгорнутися тракторам. Скільки дрібновласницьких меж поховано навіки під оцим розкішним масивом виплеканої землі! Ланкові, стуливши пошерхлі губи, здавалося, літали з одного краю поля на другий. Вони з осені обробили ділянки, вивезли добрива, угноєння, провели снігозатримання, затримали вологу, підготували насіння. Тепер контроль і ще раз контроль. Яка б не була добра тракторна бригада (а про цю бригаду йшла непогана слава), але ланкові мали привід для незадоволення: то сівалку не так одрегульовано, як хотілося б, то не по шнуру йде трактор, не так лягає зерно. Скільки там не дзюркотить над головою жайворонок, оспівуючи весняний день,— нема часу на нього зводити очі. Он сусідня ланка таки перекрие показники, отже, хоч і на люди не показується. А як тоді заповітна мрія ланкової — одержати Золоту Зірку? Про це годі й згадувати, це само собою зрозуміло, що тоді хоч ховайся од людей...

Мишуня Бойченко бачив, як розхвилювався його бригадир, прочитавши одержаного листа. Та, буди чутливим і делікатним хлопцем, не поставив ніякого запитання й не виявив інтересу, розуміючи, що це його аж ніяк не стосується. І що коли треба буде, Семен Ларивонович сам скаже... Бригадир, проте, помітив Мишунине небажання запитувати й, сховавши листа, почав раптом нарікати на вітер, який нібито забиває йому очі пилом, натруджує їх аж до сліз. Семен Ларивонович був учасник Вітчизняної війни, визнаний герой і людина-кремень, очі в нього не були на мокрому місці. Значить, дещо важливе впало на нього з тим-о листом, що аж плакав. Мишуня стояв, замислившись над цією прикрою халепою, і коли трактори віддалялися на другий край поля, голос жайворонка прозоро бринів над головою. Коли ж трактори наближались — жайворонячий щебет танув у голосній мові працьовитих машин. Однаково милі були Мишуні обидва співи. І жайворонек не змовкав ні на

одну весняну хвилину, спостерігаючи згори невинний рух сівалока.

Обличчя у Мишуні було круглясте, як у немовляти, кучері русяві й непокірні, очі сірі, буйно зарослі віями й бровами, губи пухкі, і саме вони викликали нестерпні глузи дівчат. У бригаді Мишуня був перший рік і вважав у зв'язку з цим, що всі сімнадцять років його попереднього життя нічого не варті. Він працював напарником у самого бригадира, чи чувано щось подібне! Коли б тільки не повсякденні витівки дівчат, яким неодмінно ото кортіло шарпнути його за чуба, бринькнути по губах і конче сховати під час обіду Мишунину ложку!

Чому його називали Мишунею? Та тому, що ніяке інше ім'я до нього не пасувало — ні Михайло, ні Мишко, ні Михась. Лише — Мишуня. Гаразд, нехай звуть як хочуть, його од цього не поменшає. Трактор його передовий у бригаді, і подивимось, що осінь скаже. На чію машину припаде більше гектарів умовної оранки. Герой Соціалістичної Праці Гіталов теж починав з малого, а тепер дожени його, спробуй. Бригадир нишком вирізав з газети показники Гіталова й сподівається їх перекрити, але про це не каже нікому й слова. Хоче зважити свої можливості, щоб потім не кліпати. Мишуня про це сам здогадався. І треба віддати йому належне, — він розумів Семена Ларивоновича й був з ним однієї думки.

Бригадир каже на нього «синок», і Мишуні доходить до серця це слово. Він сирота. Батько загинув на фронті, маму задушила фашистська каторга. Бригадир був бездітний, дружина, Параска Тихонівна, працювала з ним же в бригаді. Ось чому так добре Мишуні: сорочка в нього завжди доглянута, а Семен Ларивонович дивиться на нього часом такими очима, що Мишуня згадує свого небіжчика тата. Ну, вже там щодо трактора, то Мишуні не доводиться розпитувати — бригадир йому як не кладе все до рота! А сам який навратливий! Хіба не з енергії та настирливості Семена Ларивоновича їхня МТС вже має двобічний радіозв'язок з бригадами? Можна було ще огинатися й зволікати, та бригадир підняв на цю справу партійну організацію, молодь і дружин, сам їздив до району й навіть до Києва й зрештою свого добився, одержали станцію «Урожай». Тепер аж не уявляєш собі, як можна працювати оперативно, не будши пов'язаний радіотелефоном з диспетчером МТС. І взагалі Семен Ларивонович — ентузіаст механізації,

а Мишуня вважався за його здібного й наполегливого учня. От тільки б дівчат хто приструнчив, просто нема життя через їхні жарти, і як вони дізнаються першої ж миті? В кожному новому колгоспі, куди переїздить їхня тракторна бригада, дівчата вже цілковито поінформовані про юного сором'язливого тракториста, з якого можна варити воду, примушувати пекти раків та знущатися на всі заставки.

Ось і вчора — просто конфуз, та й годі! Сіяв Мишуня оддалік від селища, на крайній ділянці колгоспного масиву. Трактора вів швиденько, на тій максимальній межі, яку дозволяла агротехніка: кожна зернина повинна лягти в ґрунт солідно, вкритися землею в потрібній мірі, почувати себе зручно. Сівачі — двоє дівчат і дід — стояли позад сівалок, поглядали за всім, що до них належало. За зерном, за дисками, за борінками. Аж раптом попереду, праворуч від трактора, на шляху крайньої сівалки Мишуня помітив круглясту річ, наче камінь. Довелось зупинити трактора, щоб камінь не потрапив під диски. Дівчата побігли перші й стали голосно реготати, підійшов і юний тракторист, підкликаний до гурту. Закопаний до половини у м'яку землю, там стояв чорний глечик із густим, запашним молоком, заткнутий широченою скоринкою з хліба. На скоринці було вималювано крейдою: «Пий, Мишуня!»

Розмов було чимало, хоч молоко з глечика поспішили випити самі дівчата, залишивши на хлопцеву долю вимочену в молоці скоринку. Увечері хтось уже виспівував і частівки про те, що «наш Мишуня — прудивус, в нього виріс білий вус, з молока чи од сметани в нього й борода постане!» Сьогодні ці частівки мали тенденцію поширитись, але бригадир Семен Ларивонович одержав отого несподіваного листа, і трохи згодом притягла мотоцикла секретарка райкому комсомолу.

Її звали Світлана Остапівна, і вона була добре знана на території цілого району. Уродженка Донбасу, секретарка ще прикро сумувала за рідною стороною і часто, зупинивши мотоцикла серед степу, марно вдивлялася в обрії — чи не вирине де-небудь рідний силует терикона? Мотоцикла їй було подаровано, коли її мобілізували по лінії комсомолу до цього зовсім не промислового району. «Катай, Світланко,— сказали її друзі,— будемо багатші, ми тобі й автомобіля до райцентру припхаємо. Знай донбасівців!»

Світлана Остапівна, згадуючи рідну шахту, друзів і сусідів, незабутні вечори в шахтовому Будинку культури, маму, суворого батька, менших брата й сестру,— встигала бувати скрізь по району: в селах і польових станах, на колгоспних зборах і нарадах комсомольських ланок, по хатах, майстернях, фермах. Скрізь, де лунали молоді голоси. З одними поспіває й п'єтанцює донбасівської польки-голубки, з другими обміркує план виховної роботи й привезе книжок, з третіми складе живу газету й подасть тему для карикатури. Непомітно для всіх і для самої себе Світлана Остапівна згуртувала районну молодь так, що любо було глянути. Вона не заносилася проте високо й думала, що вся справа в тому, що сама дуже любить колектив, діяльність, рух.

До тракторної бригади Семена Ларивоновича її привело нещастя з мотоциклом. Вона об'їздила район і розвозила спеціальний номер газети, в якому вміщено було листа від шахтарів рідного їй краю із закликом до молоді рушати в Донбас. Проводила п'ятихвилинні збори комсомольців, говорила з багатьма окремо, записувала й розпитувала, щоб, повернувшись до райцентру, розміркувати й доповісти райкомові партії, кого саме вона може рекомендувати на працю туди, куди сама полетіла б як на крилах, негайно, в цю хвилину.

На грейдері Світлана зупинила мотоцикл, на повні груди зітхнула й оглянулася навкруги. Яка краса. Та це ж Донбас, та й годі. Он за тим бугром у долині неодмінно має бути шахта, а ота он хмарка над самою землею — достоту нагадує дим содового заводу. Навіть жайворонок співає зовсім по-нашому, по-донбасівському, так солодко завмирає серце. Світлана ще раз зітхнула на повні груди. Ген, скільки око сягає, рухаються трактори. Над степом снується ритмічний гомін їхніх моторів, який відлунюється у весняному небі. А давно тут орали самими коровами? Здорово виручають нас трактори, подумала секретарка, це вже вам не волячі хвости! Вона спробувала завести свого коня, але він не заводився: бачок був порожній, їхати було нічим. Довелося вести чортопхая за роги аж до вагончика тракторної бригади Семена Ларивоновича. Довго позирали сівачі, що воно за хлоп'я чимчикує до них від грейдера, аж діки з радістю не пізнали засмагле личко й енергійні брівки Світлани Остапівни.

— Поможіть, товариші, бідній людині,— сказала секретарка,— краще нехай я на ньому їздитиму, ніж він на мені... Здрастуйте... Стільки ще в мене справ, треба поспішати...

Та Світлана Остапівна не така була людина, з якою хотілося швидко розлучитися. Заправили мотоцикл палиним. Почастували її смачним наваристим кулешем, знаючи, як мало вона дбає за те, щоб поїсти вчасно. Показали їй бригадну польову газету й послушали зауважень. Бригадир розпитав, як посувається в районі справа з механізацією, бо, мовляв, у цьому вісь питання. Секретарка подарувала бригаді примірник газети й зобов'язала комсомолку Віру прочитати всім уголос заклик шахтарів. А потім Світлана Остапівна сама захопилася донбасівською темою й добру годину вихваляла рідний край. Підійшов Мишуня. Йому вперше цікаво стало дивитися на дівчину — маленьку й зграбну, з гарячими очима й переконливою мовою. І вона зовсім не збиралася глузувати з Мишуниних пухких губів.

— А як у Донбасі механізація? — наважився він спитати.

Світлана Остапівна трусонула косою, яку викладала на голові вінчиком, весело й по-змовницькому підморгнула решті слухачів, котрим уже встигла доповісти, скільки чудових механізмів одержали й одержують шахти, вугільних стругів, гірничих комбайнів, врубівок та іншого добра, і серйозно почала хвалитися перед Мишунею, як ото добувають вугілок. Отже, й секретарка була не від того, щоб покпити з хлопця. В очах її проскакували такі бісики, що Мишуня мимоволі хотів одвести погляд. Та чим дужче він цього хотів, тим глибше й глибше поринав з головою.

Секретарка серйозно виклала, що шахтарі на Донбасі живуть по «казармах» та «каютах», селища звуться «шанхаями» й «собачівками», на роботу ходять з обушками, до шахти спускаються «баддею» чи злазять драбинами. Відкатні штреки низенькі, і коногон згинається в три погібелі, посвистуючи на коника, який тягне вагонетки. А саночники! Ті просто, як собаки, на чотирьох ходять, вивозячи з забою вугілля...

— Де там та механізація,— закінчила Світлана,— доведеться вам, товаришу трактористе, швидше їхати виправляти становище!..

Слухачі всі зареготали, і Мишуня ніяк не знаходив слів, щоб пояснити своє запитання. Адже не такі звичайні речі його цікавили. Він знав про Донбас багато більше, ніж гадала секретарка. Нащо вона згадала царські часи, коли справді був такий стан? Тепер у Донбасі хіба в музеї побачиш «санки». Або інші прикмети давніх часів. Він же читає газети й цікавиться механізмами, які здобувають вугілля. І краще б оця маленька дівчина потягла його за чуба або ще якось зневажила, ніж отак здійсмати на сміх... І жайворонок над головою задьористо раптом заспівав, ніби й він глузував з юного Мишуні-тракториста.

— По машинах,— сказав бригадир,— механізми простоюють!

Секретарка вправно завела мотоцикл і попростувала на грейдер. Михайло Бойченко був уже записаний в її думках, як бажаний кандидат у Донбас. «Хороший хлопець,— подумала Світлана Остапівна, повторюючи мимоволі загальний дівчачий присуд,— буде з нього шахтар, і — як хочеться самій хоч побачити рідну сторонку!» Мишуня поглядав на мотоцикла, доки він не зник за курявою на грейдері, з приємністю відчуваючи досі потиск маленької руки. «Ні,— дозволив собі зізнатися тракторист,— на цей раз не мав би нічогісінько проти, щоб ота рука навіть бринькнула його по губах...»

Надвечір полетів підшипник на третьому тракторі, вилізли назовні інші дефекти. За машину відповідали дід Петро, називаний так за бороду, і колишній танкіст Гаврилов. Що ж, можна сказати, погано мастили або мастило витекло? Підшипник не розтопиться божим духом. Але всі знали, що цей трактор був не машина, а нещастя. Це нещастя не чуло добрих слів про свою тракторну поведінку, а більше — прикрі слова, якими обкладали кожну літеру його закордонної назви. Так, це був старий закордонний трактор, од якого вимагалось неможливого і який весь час мстився тим, що підводив бригаду у найвідповідальніші моменти. Коли б цей іноземець та був паровий, він давно вибухнув би на злість і шкоду бригаді, а так — чхав, коли треба було заводитися, жер безсовісно пальне, стогнав, коли плуг, приміром, ставили на глибшу оранку. Закордонна, одне слово, була машина. Звався трактор у бригаді «Торох-Горох».

Взяти б для порівняння трактор другий, який працював у бригаді. Та перед ним шапку варто було зняти. Старої вітчизняної марки, колісний, незграбний, як на сучасний смак, і мало повороткий. Але він значно більше попрацював, ніж закордонний. На ньому немає живого місця — ту деталь зварено електрикою, ту припасовано з іншої системи, ту знято з танка, ту розточено, наварено вищерблені зубці. Трактор пройшов власною дорогою шлях відступу за Волгу, коли ніяк було слідкувати за режимом роботи й профілактикою. Повернувся на старі місця, відпрацювавши всю війну на полях Казахстану. І все-таки він рухався безвідмовно, злегка покруктуючи, бо й йому, мабуть, нили часом кістки від старості. «Харош старик,— казали до нього трактористи,— ми тебе ще в музей віддамо, під скляну вітрину...» І мав він ім'я у тих, хто його знав,— «Катря». (Колись на ньому вчилася славетна Героїня — Катерина Шевченко, юна Катря).

Щоб покінчити з тракторами, якими працювала бригада Семена Ларивоновича, треба ще відрекомендувати машину першу, яка любовно звалася в МТС «Громобой». Трактор цей був гусеничний, рідної марки, дужий, зграбний, солідний, безвідмовний і доброго характеру. Приємно було сидіти на ньому, теплому й повному життя, орати чи сіяти, тягати комбайна чи возити за собою гирилицю безтарок, повних щирого золотого зерна. Мишуня був закоханий у «Громобоя», це була, так би мовити, його перша юнацька любов.

Бригадир викликав до радіотелефону диспетчера МТС і сповістив його, які саме деталі треба негайно прислати для ремонту «Торох-Гороха». Але замість звичного бурчання диспетчера, якому в печінках сидів отой «Торох», Семен Ларивонович почув щось нове в його голосі.

— Новина ще до вас не докотилася? — таємниче запитав диспетчер, і до бригадира долинув його сміх.— Швидко докотиться, чекайте...

На цьому розмова припинилась. Яка новина? Нащо їй котитися? Чи зрозуміє черговий механік, що саме вимагається? Та диспетчер був людина ділова, досі він нічого ще не наплутав, і Семен Ларивонович на цьому заспокоївся, переключивши думку на те, як перекрити простій третього трактора. В таких випадках бригада миттю мобілізувала внутрішні ресурси, частіше змінювала стомлених трактористів, підвищувала темпи, зерно

до сівалок сипала, не зупиняючи агрегатів. Перегрупувавши бригаду й посадивши на трактор замість себе Гаврилова, бригадир покликав Мишуню до польового вагончика, званого на степах «палуб».

Мишуня подумав, що Семен Ларивонович радитиметься з ним про технічні вдосконалення щодо чіпляння сівалок та плугів або покаже креслення вітродвигуна, над яким морочився бригадир цілу зиму. Як на свої роки Мишуня Бойченко був статечний юнак, з ним можна було радитися. Збоку, правда, здавалося, що він надто млявий і спокійний, не поспішаючи запуская трактора, не кваплячись сідає,— та на цьому й кінчалось неправильне уявлення. Машина йшла у нього так енергійно й навально, що, здавалося, пуститься одразу вчвал, коли б не впевнена Мишуніна рука. Чистота на тракторі була взірцева: скільки б разів не проходив Мишуня повз машину, він ніколи не пропускав випадку мазнути по ній чистою ганчіркою.

У майстерні МТС, де взимку трактористи з механіками провадили капітальний ремонт, у Мишуні була окрема полицка з інструментом, над нею висіла засохла галузка червоної калини. Він добровільно опікувався майстернею, вимітав сміття, прибирав і чистив інструмент, приносив вугілля для горна, наливав до рукомильника воду, клав зверху власний шматок мила. Майстри попервах глузували з хлопця, гадаючи, що він підлабузнюється до них, та потім і вони переконалися, що характер у Мишуні формується справжній, ні в кого він підлизою не був і не буде. А щодо праці, то тут треба було не ловити гав — це хлоп'я наступало без жартів на п'яти...

Не вперше отак кликав на розмову Семен Ларивонович свого названого сінка. Це бувало взимку, це траплялося кожної вільної хвилини. Справа в тому, що бригадир був ентузіаст механізації. Він натхненно й переконливо змальовував слухачам машини, котрі полегшують труд, електротрактори, коло яких водій ходить у білих рукавичках, електричні сапки, що сапають городи, а дівчата, дружини, матері й бабусі читають тим часом у холодочку розумні агрономічні книжки. Мріяв придбати літака, який і поливатиме, і шкідників нищитиме, і опилення провадитиме, і термоси з обідом скидатиме куди треба буде. І кожен, слухаючи бригадира, запалювався його вогнем. Бо й справді, хіба не можна працюю-

вати на землі без поту? І доки ото жінки гнутимуть спину з тими анахтемськими сапками? Хіба наші люди не заробили собі щастя працювати машиною? На машинах до комунізму їдемо, дорогі друзі, бо яке ж горде в радянському світі слово — людина!!

Мишуня налагодився слухати про механізацію, він любив ці розмови, але бригадир мовчки сів і витер рясний піт із чола. Він наче не збирався розпочинати ніякої розмови. Кілька разів сердито кашляв, гладив рукою стола й дивився повз Мишуню у віконце. Очі його були сумні й далекі. Мишуні поповз до серця холодок. Він дуже любив Семена Ларивоновича, і йому боляче було дивитися на той сум. Нарешті бригадир роздратованим голосом сказав:

— І перед усяким молокососом я маю одмикати мою душу, мов ящика з інструментом, а воно хіба зрозуміє, а коли й зрозуміє, то насміється, бо темне, як дванадцять годин ночі, де ти взявся на мою голову, мамине тісто?!

— Нащо хвилюватися, Семене Ларивоновичу? — одказав поважливо й без образи Мишуня.— Хіба я винний, що я ще молокосос? І тісто тут ні до чого, за язика я вас, слава богу, не тягну... А коли довірите щось, намагатимусь вашу довіру виправдати...

Бригадир зіперся на руки й почав оповідати, не підводячи очей на хлопця. Це не була розмова про механізацію, а були фронтові спогади, до яких ніколи не вдавався раніше. Як воювалося з німецько-фашистськими загарбниками, що думалося при тому та як уявлялося воєнне життя. Це була дуже невчасна сповідь, як здалося спершу Мишуні,— справа вимагала буквально з годинником у руці мотатися від одного трактора до іншого, щоб не простоювали зайво, не порушували ущільненого графіка. По дашку вагона вдарили краплі дощу. Мишуня подумав, що на диски сівалок налипатиме земля, чи встигнуть сівачі очистити на ходу... Він пропустив повз вуха чимало з бригадирової розповіді. Та дощ швидко минув, а Семен Ларивонович дійшов до Сталінграда. Диви, він ніколи про це не хвалився!..

— Сидимо ми, синку, в місті на головній вулиці, будинок номер десять, на самому розі. Перед тим тижнів зо два захищали Тракторний. Ну, значить, отой завод, де СТЗ виробляли. Там такої німці накоїли руїни, що тільки купи бетону позалишалися та вирви. Ні цехів,

ні конвейера, у вагранці був дот, колодязі термічної обробки правили за кулеметні гнізда. Кулі літали, міни, снаряди. Авіабомби трошили все. Куди там! Із заводу зробили кладовище. Після Тракторного, кажу, потрапили ми до міста, в той будинок номер десять. Спочатку захопили вищі поверхи, починаючи з горища, вичистили як слід, забитих фашистів повипихали в вікна на вулицю. Потім поступово перейшли нижче, бо німецька артилерія так само біла згори, руйнувала поверх за поверхом,— точка була важлива, ключова. Гарнізон наш розтав, зв'язку не було, діяли в повному відриві від своїх. Лишилось нас четверо живих, а непоранених, здається, не було. Ми вже розуміли, що за Волгою землі для нас нема, треба битися тут і стояти, як належить чесним людям, смерть так смерть, але ні кроку назад. Наказ верховного головнокомандуючого лежав у кожного на серці...

Боеприпаси кінчалися, ми використали німецькі гранати й німецьку зброю, яку захопили. Позбирали в наших забитих людей все, що вони не встигли вистріляти, але й цього було мало. Ми чули, як до нас пробивається й не може дійти підмога, ми стояли на смерть. У хвилину затишшя перев'язали товариш товаришеві рани, поцілувалися на щастя, хоч ніхто не сподівався лишитися живим, а тут хоробрий наш сержант Іван Чудин, з Донбасу родом, сказав обмінятися адресами. Немовби на тім світі існують квартири й номери будинків. Або на цей світ із того світу можна ходити в гості. «Що ти, Ваня,— сказав я,— в тебе голова не болить?» Але Чудин став нас соромити, і голос його був зовсім не рокований, а, навпаки, бадьорий та глузливий, зрештою ми послинили олівці й позаписували адреси товаришів там же таки, в смертному бою...

Що це означало, синку, тоді в Сталінграді? А те, що нас ніби побільшало, наче підмога пробилась, віра в перемогу зміцніла, і віра в те, що житимемо. Німець до Волги доперся, а ми умовляємось про зустріч після війни на звільненій рідній землі! Вперед, солдати Сталіна! Нехай кашляють гітлерівці. І ми з новим завзяттям стиснули в руках автомати. Знову затрусився від німецьких мін будинок номер десять. Снайпери били по наших амбразурах. А ми, оглухлі й осліплі, виконували накази шахтаря Чудина, захоплювалися з його розумно-

го хисту та вправного обстрілювання підходів до нашого підвалу. Ми були самі схожі на шахтарів у тому підвалі. Кулі, влітаючи у вікна, оббивали штукатурку, повітря було непрозоре від пилу, облич не пізнала б рідна мама. «Порядочок! — гукав сержант.— Гарячий нам припав забій! К чортовій дядині! Попрошуть перевести мене на іншу шахту!..»

Коли прорвалась до підвалу підмога (від будинку зостався самий підвал), вона довго не могла розкопати нас. Саперів викликали з інструментом. А гарнізон лежав геть непритомний. Розтягли всіх по госпіталях, і загубили ми один одного назавжди. Часто безсонними похідними ночами згадувався потім отой будиночок у Сталінграді, на Дніпрі згадувався, на Дністрі і Дунаї, на Віслі і Ельбі. І скільки живий буду, пишатимуся з того, що сталінградець. Готовий знову стояти на смерть. Переходили різні закордони, всього траплялося на шляху війни, сам заслужив сержанта й ордени, а того Чудина бачу, як оце тебе...

Семен Ларивонович замовк, Мишуня затамував подих. Потім бригадир мовчки подав хлопцеві одержаного вранці листа й, не соромлячись, заплакав. Мишуня взяв папір і прочитав декілька рядків, що там містилися:

«Тов. Кислий Семен. Коли ти живий, кличу на допомогу. Підніmemo шахту й дамо добичу. Я людина маленька, вибійник, маю на родину дві кімнати. Але потіснимось, будемо жити. Сталінградський привіт. Іван Чудин».

— От,— сказав Семен Ларивонович до зацімілого хлопця,— сержант Чудин кличе, а я хіба такий, що в Сталінграді?

Мишуня розумів душевний стан нареченого свого батька. Миючись під душею поруч Семена Ларивоновича, він завжди поглядав, здригаючись, на посічені мінними осколками бригадирові руки, на запалі груди, що дихали важко й часто. Тракторна бригада — не шахта. Тут таки легше, коли говорити одверто. Степовий вітер наповнює легені, сонце прогріває кістки. Працювати на вугіллі — це все одно, що в гвардії. Який же з Семена Ларивоновича шахтар! У вибій кличе сержант Чудин. На передову лінію вогню. Але не судилося колишньому сталінградцеві мчати на виручку до бойового друга. Чекатиме він відповіді й не діждеться. І порахує мерт-

вим Семена Ларивоновича. Є од чого й плакати. Ста-лінградець! Таке ім'я треба нести, як прапор. Мишуню охопили могутні почуття, не втілювані доки що в слова, кров відринула від обличчя, знову припливла, вуха стали горіти, він раптом схопився на ноги й мовчки вибіг із вагончика.

Цілий вечір Мишуня казився й дурів. Та як! Ні з того ні з сього раптом став на руки й пройшовся повз кабицю, на якій варилась вечеря. Зачепив неумисно й перекинув відро з водою. Упустив фанерного листа, на якому лежало тісто для галушок. Куховарка за ним погналася, вимахуючи качалкою, і удвох вони мало не залишили без вечері бригаду, розхлюпавши коло хліба лігроїн.

Під час вечері Мишуня налаштував радіоприймача, який живився постійним струмом від батареї, дав повну потужність і, нашвидку сьорбнувши галушок, став танцювати з усіма по черзі дівчатами-колгоспницями, які вечеряли разом з трактористами й до яких ще годину тому боявся заговорити. Протанцював з ланковою, захопив навіть заклопотану Віру — напарницю бригадирової дружини,— і Віра нехотя відклала книжку та пройшла з ним легкої польки навколо приймача. Ще ніколи в житті Мишуня не робив такого галасу, лементу й руху, не дивував так усіх, хто його знав до цього.

Стривайте, та хіба ж це Мишуня? Скромний, сором'язливий, неквапливий, незграбний Мишуня? Заляканий дівчатами, червоний перед ними од сорому за власну безпомічність, сумирний Мишуня? Такого спробуй бринькни по губах чи шарпни за чуба. Незчуєшся, як і поцілує привселюдно. Його хтось підмінив. Диви, як упевнено кружляє навколо себе дівчину в швидкому танці! За словом до кишені не лізе. Так і одбиває всіх, хто хоч жартома зачепить. А співає як! Та хіба в нього був коли-небудь голос? Так, щось там пищало позад гурту, коли ставали до співу...

В розпал веселощів, якими бригада закінчувала свій трудовий день з тим, щоб узавтра новий день продовжити з новим завзяттям,— від грейдера до їхнього табору повернуло дві сліпучі фари. Знову якийсь невдаха шофер проситиме «підзаправити»! А з яких запасів? Отак усю економію пального протринькаєш на благодійність. Фари наближались помалу, це не була вантажна машина. Могутній гул мотора долинув до польового стану, і хтось поквалливо вимкнув радіоприймач.

— Трактор,— сказав серед загальної тиші бригадир,— а може, і танк. Щось високоякісне йде...

Машина підійшла ближче й зупинилася. Водій заглушив мотора й погасив фари. Знайомий емтеєсівський тракторист наблизився до гурту.

— Приймай поповнення,— весело озвався він,— здрастуйте. Нехай мене гусениця передушить, коли я не зробив у вас доброї вечері з добавкою...

Всі посхоплювались на ноги й обступили прибулого трактора.

— Новий? — пошепки, не вірячи очам, запитав бригадир.

— Новісінський,— сказали всі гуртом.

— Сталінградський,— вимовив тремтячим голосом Мишуня.

Оце так так! Сталінград вже ожив, і голосно стукає його серце. На колгоспні поля прибувають посланці Сталінграда. Чи думав ти, Семене Ларивоновичу, що так швидко встане Тракторний? Ось він стоїть, сталінградський вісник, і тільки що не говорить. І співає від нього серце. І розмови точаться навколо:

— Ану, запускай!..

— Харош! Голос який!..

— Його, як музику, можна слухати...

— Такому тракторові кажуть «ви»...

Бригадира викликано до мікрофона, і диспетчер МТС, не слухаючи його гарячого захоплення, настирливо повторював, щоб не запероли машину на обкатці, щоб вивчили характер та не поспішали з повним навантаженням. Неначе бригадир уперше в житті об'їжджає трактори... Гарзд-гарзд, і планові завдання збільшуй-те, тепер нам нічого не страшно!

Мишуня рушив просто в нічний степ. Сталінград! Він ходив, не чуючи ніг, і, здається, ні про що не думав. Сталінград! Зорі над ним миготіли весняні, яскаві. Земля віддавала скупе денне тепло й пахла весняною, невисловлюваною тугою. Сталінград! Здрастуй, сержант Чудин. Чи й над Донбасом співають жайворонки? Він боявся повертатися до польового стану бригади, щоб не прикипіти до нової машини. Сталінград!..

Розвиднялося. Мишуня повернувся до вагончика, жадібно пив воду, підходив до койки Семена Ларивоновича, який удавав, що спить, і довго стояв над ним. Потім він постояв коло Параски Тихонівни, яка теж не спала,

мавши вночі з чоловіком розмову про Мишуню. Ні, не буде він їм за сина, а коли й буде, то тільки здалеку, нова доля снується Мишуні, і не треба їй перешкоджати, нехай малий сам викує свій рішенець. Параска Тихонівна, давлячись слізьми, кусала подушку, їй відповідав важким зітханням чоловік, але це було вже після того, як Мишуня вийшов.

Він одробив на новому тракторі майже зміну, гладив часом машину, наче прощаючись з нею. Потім, нашвидку поспавши з годину, Мишуня Бойченко підійшов до бригадира, який порався коло злосчасного закордонного трактора. Жайворонок то підлітав вище й зникав у блакиті, то спускався й розсипав дзвоники над самою головою.

— Семене Ларивоновичу,— сказав Мишуня твердо й саме так, як чекав од нього названий батько,— я зрозумів, нащо ви показали мені листа. Коли вважаєте за достойного, пускайте замість себе до сталінградської бригади на Донбас.

— Безперечно, вважаю,— одповів бригадир, обіймаючи Мишуню,— з кров'ю відриваю вас од мого серця, Михайле Васильовичу, і обіцяю умовити директора МТС...

Ось як Мишуня став Михайлом Васильовичем і того ж таки дня рушив до райцентру одержувати путівку відбудовника Донецького басейну.

В групі комсомольців, які стрічали на станції новаків, стояв непорушно старий шахтар у парадному своєму мундирі, шитому позументами, з орденом Леніна й двома медалями. Він був високий, кремезний, довгі штани робили його ще вищим, стояв, трохи зігнувшись, очі геть ховалися в зморшках, рот — у вусах.

Коли поїзд зупинився і з дверей виглянуло усміхнене личко Світлани Остапівни, яка не одмовила собі в приємності самій привезти своє поповнення,— група зустрічаючих кинулася до неї з галасом, сміхом і вітаннями. Тільки старий шахтар не ворухнувся й нічим не виявив своїх почуттів. Світлана вискочила на перон, розцілувалася з дівчатами, поручкалася з хлопцями, побачила старого шахтаря в мундирі й підійшла до нього, як до генерала:

— Дозвольте доповісти, Парамоне Пархомовичу, один в одного!

Новачки повагом посходили з вагона, стали окремою купкою. Комсомольці-господарі кинулися їх термосити, здоровкатися, розчинили в своїй компанії, і всі рушили до автобуса, весело розмовляючи.

— Постій, Світланко,— сказав раптом один з комсомольців,— а де в тебе Бойченко Михайло?

— Ось!— відповіла Світлана Остапівна.— Михайле, не ховайся поза спинами, дай дяді ручку, скажи «здраслуй»...

Мишуня почервонів і потупився, а Світланці стало його шкода. Ну, дитина ще, та й годі! І коли воно виросте?

— Передай Бойченка Парамонові Пархомовичу,— сказав комсомолец, і всі з цікавістю придивилися до Мишуні,— старий вийшов його сам зустрічати...

І ось автобус із приїжджими й господарями прокурів геть, а Мишуня пішов пішки поруч високого діда в шахтарському мундирі. Старий за себе й за хлопця одмовився від автобуса й рівно крокував дорогою. З дороги вони звернули на стежку, перейшли яр, мовчки вийшли на гору, шахтар зупинився, намагаючись не показати, що його серце вже протестує проти таких походеньок. Якийсь особливо ласкавий вітер повіяв в обличчя, і Мишуня відчув, що легені його виповнило п'янке степове повітря. І тут був степ! Тиша, обабіч зеленіла озимина. Жайворонок підлетів невисоко й повиснув, мов на ниточці, несподівано затюркотів весняної пісні. Може, він вітав хлопця?

— Жайворонок,— сказав пошепки Мишуня.

— У нас цього добра до гибелі,— байдуже одказав старий.

— У мене лист до Івана Чудина,— вимовив хлопець.

— Саме на зміні, а то б зустрів. Батько мій звався Пархім Чудо, а ми від нього — Чудини. Добрий був шахтар, завалило в дев'ятисотому році, так і не знайшли...

Так от хто його зустрів! Батько сержанта Чудина. Славетний майстер вугілля, як йому сказала дорогою Світлана Остапівна. Людина, про яку пісень співають. Мишуня й так був не говіркий, а тут йому зовсім одібрало мову...

— От ти запитаєш, чому ми йдемо пішки, коли й автобус був, і машину я міг попросити в шахтоуправі? А йдемо ми пішки ось чому. Іван, може, і сміятиметься з мене, але тут я йому не поступлюся. Що значить,

що ти приїхав до нас? Це не просто зміна квартири. Ти вступаєш до шахтарських лав. Підійди з пошаною до шахти. Нехай вона відкриється тобі в усій красі. Вона любить молодь. Нехай твої очі все вберуть у душу, щоб і ти ж навіки любив та пишався з неї...

Вони йшли та йшли, старий розповідав Мишуні про шахту, вона була жива й мала свій характер, може полюбити чи зненавидіти, і ось перед ними в степовій западині зазеленіло селище. На городах поралися люди. Три величезних терикони оступили долину,— Мишуня знав, що це ознака шахт. Залізничні колії бігли одна коло одної, по них рухалися вагони, повні лискучого вугілля. Квітли фруктові сади. Вишні цвіли так рясно й буйно, неначе вкрив їх пухнастий сніг...

— А не страшно під землею? — запитав Мишуня, сам здивувавшись із своєї сміливості. Ні за що в світі не показав би нікому, що боїться, а до цього діда почував довіру, як, може, тільки до Семена Ларивоновича. Дитина, що поробиш?

Старий зупинився. Витяг шкуратяного кисета, скрутив товстезну цигарку, застромив під вуса, запалив.

— Не куриш?

— Ні, я не курящий.

— Добре робиш. А я смалю це зілля, мабуть, із коліски. Чи не страшно, кажеш? Може, і страшно. Дивлячись як кому. Коли ти ледащо й убоїще, душа в тебе мотузяна або очі бігають. Тоді страшно. Тоді завалить тебе, й кістки потрощить, і жаба тобі цицьки дасть. А коли ти сміливий та гарячий, відчуваєш себе господарем під землею, руки в тебе вправні, коли ти боець, а не кваша, тоді інша справа. Який там страх, коли ти гордий?.. Агей, Іване, чи не страшно тобі під землею? Не чуєш?.. Саме отут під нами Іванова лава. Мабуть, натискає на кінець зміни, щоб сусіди не обігнали.

Мишуня злякано поглянув собі під ноги.

— Думаєш, брешу? Зроду не брехав. П'ятдесят років на шахті, знаю, як ідуть вугляні пласти і скільки ми вибрали... Так-так, лава Іванова саме отут, під нашими ногами. Сто сімдесят метрів землі на ньому. А він, думаєш, журиться? Рубає вугольок, струже його машиною спеціальною,— ти що-небудь у техніці тямиш?

Іншим разом Мишуня образився б, але тут мусив сховати до кишені свій гонор:

— Дещо знаю. Трактора водив.

— А тут на струга сядеш! Чого ж ти придурюєшся, що боїшся? Техніка з шахти всякий страх виганяє!.. А я думав, він справді...

Старий кинув цигарку й несподівано зареготав. Цей сміх так вразив Мишуню, що він схопив старого за руку й притиснувся до неї. Ну, маля, та й годі! Шахтар обняв хлопця за плечі й повів униз до селища, голосно наспівуючи пісню про коногона. Під його рукою трепетала юна істота, розчулена аж до сліз.

Щасливий він, Мишуня! У сержанта Чудина такий гвардійський батько. П'ятдесят років пробув під землею. Це ще й батька Мишуниного на світі не було, а він уже довбав вугільок! І така людина вийшла стрічати Мишуню. Ну, хто він такий — тракторист якийсь, молокосос, а така шана... Хоч би швидше потрапити до сталінградської бригади Івана Чудина! А раптом не приймуть? Цілком можливо, що не приймуть. У нього такий неавторитетний вигляд. Треба буде зголити пух під носом, щоб швидше росли вуса... Коли б тільки Чудин дав йому час показати себе. Вугільний струг? Ця річ йому знайома. Про це писалося в газетах. І про гірничий комбайн. Не така вже й складна техніка. Багато електрики жере. Треба подумати про вдосконалення...

Одним словом, ще й не дійшовши до квартири Чудина, Мишуня встиг вигадати цілком універсальну машину, яка рубатиме вугілля. І під землю нікому не треба буде лазити, сиди собі нагорі й доглядай за приборами. Так легко було вдосконалювати видобуток вугілля, йдучи поруч старого Чудина, що не заважала й занімала від чемодана рука. Будь ласка, Мишуня не забариться віддячити за таку почесну зустріч. І він бачив уже себе в такому мундирі, як Парамон Пархомович, і він заходив на подвір'я МТС. У Семена Ларивоновича працюватимуть на той час самі електротрактори, а «Катря» й навіть «Громобой» стоятимуть у музеї старої техніки. «Драстуйте, Михайле Васильовичу, — скажуть йому, побачивши мундира, дівчата, які так зневажливо звикли ставитись до нього, — які у вас величезні вуса вирости, просто як у товариша маршала Будьонного!..»

Така ще Мишуня був дитина, незважаючи на свої технічні знання. Ось через що наймолодше чудинське покоління — Варочка, трьох років, та Надійка, восьмирічна, — зустріли його, як рівню. Увечері батько й син

Чудини сперечалися за Мишуню, не даючи йому зрозуміти, що мова йде про нього. Вся родина сиділа в кухні навколо самовара, у Мишуні з рук не злазила мала Варочка, а старша Надійка гортала перед ним свої зошити. Мама їхня, вчителька, готувалася до лекції. Парамон Пархомович навідав на сина, а той давав здачі й до кишені по відповідь не лазив. Малося на увазі, що Мишуню поглинули розмови з дівчатками, але він чув усе й силкувався зрозуміти, хоч як Надійка термосила його, а Варочка за всяку ціну намагалася заплющити своїм пальчиком віясті Мишунині очі.

Сержант Чудин був менший од свого батька, і його не можна було назвати дужим. «Звичайна людина»,— сказав собі Мишуня, який сподівався побачити велетня. Тільки уявити собі, які геройські подвиги осявають Івана Чудина. Сталінград вистояв за його плечима, а він такий, що не одразу й помітиш. І проте хлопець після першого ж знайомства пішов би за ним куди завгодно. «Будинок номер десять,— повторював собі Мишуня,— Сталінград, головна вулиця, епоха Вітчизняної війни...»

Про що сперечалися Чудини? Іван доводив батькові, що «воно» повинно пожити перший час із своїми в гуртожитку, щоб не занудьгувало й разом з усіма новачками набиралося донбасівського духу. Батько на це казав, що «воно» має можливість жити родинним життям, і це прискорить його приростання. Далі батько й син, не погодившись один з одним, торкнулися питання — чи мусить хлопець одразу лізти до шахти, чи спершу походити до гірничої школи. Аж нарешті ці розмови набридли невістці й дружині, яка обурливо спокійно кинула між іншим:

— Кажуть, що жінки люблять поговорити. А ви, чоловіки, переливаєте з пустого в порожнє ось уже чималий час. Чи ж не ви ото вчора про все домовилися? Погляньте краще, як за нього вчепилися дівчата...

Дівчата справді прилипли до хлопця, мов смола, і серце Мишунине розтоплювалось, як крижана бурулька,— от-от з неї посиплються краплі води... Він був у родині, на руках у нього сиділи його рідні сестри, коло столу — рідна мати, а рідний дід і рідний батько так добре говорили про його майбутнє. Чого йому ще треба, коли він знайшов це щастя, і хай буде благословенний Донбас за щирих його людей!..

Старші чоловіки вийшли надвір покурити, малят поклали спати, а Мишуня ліг трохи полежати на своє ліжко, що його наново пофарбував і поставив до своєї кімнати сам Парамон Пархомович. Який він добрий, і з мундиром скинув свою суворість, не такі вже в нього й плечі широкі, а сорочка синенька й чомусь вона рідна. Як приємно лежати, тільки б не заснути так рано, бо буде зовсім негарно, і одразу ж йому почали снитися улюблені сни: мама з братиком і тато в військовій одежі; трактор небачених ніде габаритів, який скидався й на комбайна, і на вітродвигуна; приснилася навіть рожева щічка Світлани Остапівни.

Так, саме в такому ракурсі він побачив цю щічку другого дня, стаючи до кліті слідом за нею, сином та батьком Чудиними. Всі були в спецівках, з лампочками, стволова дала сигнал, кліть плавно пішла. Мишуня думав, що в нього завмиратиме серце, ноги не встоять, коли кліть летітиме вниз. Раптом йому здалося, що вони піднімаються вгору. «Не обдуриш,— подумав він,— я про це читав, це від зміни тиснення...» І зараз же кліть зупинилася, немов ставши на гумову подушку. Тут тільки помітив Мишуня, як міцно він тримається за порожню вагонетку, що спускалася з ними разом.

Вийшли.

— Це наш горизонт,— сказав Іван Чудин,— рудничний двір...

Дівчата миттю закотили вагонетки з вугіллям, кліть підскочила вгору, зникла. Підійшли шахтарі, які закінчили зміну. Обличчя їхні були чорні від вугляного пилу. Мишуня мимоволі провів рукою по щоці й потай глянув на свою долоню — ще чиста. Скільки він не прислухався, не почув гомону праці. Наче надра землі поглинали всі звуки. У темному тунелі з'явилось світло. Низенький електровоз притяг ланцюг вагонів, Мишуня подумав, що він потрапив в інший світ. Пахло вугільком. Повітря, наpomповуване до шахти, текло через нього, мов теплий вітер. Мишуня відчув, що кишені його спецівки раптом аж відстовбурчились,— він хотів непомітно викинути звідти шматки вугілля, дивуючись, як воно туди потрапило. Світлана Остапівна засміялася й сказала до старшого Чудина:

— Чують дівчата, кого ми ведемо! Ще довго він те вугілля по кишенях носитиме...

Повернули праворуч. Парамон Пархомович розповідав, як колись тут коногонив, доки його допустили до обушка. Повітря рівно дмухало в спину. Мишуня уявив собі, що він на заводі, ось зараз покрутить хтось ви-микача, і освітлиться величезний цех. Тиша. Чути, як крапає вода. Треба переступати через калюжі. Лампочка з рефлектором освітлює частину стіни, вздовж якої стоять обаполи, підпираючи низеньку стелю. Це вже навіть не тунель, а простонора. Пригинай голову й дивись під ноги. Мишуня був мокрий од хвилювання, як хлющ. Рясний піт побіг по щоках, по шиї. Але ніякого страху не відчував. Намагався не показати свого невміння ходити по таких норах, примічав, як треба нести лампочку, як ступати. Позад нього йшла Світлана Остапівна, він уявляв собі, як вона мовчки глузує з його незграбної ходи, і нові струмені поту потекли йому за комір.

Ще повернули, і ще нижче довелось зігнути. Ось полізли до якоїсь похилої дірки, як у колодязь, переступаючи зі щабля на щабель. Мишуня боявся, опускаючи ногу в темряву й намацуючи щабель, що наступить на голову передньому. А сам у свою чергу чекав того ж од Світлани Остапівни. Нарешті пішло якесь риштування, почувся неголосний людський гомін, замигтіли лампочки, дірка кінчилася. Але випростатись не було де.

— Оце твоя лава? — спитав Парамон Пархомович. — Важкенький шмат хліба їси!..

— Для врубмашини шар вугілля малопотужний, а для комбайна не такий пласт, як бачите. От ми й стружемо стругом, Парамоне Пархомовичу...

— Фуганок, та й годі...

— На три тонни вагою, Парамоне Пархомовичу!

— Ну, давай, стружи. Може, краще обушком клювати, ніж отаке тягати страховидло!

Шахтарі засміялися. Ну, вже цей старий Парамон що-небудь як скаже, то тільки держись! Це він їх під'юджує, щоб показати клас. Тримайсь, хлопці, хай побачить на старості літ справжню техніку. Машина була готова. Іван Чудин, як бригадир і машиніст струга, все оглянув сам. Пневматичні домкрати притискали транспортер і струг до вугляного шару. Під хоботом транспортера стояла порожня вагонетка, за нею ще низка.

— Порожняку хватає? — запитала Світлана Остапівна.

— Хіба їм багато його треба? — байдужим тоном зауважив старий Чудин.— Вони й у жменях свою добичу винесуть...

— Чого ви мовчите, дівчата? — звернулася Світлана до насипальниць коло вагонеток.— Це ж образа! Сторонні люди не знати що подумують.

Одна дівчина засміялася й махнула рукою:

— Ми самі спочатку не вірили. Хвилину струже, а сиплеться тонна вугілля. Не встигаєш підставляти вагонетки...

Мишуня сидів осторонь і не одводив очей від Івана Чудина. Стільки вугілля за хвилину! Він боявся пропустити хоч би один рух бригадирової руки. Кліпнула сигнальна лампочка, закрутилась верхня лебідка, намотуючи сталевий трос. Цей трос потягнув струга вгору вздовж лави. Гострі ножі врізались у вугільний шар. Ожив транспортер, вугілля потекло з лави; як чорне дорогоцінне каміння, вилискувало під вогниками ламп. Вагонетку за вагонеткою одкочували дівчата, на їхнє місце ставав порожняк. Струг дійшов до краю лави, зупинився. Електромотор внизу на відкаточному штреку почав діяти, сталевий трос намотувався, відтягував струга назад, машина стала у вихідне становище. Пневматичні домкрати знову міцно притисли струга до вугляного пласта.

— Ого,— сказав захоплено Парамон Пархомович,— це машинка! Ми п'ятдесят років тут клювали, а ви миттю все вугілля з-під землі виберете! З такими машинами вам ніяких пластів не насташиш!..

Старий і далі сидів, підпершись обома руками, не міг одірвати очей від розумних механізмів. Де ж пак, тут людина — пан і господар, а не раб вугілля! Чи видно батькові з того світу, які ми стали? Може, й видно, бо десь недалеко звідси лежать його кісточки... Дурниці ти, Парамоне, городиш, все тобі жарти на умі. І старий почав спостерігати Мишуню.

Хлопець повзав слідом за стругом, вивчаючи, як він зістругує з вугляного шару товстезну стружку. Ото дотепно влаштовано транспортера,— ніхто до вугілля не торкається, просто з пласта воно сиплеться до вагонеток. Бо інакше ніяких лопат не насташиш. Він підставив руки під вугляний струм, як підставляв колись під пше-

ницю, і шматки вугілля боляче вдарили по пальцях. Він стромляв голову просто в вугляний пил і не помічав, що зробився вже чорний, як негр. Намагався пов'язати в своїй уяві всі бачені операції. Йому сподобались пневматичні домкрати, які автоматично притискали струг до вугілля,— їх було багато, і вони так красиво й дружно діяли. Бригадир дав Мишуні перше доручення — допомогти кріпильникам. Хлопець так рвонувся, що вдарився головою об покрівлю. Старий Чудин підморгнув синові на нового шахтарчука й задоволено погладив вуса.

Світлана Остапівна давно вже пішла по інших лавах, де в неї були знайомі, а Мишуня цього навіть не помітив. Його захопив азарт бригади. Він поглядав на бригадира, бажаючи по його очах угадати, що треба робити. Струг стругав, вугілля з лави текло, як ріка. Мишуні раптом скортіло, щоб струг перестав діяти і його треба було б наново рихтувати й встановлювати. Та зараз же Мишуня й відкинув ці недостойні бажання — машина тоді й добра, коли безвідмовна. І після цього прийшла нова зміна до струга,— Мишуні здалося, що час пролетів, як одна мить...

«Дорогий Семене Ларивоновичу,— писав Мишуня,— мій любий і рідний вчителю! Хіба б я мав коли таку радість, коли б не ви та не Світлана Остапівна? Тут красива природа, і жайворонків скільки завгодно, працюю в шахті й згадую вас, що довірили мені, замість себе, виконувати почесне завдання. Хлопці наші живуть у гуртожитку, вчать в гірничій школі, а мені випало щастя одразу спуститися на підземний горизонт, щоб давати вугілок. Живу в Івана Парамоновича Чудина, яка це красива людина, я хочу бути таким, як він. Шкода, що ви не знайомі з батьком його — Парамоном Пархомовичем! От де старий! П'ятдесят років працює на шахті, орден Леніна, й носить мундира, і я теж приїду до вас у мундирі, коли зароблю це право...

Спускаюся в шахту з бригадою, нас уже знають, де, кажуть, Чудина бригада, треба їй «зелену вулицю» давати, значить — щоб на розминовках стояв запасний порожняк, бо ми жартувати не любимо. Спускаємось на наш горизонт, виходимо на рудничний двір і йдемо широким квершлагом до штреку. Із штрека до нашої

лави ліземо гезенком, і ми вже на місці, сто сімдесят метрів під землею. Приймаємо струга, рихтуємо його, кріпильники готують кріплення, кожен знає, що йому робити. Бригадир дає сигнал, струг стругає вугілля, як фуганок, транспортер подає просто до вагонеток, без ніякого перевантаження. Порожняку вистачає, бо шахта нас любить, завжди приженуть вагонеток, щоб не зривати нам рекордів, ще й начальник дільниці загляне, чи все у нас є.

А коли виходимо після вдалої зміни, то часто зустрічають, як артистів, оплесками й квітами, на дошці крейдою написано наш змінний видобуток вугілля. Тільки не думайте, Семене Ларивоновичу, що це легко,— у нас багато суперників, бо шахта геть уся механізована, от би вам поглянути, яка буває механізація! В нашій лаві — струг, у сусідній теж, два гірничих комбайни в дії, врубмашина, і тільки де-не-де стукотить відбійний молоток. Але мріємо, що механізуємо всі лави. І бригади хочуть бути першими, тільки наша однаково веде перед. Та й майте на увазі, що шахта була затоплена й зруйнована,— слово честі, нічого вже тепер не помітиш!..

А вийдеш на-гора,— який красивий тутешній край. Небо таке сине, що, здається, ніколи б не надивився. Кругом сади, вишні вже одквітували, цвіте бузок, і ми стромляємо його в петельки, коли йдемо додому. Хлопці живуть у гуртожитку, я маю комсомольське доручення випускати з ними стінгазету, організували політнавчання. А які тут веселі вечори! Прийдемо ото до Палацу культури — роби що хочеш: грай, співай, фехтуй, малюй, читай. Як трошки обживуся, обов'язково візьмуся до заочної освіти. Тут це дуже поширене...

Люблять шахтарі співати. Парамон Пархомович — про коногона, обушок, «Страданіє». Іван Парамонович знає багато військових пісень — сталінградських і інших. А ми, молодь, як почнемо:

Шахтьори, шахтьори! Гудуть терикони,
Донецькі гори старі.
Ставайте до бою, бригади, колони,
В забої несіть прапори!..

Ця пісня співається на голос «Каховки». Я вам перепису слова й пришлю, а ви мені — колгоспних нових. Тут стільки знають пісень, що я їх зроду не чув, обов'язково спишу й пришлю. Іван Парамонович прийняв

мене, як свого, почуваю, що швидко буду справжнім шахтарем, забуду, як і трактора водив... Ні, не бійтеся, не забуду, Семене Ларивоновичу, це я жартую, я вас завжди любитиму, бо ви мені дали путівку в шахтарське життя...

А як же там наша тракторна бригада? Хто заступив мое місце? Скільки дали вже на трактор? Чи не гикається ще Герою Соціалістичної Праці Гіталову? Віра вже склала іспити до технікуму? Як здоров'я товариша Гаврилова і його напарника діда Петра? «Торох-Торох», мабуть, уже зовсім розсипався, пішов на переплавку? Низький поклін Парасці Тихонівні. Донбасівський усім привіт. Майбутній майстер вугілля Михайло Бойченко. Світлана Остапівна обіцяла до вас заїхати й розповісти про нас...»

«Дорогий друже, тов. Кислий,— дописувала інша рука,— велике спасибі за хлопця. Не інакше як із м'ясом од себе одірвав. Почуваю, не крийся. Ми цінуємо й дякуємо. Доведемо малого до пуття, не будеш нарікати. Вугільок воно вже полюбило. Беручий і щирий. До людей милий, до роботи скажений. Буде шахтар. Вивчимо на інженера, гарну подругу засватаємо. Готуватиму до вступу в партію,— у нас на Донбасі такий клімат, що люди ростуть швидко. Будь за нього спокійний. Цілую тебе в пам'ять нашого смертного бою в Сталінграді. Щасливі ми з тобою, друже Семене. Дожили й дійшли. А скільки не дожило. Але не розмагнічуймо душі. Партія велить бути наготові. Вона далеко бачить, і ми її діти. На відпустку обов'язково приїду побачитись, хлопця привезу. Обіймаю тебе широко. Іван Чудин».

Семен Ларивонович вийшов з польового вагончика, де коло лампи прочитав уголос листа, і сів осторонь, не бажаючи, щоб хтось роздивлявся його обличчя. Повний місяць стояв над степом, через нього перепливали легкі хмарки, і здавалося, що місяць котиться морем, занурюючись у шумовиння. Очі бригадирові були звернені на схід, де далеко за Дніпром і степом сяяв та двигтів у праці легендарний Донбас.

СТЕПОВА КОМУНА

Отже, справа набула розголосу в обласному центрі, у великому оперному театрі, на кріслах, вкритих червоним оксамитом,— під час обласної наради передовиків сільського господарства.

Сиділи компактно, районами,— працівники кожного району займали місця вкупі, разом. На чолі районів красувалися відомі цілій області, а то й республіці, ланкові, бригадири, агрономи, доярки, трактористи, комбайнери, голови колгоспів та районні партійні й громадські керівники.

Ланкові — молоді дівчата — сиділи непорушно, зашарівшись від сили люду й урочистості, від дівочої своєї соромливості. Вони опускали очі та бгали краєчок біленької хустки, помережаної власними руками, і боялися поворухнути лівим плечем, щоб, бува, не брязнули голосно ордени й медалі, щедро почеплені до новенької жакетки. Дівочі очі, які на полі сміливо дивилися крізь негоду й хугу, zalivні дощі й суховії, проколювали гнівним поглядом недбалого тракториста, котрий мілко зорав чи не широко посіяв, доглядали посіяне, помічали пошкоджене, щоб його рятувати,— цих очей не можна було пізнати: вони мінилися від хвилювання, мружилися від яскравого світла, опускалися додола від збен-теженості ніжної дівочої душі.

Бригадири й трактористи, обвітрені, засмагли, сиділи по-військовому рівно, в чорних піджаках або в новеньких куртках, пошитих на зразок військових кітелів, з орденами за війну, з орденами вже й за працю, з медалями міст-героїв, із значками гвардійських полків та дивізій.

Голови колгоспів м'яли в руках портфелі й папки, повні звітних даних, а їхні куртки та піджаки відстовбурчувались, випиналися від привезених експонатів, які вони потрібної хвилини покладуть на стіл президії на цікавість і заздрість інших районів: картоплину, як глечик; яблуко, як дитячу голову; пшеничний колос на півстебла; кукурудзяний качан, як качалку завдовжки; виноградне гроно, як добру шапку завбільшки; жменю бавовни бузкового кольору; цукровий буряк — пещений та вгодований, як кабанчик,— і багато іншого, що до звичайних кишень не влізе й потребує кишень спеці-

альних, секрет яких відомий славетним колгоспним провідирям.

Районні партійні й громадські керівники теж хвилювалися — хто не хвилюється на такій нараді — хіба жарт перед цілою областю звітувати й червоніти, виступати й пишатися, промовляти й труситися, щоб не пролунала з президії ущиплива репліка, про справедливість якої сам знаєш? До речі, і ті місця, що їх займали в театрі представники районів, наочно показували, як працювали вони минулого господарського року: передовики сиділи в партері, райони з меншими показниками — по ложах, першоярусники мали дещо кращі здобутки від другого, а другий від третього яруса, — а що вже ті, що сиділи на гальорці, тим було дуже муляко й спечно, кисло й гірко, бо хоч і з них працював дехто добре, але показники по цілому району їх підвели, на якийсь процент не дотягли до лож чи й до партеру.

Так от, в найурочистішу хвилину, коли мала вже вийти президія і в оперному залі запанувала тиша, як перед початком увертюри, — на кріслі партеру заворушився чолов'яга років на сорок чотири й, повернувши голову в напрямку гальорки, спокійно спитав:

— Сидиш, Микито, вгорі?

— Еге! — почувлася з гальорки відповідь.

— От бачиш, Микито, не все мені вгорі сидіти, тепер ми ось у пошані, а ви там головами стелю підпираєте!

Всі зареготали, і на хвилину в залі не можна було добрати, хто що говорить. Але той, що сидів нагорі, лишив останнє слово за собою, його могутній голос долунув до кожного, хто сидів у залі:

— Ех, брате Грицьку, в твого району дуже спина широка, є за кого тобі ховатися!..

В цей час вийшла президія, і запала в залі тиша.

Хто ж ці завзяті? — спитав би приїжджий. Бо в області всі знали двох голів колгоспів — братів Микиту й Грицька Гопченків. Незвичність ситуації полягала в тому, що Микита Макарович Гопченко був голова чи не найпередовішого в цій області колгоспу й сидів на гальорці, а Грицько Макарович Гопченко головував у колгоспі, сказати б, середньому й сидів на почесному місці — в партері. Села їхні були через річку й належали до різних районів, що й призводило до того, що вони споконвіку змагалися — колгосп з колгоспом, район з

районом. Досі завжди перемагав колгосп імені 7-х роковин Жовтня, де головував Микита Макарович, але на цей раз хоч колгосп і переміг, а район у цілому пас задніх, і голова колгоспу імені Ворошилова Грицько Макарович Гопченко несподівано для самого себе опинився в партері на оксамитовому кріслі.

Прізвище Гопченко — не родове, родове прізвище було, переказують, Петренко. Але давно вже призабулися Петренки й zostалися самі Гопченки, навіть у метрики повписувались, і тепер тільки родинні перекази можуть відновити родове прізвище Микити й Грицька Гопчєнків. За цими переказами нове прізвище прищепилося в давnezні часи, після одного весілля, на якому молодий Петренко перетанцював усіх — старих і молодих, дружків і сватів.

«Ну й гопкало,— сказали всі присутні й за ними повторили всі неприсутні,— чистий тобі гопкало, так і сядить того гопака, аж подвір'я вгинається!»

А про онука чи правнука Петренкового казалося таке:

«Оце так Гопкало,— аж горить у нього все під руками! Ну й робітник! Сватаймо, стара, за нього нашу Галю, хай йому грець!»

А про онука онукового, який уже доводився батьком Микиті й Грицькові, пам'яталося, що був він упертий та настирливий, свого не попустить, скажений на роботу й гарячий серцем:

«Як стане було отой Гопченко гопки, то вже не зіб'єш його нічим,— хоч плач, хоч скач, а зробить, як сказав!..»

Річка Сугаклей, над якою стояло село Степове з колгоспом імені 7-х роковин Жовтня, де головував Микита Макарович, була кордоном поміж двома районами, і по той бік річки, за низиною й пісками, бовваніло село Заріччя, де жив і теж головував у своєму колгоспі імені Ворошилова Грицько Макарович.

Можна було битися об заклад, що ніхто зроду ще не скупався в тім Сугаклеї: коли був він повний і вируватий, коли вітер гонив по ньому брижі й навіть хвилі, коли вода промивала греблі й зносила переїзди,— тоді свіжо було й без купання, пропливали крижини, весняний протяг заносив часом у степ такі холодні струмені повітря, що вони дошкуляли навіть крізь ватянку. А коли наставала пора купатися,— степ був сухий і розпечений, кам'янистий берег Сугаклею заселяли

жаби, ящірки й різне гаддя, якому довго доводилось плазувати вниз, щоб добутися до води. Щоправда, маленькі пастушки примудрялися використовувати річку за її призначенням: ловили сорочками, позав'язувавши рукава, пічкуриків, били (ніде гріха подіти) жаб і виброджували цілий Сугаклей у пошуках глибокого місця, на якому їм можна було б плавати, тримаючись руками за глеювате дно.

На берег цього Сугаклею, на колишню поміщицьку землю, виселилася двадцять п'ять років тому з села Заріччя купка незаможницьких господарств, наймитів, колишніх червоногвардійців та будьоннівців. Вони заснували виселок Степовий, комуни й почали господарювати. Навколо них коливався безмежний степ. Колодязі доводилось копати на двадцять метрів і глибше. Суховій в'ялив городину й котив хмари задушливого пилу. Сонце пекло так, що й уночі степ пашів, як піч. Зима була люта. Ні захисту, ні дерева. Збирали по степу бур'яни, щоб нагріти душу. Діти ходили до школи за кілька кілометрів — ген аж у Заріччя. Скотина дохла, люди марніли. Але комунівці, як вони себе називали, трималися міцно. Які запальні мрії виголошували вони, зібравшись коло кіптявого каганця в кімнаті голови, затуливши околотом вікна зсередини, щоб не побачив куркуль крізь вікно, у кого стріляти!

Перші десять родин комуни поставили собі вилитану з глини спільну хату, щоб було справді нове комунівське життя, і заходилися руйнувати всі пережитки одноосібницької свідомості. Зробили одну на всіх кухню, вона містилася в прибудові. Архітектура спільної хати не була вибаглива, бо комунівські будівничі не бачили ще відповідних зразків. Вони звели один дах, а під ним зробили темний і довгий коридор з десятима дверима на обидва боки.

Багато було сутичок на ґрунті згаданих пережитків — то хтось попіл не туди висипав, то чиясь дитина не пошанувала спільного городу, то чергова господиня-кухарка не витримала й насипала своїм діткам борщу ситнішого, ніж сусідським, то непогамована ще дружина, яка звичаєм зветься «нічною зозулею, котра всіх перекує», під'юджувана одноосібними родичами з Заріччя, зробила наскок на душу чоловіка-комунівця. Але душі були міцні, особливо ж завзята була спільна душа, соціалістична ідея, до якої закликала Радянська

влада й сам товариш Ленін. Не одразу було знайдено правильний шлях, бо Ленін вчив, що не з комун треба починати, і люди прийшли незабаром до сільгоспартілей, які перетворили землю, звеличили людину.

Тік собі степовий Сугаклей, з року в рік однаковий, мало потрібний в такому вигляді богові й людям,— хіба що нап'ється коли корова чи конячина, випере білизну господиня або вийде на побачення дівчина до парубка: така вже традиція, щоб закохані зустрічалися коло води. Хто ж чи не найчастіше одвідував Сугаклей і цим дещо спростовував його нікчемність, то це голова правління комуні, пізніше — колгоспу, Микита Макарович Гопченко.

На час заснування комуні йому було двадцять два роки, за цей недовгий вік він встиг гаразд нанюхатись порохового диму по різних фронтах, поранене тіло його на негоду нило й дошкуляло, заміняючи голові молодій комуні недосяжний поки що барометр. Микита Гопченко виганяв німецьких інтервентів з України в році 1918-му, трошив Петлюру, воював під Одесою з французькими й грецькими інтервентами в році 1919-му, бив денікінців та кримського барона в складі I-ї Кінної армії, ганяв аж під Варшаву пілсудчиків, добивав адмірала Колчака.

Утвердивши Радянську владу і завоювавши право на землю й на комуністичну мрію, Микита Гопченко прибув до свого села ранньої весни того року, коли впала на степи нечувана посуха, і крихітна їхня степова комунa нагадувала вутле суденце в розбурханому морі — голод і злидні, петлюрівська агітація, куркульські брехні й постріли, ненагодовані діти, вагання в душах.

Багато бачив степовий Сугаклей. Приходив до нього й Микита Гопченко. Він спускав у воду босі ноги, щоб освіжити їх після цілоденного ходіння, і мріяв. Час від часу зануряв, тримаючись за камінь, у воду й голову, щоб прогнати сон і втому. Навіть залізний організм не міг витримати безупинної діяльності, нічного неспання, а комунівський голова бігав собі й далі, голосніш од усіх співав, високо тримав голову, картав недбалих, підтримував кволіх, розвеселяв сумних, ішов з кращими на найважчі завдання, гуртував і вів молодий колектив.

Всі пам'ятали, як він спіймав на гарячому коло спільного хліба зайшого злодюгу-куркуля й одвів його до міста сам-один, хоч душолюб був вищий од Микити на

голову й ширший у плечах. Розповідали, що він куркуля зовсім не бив, але налякав так, що у того до кінця життя трусилась голова й руки.

Мрії голови комуни, а від 1924 року — голови колгоспу імені 7-х роковин Жовтня — «Сьомий Жовтень», були тоді завжди однакові. Дивлячись на воду блаженської річечки, він уявляв собі гранітну греблю (ось тут на березі того каменю чортова гибель!), кам'яний будиночок електростанції й на високій щоглі над нею електричну лампу, як макітра завбільшки, із світлом на мільйон свічок. Щоб усі навколишні степи бачили «маяк колективної праці» (це він вичитав ще в газеті на фронті й часто любив повторювати).

Забігаючи наперед, варто відзначити, що він справді здійснив цю юнацьку наївну мрію і, після Вітчизняної війни, здобувши електричний струм, пустив його рухати різні трієри, віялки, сепаратори й помпи коло колодязя, гріти парники й освітлювати село (на місці селища Степового з'явилося село Степове — навколо першої комунівської спільної хати), рухати верстати в майстернях, жорна в млині, бігунці в олійниці, кінопересувку та звелів — за спеціальною ухвалою правління — поставити на найвищій точці свого земельного масиву (це припало на колгоспний сад) і височезну струнку металеву щоглу, на якій вдень майорів на велику відстань червоний прапор, а вночі на цілу околицю ясніла електрична зірка «Сьомого Жовтня».

Микитині мрії поділяла з ним дружина його — Параска Семенівна, такого ж кореня людина, як і її коханий Микита. Вона якось зненацька підійшла до чоловіка, коли той сидів на камені коло річки, обняла його мовчки й, не слухаючи спростувань про кузьку, яка нібито влетіла в око, почала делікатно скеровувати його думку на радісні факти. Хіба не прийнявся вже перший десяток дерев, принесений на власних плечах із Заріччя й висаджений отут у степову землю — на втіху суховіям та на поталу хузі, яка виламує й заносить дерева геть? Ні суховій не висушив, ні хуга не зламала — росте колгоспний садок під захистом дужої пристрасті натхнених новим життям людей!

Старий Єгор Васильович сидів не раз з Микитою над Сугаклеєм. Він теж мріяв. Про поливний город і пасіку, про сад та виноградники. До Заріччя він прибився колись із дружиною, жив з бондарства та теслярства,

часом шевцював, а в революцію виявилось, що Єгор Васильович — пітерський робітник, одсидів чимало років у далекому Сибіру й утік з заслання, по чужих документах оселився в глухому Заріччі. Він перший пішов з Микитою на степи засновувати комуну. Була це людина мовчазна, а після наглої смерті дружини, яка замерзла, не дійшовши у віхолу з Заріччя до себе в комуну, — старий Єгор і зовсім замовк, відповідаючи на людську мову пахканням чорної-пречорної люльки. «Пах!» — робила люлька, це Єгор Васильович казав «так». «Пах! Пах!» — озивалася люлька, це означало «ні». «Пах! Пах! Пах!» — проказувало обурення; люлька, витягнута з рота, виявляла роздум, а запхана за поясок — давала знати людям, що все йде гаразд, і Єгор Васильович не від того, щоб погомоніти чи й посміятися.

Бувала коло заповітного каменя й Меланочка, підліток, сирота безрідна, занедбана й занехаяна по наймах, з душею, що горіла гаряче від тієї божої іскри, яку тільки й залишила їй у спадщину нещасна мати. Сирітка кинула куркульську родину, в якій жила на рабському становищі й невільницькому праві, прийшла однієї осінньої темної ночі до комуні (вдень за нею було пильне око, могли прибити) й довго мовчала, ставши перед суворі Микитині очі.

«Ну, чого тобі?» — спитав голова комуні.

«Не знаю, дядечку, — пошепки сказала сирота, — закопайте мене отут у землю, бо назад не повернусь...»

«Скільки ж тобі, горе ти моє?» — запитала дружина голови.

«Мені, тітко Параско, добрих дванадцять років, — одповіла повагом Меланка, — я вам на всю комуну води наносу, для мене двоє відер нести все одно, що тьху!»

Микита з дружиною засміялися, а сирота не витримала й хотіла плакати:

«Коли мало, я й дітей глядітиму, і гусей пастиму, і корову напуватиму, і у печі топитиму, і поросяті варитиму, і зовсім-зовсім трошки їстиму... Казали люди, у вас книжки читають...»

«Годі, — перебив її голова, — усе, коло чого ти ниділа в куркулів, забудь. Ми з тебе людину зробимо!»

Багато чого бачив отой камінь над Сугаклеєм, — почув він і напугану розмову Микити Макаровича з юною Меланкою кілька років згодом.

«Жила в нас, дочко,— сказав голова,— шанували ми тебе, вчили і на цьому не спинимось. Бачачи твоє завзяття до книжки, твій запал до науки, цілим правлінням вирішили послати тебе аж в область на робітфак. Стривай-стривай, потім дякуватимеш. Тільки пам'ятай ото, що ні батько, ні ненька тебе неспроможні були вчити, а комуна вивчить на найвищий щабель життя. І ти кирпу тоді не гни, а повертайся до нас агрономом, будеш порядкувати врожайми, повернеш людям те, що вони вкладають у тебе. Ну, говорити можна довго, а справа коротка. Готова?»

Знову майбутня агрономша вмилася дрібними, не тому, що була тонкосльоза, а тому, що мала ширу душу.

«Повернуся, дядьку Микито,— сказала Меланка,— даю слово комсомольське, виправдаю довір'я!»

Повернулася Меланка агрономом, як і обіцяла. Важка їй припала наука, бо не вчена була змалку, довелося все надолужувати, щоб бути не позаду людей, а попереду.

«Важко, дочко?» — питав було Микита Макарович, коли дівчина приїздила на канікули, а згодом і на практику.

«Та вже не легко,— сміючись, відповідала Меланка,— такого там книжок треба засвоїти, що й на воза не вбереш!»

«А вчишся ж як?»

«Спочатку вчилась погано, доки голова призвичаїлась до науки, а тепер тільки встигай підручники підкладати, така люта. І знаєте, дядьку Микито, вже на мене професор оком накидає — мовляв, чи не залишити нам шановну Меланію Онисимівну на наукову роботу...»

«Що ж, і то добре»,— казав голова, допитливо позираючи на дівчину.

«Таке скажете,— одрізувала Меланка,— хіба я вже зовсім совість загубила? Я ще вам хочу геть памороки забити, набридну в колгоспі, а тоді хоч і на науку везіть! Ні, серйозно, товариші члени правління, хіба вся наука обов'язково по інститутах? Є в обласному центрі один молодий вчений, він каже, що без колгоспів і наука не розвиватиметься!.. Запитання до доповідачки є?..»

Коло Сугаклею проводив свій вільний час член правління комуни, а потім і колгоспу, дід Харко. Був він самотній, як палець, одвічний наймит: як віддала його небіжчиця мати на восьмому році життя пасти гуси до

багатого хуторянина, як почепила йому латану торбіну через плече — з перепічкою, вареною картоплиною й пляшкою сирівцю, то отак і вік минув. До комуни дід Харко прийшов, як у найми. Жорстка од злиднів та образ, од втрачених і забутих надій його наймитська душа інстинктивно проте відчула рідне й своє в проєктованій «комуні». Він став серед степу в гурті інших комунівців, байдуже поглянув на те, що навкруг нього не було й стовпчика, не те, що хати, поплював у руки й сказав: «Почали, чи що?..»

Ніхто не чув досі від діда Харка сміху, ба й посмішка була рідка гостя на його стиснутих устах. Він усе придивлявся, кого ж слухати, хто господар на цьому путящому кавалку землі, колишньої панської? Ціле життя звик слухати чийхось наказів, і ніхто не цікавився його власною думкою. Коли Микита Макарович уперше запитав на правлінні, які його міркування з приводу поточних господарських справ, дід Харко аж змокрів, силкуючись видушити з себе відповідь.

«Значить, ото, приміром, так,— сказав дід, уперши очі в долівку,— мабуть, треба, щоб менші казани ото варили, бо ми прийшли сюди не гладшати, а робити, отак коли їсти, то швидко без штанів ходитимемо...»

«Ех, діду-діду,— несподівано порушив мовчанку Єгор Васильович,— у семи окропах треба варити, щоб виварити з вас оті злидні. Ну, скажіть нам, діду Харитоне Кононовичу, як ви собі мислите комуну?»

«А як? Хто робить, отой і їсть!»

«Вірно. А ще? Коли ви своє одробите, ноги відтопчете, спина не розігнете,— куди тоді вас, адже ви не здатні будете заробити на їжу?»

«Куди мене? Та туди, куди й усі добрі хазяї спроваджують — світ за очі старе луб'я, на мило!»

Всі засміялися. Ціле правління хороше й лагідно сміялося з того, як глибоко в дідову душу в'їлося старе наймитське життя. Та хіба для того ставала на світі Радянська влада?

«Слухайте ж сюди, діду Харко, і щоранку повторюйте собі, як молитву: ми господарі на нашій землі, і ви господар, а не наймит, і старість вашу буде доглянуто, і на хворість зважено. Вірите нам, діду?»

Дід Харко підвів тоді очі від долівки, подивився у вічі кожному членові правління зокрема. Потім устав на рівні й низько вклонився всім:

«Вірю, люди, і хай вам буде так легко на душі, як мені зараз, що ви не погребували старою людиною...»

Він несподівано почав кахикати, і всі побачили, що дід аж помолодшав і може сміятися, душа в нього, виходить, не така вже й стара або немічна:

«А-кхи, а-кхи... не хочете, ото, на мило діда?.. А я собі примірявся... а-кхи, а-кхи... на мило!..»

Звичайно, дід Харко, або Харитон Кононович, як почали його звати комунівці, не так уже часто й сміявся, але це вже став не той похмурий відлюдько, який цурався всіх. Ще до того, як загальні збори настановили його на завгоспа у «Сьомому Жовтні», він багато в чому змінив свою вдачу. Не було такого нещадного до ледарів, як дід Харко. Скільки роботи переробили дідові руки! Почати з того, що він, як виявилось, був довідченим каменярем, який замолоду працював по каменоломнях. Дід згадав стару науку, розкопав на березі Сугаклею вихід граніту на поверхню й здобув каменю на підмурки до нового двоповерхового будинку. І часто потім можна було бачити діда над річкою: він бив каміння й складав в акуратні купи, передбачаючи дальші будови, і зрештою все дідове каміння пішло на діло.

З роками ніхто вже й дідом його не звав — борідку мав поголену, вуса акуратно підстрижені, костюма купив аж в обласному центрі, а повстяного капелюха прикрашав червоненькою стьождкою. Ось тільки ноги не завжди діяли безвідмовно та спина не розгиналася до краю, — що не кажи, пішов дідові добрий восьмий десяток.

Незадовго до війни дід Харко перейшов на бджоли — колгосп уже мав і велику пасіку, — почесна праця на старість. Дідів помічник, молодий хлопець, який закінчив сільськогосподарську школу і спеціалізувався на бджільництві, був дуже здивований одного разу, коли до нього на степ, куди він вивіз на гречки частину пасіки, та пришкандибав старий дід Харко. Виявилось, що Харитон Кононович зацікавився одним теоретичним питанням — де у бджоли мозок — і прибіг poradитися, як науково поставити відповідні досліди. Бо коли не бджола думає, то, може, матка за всіх порядкує або ще хтось — не бог же лазить до кожного вулика, ліпить шільники, наливає меду, стромляє жало до кожної чарунки, щоб мед не киснув, замазує воском, робить

вентиляцію й таке інше? Хлопець аж упрів, доки дід усе виклав.

«Слухайте, Харитоне Кононовичу,— сказав молодий пасічник, що був не без гумору,— цього ніде і в літературі не зазначено, щоб дід-пасічник та питався ради в молодого! Написати про це в п'есі — люди не повірять!..»

Харитон Кононович знову зробився дідом Харком, коли настала німецька окупація. Він odmовився евакуюватися на схід, бо не хотів кидати пасіки, а забрати її не було змоги. Коли останні радянські частини відійшли, люди, побачивши Харитона Кононовича, зойкнули: та це ж той самий дід Харко, обідраний та обмащений, де той і костюм новий подівся, куди черевики щезли, де поділася дідова посмішка — наймит-наймитом, темний, нужденний і старий.

Дід Харко роздав більшу частину пасіки по колгоспних дворищах, кожного вулика сам довів до пуття, поставив на новому місці, одгородив од скотини. Та скільки він не віддавав бджолородин на приватні руки, багато лишалося й на колгоспній садибі: що не кажи, мали на початок війни до трьохсот вуликів. Молодий пасічник давно пішов на фронт, як і голова колгоспу Микита Макарович, як і всі дорослі чоловіки з «Сьомого Жовтня»; відповідав за все дід.

Жив дід Харко під німцем. Певна річ, що пасіка одразу пішла прахом,— німці полюбляли солодке, не залишилось і того, що дід роздав по приватних руках. І життя дідове стало раптом геть мандроване. Його старі ноги виходили не один район, неначе біс який сидів у дідових ногах.

«Харитоне Кононовичу,— питав було хтось із старих його друзів,— що там чувати по світах, чи швидко німчя гнатимемо?»

Дід не відповідав і словом на такі речі, а, переважаючи на лежанці годину-другу, знову ладнався йти далі — у дощ чи у віхолу, в мороз чи ожеледь.

«Куди ж це ви, діду? — питали більш допитливі.— Невже таке діло пильне?»

Говорили поміж себе люди, що дід зовсім розум втрапив, де ж таки — ходить та й ходить, аж до сусідньої області забивається, гасає, як той Марко по пеклу. Трохи посидить — і чимчикує, трохи полежить — і далі. Не

інакше, як знаходитися хоче перед смертю, щоб ніженьки його спокійно лежали в труні.

І наврочили неподобні люди: схопили діда німці. Що вже вони старого мучили й катували, щоб він у чомусь там признався,— мовчав дід. Хтось із поліцаїв прохопився, що діда приїздили допитувати аж із обласного центру, що у діда знайдено якісь бомажки, що дід не простий і чи не скинутий він з парашутом від самого Ворошилова. Нічого не добившись, німці повісили діда перед колгоспним дворичем на майдані села Степового. Останні слова, які вимовив дід Харко, були: «Смерть німецьким загарбникам!»

І люди, що присутні були під час страти, довго хитали головами й витирали на очах сльози. Якби ж знаття, що той дід накоїв, коли б же хтось та знав, може, справді герой, як прийдуть наші, то такому дідові й пам'ятника не шкода!

Одначе жива була людина, для якої дід Харко працював. Ця людина, занедбавши на день найсуворіші закони підпілля, сама потаємно приходила до села Степового, щоб спробувати визволити діда. Нічого не вийшло, і людині до смерті схотілося закурити чорну перепалену люльку, яку вона кинула з метою конспірації. Це був товариш Єгор, він же Єгор Висильович, що, влаштувавшись на мешкання в одному з сусідніх сіл, прибравши вигляду німецького шевця, організував більшовицьке підпілля в масштабі цілої області. Він, маючи дореволюційний досвід конспірації, виявив залишених на підпільну роботу комуністів, об'єднав їх, зв'язався з членами обкому, знайшов шляхи до зафронтового керівного бюро, і підпілля в області, розгалужене й добре сховане, почало діяти, об'єднувати людей на боротьбу з німцями, контактувати свої дії з іншими обласними центрами та загонами—за загальним керівництвом ЦК.

Дід Харко був у Єгора Васильовича за головного зв'язкового, на якого покладалися, як на самого себе: помилка чи слабкість ставила під удар обласну організацію. Дід не похитнувся. Колишній наймит, вихований колгоспним ладом, увійшов у безсмертя, як Людина з великої літери.

Коли поцікавитися, що собою являв Грицько Макарович Голченко, треба мати на увазі, що життя його скла-

лося в одвічній заздрості до старшого од нього на п'ять років брата Микити. Заздрість була родинна, любовна, але це не зменшувало її гостроти, і вона часом набувала невідповідної форми. Найперший її вияв був у ревнощах до матері, яка часом змиє голову старшенькому й випере йому сорочку: малий Грицько, не вмючи ще словами подавати свої претензії, пускався в ревний плач. Коли старший Микита бажав заспокоїти брата, він приносив води й казав, що купатиме Гриця сам. Малий робив «ладки-ладки» й голосно сміявся. Зате ж і навпаки — коли щось припадало на його долю приємного, він не заспокоювався доти, доки й старший брат не мав того ж.

Це була активна любов і повсякчасне змагання, які виповнили по вінця Грицькове життя. Коли Микита жив сам собою й не дуже зважав на брата, — Грицько жив відбитим світлом і не міг змінити своєї орбіти, яка вимірювалась його тяжінням до Микити.

Взяти різницю у вікові — п'ять років не так уже й багато, але одне діло, коли десятирічний пастух ходить коло корови, і зовсім інша картина, коли п'ятирічний. Так само і з школою: Микита сидів на парті в церковно-парафіяльній школі й писав на грифельній дошці, а Грицько годинами мерз під вікном, заглядаючи всередину й викликаючи незадоволення вчительки. Або хоч би й з кūrінням: дванадцять років — це вже такий вік, що й недокурка випросиш або кізячка сушеного посмокчеш, а семирічному куди податися? Ще прикріша справа виходила тоді, коли Микита почав парубкувати. Ну, кому буде приємно, мавши сімнадцять років, юнацький басок і перший пух під носом, стрічати на своїй дорозі дванадцятирічну дитину, яка до пуття й носа не висякає? А Грицько, мов на злість, іще дужче липнув до брата. Доходило до того, що Микита, йдучи на побачення до дівчини, довго видивлявся обабіч, чи не прив'язалася знову ота проклята потороча!

Мавши неповних дев'ятнадцять років, Микита почав своє громадське життя: разом з фронтовиками ходив на станцію за п'ятнадцять кілометрів перестривати поїзди з німцями й гетьманцями, які тікали за кордон. Постріляли днів зо два, і Микита повернувся з німецькою гвинтівкою, з парою гранат та з німецьким ранцем. Ранця було віддано Грицькові, хоч той не тямився од бажання одержати гранату. «Тю, дурний, — сказав Мики-

та,— ну що в ній гарного? В скраклі гулятимеш, чи що?..»

Коли навесну Микита пішов проти французів та греків, Грицько подався за ним слідом. Микита вступив до червоного полку, який переходив через село пішки, залишивши ешелони на станції. Хлопці йшли в гурті, весело наспівуючи, глибоко вдихаючи свіже весняне повітря, яке от-от висушить землю. А Грицько дав круга й пристав до полкового обозу ген поза селом, кажучи, що йде на Березівку. На його щастя, всі саме до Березівки і йшли. Як відомо, там молода Червона Армія, підтримана незаможним селянством, дала бій французько-грецькій навалі, розгромила тридцять тисяч ворожого війська й потопила в болоті вісім французьких танків «Рено».

Все це бачив Грицько, стоячи з обозом осторонь бою, і щирі дитячі сльози чотирнадцятирічного гевала чимало розважили обозників. Де ж пак, отак злякалося, сердешне! І нікому не спало на думку, що Грицько плаче з досади, бо не бере участі в ділі. На світанку, переспавши ніч в торішній соломі, Грицько виявив, що він залишився сам, всі рушили, як сказали йому згодом люди, аж під саму Одесу. Грицько обійшов поле бою, помилувався з непорушних танків, трохи не забіг без пам'яті, натрапивши на вбиту людину, і повернувся додому з гарним біноклем.

Бінокль довго прислужувався Грицькові Макаровичу, коли йому треба було знати, що робиться на подвір'ї у брата.

«Гай-гай,— казав він бригадирові польової бригади, стоячи на скирті сіна з біноклем,— за ними й чорт не похопиться, диви, лагодять червону валку з хлібом!»

«Хочуть перші одержати квитанцію на хлібоздачу державі»,— зауважував спокійно бригадир.

«Ач, яку новину сказав! — сердився голова.— І чого воно в людей усі горять на роботі, бігають, скачуть, а інші як квочки, хоч бери та підсипай їх?! Інкубатори гемонські!..»

Колгосп імені Ворошилова організувався на п'ять років пізніше од «Сьомого Жовтня». Що й казати — неоднаково й неодноразово приходять до людей свідомість, не швидко вивірюється з душ дрібновласницька стихія. Може, і пішов би Грицько разом з братом на степи засновувати комуну, та стала на заваді обставина, з

якою змушений був рахуватися — дружина Грицькова. Власне, не сама дружина, а батько її, до якого став у прийоми малоземельний Грицько, — батько з такими підозрілими кониками в голові, які й привели його зрештою до куркульського середовища. Коли його було покарано, зять і навіть донька полегшено зітхнули. А до того часу бігав Грицько крадькома на степи до брата, слухав його глузи й докори та повертався до тестя мовчазний і немов сам не свій.

«На агітацію ходив? — питав уїдливо тесь. — Ходи-ходи, нехай тобі хто ноги поперебиває! А то, може, спробуєш? Тільки ні жінки, ні дітей я тобі не віддам, наживай нових, тепер така влада, що ціла комуна під одною ковдрою спить!..»

«Брешете, батьку, — одказував Грицько, розминаючи в руках ушивальника, яким лагодив шлею, — кожна родина живе в окремій кімнаті, кругом культура, як у місті, трактора собі одержали!..»

«А не діждуть вони, щоб я святу пшеничку трактором сіяв! Ні, ти попоходи коло неї, та потом покропи, та на колінах коло неї постій, то вона й уродить, коли бог дасть! А запався б він вам, отой трактор!..»

Ворошиловці організовувались помалу, підростала молодь, виховувана по радянських школах, старі люди забували своє власне — нужденне й трудне для загального — гордого й радісного, звикали казати «ми» замість «я» й «наше» замість «мое». Полюбили гурт і колективне завзяття на колгоспній ниві, дух благородного змагання.

«Ет, хіба їх доженеш? — казав часом незмінний голова колгоспу імені Ворошилова. — Вони ж на п'ять років попереду йдуть! У них кожне все одно що професор. Гляньте, який сад устругнули на горі! Тепер уже скільки не дивися в того бінокля, ніяк двору не побачиш, здогадуйся, що в них робиться!..»

І от війна порівняла обидва колгоспи: руїни, бур'ян, немає коней, перевелись корови, замість тракторного плуга копай лопатою. Вернулися з війни голови колгоспів — Микита Макарович та Грицько Макарович. Стали серед колгоспних дворощ — один у себе, а другий у себе — і сумно засвистіли. І почалося все спочатку. Тільки досвід був великий, люди — колгоспні ентузіасти та держава дужа. Та так ото почалося, що навіть сорок шостий посушливий рік не збив ритму їхнього

зростання. Очі спостерігали, як подячно зітхає земля, звільнена від бур'янів, глибоко зорана, розпушена, родить на всю свою богатырську силу, звеличує й прославляє колективний труд щирих рук. От і скотина завелася, та не яка-небудь безпородна, а з науковим паспортом. От і свині закувікали по чистих свинарниках, гуси загелготіли на березі, і тракторна бригада прибула з МТС у повному складі, і знову, як у довоєнні часи, голова колгоспу «Сьомий Жовтень» давав трактористам лопату й казав:

«Дороги у нас не абиякі, а премійовані, товариші дорогі механіки. Як де поколупаєте, їдучи на поле, то ось вам лопатка — і зарівняйте. Бо роботи не прийму...»

Роки сорок сьомий і сорок восьмий добре зміцнили колгоспи: після війни й посушливого року можна було вперше на повну силу самообілізуватися, піти в наступ за врожай широким фронтом — партійні організації на чолі, сільськогосподарська наука доведена до ланки, широкі колгоспні маси запалені на подвиги, соціалістична держава надає всі матеріально-технічні засоби, підносить на щит трударів соціалістичної праці. Прийшов у колгоспи, щоб назавжди тут залишитися, радянський добробут. Микита Макарович купив на власні кошти автомобіль «Москвич», кинув у піч картуза й зодягнув фетрового капелюха. Його Параска Семенівна несхвально на початку поставилась до машини, та коли чоловік покатав її селом, повіз у степ, заскочив машиною до райцентру, стара зайшла до крамниці, одвідала пошту, де послала старшому синові телеграму, тоді цілком визнала перевагу власної автомашини.

«Село Степове, — писав адресу Грицько Макарович, а листоноша з велосипедом чекав, доки голова колгоспу закінчить, щоб терміново одвезти за призначенням, — проспект Тротуарний, хата під бляхою, без призьби й з витребеньками, перший поверх, квартира номер один, голові колгоспу «Сьомий Жовтень» Гопченкові Микиті Макаровичу.

«Дорогий сусіде й брате!

Вже нам і звідси видно, що ви нас геть переганяєте по всіх показниках, хоч і бракує ще вам трішки тієї скромності. А так усе як належить. Навіть півні ваші кукурікають зовсім по-інакшому й дуже бентежать наших зарічянських.

Щоправда, школу ви підняли путящу, не гудитиму, але ж у вас грошей до біса, ви, можна сказати, чисті-сінькі куркулі, бо де ж це чувано отак дерти з бідних людей, як у вас на млині. Але, щоб не сваритися й не позиватися, робіть для нас знижку по-сусідському, а ми за те замовимо на вашій цегельні черепиці на дахи та цегли на нові хати. Ніякий чорт уже не хоче жити під соломою, каже, голова болить, сні дурні сняться й радіо не дає чистого звуку.

Признаюсь тобі по секрету, що посилав учора до вас на вивідку кмітливого хлопця й таку саму дівчину, вони все оглянули, як ви переселяли родину Героя Соціалістичної Праці до нового будинку,— пізно увечері прийшли і мені доповіли. Краще б я їх був не посилав! Кажу тобі, як комуніст комуністові...

Повіриш, уже ціле село загуло. Давай, бачиш, і їм того.

Доки були мрії, нам жилося спокійно, а тепер, на вас глянувши, всі того схочуть. І то негайно. Ох, завдав ти мені клопоту! Але я не злопам'ятний, це я, звичайно, жартую, а самого завидки беруть, і запрошую тебе прийти до нас на вечерю, на якій буде показано те, про що ми з тобою радились, цебто перспективи наші на багато літ уперед. Ага, не ти здобув, а я! Чекаю. Твій бідний підстрішний брат із відсталого колгоспу, який декому наступить на п'яти...»

«Нарада відбудеться у нас,— одписав братові Микита Макарович,— приїзди з твоїм славнозвісним біноклем та з усім правлінням. Інженери в мене, треба на місці приміритися до берега. Гребелька буде на нашій земельці, через те й нарада в нас. А до тебе прибуду іншим разом, коли позбудешся некультурної стріхи... Цілую...»

Аж ось коли виповнився водою Сугаклей.

За графіком, якого затвердили правління обох колгоспів, почато будування кам'яної греблі, добре, що каміння було під рукою, не треба возити. Інженери з «Сільелектро» аж поцмокали язиками, коли виявили, як глибоко залягає граніт, дослідили спад води Сугаклею, його ресурси, площу озера, що його утворить гребля:

«Тут можна на район будувати, а не на два колгоспи».

«А ви робіть проект з запасом, мої товариші,— ухопився за їхні слова секретар парторганізації колгоспу

Єгор Васильович,— поставимо згодом іще турбінку! Нам не шкода, ми й район потягнемо».

Багато праці забрали земляні роботи. Треба було вище греблі перекопати річку й пустити її тим часом стороною, щоб не заважала коло греблі. А викопати канала, що підводить воду до турбін, а змурувати турбінні камери, закласти фундамент станції! Чимало колгоспників чуба нагріло, пораючись коло отієї сили землі, каміння, води по котлованах, яку доводилось виливати відрами, а тим часом працювати в воді. А скільки було мороки, коли стали шукати турбіну й генератора, принаджувати сторонніх майстрів, вчити своїх колгоспних, передбачати, торгуватися за кожную колгоспну копійку, яку заплати заводам і якої не було зайвої, нишпорити по району в пошуках потрібних речей, людей, механізмів, шукати й шукати...

Звичайно, можна було б перечекати років зо два, зо три, нехай назбираються на рахунку колгоспу зайві великі гроші, та замовити тоді на заводах новенькі турбіни й генератори, привезти їх та встановити руками заводських монтажників, щоб запрошені люди позакопували стовпи з біленькими ізоляторами, понатягали дроти, інші — збудували б будинок станції, а голова колгоспу, викресливши з рахунку чимало сот тисяч карбованців, тремтячою рукою перерізав би червоненьку стрічку, пускаючи станцію. Ні, на це ніхто в обох колгоспах не погоджувався. Всі раптом поставали бухгалтерами — скільки ще коштів можна вибрати з господарства. Поставали механіками й електриками. Поробились мрійниками й проектантами.

Скільки отого заліза потребувала станція! По-перше, будівельного. Його знаходили на руїнах, по залишених артилерійських бліндажах, де колись відбувалися бої. Витягали, привозили, рівняли балки. По-друге, станція потребувала металу іншого — машин, валів, підшипників, турбінних лопаток, генераторів, якісного дроту. Не на все вистачало коштів, не все купиш готове, не все дістанеш нове, а хочеться за рік виконати, і щоб було, як то кажуть правлінці, «на височині мрії», щоб не зганьбити ідеї.

«І обов'язково поставимо щоглу, а на щоглі лампу, як прожектора, щоб усі тоді бачили й усі запалювались такою ж мрією!..»

Скільки разів, зібравши партійну організацію колгоспу, Микита Макарович щиро признавався їй, що все провалюється, грошей на рахунок немає, генератор валяється під вікнами «Коопремонту», а вони не хочуть його продавати, підупали основні роботи колгоспу, графік не виконується, і учора знову були скарги, що трактористи нехтують передплужниками.

Парторганізація гуртом бралася до з'ясування й поладження справ, скликала загальні збори колгоспу пізно вночі, щоб не руйнувати робочого розпорядку дня, і усе ставало потроху на належне місце. Дружині голови, Парасці Семенівні, яка працювала ланковою, доручили передплужники й трактористів, рахівник знаходив додаткові кошти, секретар парторганізації одержував завдання «вирвати» генератора, сам же Микита Макарович діставав доброго прочухана від зборів і тверду вимогу прискорювати будівництво, ворухити мозком, притягати до праці всіх, хто буде потрібний.

«Гаразд,— казав удавано сумним голосом голова,— напишу ще старшому синові на завод, щоб виручав. А того проклятого генератора я б готовий був і вкрасти, коли б не такий сказано важкий!..»

У Грицька Макаровича люди були не такі беручкі, але й вони не тямалися, вираховуючи дні, коли в хаті засяє електрика. Ні-ні, та й побілить зайвий раз хату ретельна молодиця, прибере павутиння по кутках, підмалює сволок: при каганці багато не помітиш, каганець не зганьбить господарки, а от нехай блисне електрика, тоді кожна пилінка вдарить у вічі.

Хоч і були обидва колгоспи рівноправні на будові ГЕС, проте ворошиловці почували себе в приймах у «Сьомого Жовтня». Вони щиро працювали на земляних роботах, тягали каміння, качали воду, але ставилися до сусідів однаково, як до старших. І скільки було їхніх гордоців, коли в майстерні, яку збудували жовтнівці для складання турбін, поруч головного майстра став працювати їхній зарічанин, колишній авіамеханік. Та й до старенького генератора доклав праці чоловік старшої доньки Грицька Макаровича — військовий електрик. Треба було розібрати машину, вийняти геть якір, перемотати його, треба було, як казали добровільні помічники майстрів, із старого зробити нове...

І от ГЕС імені Леніна (на Сугаклеї, не на Дніпрі!) дала перший струм. Будівельники й усі колгоспники як

поп'яніли — світло! І степ заграв. Темна осіння ніч відступила геть. Духові оркестри обох колгоспів, об'єднані в один, грали голосних маршів. Гуртом їздили й ходили вулицями обох сіл — Заріччя й Степового. По-новому очі бачили звичні житла.

Ні, не так повинна жити людина нового колгоспного села. Не так, товариші. Для того, щоб по-новому, по-комуністичному жити на землі й господарювати в колгоспі, треба науки, культури, щоб людина не була сліпою іграшкою природи, хіба не ясно! Тепер і старі це бачать, не те, що молоді. Стривайте, ще й не те буде. Електрика тобі всі хвороби вилікує. Тепер, брат, із «хворими» довго не вожжатимемося, штепсель увімкнув — і готово — запалюється електричний діагноз: симулянт!..

«Ясно одне,— підсумував на партійних зборах Микита Макарович,— тепер ми всі бачимо, що далі так жити не можна, треба будувати нове село...»

Член президії обласної наради передовиків сільського господарства, голова правління колгоспу імені 7-х років Жовтня, товариш Микита Макарович Гопченко, стоячи на трибуні, оглянув уважно велику залу оперного театру, де на червоних оксамитових кріслах сиділи знатні люди колгоспного села, хвилину помовчав.

— Оце я вам і доповів, дорогі товариші, як ми живемо й хазяїнуємо. Тим, хто бажає повчитися чи щось запитати, кажемо по-простому — милості просимо. Самі теж не тікатимемо від науки, за все подякуємо й переймемо, не полінуємось поїхати хоч на край області, коли почуємо про щось нове. От я вирішив зодягтися, як по містах ходять: костюм од кращого індпошиття, за капелюха заплатив сто шістдесят карбованців, велюровий чи муаровий, чорт його розбере, галстук модний, сорочка шовкова, плащ із габардину. А на що я це зробив? Показати свою заможність? А от на що: хочу вповні гордість свою відчувати. Гордість за радянську епоху, в якій я живу. Гордість за благородний колективний труд на землі. Гордість за нашу людину. Чому обов'язково селянин повинен вийти осюди до стола президії з батіжком і неголений? Та в нашому колгоспі й батіжки давно повиводились! Держимо одного для фольклору. Бо на машину пужална не треба, а коні в нас такі, що аби втримав...

І хай росте в нас бажання жити по-новому, по-кращому, по-комуністичному. Скажуть, по старих хатах жили й незгірші врожаї мали. Можливо. Але ті врожаї були випадкові. Дасть бог дсцику, сонця, годину — врожай. Передасть бог дощику — біда. А ми чули, що Мічурін казав: «Не чекати милості від природи!..» Так і робитимемо. Побудуємо нові будинки, насадимо лісові смуги навколо ланів, запровадимо багаторічні трави, глибоко виореємо, сніг затримаємо, збережемо вологу, дамо добрив, засіємо вчасно й швидко, зерно візьмемо кондиційне, високоврожайне, хутко та без втрат зберемо — от і бога за бороду взяли, нехай вирветься, коли його сила! Врожай, товариші. Яке слово крилате!

Ось тут у залі сидить мій брат, теж голова колгоспу. Ви чули, яку він мені репліку подав? Мовляв, сидиш, Микито, на гальорці. Головою стелю підпираєш. А через кого мій район сидить на гальорці, Грицьку? Не показуватиму ні на кого пальцем, а скажу, що ми всі винні. Позакопувались у свої колгоспи й не бачимо, які показники по сусідах. Може, їх треба плечем підперти. А районне начальство подекуди панькається з рекордами. Рекорд — хороша річ, коли цілий район на нього рівняється, а то виходить голова колгоспу, от хоч би й я, кладе на стіл президії рекордну картоплину, як гарбуз завбільшки, і затуляє нею той факт, що по району картопля зовсім не вродила або вродили, вибачайте, якісь овеці горішки. От вам і готова гальорка. Проходьте, будь ласка, товариші делегати, на найвищі місця, вищих не буває — на божу гальорку...

Я закругляюсь із своїми тривалими додатками до звіту й мені лишається сказати всього кілька слів. Нехай там що завгодно кажуть, а тротуари в селі Степовому цього року ми прокладемо. Може, не вистачить грошей на асфальт, то вимостимо камінням.

Сповнюється чверть століття, як заснувався наш колгосп. Звичайно, відсвяткуємо, — так годиться. Але раніше збудуємо Будинок культури, кращий в області. Драмгурток підготує п'єсу з нашого ж таки життя. Хор вивчить нових пісень. Духовий оркестр начистить крейдою труби. Ми збудуємо їдальню, щоб було де погостувати гостей. Може, і з країн нової демократії хто приїде. Частину гостей розберемо по домівках, щоб дружба глибше коренилася. Як ви знаєте, через наш район

будується асфальтова дорога з Києва. Десь неподалік од нас планується дорожній готель — частину гостей попросимо там прийняти, бо багато друзів прибуде на наше свято. Моя Параска Семенівна заздалегідь хвилюється, як прийматимемо. Не хвилюйся, Парасю, приймемо, як належить передовим людям, як вчить нас наша партія. На день ювілею вже призначили відкриття пам'ятника Володимиру Іллічу Леніну, працює за нашим замовленням відомий скульптор. І ми далі йтимемо до щасливого комуністичного життя.

Київ. 1948

НОВА КНИГА

БІЗНЕС

Ця людина прибула до міста Ансбах у американській зоні окупації Німеччини навесні 1946 року із самісінького Парижа, а не зі Східної Європи, як більшість мешканців ансбахського табору для «переміщених осіб». Прибула вона без особливої, як то кажуть, помпи, зайшла до лейтенанта — начальника табору, сказала декілька слів ламаною англійською мовою й одержала дозвіл оселитися в палатці американського військового зразка, де вже містилися професор і якась із зовнішнього вигляду духовна особа. Прибулий зайшов до палатки, поставив біля койки чемоданчика, кинув плаща, поклав капелюха, оголився до пояса й рушив до умивальні. Звали новоприбулого Ананій Горб — так, принаймні, він надписав крейдою на чорній дощечці коло койки.

Він одразу ствердив свою значимість на тому невеличкому шматкові червонуватой баварської землі, де розташувався крихітний Ансбах в оточенні зелених горбів, із неодмінною ратушею й гомінким струмком, який зветься на всіх мовах курячим бродом; ствердив свою вагу й на узліссі, де по військових бараках та наметах мешкали «ді-пі», цебто «переміщені особи».

Зовнішність у Ананія Горба була значуща, так би мовити, імпозантна. Високий на зріст, солідна статура, ясно-сірі холодні очі, голосна з модуляціями мова, відмінна дикція. В театрі такі типи перебувають на ампула негідників, — Ананій пам'ятав бурхливий успіх, який припав колись на його долю, коли він грав у Харкові роль околдочного наглядача Якорєва в п'єсі Горького «Останні». Так, він колись був актором, але зараз до цього нікому не було діла.

Нью-йоркському клеркові, котрий з нагоди війни почепив мідяні смужки на погони й зробився лейтенантом, начальником табору, Ананій одразу прислужився тим,

що привів до нього на квартиру ансбахську громадянку, до якої лейтенант відчував прихильність і вже тиждень не міг порозумітися. Клерк-лейтенант виплюнув гумку в корзину для паперу, не встаючи з крісла й не знімаючи ніг зі столу, ляснув жартома німкеню по чому прийшлося й тут же вправним рухом кинув Ананію платню за товар — брусок сигарет (200 штук) та пляшку рому. Ананій хвацько підхопив у повітрі ром і сигарети й мовчки поклав лейтенантові назад до шухляди. Посміхнувся по-змовницькому, дозволив собі злегка вдарити клерка по плечах і вийшов, голосно сказавши: «О'кей!»

Німецький поліцай, який стояв на виході з табору до міста, був стріляний горобець. Він походжав собі в синій шинелі з американською пов'язкою на рукаві й пишався з того, що йому доручено таку важливу місію: він був старий, досвідчений поліцай. А хто господар, хіба не однаково? За наказом він мав доглядати, щоб ніхто не вийшов з табору, але частіше йому доводилося пильнувати, щоб ніхто до табору не зайшов. Особливо, коли наближався час обіду. Ананій купив цього німця між іншим, про всяк випадок, щоб ніхто не слідкував ні за його входом до табору, ні за виходом до міста. Він підійшов щільно до поліцая, витяг двома пальцями у себе з жилетної кишені німецький орденський залізний хрест й мовчки поклав нагороджуваному поліцаю до жмені. Поліцай дуже любляв значки й ордени і сподівався згодом з'явитися на люди з цим хрестом під лівою нагрудною кишенею і заздалегідь вигаданою версією одержання цього ордена в бурях війни. А тим часом він козирнув Ананію скільки хватило духу.

Професора, сусіду Ананія по палатці, було придбано за ще дешевшу ціну. Ананій наплів йому, буцімто цілий Париж тільки й говорить про нову професорову працю — «Проникнення в світ потойбічного» й мріє швидше видати її всіма на світі мовами. «Невже докотилося?» — надимаючись, як індик, запитав професор. «Ще й як!» — не зморгнув оком Ананій Горб, який підгледів назву професорової брошури, коли автор виходив з палатки. «Це майже екзистенціалізм. Новітній шедевр таємничого Сходу! О!»

Другий Ананіїв сусіда по палатці, з вигляду духовна особа, — з розмови виявився звичайним втеклим гітлерівським бургомістром одного радянського міста. Його серце Ананій прихилив до себе серією паризьких фотогра-

фій певного надпікантного змісту. І, будши психологом, вирішив, що цей завдаток треба закріпити чимось більш істотним та матеріальним.

За радянської епохи свого життя бургомістр був без бороди й рахувався в штаті бухгалтерії на утильзаводі. На бухгалтера вийшов цілком випадково, коли йому, петлюрівському офіцерові, треба було перечекаати буквально декілька місяців, доки розвалиться Радянська влада і знадобляться його послуги. Але влада міцніла й квітла, народ підтримував її мільйонами рук, Радянська держава, як могутній корабель, виходила в міжнародне плавання. Офіцер-бухгалтер трусив брезентовим портфельчиком, одгониw досить-таки стійкими пахощами утильзаводу, і ніхто сторонній не сказав би, що людина ця ще не помирилася з долею й чекає міністерського крісла.

Він полюбляв у розмові робити загадкове обличчя, кидати товаришам по службі туманні натяки, читати на вечірках вірші виробу 1918 року. Люди чомусь відносили це до впливу на його психіку великої кількості кісток, рогів та копит, із якими рік у рік мав справу. Розмовляв підкреслено односкладово з метою глибшої конспірації. І коли за окупації треба було йому розв'язати свій язик, щоб висловити повним голосом вірнопідданчі холуйські почуття,— офіцер-бухгалтер, якого вже було на той час настановлено на бургомістра, дуже, як то кажуть, кульгав на мову.

Адміністратор та господар міста став з нього саме такий, який потрібний був окупаційній владі. Він виконав борідку й вуса, відгодував черевце, убрався в незрівнянний сурдут, який колись бачив на петлюрівському міністрі. Одна обставина трохи турбувала німецького його шефа — надмірне вживання бургомістром надто різких парфумів. Німець не здогадувався, що це походило більше від бажання забити попередні запахи, ніж через естетику.

Дуже швидко бургомістр добрав, що його пост не веде до міністерії. Не моргнувши оком і не читаючи, підписував німецькі накази, які немовби виходили від його персони, звик боятися партизанів і по можливості рідко ночував дома, прихилився до смердючого німецького рому, який одгониw улюбленими колись рогами й копитами. Придбану розкішну дружину (до німців він жив неодружений) бургомістр заздалегідь відправив на Західну

Україну, яка вважалася безпечною. З дружиною поїхали дуже коштовні й абсолютно секретні речі, здобуті на квартирах людей, приречених на страту. На його нещастя, баба виявилась цілковитою дурепою, хтось дізнався про коштовності, дружину потягли до гестапо, речі зникли, бургомістр став зрештою удівцем. Він дякував долі, що ниточка не потяглася до нього самого: він не мав права красти, красти мала право тільки вища гітлерівська раса.

Шлях до Ансбаха відбув досить безболісно, коли не рахувати передніх зубів, які вибив собі, впавши з приступців поїзда, що набирив швидкість, та невеличкої грижі внаслідок важкого переходу через гори на кордоні Баварії. Його вважали за персону з духівництва, це рятувало від болючіших зіткнень. Влаштувавшись в таборі для «переміщених осіб», колишній петлюрівський офіцер, утильзаводець та гітлерівський бургомістр вирішив перечекати й зорієнтуватися.

Неподалік, у Нюрнбергу, вже кілька місяців сиділи на лаві підсудних його господарі. Чи справді їх судять, чи це тільки про людське око? З одного боку — обстановка міжнародної конференції, а з другого — радянське обвинувачення плете досить-таки міцну й переконливу мотузку. Коли хазяїв повісять — рейхсмаршалів, міністрів, гауляйтерів, — чого тоді чекати таким-от, з дозволу сказати, бургомістрам? Яка паніка спалахувала час від часу в таборі серед таких осіб, коли виникали чутки про повернення «переміщених» на батьківщину! Поки що американці (спасибі їм сердечне!) добре ховали порівняно невеликий ансбахський табір від ока радянської комісії. Приїздили до табору лектори, які виголошували довгі реферати на тему про те, що станеться з людьми, котрі підуть на вудку радянської агітації й повернуться до СРСР. Прибували різні національні комітети, які записували «переміщених» осіб до своїх списків, обіцяючи влаштувати їхню долю. Розумна людина повинна була не робити покvapливих висновків, а колишній бургомістр саме за таку себе й вважав. Для початку він сів до вивчення англійської мови, так і не встигши подужати німецьку.

Ананій Горб почав із бургомістра. Німецький поліцай хвацько козирнув їм, коли вони виходили з табору, рушаючи до пивної, де сподівалися поговорити без перешкод. Ще й не дійшовши туди і не сказавши багато слів,

відчули, що варті один одного. Вони не йшли поруч, бо кожний хотів пропустити свого сусіду наперед. Той, хто змушений був хвилину йти попереду, робив у свою чергу вольт, щоб пропустити наперед себе заднього. «Еге,— сказав собі бургомістр,— цей хлопчик був коло мокрих справ!» — «От, стерво,— подумав Ананій,— невже він гадає, що я його отак на вулиці й убиватиму?»

У півній стояло кілька мармурових столиків, підлогу густо посипано тирсою, дим тютюнових ерзаців плавав шарами, не поєднуючись та не спливаючись. Грала автоматична катеринка, брязкали пфеніги об прилавок, кисленька водичка пахла пивом і робила вигляд, що хоче шумувати, як справжнє баварське.

— Мардарію Мардарійовичу,— виголосив із акторським тремтінням у голосі Ананій Горб,— як листя, одірване від рідного дерева, рознесло нас вітром по всіх усюдах. За ваше здоров'я! Не дивуйтеся, пива ми тут не питимемо, це чистісінький коньяк французької марки. Я одразу відчув волюву суть вашого характеру. Ви народжені, мені здається, на те, щоб керувати катаклізмами...

— Скільки? — перебив його бургомістр, вимовляючи літеру «с» як «ш» через відсутність передніх зубів.

— Коли ви питаєте, скільки коштує цей чудовий коньяк, краса і гордість старовинної фірми, то це не мусить вас турбувати, платитиму я...

— Скільки? — повторив бургомістр, не бажаючи поширюватись, знаючи, з ким має справу.

— Коли вас, шановний Мардарію Мардарійовичу, цікавить кількість наших катаклізмів...

— Я цікавлюсь,— сказав бургомістр,— скільки платите та від кого працюєте?

Ананій засміявся й налив по другій. Що ж, так навіть краще. З якої речі він повторюватиме оцьому екс-бургомістрові якісь дурні постулати з копійчаних націоналістичних брошурок? Хіба тепер долари не краща агітація від німецьких марок? Гаразд. Вип'ємо, дорогий пане, за вільних кондотьєрів і розбійників духу. Ми з вами домовимось.

— Кондотьєри мене не влаштовують,— сказав бургомістр, виявляючи виключну обережність,— я цікавлюся спокійною посадою й сталою валютою.

— Влаштовує вас п'ятсот американських сигарет готівкою од кожної голови?

— За таку мізерію, я сподіваюсь, не можна купити людського сумління. Та й старий я на такі справи, пане Ананію... Я й кошени не можу позбавити життя.

— Мене цікавить вербування енної кількості осіб до школи для дорослих... А не те, що ви думаєте.

— Розумію,— похопився бургомістр.— Мета школи, потрібна кількість учнів, ваша остаточна ціна?

— Мету своєчасно буде оголошено, учні повинні не боятися крові, набирайте побільше, не страшно, буде з кого вибирати, я плачу за всіх...

— Ціна? — прошепелявив бургомістр.

— Здається, я вже сказав?

— Молодий чоловіче,— аж підвівся бургомістр,— солідну фірму характеризують солідні пропозиції. Моя остаточна ціна — дві тисячі сигарет плюс десять американських доларів за кожне підходяще прізвище в спискові, який я вам передам до власних рук. Ми не торгуємо рогами й копитами, мій товар — франко-Ансбах...

— А ваші роги й копита розбіжаться, поки їх везтуть до школи?

— Гаразд, добродію, за ту ж ціну — франко-диверсійна школа...

Торгувалися завзято й запекло, декілька разів замовкали й починали знову спочатку. Німецьку окупаційну марку, яку Ананій запропонував замість долара, було з обуренням відкинуто бургомістровою фірмою. Ділові люди впріли, непомітно вижлуктали дві пляшки коньяку, кожний сподівався, що співбесідник сп'яніє. Коньяк їх не брав. Нарешті домовились. За кожну завербовану душу після відповідної її перевірки, екс-бургомістр одержить готівкою тисячу сигарет (п'ять брусків по 200 штук) та п'ять американських доларів. Термін — тиждень.

— Я без авансу не працюю,— байдужим тоном сказав Мардарій Мардарійович, коли замовник підвівся од столу, щоб вийти. Ананій із шиком жбурнув на стіл, як це робили при нагоді американці, брусок сигарет та цвілу шоколадку з американського раціону. «Цікаво,— подумав бургомістр,— скільки зиску цей хлопець має з кожної голови? Німці були скупенькі, а нові хазяїни, кажуть, не такі. От би знайти дорогу до самого господаря!» Він перехрестив собі під столом живіт, як це робив завжди, починаючи нове діло.

А сам замовець, вийшовши з пивної, відчув раптом, що коньяк його кидає від одного тротуару вузької

вулички до протилежного. Він мав намір піти до однієї дами, але незчувся, як наблизився до входу в табір. Знайомий поліцай допоміг потрапити у хвіртку й провів до палатки.

— Мій голубчику,— сказав йому професор, підводячись на койці, яка стояла поруч,— я чекав на вас цілий вечір. Ви мене приголомшили сповіщенням про те, що Париж бажає видрукувати мою працю. Я мрію потрапити до Парижа. Одного я не розумію, нащо було вам звідти їхати до цього богом проклятого Ансбаха?..

— Мовчи, гнидо,— одповів йому Ананій, падаючи в одежі на койку. Спиртовий запах, що виповнив палатку, показав професорові стан, в якому перебував його молодий друг. «Золота молодість»,— побожно прошепотів професор.

Цей професор опинився в Ансбаху після довгої, як він висловлювався, «хресної путі». Професор насправді мав стосунки з наукою, коли рахувати кількість пророблених джерел та сторінки коментарів убористого друку. Коли ж спробувати заглянути до основ його світогляду, то там виявлявся такий хаос та безглузде мракобісся, що навіть технічні співробітники наукового інституту зневажали його й тільки дивувалися, скільки можна було терпіти його зловредні нісенітниці. Він був учений секретар, спокійно користався з матеріальних благ, які надавалося радянським ученим, нічим не збирався їх компенсувати.

Коли прийшли до його міста гітлерівці, він оголосився націоналістом, хоч за радянського періоду свого життя визнавав себе за космополіта, якому байдужий розвиток мови, якою говорить народ. Однаково, всі мови повідмирають. Проте варто було прийти окупантам, як професор — він, до речі, сховався від евакуації й не виїхав на Урал разом з інститутом — розквітнув, став огрядніший, почав мріяти про пост президента неіснуючої академії, виступав з рефератами на тему пріоритету нордичної фашистської науки, а решту часу приділяв на редагування жалюгідної газетки, видаваної на німецькому папері для тубільного населення. Власне кажучи, редагувати було нічого, бо газетка одержувала всі матеріали вже перекладеними з німецької мови, а невеличку кількість місцевих пліток, пригод, оголошень хутко фабрикували невідомі типи, які заповнювали редакцію. По недільних номерах газети професор мав задоволення містити власні опуси, над якими ретельно гнув спину про-

тягом тижня й називав їх — «До питання про перемоги германського райху в зв'язку з інтуїцією фюрера».

За поступове залишення гітлерівцями радянської території професор досконало засвоїв дієслово «евакуюватися», яке дужче й дужче набувало звичайних народних форм — «чкурнути», «рвонутися», «дремнути», «накивати п'ятами». З Харкова на Полтаву, з Полтави на Кременчук, з Кременчука на Київ, з Києва на Львів, звідти до Ужгорода, Будапешта, Відня й, нарешті, до Ансбаха. Коли з Харкова професор та його співробітники виїздили поїздом, з хатніми речами, ліжками й чемоданами, то з Києва довелося тікати в кузові вантажної машини, з пакетом рукописів та з портфелем, напханим білизною. Коли із Львова ще можна було вийти групою, пішки й порівняно без бомбардування, то в подальшому професор буквально виповзав на череві з декотрих неприємних місць, які обстрілювала радянська артилерія. А на вулицях Відня, наприклад, опинився босий, у лахмітті, охлялий і самотній. «Я — націоналіст,— гукав він до гітлерівців, які тікали без тям,— не кидайте мене!..»

Він розумів, що деякі його дії й учинки не могли б зостатися без покари, коли б тікав не так поквалливо й залишився б під юрисдикцією законів його колишньої вітчизни. Не знайшлося б таких наївних, які порахували б його за нешкідливого чудія, що підписував гітлерівську газетку якої її редактор. А недільні опуси? Він сам знав свою частку злочинів, за які відповідатимуть його господарі. Хіба не він виказав поліції і віддав на катування групу наукових працівників, які замурували в бібліотеці дорогоцінні рукописи, щоб не дати їх ворогам? Не він повністю ввімкнувся в пропаганду ненависті між народами, рабської психології по відношенню до «вищої раси»? Не він, нарешті, одержував регулярні премії від гітлерівської служби безпеки за «додаткові відомості про підозрілих осіб?» Що там казати,— професор тікав би й тоді, коли б його серце вискочило з грудей і котилося б поперед нього по дорозі.

На другий день після придбання свого агента № 1 Ананій Горб сидів у тій самій пивній і, терпляче солячи квонельке німецьке пиво, марно намагався викликати на ньому хоч би подобу шумовиння. Навпроти нього сидів професор, якого після деяких вагань Ананій вирішив зробити агентом № 2. Не було часу нишпорити по табору й винюхувати, кого найняти,— справа нескладна, тут саме

й добре, що професор дурний як пень. Ну, звичайно, старий видряпався на свого, як то кажуть, коника й наготувався теревенити до ранку. Ананій сам вважався за митця побазікати, але це він відкладав до повернення в Париж, та й не з цим же порохнявим дурнем він розводитиме антимонію, з нього й користі, як із цапа молака.

Старий бовдур блявкав, не даючи Ананію можливості вставити хоч би словечко. Він довго й пренудно викладав свої мандри й злигодні, змальовував навіяння й емоції, цитував власні висловлювання з приводу нещасної долі культури, релігії, врожайності, одягу, етнографії, пісенності, — Ананій насилу стримував бажання пожбурити на заплішеного ідіота важкого кухля. Що поробиш, доводиться йти на жертви, без цього словесного поносу професор пальцем не поворухне в потрібній для Ананія справі. На щастя, Ананій знайшов порятунок — він заглибився в якісь папери, надав своєму візаві можливість говорити про що завгодно, як завгодно й скільки завгодно, часом тільки робив вигляд, що слухає.

Папери йому передала молоденька перекладачка Зіна, яка працювала в канцелярії табору. Зіну Ананій спокусив тим, що пообіцяв вивезти її до Парижа. Це були списки й анкетні відомості про «переміщених осіб», які перебували в таборі. Чорти їх розберуть, оці прокляті анкети! Мабуть, ляскають усі, як по воді батогом. Ось цей пише, що був «служитель культу». Що це означає? Був він псаломщиком, церковним регентом, адвентистом, евангелістом чи ще якоюсь штундою? Чи служив у гестапо й завідував тим гумовим культом, що захооче в'язнів до щиросердного зізнання? Або ось анкета: «постраждав од червоних». Як постраждав? Одсидів десять років за збройне пограбування, обікрав радянську крамницю чи втратив маєток і перебував у фольксдойчах, сподіваючись на повернення добра? Тьху, хай вони всі покажуться...

— Ви скінчили, професоре? — запитав Ананій, сьорбнувши пива й скривившись, як од цитрини.

Куди там! Старий хапуга тільки договорював преамбулу. Він аж тремтів, знайшовши вдячного слухача, а вдячний цей слухач почував, як жовч під впливом професорових слів розходить ся по його жилах разом з кров'ю. Ананій заплющив очі, щоб вони не виказали сказу. Боже, з якою насолодою вдався б до гумової па-

лиці! По плечах старе дрантя, по нирках, по череві, по морді! Ананій розплющив очі й уявив собі болотяну млу нетрів Бразилії, півголих змучених людей, що їх висушила лихоманка, гумові бичі наглядачів оперізують тіла невільників. Попереду професор. Він щось говорить, але Ананій бачить, як його смужить гумовий бич. А що Ананію до цього бидла? Йому потрібні гроші. Долари або крам. Ферма на півдні Франції. Коли маеш власний притулок на випадок нещастя, не так тремтять руки в грі... Доки він теревенитиме?

— До діла, професоре,— рішуче перебив базікання Ананій Горб. І зараз же заговорив сам. Маючи на увазі, сказав він, збереження національних кадрів, не заражених більшовизмом, він, Ананій, дізнався в Парижі про одне благодійне південноамериканське товариство. За допомогою впливових людей йому пощастило умовити представника товариства виділити частину коштів на долю нещасних «переміщених» українців. На благодатній природі, казав він, у здоровій для життя місцевості нарізано землю для ферм, треба їхати це приймати. Перші хай поїдуть од кожної родини витривалі й працездатні мужчини, які освоють господарство там на місці. Професор може поїхати з ними, як пастир душ і досвідчена людина в стосунках з бразильськими чиновниками. Сам Ананій, закінчивши цю безкорисну й добродійну справу, сподівається теж прибути до них у гості, щоб переконатися, що не минула його праця на марне.

Професор поцікавився, чи видаватиметься там газета і які шанси у нього на те, щоб бути її редактором. Ананій негайно ж вигадав назву газети й заявив, що «Бразильський дзвін» вже існує, але виходить рідко й погано, бо без справжнього висококваліфікованого редактора нікому керувати. Вони з радістю приймуть професора й носитимуть його на руках. Ананій уявив собі цю картину й непомітно посміхнувся. Корчування тропічного лісу — не жарт, недурно отой миршавий циган-бразілець дав такі грубі гроші й не торгувався. Носитимуть тебе на руках, сподівайся! Придушать або втоплять у болоті вдячні співгромадяни, загітовані старим дрантям на картогу.

— Я не забув і про ваш науковий труд,— закінчив Ананій Горб, тримаючись, як дипломат, бачений ним в одній опереті, де він сам грав люмпена.— Видання його в Парижі я беру особисто на себе, також популяризацію

в світовій пресі, а гонорари, які потечуть до ваших кишень, переказуватиму до Бразилії на вашу адресу. Ви повинні протягом тижня в суворій таємниці вибрати сотню представників родин для початку й з ними виїхати за океан, щоб за вами потім попливла решта...

Запитань у професора не було, його приголомшила перспектива заокеанського життя. Невже приходить край його мандрям? Боже праведний, доведи його на обітовану землю! Він побожно мовчав, витираючи змокрілі очі. Ананію на мить навіть шкода зробилося цього старого дурбила. Він почував, що продав гицелю коняку, і йому скортіло видушити з себе якийсь шляхетний порух. Дати коняці цукерку, чи що? Жбурнувши хвацько на стіл марки й пфеніги за пиво, він подарував професорові торбочку м'ятних льодяників американського походження й вийшов геть.

Агентом № 3 у Ананія була жінка. Вона жила не в таборі, а в місті, весь час сиділа вдома й не показувала носа на вулицю. Окремий хід із купецького завулка був ледве помітний з-під повійки, яка оповила всю стіну будинку. Ананій приходив туди не часто, але щоразу лишався ночувати. Справа в тому, що це була його власна дружина, яка приїхала до нього з Парижа.

Вони довго готували цю справу й усе поставили на карту. Коли пощастить виконати,— долю їхню буде цілком влаштовано. Тільки тримати нерви. Небезпек багато. Американцям заплачено й для них працюється, вони самі наштотхнули на цей заробіток,— а раптом дурні заморці скажуться й, використавши їхній труд, затримують подружжя? Так самим можна опинитися в таборі або й у гіршому місці.

Справа, заради якої подружжя прибуло з Парижа до Ансбаха, складалася з трьох частин. Перша — завербувати для американської розвідки диверсантів, розрахунків на місці, доларів по сто за голову. Це найпростіше, треба тільки подумати, як провезти долари до Франції, щоб вони не прилипли тут. Ті ж офіцери «сі-ай-сі»*, які виплатять горші, можуть другою рукою забрати їх назад...

Друга частина справи — набрати рабів у бразильській нетрі корчувати тропічний ліс. Уповноважений фірми

*«Сі-ай-сі» — служба контррозвідки США (так читається англійська аббревіатура «СІС»).

пришле з Парижа агента, щоб прийняти товар, виписати тоді чек на французький банк. Третя частина справи — нашукати молодих людей для іноземного легіону для Французького Індокитаю. Цих треба було зібрати й переписати, списки послати до Парижа, де після цього сплачувався аванс, а після здачі новобранців на французькій території належала решта грошей. Цю останню частину справи провадила сама дружина Ананія, щоб не вдаватися до послуг контрагентів.

Спілка їхня почалася у Львові, куди Ананій Горб виїхав з Харкова тоді, коли гітлерівці були ще на Волзі. У Львові він придбав комісійну крамницю й крім цього виступав у театрі мініатюр. Варто відзначити, що відкриття крамниці трапилося випадково, щойно гітлерівці організували гетто, й купа цінних речей не могла знайти собі пристановища. Опікуючись цими речами, Ананій винайняв торговельне приміщення, знайшов польку-касирку, особисто одвідав багатьох знайомих і незнайомих громадян, що готувалися до гетто, й таким чином заклав підвалини своєї заможності.

Крамниця непогано торгувала, каса була повна грошей, незважаючи навіть на те, що підпилі есесмани часом забирали крам безкоштовно. Ті ж есесівці й поповнювали крамницю, приносячи на комісію різні речі після кожної нової «акції» проти мирного населення. Ананій користався з популярності, якої набув на підмостках, щоб посидіти часом у ресторані коло столу есесівських офіцерів — нехай бачать, а потім поповнював крамницю речами від населення, яке поки що уникало «акцій», але яке можна було залякати. Був навіть випадок, коли знайомий офіцер СС запросив його до замиського глинища, де він на власні очі побачив сумнозвісну «акцію». І стріляв на людей з офіцерового «вальтера». На день це вибило Ананія з рівноваги. Та потім у нього з'явився зловісний тон у розмовах з власниками цінностей, і вони самі односили йому крам, не чекаючи нагадування.

Касирка виявилася тямущою, з гарними діловими й жіночими якостями. Одне було погано — вона вимагала від Ананія офіційного шлюбу. Він проти цього не заперечував би, коли б перша дружина та жила де-небудь в іншому місті, а та, як на зло, приперлася з донькою за ним слідом до Львова, ускладнивши становище.

Ананій почав дужче й дужче замислюватись — його перша дружина була до всього неарійка, хоч і писалася

арійкою по документах. Варто було комусь донести, і його засягла б катастрофа за переховування неарійки — дружини й напіварійки — доньки. Треба було виплутуватись. Зрештою гестапо одержало обох — неарійку й напіварійку з рук самого Ананія, й треба зазначити, що цілу годину після цього його мучило сумління. Незабаром відгуляли весілля Ананія з касиркою, яка звалася Анелею, й молодий подарував молодій декілька цінних речей, які належали його першій дружині, справедливо вважаючи, що золото й камінці не пахнуть.

Під цей час гітлерівців було вигнано й з Києва, і Ананій з новою дружиною не схотіли очікувати у Львові розв'язки. Ліквідували крамницю, дали одному німецькому генералові великий хабар, який віднесла німцеві на квартиру сама Анеля й повечеряла з генералом, одержала «аусвайс» на поїздку до одного порту на Балтійському морі. Звідти подружжя благополучно відпливло до берегів Франції, причому сам Ананій плив за кухаря, Анеля, — за стюардесу. Далі вони опинилися в Парижі.

— Мені набрид цей проклятий Ансбах, — сказала Ананію Анеля, перейменована в Парижі на Анет, — минуло вже стільки часу, а ми ніяк не кінчимо.

— Мила моя, — провуркотів чоловік, у якого ще не зникло роздратування після розмови з професором, — адже це була твоя ідея, коли не помиляюсь? Американці такі ж вимогливі, як і німці. На вітер грошей не викидають. І коли ми змінили господарів, то це не значить, що не треба працювати. Чого ти нервуєш? Справи посуваються. Офіцер «сі-ай-сі» може готувати грошики, ми здамо людей протягом тижня. Бразильському представникові, який приїде приймати «пересельців» і привезе чек на паризький банк, ми теж матимемо що передати. Трохи затримується в тебе справа з іноземним легіоном, але це не біда. Мені доручено налякати табірників і виявити деяких типів — це прискорить і твої справи. Завтра ми з лейтенантом переведемо одну справу. Вже викликано танкетки й військову поліцію...

— Але ж тут небезпечно. Мене заріжуть, коли дізнаються, що я їх записую не до робочої команди, а до іноземного легіону на смерть і каторгу. Я не хочу бути похованою в Ансбаху, як остання вавелоч!

— Небезпека, безперечно, існує, без цього ніхто не дав би й франка. А ми полюємо на вищу валюту — на

долари. До речі, агент бразильської фірми з'явиться до тебе, а ти, будь ласка, вплинь на його психіку...

Анет-Анеля почала бешкетувати, проклинати Ананія, докоряти, що він торгує її тілом, і наодруб одмовилася приймати ще хоч би одного мужчину. Вона й справді провадила небезпечну гру. Йї часто не вірили «переміщені» й вимагали доказів, присяги, свідків, гарантій, нахвалялися зарізати, коли збреше. Анеля крутилася, як могла. Аж тремтіла, щоб не впливло, бува, оте страшне слово «легіон». А одного разу Ананію навіть довелося чіпляти вуса й гримуватися на приїжджого француза. Анет тоді була за перекладачку й совісно переказувала Ананію, все, що він і без неї добре розумів. Це заспокоїло Хом невірних, але ненадовго. Клерк-лейтенант розробив ще один захід, який мав прискорити справу, а йому самому принести добру купу доларів, яку він поцупить з подружжя.

Ананій Горб заспокоїв Анелю й подарував їй порошок кокаїну, якого добув коханій жіночці у того ж універсального лейтенанта. Коли відкинути п'ятдесят відсотків за американське невтручання й поблажливість та коли ніякий чорт не наврочить,— то й тоді залишиться для Ананія й Анелі чимало доларів. Дозволено буде реально мріяти про купівлю ферми на півдні Франції, про невеличкий виноградничок і власні печериці.

Анеля запудрила сльози й витягла яскраво-оранжеву сукню, яка потребувала праса після попереднього журфіксу. Вона поставила нагрітися електричний прас, щоб випрасувати сукню. Ананій узяв свій акторський чемоданчик, до якого акуратно поклав повний костюм радянського офіцера, коробку з гримом.

— Хороша фірма,— сказав він Анелі,— у них є які завгодно мундири. Кептен, який цим порядкує, пропонував мені полковницькі погони, але я зупинився на капітанських. Глянь, яка краса. Завтра я їх налякаю, от побачиш. Треба тільки домовитися з нашим здирщиком-лейтенантом про мізансцени. Прощай, моя кохана...

Ананій пішов. Анеля розподілила порошок на дві частини й запакувала з насолодою до однієї й другої ніздрі. Боже, як вона стомилася від цих неприємних обов'язків! Ананій її зовсім не жаліє. Тільки б не придушили в оцьому чортовому Ансбаху. Ананій здатний і на це,— досить згадати долю його першої дружини та власної

доньки. Вона забула, що це було її ж, Анеліне, наполягання. Ну, ні, сама вона буде обережна. На цей раз — дзуськи! Вона вимагатиме свій пай готівкою. Кохайня коханням, гроші — нарізно. Бракувало тільки, щоб Анаїт купував собі десь ферму не з нею, а з новою любовою. А вона щоб гнила в ансбахській глині? Дзуськи й ще раз — дзуськи!.. Вона вживе заходів, щоб цього не трапилось...

На другий ранок до табору підкотила американська машина, в якій сидів радянський капітан із хвацькою борідкою й величезними роговими окулярами, безбарвний цивільний з портфелем та сам лейтенант — начальник табору.

Нью-йоркський клерк на посаді лейтенанта американської окупаційної армії сумлінно робив свій бізнес. Чим табір «ді-пі» гірший чи кращий за його рідну справу на батьківщині — рекламне бюро напою «Кока-кола»? Служба розвідки заступила йому рідну «Кока-колу» на європейському континенті. Старші офіцери «сі-ай-сі» давали накази, й він допускав у табір антирадянських агітаторів, вербував колишніх старост і поліцаїв до «служби охорони порядку», цькував і нищив радянських патріотів, котрі мали нещастя з німецьких пазурів потрапити до американської «благодійної установи» й за всяку ціну хотіли позбутися цієї непроханої опіки. Бізнес — то бізнес. А долар — це долар і найвищий закон...

Прибулі спинилися коло воріт, де їх зустріла виборна адміністрація, німецький поліцай козирнув, відчуваючи непереборний страх перед радянською уніформою, поскільки не був ні про що поінформований. Радянський капітан, дуже кульгаючи, пройшов на територію табору й побажав особисто оглянути бараки й намети, де жили «переміщені особи». Цивільному він наказав переглянути списки.

Табірники відмітили одну новину — їм не звелено робити ніяких обструкцій, як це було минулого разу, коли з розпорядження лейтенанта на радянську комісію летіло каміння й бруд. Ну, значить, продали на цей раз союзнички. Тепер запакують усіх до вагонів, повезуть туди, де грішили. Зрадили американці демократію. Хіба їм можна вірити? Це — крамарі, які луплять за живе й мертве, їх хіба обходять ідейні проблеми? Там хтось пропонував виїздити до Франції, Бразилії, до чорта в зуби. Будь ласка. Тільки швидше! «Переміщені особи»

забігали, як руді миші, й швидко паніка охопила чимало кого з табору.

Капітан виявився дуже скаженим. Він голосно бурчав і плювався, обходячи бараки, ні з ким не схотів говорити, зірвав в одному приміщенні петлюрівську ганчірку-прапор і потоптав ногами:

— Зрадники! Запроданці! Гніздо смердючих блощиць!

Коло групи бараків, відомих у таборі як пристановище непокірних елементів, офіцер зупинився. Здалося, що він вагається. Він таки справді завагався. Хай собі лейтенант сам із ними має справу. Серце Ананія, сховане під мундиром офіцера, сказано калатало. Що-що, а ці бараки він знав. Тут відокремилися ті з «переміщених осіб», які прагнули на батьківщину. Здебільшого тут зібралися чоловіки — з таборів смерті, з каторжних тюрем, смертники, нескорені душі. Вони вимагали день у день, з місяця в місяць відправити їх негайно до СРСР. Їхні посланці доходили аж до Мюнхена в пошуках репараційної комісії, там їх затримували, одягали наручники і назад не повертали. Інші їхні зв'язкові марно намагалися пробитися до радянської зони. Вони боролися за своє громадянство вперто, завзято, до смерті. В таборі перебували на особливому становищі, під окремим доглядом, і часом їм здавалося, що й табір їхній не відрізняється від попереднього, коли на вартових були мундири есесманів.

Офіцер переступив поріг барака, вгамувавши своє серце. Він почув, що може не вийти звідси живим, коли тут не пошанують його мундира.

Але розрахунок на дію офіцерської вітчизняної уніформи був правильний — капітана зустріли шанобливо, і негайно барак по вінця виповнився людьми. Мороз пішов поза шкірою удаваного капітана. Але повороту назад не було. Як і колись, коли його вперше випхано було на сцену і так само сотні очей уп'ялися в його постать. З тією різницею, що провалитися тепер — означало смерть.

— Струнко! — заверещав Ананій, хоч люди й без того стояли струнко й майже не дихали від хвилювання.— Хто хоче повернутися до СРСР, піднесіть руки!

Всі руки піднеслися вгору, цілий барак глибоко й одночасно зітхнув, ніби простогнав.

— Ага, всі! Ви гадаєте, що ми христосики? Ні, ми не христосики. Опустіть руки! Ще побачимо, хто з вас

достойний прощення. А за ким плаче катівська мотузка. Не думайте, що нас можна обдурити. У тундру всіх! Там розберемось, хто стромляв ножа в спину революції! Добре подумайте. Списки тих, хто бажає репатріюватися, передайте адміністрації. Все! Зрадники й запроданці, піднесіть руки!

Люди стояли щільною масою, притиснувшись один до одного, не зводили очей з офіцера. Після його останніх слів загули, немов велетенська поранена істота.

— Ша, товариші! — пролунав рішучий голос. Наперед вирвалась із натовпу людина в майці, з голими татуйованими руками. «Моряк»,— подумав Ананій, відчувши завмирання серця й порожнечу в кишках.

Матрос відштовхнув тих, що його тримали, і підійшов з папером у руці до столу, на якому стояв офіцер.

— Дозвольте звернутися,— сказав моряк по уставу, стримано й чемно,— не знаю вашого звання, товаришу командире, поскільки погонів ще не бачив...

Він повернувся боком, щоб, доповідаючи офіцерові, не губити з уваги й своїх людей,— молодий, гордий красень — людина, якої не зім'яла й фашистська каторга.

— Ми теж не христосики, товаришу командире! Милувати нас не треба. Хто вчинив не гідне честі радянського воїна, честі громадянина — нехай кара. Нехай смерть! Я довіряю своїй державі. Прийму все, що вона визначить. Краще кара нашого суду, ніж ласка американців! Ось список людей, за яких ми ручимось колективом. Вони гідні поїхати перші. Хай живе Батьківщина!

Він подав офіцерові папір, той сховав його до кишені кітеля, зіскочив зі столу й мовчки рушив до виходу вузьким проходом, який залишили табірники. «Хоч би швидше вийти на подвір'я»,— промайнуло в думках. Прискорив кроки. Люди допитливо заглядали у вічі, треба було щось сказати наостанку, але ніяких слів не знаходилося. Був тільки тваринний жах. Страшне дихання небезпеки схопило, мов обценьками, серце.

Вже на порозі хтось простяг руку до борідки офіцера, й борідка покірливо відліпилася і залишилась у руці. Офіцер раптом рвонувся вперед і побіг щодуху, доки натовп не опам'ятався. Як далеко стоять американські поліцаї! Хоч би не спотикнутися. Він затулив голову обома руками від каміння, яке мало полетіти йому навздогін. «Здається, добіжу». Яка міцна ще в ньому ота акторська скупість,— хіба не можна було для сьогоденного спек-

таклю найняти когось іншого? Пожадливість нікого ще не доводила до добра...

Табір оточила поліція, підтримана двома танкетками й кількома броньовичками, які прибули ще звечора. Особливо ретельно було оточено згадані бараки. Адміністрація запропонувала, щоб усі, які згадані в попередньому спискові, зголосилися протягом десяти хвилин, вони не можуть тут лишатися, для них готове інше приміщення, звідки вони поїдуть на батьківщину. Люди зрозуміли, яке приміщення малося на увазі, — вони забарикадувалися й оголосили, що не здадуться, доки не з'являться справжні радянські представники. Адміністрація пустила в дію пожежну команду, посилений загін американської військової поліції, який чекав на цей випадок також уже звечора. Пожежники вдарили у вікна бараків водою з брандспойтів, а військова поліція застрочила з автоматів, прошиваючи тонкі стіни. Чого там церемонитися з якимись там червоними! Збезумілі люди проте не здалися, відбивалися камінням, залізними прутами, дошками, табуретками, шпурляли посуд, ішли на автомати з ножами...

Ананій пив з переляку валер'янку й коньяк і мусив був під гарячу руку дати обіцянку лейтенантові відшкодувати доларами свій невдалий грим, який передчасно розкрив карти й змусив витратити більше боєприпасів, ніж планувалося. Частина повсталих загинула, багато хто потрапив до госпіталю, решту записаних вивезли геть, закувавши в кайдани найновішого американського зразка. Ця подія прискорила справи Ананія й Анелі: їхнє вербування прийшло до очікуваного кінця. Тепер, коли небезпека була позаду, Ананію здавалося, що не так уже й страшно було. Не ризикувавши, підеш не солоно сьорбавши...

Паризький представник бразильського господаря пробув у Ансбаху на три дні довше, ніж йому належало, залишивши глибокий слід в Анелінім серці. Ананій повинен був звернути на це особливу увагу, але прогавив, цілковито покладаючись на дружину. Так на дрібниці зашпотуються люди, які порядкують більшими справами. Щоправда, його можна було виправдати тим, що бразильський повірений одразу ж організував виїзд на вербованих професором нових південноамериканців українського походження. Анет-Анеля одержала привабливий доларовий чек на парицький банк. Професор поїхав до Бразилії, навхрест поцілувавшись з Ананієм і подару-

вавши свою брошурку про потойбічний світ, немов передчуваючи деякі обставини.

За гаддя, яке наwerbував колишній бургомістр, офіцер «сі-ай-сі» сплатив американською готівкою, і проклятий Мардарій Мардарійович, пронохавши, яку купу доларів поклав за його роботу до власної кишені Ананій, примусив витратити ще грубеньку суму у вигляді премії на оплату нових бургомістрових передніх зубів. Чистий прибуток було сховано до секретної каси на тілі Анелі — спеціального гумового пояса, й вірна дружина рушила до Парижа. Ананій затримався в Ансбаху, щоб закінчити справу з третьою групою наwerbованих, і не довше, як за тиждень мав сумнівну приємність знову бачити бургомістра, котрий з'явився вимагати ще грошей. Мардарій був у новому американському обмундируванні, мав на лацкані строкатий значок, поводився нахабно, бавився револьвером, саяв новими передніми зубами.

На щастя, Анет-Анеля була вже у Франції з усіма наявними доларами та чеком. Вона мала пред'явити в Парижі список завербованих до іноземного легіону й одержати аванс, після чого повинна була телеграфувати до Ансбаха, щоб Ананій віз до Франції людей. На французькій території малося перевести остаточний розрахунок, одержати решту. Настрій складався прегарний, і Ананій співав та вальсував сам із собою в кімнатці Анелі, куди переселився з табору. Бургомістр був буквально приголомшений брутальною відмовою Ананія, його владною самовпевненістю й міцною рукою, яка схопила за барки й струснула без жалю.

— Бандит! — прохрипів бургомістр. — Я майже громадянин Америки!

Прибула довгождана паризька телеграма. Анеля сповіщала, що аванс одержано, треба везти крам. І ще кілька слів, яких не розшифрував одержувач. Анеля під впливом миттєвого почуття жалю до чоловіка радила доручити крам іншому провідникові, але телеграф переплутав слов'янські слова, і Анелин жаль лишився без користі для Ананія. Він кинувся енергійно діяти, найняв американську тритонку для завербованих, приготував раціони, виписав американські документи, забрав анкети з табірної канцелярії. Лейтенант, пам'ятаючи, що це бізнес, витяг з нього ще доларів; але, нарешті, все це позаду. Ананій востаннє глянув на Ансбах.

Він попрощався з дуренькою Зіною-перекладачкою,

присягаючись іще раз, що негайно випише її до Парижа, тривожно раптом згадав, як істерично цілувала його Анеля на прощання. «Пора з нею кінчати,— подумав тверезо,— чого доброго, долари розтринькала, доки я тут затримався...» І бразильський агент спав несподівано на думку,— боже, як він поглядав на Анельку, це буде катастрофа, коли вони порозумілися. Швидше до Парижа, він з них обох душу витрясе!

Начальник табору жував гумку й ляскав по плечах Ананія, удаючи доброго ньюйоркця, а тим часом — скільки щирих доларів він вичавив з Ананія, це просто дракон, а не людина! На прощання він хотів наділити ще й годинник, луплячи за нього скажені гроші, та Ананій вже не мав необхідності запобігати перед лейтенантом і від купівлі рішуче одмовився. Натомість він подарував начальникові діряву угорську копійку на щастя та решту своєї гумки до жування, відчуваючи, що вже ні за які гроші не візьме в рот цієї гидоти. «Ба-ай!» — попрощався він на американський манер.

Поліцая на воротах ляснув по плечі, аж той зігнувся. Повантажив до машини людей. Ще небагато, ще добудругу — й він опиниться на території Франції,— треба пильнувати, щоб його бидло не розбіглося. Прощай, Ансбах, хай ти западешся!

Довга й запаморочлива дорога змучила Ананія й виснажила. Його залізне тіло витримувало й не таку біганину, але час був і відпочити. Півсотні гевалів, яких він віз із табору, трималися істерично, треба було горлати на них, давати віскі, обіцяти все на світі і тримати в руках. Передчувають свою долю, іродові душі! Нехай повередують, це їхні останні дні. В казармах іноземного легіону не дуже поскачеш. Тільки кістки, може, й зацілюють, а все інше їм перемнуть та пересольять.

Пересадки з машини на машину, доки доїхали до діймової залізниці, безконечні чекання, дві ночі без сну, галаслива торгівля з американськими перевірочними пунктами, хабарі й випивки то з одним клерком, то з другим — все це вимучило Ананія вкрай. І коли він упхнув свій гурт до паршивенького вагона поїзда, котрий ішов до Франції вже без пересадки, витримка й енергія залишили його, він заснув, як мертвий, ледве переступивши поріг купе, в яке сіли його люди.

Вагон був маленький, купе з'єднувалося одне з одним, кожне мало окремих вихід. Ананій хропив і стогнав уві

сні, йому снилася Анеля, яка чомусь тримала на руках його доньку від першого шлюбу. Потім він відчув, що його підкидає на велетенських хвилях, і раптом це не хвилі, а дачний поїзд, що наближається до Києва. Серце застукотіло, потім стислося й завмерло, почало пухнути,— ось його повернення на батьківщину, у нього ж ні документів, ні радянських грошей, ні вигаданої біографії! Як це його послали так необережно? Так, це Київ, бо проїхали Пост-Волинський, паровоз гальмував. Швидше, треба щось вигадати, до кого він подасться, навіть нема часу зосередитись. Кожне зверне увагу, що він так тремтить. Раптом помітив поруч себе військового з малиновими петлицями. Кінець, не вберігся, кінець!..

Він тієї ж миті прокинувся й розплющив очі. Слава богу, це не Київ! Поїзд помалу повз, десятеро табірників не спали, мовчки всі дивилися на Ананія, не одводячи очей. У вікні сірів тьмянний світанок.

— Уже кордон? — Ананій, як пружина, випростався, солодко потягнувся й заглянув у вікно.— Ура! Здається, Франція! З мене могорич на першій же французькій станції!

— Поздоровляємо вас,— відгукнувся чорнявий, записаний у Ананія першим у спискові.

— І вітаємо од глибини душі,— додав вусань.

— Так це, значить, ви тоді приходили в обмундируванні радянського офіцера? — запитав третій, маленький і нервовий, у нього шарпалася в тикові ліва щока. Решта мовчали.

Поїзд помалу йшов, подужуючи гори, з вікна видно було ліс і долину, вздовж якої бігла залізнична колія. Скільки ще залишилося до зупинки? Про щось вони дізнались. Пропали долари. Коли б не було так соромно перед самим собою, він вискочив би з вагона негайно. Ні, не сором, а не хочеться ламати ноги. Показалося бидло, чи що?

— Ви нас, як рідний батько, влаштували,— продовжував чорнявий,— на все життя й на після смерті!..

— Встигай тільки кашляти кров'ю,— додав вусань.

— І французького представника грав, сама Анет нізачо не впоралася б,— сказав маленький, притримуючи долонею ліву щоку, щоб зупинити тик.

— Тихше, босото! — гукнув владно Ананій Горб.— Ви на території Франції! Ковтніть язика, мені набридло вас слухати! Дисциплінку забули!

Вусань засміявся, сміх скидався на плач, він поглядав на решту, ніби запрошуючи реготати теж. Ніхто не поворухнувся.

— Ну й артист! — реготав вусань.— Продав людей, як рабів, до іноземного легіону й думає, що ми дурні...

— Не до легіону,— перебив обуреним голосом Ананій,— а до робочої команди!

— Але ж продав? — не втримався маленький.

— Ти знаєш, що таке французький іноземний легіон? І коли б я не нюхав гестапо, я сказав би, що це найгірше місце в світі!

Купе загрозливо загуло. Ананій зрозумів, що його зраджено, і це, певно, Анеля з намови бразильського агента, капітали в її руках, чого ж іще? Проклята баба випередила його самого,— невже він перед нею чимось прохопився? Гаразд, у Парижі розберемось. Ці каштани, які він тягав з вогню для інших, починали пекти пальці. Думка про Анелю підступала до горлянки, як спазма.

— Хлопці,— сказав Ананій Горб примирливо,— адже можемо розібратися. Коли ота каторжна Анет нас дурила, ми просто розвіємось по Франції й не підемо туди, де нас чекають. Це ж вона й мене схотіла спровадити, коли правда те, що ви кажете...

— Бреши,— добродушно озвався чорнявий,— тобі приречено до самісінької смерті брехати.

Він поглянув на Ананія й миттю схопив за руку, мов обценьками. За другу руку схопив вусань.

— Пустіть! — закричав Ананій.— Чого вам треба від мене?

— Зараз почувеш,— відповів маленький, вивертаючи йому кишені. Навіть потаємну доларову схованку було одразу викрито й долари забрано. Обшук стався блискавичний і одночасно грунтовний.

— Суд на місці,— сказав пошепки четвертий із забинтованою шиєю, який сидів напроти. Ананій ще пручався. Такого божевілля не могла собі уявити найбезглуздіша фантазія. Кінчити життя — і де? Там, де вважає себе в безпеці. Стільки смертей обминув і — на тобі! Він рвонувся дужче й відчув, як з обох боків йому в ребра уп'ялися якісь гостряки.

— Пустіть, що ви робите? Я не винний!..

Ще кілька хвилин виграти. Повинна ж бути нарешті станція! Він намагався не ворухнутись і повно не дихну-

ти, щоб ножі не проштрикували далі тіло. Пропав костюм, так і залишаться іржаві плями від крові... Виграти, за всяку ціну виграти хоч би хвилину.

— Братці,— сказав Ананій і заплакав, відчуваючи з радістю, що з очей у нього потекли справжні сльози, це може їх зворушити,— мене обмовлено перед вами, я згодний на всі умови, що хочете для вас зроблю, не беріть гріха на душу...

— Мовчи,— грізно прошепотів четвертий і вдарив Ананія кулаком у щелепу. Голова Ананія стукнулася об стіну.

— Будьте ввічливі з підсудним,— владно сказав маленький, і Ананій зрозумів, що це старший. Треба на нього вплинути. Роз'єднати їх. Розбити їхню змовленість..

— Присягаюсь! — гукнув він до маленького.— Богом святим присягаюсь, що ми з тобою діяли разом! Чому ж я сам повинен відповідати? Це ти мене підмовив! Братці, хай і він відповідає...

У маленького дужче затіпалась ліва щока, він схопився за неї обома руками, але не міг зупинити шарпання м'язів.

— Читай вирок, не звертай уваги,— сказав чорнявий,— я бачу підходяще місце...

— Іменем матері нашої вітчизни,— похапцем почав маленький, і щоку його й далі шарпав тик,— іменем його, мене, всіх, кого ти продав до легіону. Кого ти відправив у рабство до Бразилії. Кого віддав до рук американських катів. Кого розстріляно, замучено, ув'язнено...

— Стійте! — несамовито верескнув Ананій Горб.— Я вимагаю справжнього суду! Вас самих треба судити за злочини!

— Цить, падло,— штовхнув його чорнявий,— твоє життя нам відоме. Ми заплатили Анет за повну біографію...

— Вітчизна тебе наздогнала. Бізнес скінчився,— сказав вусань.

— Читай швидше,— прошепотів четвертий, поглядаючи у вікно.

— Мерзотник і негідник,— продовжував маленький, і щока його сіпалася без увагу,— зрадник і запроданець! Убивця дітей і жінок, продажна шкура, американський холуй! Засуджуємо тебе...

— Давай,— перебив його четвертий.— Одчиняйте двері. Раз, два. І — три!..

Останнє, що побачив у своєму житті Ананій Горб, був тьмянний блиск ріки глибоко вниз під фермами мосту. Зафіксував підлетілу до його розплющених очей залізну шпалу, повз яку падав, та обертовий рух поїзда на тлі сірих світанкових хмар.

Київ. 1948

КАЗКА

Чистісінько як ото в казці повідається, у Львові чи там у Станіславові були собі дід та баба.

«Діду!» — гукала було дружина. «Чого тобі, бабо?» — озивався на те чоловік. І так повелося з молодих літ, коли ще здавалися їм дотепними подібні звертання, коли перед молодим учителем та його дружиною ще стелилися незмірні простори років, життя було безконечне і старість перебувала далеко за горами. Ну, а потім, як ото виявилось, що немов учора стояли русяві й рум'яні, а сьогодні раптом стали поморщені й сиві, — звертання те почало не пасувати. «Бабо!» — гукав було за звичкою старий. «Ну, яка я тобі баба? — гнівалася стара.— Прецінь у мене є людське ім'я, пане гімназіальний професоре!..»

А випадковий свідок, слухаючи те, лагідно посміхався і, як це не дивно, погоджувався з бабою: «Коли б не сиве волосся, нізащо б не назвав обох старими. Молоді очі, жваві рухи, й душі цілком дитячі — скільки бризків молодості порскає з-під їхніх примружених вій!..»

Незручно оповідати, але ж відомо, що з казки слова не викинеш,— не могли вони навіть таргана придумати чи отруїти прусака борною кислотою. А що вже до мишей, то з цим було ціле нещастя. Кому не відомо, якої шкоди завдають оті маленькі сірі створіння: жеруть усе, псують, лякають, розносять хвороби. На них вигадано хитромудрі пастки й мишоловки, а наші старі ставили коло мишачої нори блюдечко з водою та клали сухарика. Ще й знаходили виправдання щодо таких своїх безглузких вчинків: «Ми теж хитрі,—

казав дід,— щоб миші не швендяли де не треба, най мають їжу одразу ж коло хати!...»

До нападу гітлерівців дід викладав у середній школі, яка звалася колись гімназією. Під час тимчасової окупації міста обоє жили під німцями й набралися горя по вуха. Прихід Радянської Армії зустріли в стані повної дистрофії: спухлі й брезклі, ноги — колоди, очі геть сховані під набряклими повіками. Молоденький незнайомий лейтенант зустрів старих, коли вони вдвох насилу тягли піввідра води. Години було лейтенантові досить, щоб удмухнути струм життя в старечі легені. Він постачив діда й бабу дровами, роздобув для них продуктів, гасу для лампи, теплу ковдру й навіть вітамінні таблетки. І знову казка вступила в свої права: старі оклигали, стали жвавіші, ба й посмішка оселилася на їхніх добрих обличчях.

Одного разу прийшов дід засмучений і сів накуксений у кутку. До нього підійшла баба й жартома почала казати: «Діду мій, діду, з якого ти сліду? Чи з лісу, чи з поля, чи з вільної волі? І що тебе смутить, крає, до мене, баби, посміхнутись не дає?» (Чисто як у казці, слово честі!) Це була їхня звичка: коли одне смутилося, друге обов'язково мусило розважати. І того дня була бабина черга.

Дід іще дужче набурмосився, а стара стала його сварити:

— Заплач, Матвійку,— дам копійку! Знову щось тобі здалося? Хтось не так поглянув чи хмарка не тим краєм неба пропливла? А може, чхнув хто під руку й налякав? Га? Теодоре?

Дід не підвів голови, баба затурбувалася:

— Може, зведення Радінформбюро пропустив?

— Чого ж пропустив? До Берліна підходимо!.. Капітуляція на часі гітлерівського вермахту.

Баба раптом розгнівалася й тупнула на діда ногою:

— Вари з старої воду, вари! Є мені час тебе випитувати, коли в мене каша підгоряє в духовці!..

Залізна пічечка стояла поруч у цій же кімнаті, і зовсім не важко було бабі робити двоє діл одразу: сповідати діда й рятувати кашу. Та так уже ведеться, що чимось треба аргументувати...

— Я був у того, що ото реєструє службовців,— вимовив старий, розуміючи, що дальша його мовчанка

приведе до катастрофи: або згорить каша, або йому буде прочуханка.

— Ну й що? — озвалася стара.

— Я, Тодосю, безсилий у розмові з різними ні риба ні м'ясом...

— Чого ж він хоче?

— Каже — «дані ваші не підтверджуються, в теках працівників підпілля ви не значитеся»...

— Та й годі? — спокійно сказала стара. — Коли нас не записано на паперах, то хай сама Стефа буде. Вона життям наклала за радянський світ. Є наша доня на тих паперах?

Дід мовчки кивнув головою.

— Він сказав, що коли повернуться підпільники з фронтів, партизанських загонів, фашистської каторги, — тоді, може, щось і з'ясується, а до того часу що скажеш? «Тяжко відрізнити героїв від звичайних людей, обивателів, коли гинули мільйони»...

Стара на мить завмерла, почала ловити ротом повітря, мов рибина, витягнена з води, й потім сльози потекли їй з очей, мовчки заплакала, здригаючись всім тілом. Старий злякався; глибоко, крижано поповз йому в серце страх, з нього злетіли вся його витримка й задержуватість, він одразу перетворився на маленького безпомічного дідка. Подав старій води, опустився на негнучкі коліна біля бабиних ніг, як і тоді, вперше, тому сорок літ. Деякий час вони вдвох одностайно плакали.

— Ну, годі, — раптом сказала стара, — сам він обиватель, коли так говорить! Я його ще потрушу, з нього ще гудзики осипляться!..

Баба, маленька й немічна, так переконливо тупотіла невеличкою ногою, так грізно вимахувала крихітними кулачками, що дід подумав про того нечому, на якого впаде бабин гнів. «Гаряча в мене стара, — пишався дід, — кому хочеш страху нажене!..» І він щиро не пам'ятав на ту хвилину, як удвох із грізною дружиною залишились одного разу без обіду, бо шкода було позбавляти життя коропа, який плавав у них у відрі...

Їхня кімната була за тимчасової окупації гітлерівцями міста підпільною явкою. Нею користувалося двоє важливих радянських людей, обоє мали ключі від кімнати, несподівано приходили, часом приводили з собою

одного-двох, раптово зникали, мало й пошепки розмовляли, лишали старому доручення, старій — паспорти й посвідчення, які вона ховала в швацькій машині, цілували бабі руку, обов'язково щоразу казали: «Нічого, мамо, наше діло справедливе — все одно фашистів знищимо! І прийдемо до вас, і перевеземо до гарної квартири, і ви в нас будете повік за матір!..»

Ніхто не відав їхніх справжніх імен. Один був «Іван Іванович», другий — «Мисливець». Старі господарі знали одне: ніякі тортури не повинні були примусити їх хоч би словом прохопитися про постояльців. Радянський світ, два роки перед війною прийшовши на західні українські землі, володів серцями й надихав на героїства. Донька старих Стефа після однієї розмови з «Іваном Івановичем» заявила батькові й матері, що й себе офірує на боротьбу. Вона перебралася на мешкання до подруги, щоб зберегти незайманість за-конспірованої батьківської квартири.

— Я переконаний,— сказав дід,— і евентуально не здивуюся, коли наш «Іван Іванович» та раптом знайде до нас, поздоровить з перемогою!

— У «Мисливця» теж є ключ од кімнати. Може, й він завітає подивитися на нас, а ми на нього... Подумати тільки, що всі чорні дні позаду, нікому не треба ховатися... І наша Стефа могла б жити...

Дід і сьогодні ще не наважувався розповісти дружині про долю їхнього «Мисливця». Вже через три місяці після знайомства дід побачив його коло огорожі міського цвинтаря застреленого. Коло нього стояв поліцай і висіло оголошення з вимогою до населення назвати партизанове ім'я. Дід не пам'ятав, як він дійшов тоді додому. Коли до них з'явився «Іван Іванович», старий довго вибирав хвилину, щоб розповісти про нещастя не при бабі. «Я знаю,— одповів «Іван Іванович»,— мали обох нас захопити. Спокійніше. В боротьбі всіляко буває...»

— Безумовно,— зауважив дружині дід,— я саме й маю їх обох на увазі: «Мисливця» й «Івана Івановича». Безперечно, знайдуть обое, і раптом виявиться, що «Іван Іванович» насправді й не Іван зовсім, а Петро, і «Мисливець» зроду не бачив дикої качки. А що трохи забарилися, то, певно, з поважних-таки причин. От побачиш, що з поважних!.. Ще ж і Гітлера не добито...

— І наша Стефа могла б жити,—повторила поти-хеньку баба, повторила тоді, коли дід уже думав, що одвів її думки на бічну стежку.

Дід зітхнув. На жаль, тут не було ніяких сумнівів: донька не повернеться. Вона загинула в гестапо, батьки одержали її останнього листа. Бідна дівчина! Жодного слова про себе. Все про них. Як житимуть, та хто догляне, та щоб не смутилися, не журилися, бо смерть її радісна, вона стверджує радянське життя. І цілує ненині ручки, і дедьову сивеньку бороду, і просить пам'ятати-пам'ятати... «Дедьо й неньо,—закінчу-вала Стефа,—так хочеться жити! Живіть за мене. Привітайте нашу радянську зорю, коли скінчиться оця чор-на ніч. Лесь мене зрадив, нащо я йому повірила?..»

— В останній вечір,—розповідала батькам згодом Стефчина подруга,—перед тим як рушити в небезпеч-ну дорогу на Полісся, з якої й не повернулася, Стефа виплакалась на грудях у подруги й сказала, що робить дурницю, беручи з собою Лесья. А з другого боку, може, це було її жіноче упередження проти хлопця, не мож-на ж на цьому базуватися... Усе, здається, перевірила, документи в порядку, характеристика. І тільки всере-дині щось уперто заперечувало, нізачо не хотіло пого-дитись...

Хто він був за оден — ніхто не знав, крім Стефи. Потім, звичайно, всі зрозуміли, чому Стефа тримала його осторонь,—вона хотіла, щоб зло, яке вона перед-чувала, впало на неї саму, коли вже судилося таке не-щастя. Знали, що він був молодий, ім'я — Лесь, і зник-нув разом із Стефою.

— Бідна наша донечка,—мовила стара,—лежиш ти у безвісній могилі, і ми не знаємо, де твое тіло... Як вона мріяла зустрітися з «Іваном Івановичем»!

У двері хтось постукав. Старі здригнулися й занімі-ли, боячись запитати одне в одного, чи не причулося їм. Дід через силу підвівся з колін, устав на рівні, на-пруженим голосом гукнув: «Можна!» Знову тривала пауза, якими так заповнено казки і після яких щось обов'язково трапляється. «Можна!» — повторив дід.

Двері помалу відчинилися, до кімнати зайшла моло-да людина — висока, чорнява, з колодочкою орденських стрічок над кишенею нового піджака. Це був не «Іван Іванович». Це був хтось чужий. Його погляд миттю оббіг кімнату, звично зважив кожну деталь обстановки,

зупинився на обох старих, заспокоївся, навіть став усміхнений. А дідові й бабі здалося, що їх професійно обшукали досвідчені руки.

— Вечір добрий,— сказав гість,— можна сісти?

Він, не чекаючи дозволу, важко сів у крісло, яке стояло окремо в кутку кімнати. Старі йойкнули — там любила сидіти їхня Стефа, ніхто після її смерті до крісла не торкався, вони шанували її пам'ять.

— Дозвольте,— не своїм голосом вимовив дід,— туди не можна сідати!

Гість поторгав крісло, обдивився ніжки:

— Не турбуйтеся, витримає. Воно ще міцне.

У старої нахабство гостя відібрало мову, вона тільки мовчки показувала йому на інший стілець.

— Які дурниці,— сказала молода людина,— ми, підпільники, не на таких стільцях сиділи, і нічого, не провалювались.

Дід і баба мовчали. Дід стояв біля дверей, баба сиділа перед залізною пічечкою, в якій не знати вже що й поробляла каша. Гість уместився в кріслі, витяг цигарку, повагом запалив її, посидів хвилину мовчки, виповнюючи кімнату димом. Дід закашлявся, баба стала одмахуватись од диму, як од мух.

— Пардон,— сказав молодий,— можна відчинити квартиру...

Але сам не зробив і руху, щоб це виконати. Дід відчинив квартиру. Старим здалося, що їхня кімната якимись невідомими шляхами перенеслася знову до фашистської окупації, а вони мають суворо відповідати за злочинну організацію підпільної явки. Дід відчув холодок уздовж спини — такий знайомий за гітлерівських часів. Він став мимоволі згадувати, чи все в кімнаті прибрано й поховано після останніх одвідин «Івана Івановича».

— Так-так,— пахкав димом гість,— ніколи б не подумав, що у вас могла бути явочна квартира. На всіх сказав би, тільки не на вас. Пам'ятаю, німці геть казилися, розшукуючи якогось «Івана Івановича», а він осьдечки ховався,— у вас, правда?

Старі мовчали.

— Вік живи — вік учись. Роки окупації таких людей залучили до підпільного опору, що тільки ну. Явочна квартира! Та ви ж могли за німців капіталістами стати,

мої старенькі! Варто було вам тільки натякнути комусь. А ви підставляли свідомо голови під ніж...

— Пробачте,— сказав дід,— ми досі не знаємо, чого вам треба?

— Мені? — здивувався гість.— Ніц, мої панове! Я сьогодні бачив вас на реєстрації. Мусимо познайомитися хоч сьогодні, коли в підпіллі не стикалися...

— Як вас на ім'я? — втрутилася до розмови стара, сама не знаючи, нащо це їй. Може, їй хотілося відвернути увагу гостя від діда на себе?

— Василь,— не дивуючись, відповів гість,— але в підпіллі я був Лесь...

Старі здригнулися від несподіванки, баба схопилася за серце, дід уп'явся з усієї сили в спинку стільця, щоб не загубити рівноваги. Як жорстоко порядкує доля, посадовивши на доччине крісло людину й назвавши її Лесем! Ну, звичайно, це не той Лесь, це тільки безглуздий збіг обставин. Треба одразу розвіяти, спитати, з'ясувати. Батько й мати раптом відчули в кімнаті присутність доньки, вона вимагала від них спокою й витримки.

— Прошу вас уклінно,— сказав м'яко дід,— розкажіть нам що-небудь...

— Гарзд,— озвався гість, запалюючи другу цигарку і дмухаючи на старих димом,— я був у бойовій групі, яка нищила гітлерівських посіпак. Отож. Може, чули, лежав один забитий під міським цвинтарем?

— Евентуально, чув про цей випадок,— прошепотів дід, стримуючи в собі розпач і ридання. Так от кого він мав у себе в хаті! Бідний «Мисливець»...

— Були ще справи,— продовжував молодий,— коли я знешкодив одну негідницю, яка, втершися до підпілля, видавала наших...

— Ви її вбили також?

— Її ліквідувало гестапо. Так би мовити, свої свою не пізнали. А нам цього й треба. Ім'я у неї, пам'ятаю, було якесь зовсім не арійське — Броня...

— Броня?! — пошепки вимовив дід.

— Атож, Броня. Вам знайоме це ім'я?

— Ні,— твердо відповіла мати загиблої Стефи, відомої в підпіллі як «Броня».

— От і добре,— зазначив Лесь,— воно було, безумовно, не справжнє. Справжнє вона відмовилась назвати.

Старі довго мовчали, прибиті й понімілі, гість терпляче чекав.

— Дозвольте вас затримати? — почав старий, відчувши, що мовчанка затяглася.

— Тільки коротенько,— посміхнувся гість,— оце допалю цигарку та й піду, хочу не спізнитися до кіно. Завітаю ще раз, я не знав, що ви такі безпомічні...

Дід пройшовся по кімнаті — він завжди так робив, коли хвилювався й хотів відновити нормальний кровообіг. Портрет Стефки висів на стіні за спиною Леся, брови її були насуплені, вона чекала батькового двою з ворогом. Старий осідлав носа старенькими окулярами, щоб краще бачити вираз обличчя,— ні, не вбивці, а доньки,— й голосом рішучого наказу кинув:

— Огляньтесь й подивіться на портрет на стіні!

Леся оглянувся й встиг стримати вигук подиву. Повів очима на старих. Обличчя його стало жорстоке й нахабне.

— Не знаю,— процідив він,— мабуть, ваша родичка?

— Тільки не здумайте нахабно брехати,— закричала мати,— хіба це не ота сама «Броня», яку ви вбили?!

Дід, відгороджений від Леся столом і пічечкою, ступив крок назад до дверей, заклав руку за спину, хутко повернув у замку ключ, витяг його і жбурнув у відчинену квартиру. Важкий ключ уже вилітав на вулицю без шкоди, та вітер попхнув квартиру йому назустріч. На пішохід брязнули скалки розбитої шибки. Дід, опанований раптовою думкою, схопив з етажерки поруч важкий словник, кинув теж у вікно, слухав, як слідом за вереском битого скла на вулиці знявся гомін. Леся кинувся до дверей, вдарився всім тілом, але двері були дубові й міцні. Донька на портреті посміхнулася, це встиг помітити старий за мить до того, як Лесева рука відштовхнула його в кут, і він упав на підлогу.

— Ключ,— зашипів Леся,— швидше ключ, повинен бути ще один ключ!

Стара сиділа на ослінчику біля пічки й не ворушилася, затуливши рот обома руками. Дід через силу звівся на ноги, мовчки стояв, дивлячись негідникові просто в обличчя.

— Ні, молодий чоловіче,— сказав він,— ні! Ви звідси не вийдете!..

Його знову було пожбурено на підлогу, й Леся топтався зверху. Потім нахилився до діда й дав роботу

кулакам, вимагаючи ключа. Стара мовчки схопила тоді кочергу, яка лежала поруч, і, не заплющуючи очей, махнула нею щосили, ударила Леся по голові. Вперше в житті у неї знялася рука на живу істоту. Лесь тицьнувся обличчям просто в діда й затих. Стара стягла зі столу рушника й міцно скрутила ним катові руки. Потім зіпхнула його із безтямного діда й дідовим поясом скрутила ще й ноги. Лесь прийшов до пам'яті, став борсатися, щоб звільнитися. Не звертаючи на нього уваги, стара підвела діда з підлоги, посадила на ліжко, дала напитися, витерла закривавлене обличчя. Донька на портреті виразно посміхалася, коли старий на неї поглянув з-під запухлих повік.

— Розв'яжіть мене,— голосно наказав Лесь,— це вам так не минеться!

Дід устав з ліжка і, спираючись на стіл і стільці, добрів до зв'язаного, зупинився над ним.

— Так от ви які, панове вбивці,— помалу вимовив старий. Бабі здавалось, що він марить. Про всяк випадок вона підійшла до нього й міцно обняла за талію. Так вони стояли над поверженим зрадником і вбивцею,— двоє старих посиротілих батьків у великому сумі й гніві.

— І отак ви хочете пролізти до лав чесних людей,— заговорив дід голосно й твердо,— хочете обдурити нас, приховати чорне минуле, стати з нами поруч?! Нащо це вам? Невже ми повіримо, що ви бажаєте виправитись! Ні, вбивця нашої доньки, ви хочете сховатися серед нас! Щоб слухної для вас хвилини встромити ніж нам у спину... Не вийде!.. Панове націоналісти, гиньте разом з Гітлером!

Серед глибокої тиші кімнати почувся з коридора шерхіт ключа, якого обережно вставляювано до замкового отвору в дверях. Ключ повернувся, двері прочинилися, на порозі став,— так, це був сам «Іван Іванович» із великим пакунком у руці.

— Вирішив востаннє скористатися з ключа. Здрастуйте, вільні громадяни. Довгенько мене не було в місті, через те із запізненням. Підходжу, а тут саме вікна б'ють. Думаю, треба поспішати,— хтось громить мою явку!.. От, мамо, хіба не казав я вам, що наше діло справедливе, прогнали окупанта, приніс гостинців на радощах! Знаю-знаю, не кажіть нічого, все знаю про

Стефу... Бачу, ви без мене не марнували часу. Зараз по нього прийдуть і заберуть.

«Іван Іванович» міцно обняв діда, а в старій поцілував, як завжди, руку. І все було, як у казці...

1949

ЗИМОВИЙ ДЕНЬ

Двох років не жив старий Проць Штефанчук від дня Перемоги і ніколи не гадав однієї зимової днини 1946 року, що вона в нього остання. Коли б йому ще вранці хто сказав про це, бігме, не повірив би. Осміхнувся б до жартівника, одказав би без серця:

«Мой, чоловіче! До дучі всіх потягнуть, ще й земелькою притрусять. А чого маю завчасу голову сушити? Ходімо краще до коршми, в якогось там келишка подзвонимо!..»

Старий Проць не такий уже й старий. Йому не перейшло ще, з ока глянувши, й десяти років поверх півсотні. Але так повелося літ уже з двадцять — старий, та й старий, до самісінького Косова немов покотьюлом пішло. Робить всеньке життя коло своєї латки землі, аж йому долоні лускають, і, хвала богові, живе без прикрої біди. Злидень — не злидень, а й не дука.

Зять Семен повернувся з гітлерівського табору безруким інвалідом, живе у старого Проця в приймах, бо держить старшу Процеву доньку Марію. Знайшлося в них дитя — Проців онук. Менша донька Процева Парася ще зовсім дитиною пішла за німців потай до комсомолу, агітацію носила, шила радянські прапори, боролася з загарбниками. Цього року — оце перед зимою — вона йшла зі зборів, знайдено її з ножем у грудях недалечко від рідної хати. Казали, що сама собі заподіяла смерть. А як сама, коли була комсомолка? У них же крила, ще й крила вірліні!

Боже милий, як шкода було Парасі! Немов відбатували старому Процеві окраєць серця — що не дихне, то й штрикне. Донечко любя, доцю моя мила, а чом ти з дедьом на раду не стала? Може б, і смерть пішла була пріч, удвох таки легше й проти смерті...

Казала: «Тату мій старенький, чуперик біленький, треба кидати дідівські злидні! Возз'єдналися цілою Україною на те, щоб багато жити, братів-наддніпрянців наздоганяти. Тоді й ваш вік золотом процвіте, й мій молодий постелиться в комуністичний день...»

А він їй одказував: «Хіба ми од людей інакші? То нехай громада слово скаже. Без громади гріх щось починати. Панську землю передано народові на діло, а не на забавку. Такого ще не чувано під Карпатами, щоб десятеро рук одного плуга тримали...»

«Вашого дерев'яного плуга до музею віддамо,— сміялася Парася,— без такого плуга, а з трактором — земля в колгоспі одживе! Хіба ви не знаєте, що то є колгоспи?!»

А зять, безрукий Семенко, притишував голос: «Але ж лячно з колгоспами! Чула, що бандерики писали? Хіба я годен проти бандитів стати з однією рукою? А вони виречуть смерть моїй дитині за колгосп...»

А Парася йому: «Та станьте гуртом два десятки хлопів, то ви ту бандерівську УПА* візьмете голіруч! Вони за вас, як злидні, тримаються,— киньте ви ті злидні пріч! Колгоспи на часі, щасливе життя зазирає до нас у шибки, стукотить майбутнє в двері!..»

Та де там! Було, й Парася їх не переговорить. У небіжниці матері спадкували натуру,— така була мама крем'яна, що іскри хіба тільки й викрешеш. Удвох би старому й Семенкові роги, може, й погнули б, а вишло — за мамою й доці нема...

Сьогоднішній день старий Проць Штефанчук зустрів на схід сонця. Помолився, як ведеться, пучкою писок похрестив, а вмиватися не вмивався: добра людина й так чиста буде. Попорав корівку. Одкидав гній од коней. Вийшов. Глянув на божий світ.

Сніг лежить білий, сріблястий. Довго барилася зима, а оце впала на землю, мов сердачина вовняна найбіліша. Повітря чисте, аж молодість повертає, найдорожчий трунок. Треба Процеві йти до кооперативу — може, крам привезено, хтось розкаже газету, а то й сам прочитаєш, радіо заговорить на стовпі. Мой, де той Косів, на гору виліз — не вздриш, а голос лине просто у вухо. Та що там Косів,— Львів чуємо, Київ до людей

* УПА («українська повстанська армія») — так іменували свої бандитські формування українські буржуазні націоналісти.

співає й музикою гримить, столиця Москва промовляє на ціле Покуття! Немов не далі, як із-за плоту...

— Вуйко Проць теж без радіо не дихне!

— Зачепи його,— це той вуйко, що й лісового вуйка — ведмедя — поборе!

— А певно. Вуйко вуйка вартий.

Старий Проць не посміхається. Пощо зважати на бахуриська? Адже він газда. Хоч і сердачина ще дідівська, а хліба не позичає. Коли попливла файна якась співаночка, скрипку чути, люди слухають радіо, то й він не від того. Ось брязкотять цимбали, тоненько веде флюяра. Як же гарно людей на Радянщині нашій шанують! Як не музика, то співи, як не співи, то лекція. Замало тобі радіо,— диви, ще й кіно привезуть, милуйся досхочу. Заманулося комусь похворіти,— лягай, мосьпане, до лікарні на біле простирало, лежи й грейцара не плати. Безплатно, чи чути таке в світі! Аптеку заснували в селі — там тих ліків на всеньке Покуття, хоч і до Снятина не їдь. Лікаря прислано, кожне підй й помацай, коли окові не віриш... Книжок — повна книгозбірня. Де це годен був мати українець за австрійського цісаря, за польського пана, за Гітлера? Везли тоді в село на бідного хлопа канчуки та багнети, заліза ще й кулі...

Аж ось музика вщухла, радіо почало легенько рипіти, немов і там притискав мороз. Агов, та це ж Косів! Так просто й мельдується: «Говорить Косів!» Що ж він зараз почне? «Увага, увага...» Щось оголошує, люди прикро загомніли, старий Проць не добирає, до чого йдеться.

— Суд... Трибунал... Бандериків судять...

— Радіо передає просто з суду...

— Слухайте, слухайте!

— Ось він повідає!.. Сам бандит-бандерик!..

— Тихше, дайте слухати!.. Це той, що в нашому селі із схрону взято!.. «Мручко» називається...

«Мручко!» Старий Проць відчув, як у нього під кожухом покотився піт по спині. Хіба цей «Мручко» не сидів того року у сватовій хаті? Бігме, сидів. І людей не лякався. Про колгоспи такого плів, аж йому очі рогом, аж йому слина приском. Проць мовчав на таку річ, мовчав і сват. З бандитом яка мова? Най краще має їх за темних, а вони знають, що й до чого. Це й кожне бачить, що Радянська держава не хоче зла людям, а

тільки добра, бо самі люди державців обирали, йшли за ними на німця, кохають і шанують. Виходить, колгоспом жити краще, бо коли б було гірше,—цей «Мручко» так би не іритувався!..

Натовп під репродуктором усе збільшувався й поширювався, швидко перегородили вулицю, мовчки слухаючи.

Люди пізнавали голоси свідків із їхнього села. Так, це отой та той говорить. А ось голос прокурора. «Мручко» відповідає. Смирний, як у вівці, голос. Забув вовчий свій рик. Хоч до рани його клади. Так, він походить із заможної родини. Шинок держали, торгували. Збіжжя скуповували. Вчився в Німеччині. Там його й завербовано. Так, це диверсійна робота й шпигунство. Людей убивав теж. Душив їх цуркою. Різав ножем. Приїжджих товаришів на шматки сік. Одне дитя мале вергнув до керниці. Хліб палив, щоб від колгоспу відтрити. Авжеж, він бачив, що люди горнулися до купи, в думках їхніх був колгосп. Ні, доньку старого Проця Штефанчука він не різав. Так, він знає, хто то вчинив. Вона була комсомолка, для них дуже небезпечна. Вирок їхній виконав сам керівник боївки.

Старому Процеві забракло повітря. І далі наставляв вухо, але нічого вже не добирав. Щось дзижчало в голові, гуло, горіло. Він повернувся й пішов пріч, важко штурхаючи ціпком у сніг, немов одразу поклавши на плечі зайвий десяток літ.

— Нагадали старому його Парасю...

— Коли б не впав на дорозі з великого смутку...

Та старий Проць не збирався падати. Він раптом випнув груди, підніс голову й по-хазяйському глянув навколо себе. Годі банувати за донькою. Тепер йому цілком одслонено запону з-перед очей. Так жити далі не можна. Хтось-таки мусить сказати перше слово. То нехай же воно буде його, Процeve, коли решта огинається...

Донька в повітці доїла корову, зять стояв поруч, тримаючи однією рукою немовля.

— Чулисте, хто зарізав мою Парасю? — голосно, мов дяк у церкві, запитав старий Проць.

— Тихше, тихше, тату, ще хто почує!..

— А хто почує,—голосніше проказав Проць,—нехай чує, бо вийшло моїй терплячці годі! Бандерики зарізали Парасю!

— Ось вийдімо звідси, тату,— пошепки мовив зять,— що я вам маю повісти...

— Не шепочи ти, нещасний каліко, хоч у власному обійсті! Кого боїшся? Бандерівських збуїв?

— Заспокойтеся, тату, ляжте, може, поспіть... Певно, чогось не гаразд випили...

— А випив, сину! Пече той трунок серце, в'ялить душу, вибавлю тільки кров'ю! Сам шукатиму схрони! Стережіться Проця, бандерики! Винищу впень!.. Парася... Та вона ж була як квіточка, як ясочка...

Старому ринули сльози з очей, він сердито витер їх долонею й тупнув ногою об землю, немов топчучи во-рога:

— Агов, під землею знайду!

— Тату! — зойкнув зять.— Далеко й не шукайте, далеко й не ходіть,— під ногами у нас схрон... А нора — під дуплясту вербу... Ой, божечку, пропалисмо всі...

Проць захолов на місці, схопившись за слупа:

— Пробі! Це ж кримінал! Я — радянська людина!..

— Цитьте,— тремтів зять,— яюсь житимемо... Не-щастя під ногами, бог над нами, ми посередині!..

— Зась так жити! — видихнув без голосу старий.— Я стаю з бандериками на розмову!!

— Тату, на онука згляньтеся!

— Йди, сину, скликай людей. Дзвони в дзвони, не бійся. Най бог на небі теж чує. Бо вже йому час почути. Коли він до нас байдужий, то й ми до нього. Скли-кай людей. Я стаю на розмову.

Зять тицьнув Марії до рук дитину й подався вулицею, старий Проць скочив до хати, перехрестився на своїх чорних богів, вийшов до повітки, узяв вила з довгими ріжками, став держакком гупати в землю. Прислу-хався, йому здалося, що під землею знялася метушня.

— Чи чуєте, що кажу? Біжать сюди оружні, тікайте, пане!

Ще дужче загував, а тоді з вилами важко побіг до дуплястої верби. Став і затаївся. Волосся йому ворухив крижаний вітер,— старий не пам'ятав, коли загу-бив шапку. Далеко почав бевкати дзвін. Долинув люд-ський гомін. Дупляста верба тихо похилилася, з-під неї виповзла лиса людина. Добре розгойднувши вила, Проць крекнув і прохромив її.

Лисий поплазував по снігові, верескаючи, мов підби-тий заєць, а з дірки під вербою пролунав постріл дру-

гого бандерівця, і старий Штефанчук відчув, що хтось ним гримнув об землю. Повен рот набилося снігу. Виштовхуючи сніг язиком, Проць стогнав і гріб під себе рукою... Затямив, гублячи свідомість: зять біг на ворогів із сокирою й гукав: «Смерть фашистам!»

Старий очунав у хаті на лаві й збагнув, що конає. Повно людей стояло над ним. І за плечима передніх ховалася його Парася...

— Вийди, доню, наперед,— сказав старий Проць понімілим язиком, ні кришки не дивуючись із того, що бачить її живу,— най я на тебе надивлюся, заки вмру. Правду казала, доню,— вбивайте бандитів, бо вони духи зла... От і люди тепер бачать... Без них нам світ буде розв'язано, газди... Хоч до колгоспу, хоч куди хочеш... А коли йтимете, люди, навесні на гуртове наше поле, беріть веселі прапори, і най трактор колгоспний повз мою могилку проїде, щоб і я почув, що не марно жив... Колгоспом робіть, громадою жийте... Простіть мене на останній дорозі... Парасю, доню моя...

Обличчя старого Проця Штефанчука було ясне й поважне, геть усе село приходило прощатися з ним.

1950, січень

II

НА ЯРМАРКУ

Це не Сорочинці на Пслі. Це не Голтва на тому ж Пслі. Річка Псло тут не протікає. Чималий гандж має місцевість,— бракує Псла з його надзвичайною водою і неперевершеної краси берегами. Це Київщина, а не Полтавщина, і хоч тутешня річка теж має назву, проте з певністю встановити її не пощастило: під рукою не трапилось карти. Місцеві мешканці звать воду різно — одні кажуть «Роська», бо нібито спричиняється до народження славнозвісної Росі, другі — «Синявка», бо тече в напрямі до ріки Синяви, треті звать «Тікичка» з подібних же причин, а четверті кажуть «Дніприк», не без підстав сподіваючись, що річечка зрештою родичається із самим Дніпром. Отже, це не Сорочинці й не Голтва, з легкої руки Гоголя та Горького славні в літературі.

Мальовничі схили річки де в чому поступаються Псловим, але це тільки на вибагливий смак закоханих у Псло. Для всіх інших місцевість приваблива без усяких порівнянь. Колись чорніли по схилах праліси Київської Русі, а тепер верхі жовтіють від розквітлих соняхів. Вся околиця знає, що протягом ближчих років укриє схили знов ліс, і не який-небудь, а дубовий,— так записано в народногосподарському плані району. Річка тече ліниво, повилася лукою і, піднята греблею ГЕС, утворила затоки й плеса, вигрівається під сонцем, мов не знати яка пестунка.

Яблуні сторуки й стоногі (підперто паколом кожную гілляку!) — кречуть під центнерами антонівки, шафранки, кальвіля й мічурінської ранньої. Сливи мерехтять бузковими плямами в гушині листя. Золоті стоги мріють на сонці з трьох, ба ні — таки з чотирьох боків села, бо село велике. Курять дороги за півторатонками, тракторами-тягачами, безтарками, простими мажами:

все повністю перемкнулося на возіння зерна до приймальних пунктів.

Вулиці села вже обсаджено молодими деревами, та якими! Війна пощезла з її руйнаціями й трощеними садами, не помітити її й сліду. Кілька штук катальп райагроном посадив навіть власноручно. А решта — каштани, волоські горіхи, та дуби, та чорноклени, та щепи слив, черешень, груш. Один квартал села має вже тротуари, а вся центральна вулиця — акуратну хазяйську бруківку. Небо, як звичайно, — серпень його трохи прихолодив, але синій блиск іще сліпить очі. І сонце, нівроку йому, пече й смажить ярмарок, як на пательні.

Ярмарок розташувався на майдані коло річки і, коли глянути з греблі ГЕС, — увесь можна побачити в широкім і тихім плесі. Колись, за переказами, на цьому майдані бенкетували «колії», запаливши довколишні панські добра. Потім, переказують, коло річки сидів, бувало, сліпий кобзар, а юний Тарас Шевченко записував од нього пісень. Ще згодом на майдані шмагали селянську голоту за «аграрні безпорядки» у 1905 році. Нарешті, з цього ж таки майдану пішли в революцію — до Щорса, до Пархоменка, до Ворошилова, до Котовського — найкращі люди довколишніх піль. Тут збиралися, закладаючи підвалини колгоспного ладу, тут святкували Першотравень і Жовтневі дні. Гітлерівці на майдані страчували героїв підпілля. На майдані ж відбулася щаслива зустріч рідної армії, яка прийшла з портретами Леніна на гвардійських прапорах.

Строкатість і галас ярмаркові такі ж, як і на Пслі. Горшки, макітри, глечики й полумиски яскравою кучугоурою вилискують серед натовпу, вбирають очі. Щоправда, гончар випалив і новий товар — біленькі ізолятори для стовпів. Теперішні чумаки продають сіль, тараню й чехоню не з возів, а з кооперативного магазину. Заклопотаний Солопій Черевик не йде з мазницею, напитуючи дьогтю до смаку, — він з каністрою в руці чвалає до Нафтозбуту по пальне. Парася Черевиківна приїхала на ярмарок не батьківськими волами, а мотоциклом, — вона агроном, їй треба домовитися про багато справ. Тим часом ходить попід ятками й купує подружкам барвисті стрічки, намисто, коралі, цукерки, як і колись. По теперішніх ярмарках чортів із червоною свиткою не помічено, вони повністю перебралися

деінде, а сміху, пісень, жартів, галасу, шарварку — хоч би вмістити в одні вуха...

Огрядний дядько в гарному костюмі й солом'яному брилі, не поспішаючи, проходить ярмарком. Очі його геть сховалися в зморшках — сонце таки дошкуляє! — чоло біле, незасмагле, ніс, щоки й шия темно-брунатні. Ярмарок придивляється до нього сотнями очей: уже ж пак Явтух Каленикович дурно не смажитиметься на сонці! Йому, голові правління колгоспу, клопоту й так вистачає, а от вийшов же Явтух на ярмарок, як і всі грішні люди...

Іде помаленьку, лінкувато, немов і не він ото вчора гасав по степу без угаву, пересідав з машини на коня, з коня — на велосипеда, бігав, як хорт, спав годинку, тільки увечері обідав, вмивався потім, усіх навколо себе трусив, як чорти грушу. Іде поволеньки, немов і не він ото сьогодні знов порине у звичний ритм дужого колгоспу, розв'язуватиме десятки справ, сумнівів, прийматиме плани, з якими не можна гаятися й хвилини...

О, Явтуха район знає, як облупленого!.. Та що район...

Сидить жінка на возі, ріже на шматочки буряк й подає корові, яка охитніше тягнеться мордою до теляти, що лежить тут же на возі. Телятко крихитне, про таких кажуть, що вони завбільшки з рукавицю.

— Продайте мені вашого цоба,— каже Явтух Каленикович, зупиняючись біля воза й чухаючи пальцем білу цятку на телячому лобі,— драстуйте!

— Драстуйте, Явтуше Калениковичу,— одказує жінка з привітною посмішкою,— без мами телятко непродажне!

— Навіщо ж мені корова, тітко? — запитує покупець.— Мені не корова, а цоб потрібний...

— Хіба мало у вас на фермі телят?

— Та то не такі! Я б за вашого цоба й карбованця не пошкодував би!

— Які ви дешеві, Явтуше Калениковичу,— одказує удавано ображена жінка,— Ні, без корівки не продам...

— А нащо оце ви корову вивели? — веде мову покупець, одразу забуваючи про крихитного «цоба», який тим часом смокче покупцевого пальця.— Це вже не двір буде без корови! Старі люди казали, що господиня за коровою дужа!

— Так то ж старі люди!

— Може, голова вашого колгоспу не забезпечує сіном?

— Ба ні, голова в нас тямущий, хоч би й вам під пару! — сміється жінка на возі.

— А корівку ж продаєте?

— Та це я, не вам кажучи, од багатства продаю, Явтуше Калениковичу!

Жінка підставляє сонцеві радісне обличчя й ніяк не може стримати широкої посмішки.

— Од багатства? — перепитує співбесідник. — Це, пробачте, як у того цигана, що від багатства зодягався в ятір?

— Не смійтеся, нехай здорові будете, — одказує жінка й продовжує швидко й певно, ніби багато разів вимовлене собі й людям. — Я тепер така багата, що зайва корова мені тільки клопіт! Спочатку ніхто не вірить, а як розповім, то всі тільки цмакають...

— Ану-ну, нехай же й я поцмакаю! — каже доброзичливо Явтух Каленикович.

— Колгосп у нас, як знаєте, нічогенький...

— Нічогенький, — погоджується Явтух Каленикович.

— Ферма у нас показова, — з гідністю підкреслює жінка, — працюю я там п'ятий год, даю рекорди, маю 6 рдена, молоко одержую і на трудодні, і на прогресивку — ну, просто відрами! Є мені час коло власної корівки й телиці в гною бабратись? Та я ж повинна кожної хвилини до книжки заглядати, записувати раціони, вивчати хімію, бо враз рекорда одберуть і незчуешся! От і доводиться лишати саму телицю...

— А ви б її на свою ферму передали, га?

— Думалось і таке. Дак ферма ж у нас елітна, Явтуше Калениковичу... А моя корова без паспорта... Без породи...

Явтух Каленикович б'є об поли руками й регочеться. Його чути на другому кінці ярмарку.

— Без паспорта! Оце так проблема! Проблема ще й дилема!

Пересміявшись, Явтух Каленикович стає серйозний і між іншим каже:

— Цоб цобом, а діло ділом: коли присилати старостів, Харитино Григорівно?

— Гай-гай, — шаріється жінка, — пішли до бога вівці пасти мої старости!..

— А коли без жарту? — наполягає Явтух Каленикович.— В нашому колгоспі крила вирости махові, треба людей високої марки...

— То виховайте,— просто каже жінка.

— Само собою,— потакує Явтух,— та не встигаємо. Такий колгосп — справжня фабрика...

— Чула, Явтуше Калениковичу... Тисячу гектарів маєте?

— Беріть вище! Тепер і Будинок культури під силу збудувати. Буде у нас в кожній хаті ванна, кочерги на електриці...

— А що ж ви думали, Явтуше Калениковичу!.. Коли вже корову електрикою доїмо, то діло й до кочерги дійде!

— Рогачі на кнопках,— не посміхнеться Явтух,— і не треба чоловікові, як казав той, об одвірок спину чухати... Натисне кнопку, і враз його рогач чухне...

Харитина Григорівна сміється.

— І я пропоную вам, шановна Харитино Григорівно, дві кімнати з кухнею ще й з ванною...

— От я скажу вашій доярці,— погрожує жартома жінка,— хіба вона не на місці?

— На місці, на місці, серденько,— оглядається голова колгоспу, ніби й справді та, про яку мовиться, почує,— у мене на вас інші перспективи!

Явтух Каленикович помічає цікаві погляди ярмарчан, що фіксують його надто довгу розмову з жінкою, й одразу викладає карти:

— Ми вас запрошуємо не на ферму, а на сади, Харитино Григорівно. На фермі ви все-таки гостя, а справжня хазяйка коло дерев. Пам'ятаєте, був я у вашому садку? З того часу й тримаю в голові.

— Та то ж для себе...

— Ваші яблуні на дослідній станції знають! А ми вам дамо розмах, Харитино Григорівно... Погляньте ось навколо — скільки тут повинно вирости садів!

Жінка дивиться навкруг, ярмарок зникає їй з очей, буйні дерева колишуть віттям, обличчя доярки стає нахненне, Явтух Каленикович розуміє, що він свою справу зробив і може йти:

— Бувайте здорові, Харитино Григорівно. Як надумаєте, дайте знати...

Явтух Каленикович рушає йти далі ярмарком, а всі,

хто слідкував за його зупинкою, зітхають: знов той Явтух щось надумав!..

Галас і гамір ярмарковий спалахують з новим завзяттям. Мукає корова, їй відповідають корови з усіх кутків майдану. Двоє літніх колгоспників згадали старий звичай — гатять долонею об долоню, аж виляски пурхають, мов постріли. Руки почервоніли, але торг ще не скінчено. Об'єкт їхнього азарту — місячне поросся — час від часу пронизливо кувікає. Ось сумний-пресумний шофер сидить на приступці вантажної машини й не дивиться на божий світ.

— Почім торба сліз? — питає, підходячи, Явтух Каленикович. — Здоров був, козаче.

— Драстуйте, — одказує шофер, відвертаючи голову, — чом це ви не на своїй «Победі», а пішечки?

— А я не сподівався, що доведеться комусь позичати каністру на сльози, — статечно каже Явтух Каленикович і сідає поруч шофера.

— Нема чого мені плакати, — розсудливо й серйозно веде мову шофер, розв'язуючи кисет, беручи тютюну собі й пропонуючи сусідові, — тут аби встигав бублика крутити, така запарка в нашому карликовому колгоспі, курить!..

— Кинув це зілля, — зітхнув Явтух, — од нього серце пухне. Все одно, як твое, Михайле, серце од півторатонки...

— На «Победі» воно легше...

— А на крилах?

Запитання поцілює Михайла в найдошкульніше місце. Він скакує на рівні й починає нервово бігати перед Явтухом Калениковичем:

— А бодай вас жаба хвицьнула! Чи не деймон-спокусник посилає вас на мене?! Крила!.. На глум, чи що, згадуєте військовому льотчикові про крила?

— Ніхто ж тобі не забороняє мріяти... Правда?

— Правда, — зітхає, як ковальський міх, Михайло, — мрію, Явтуше Калениковичу... Кручу ото бублика, а сам немов бачу, як дорога провалюється під мене, обабіч небо, у крилах свистить вітер, я лечу... І серце тоді не болить, не відчуваю ніякої контузії, лечу, як колись... Опам'ятаюсь — півторатонка.

— Я б до тебе за пасажира нізащо не сів!

— І нічого, крім мрій, мені не зосталося, — скаржиться шофер, знайшовши вдячного слухача, — а колись бу-

ло... Хто перший пілот в ескадрильї? Я. Кого становлять ведучим? Мене. Налетять, було, месери. Злетимо всі. Я крилами погойдаю, мовляв, тісніше гуртуйсь, орли!..

Шофер замовкає, стоїть, одвернувшись, потім підіймає капот машини, нахилиється до мотора. Коли він поверта обличчя до Явтуха Калениковича,— й сліпому видко, що Михайло витирає очі нечистим ключчям.

— А я саме з оцим до тебе й прийшов,— навмисне недбалим голосом каже голова колгоспу.— Господарство у нас могутнє, розмах гвардійський, землі до гібелі, без літака не обійдеться...

— Куди там,— каже похмуро шофер,— у вас і грошей не вистачить на літака... Обійдетесь без авіації...

— А на чому ж літати? — запитує Явтух.— На чорті, як Вакула у Гоголя? У нас техніка вища! Нам без літака, як без рук. Шкідників нагально потруїти, добрива розсипати по буряках, курчаток з інкубатора привезти, мальків риби, ранню ягоду перекинути до столиці або хоч би й поле з пташиного льоту оглянути! А уяви собі, що треба голову колгоспу на зліг приставити, га? Підлітаєш і кидаєш того голову просто до президії, як парашутиста! Скільки тієї слини інші голови ковтнуть!..

— Та я б,— каже Михайло, захлинаючись од хвилювання,— я б вас, Явтуше Калениковичу, тільки вищим пілотажем возив!

— Спитай раніше, чи я б до тебе сів! — жартує голова.— Такий скажений одразу мертву петлю вкрутить або заведе в штопор, ну тебе!..

— Значить, реальне діло? — все ще не вірить шофер.— Придбаватимете літака?

— Смішне твоє питання... Чого б же я дурив? Ну, мати нового літака, як то кажуть, не вистачить бюджету... А коли б ізнайти вже держаного? Та коли б яка установа подарувала?.. Нам можна й латаного...

— Еге, чого схотіли! Сільгоспавіації подарують!

— А хоч би й сільгоспавіації? Хіба тобі не однаково? Аби ти літав на ньому! Zobов'язуюсь посадити тебе на літака! Все... Ми й хату тобі поставимо коло аеропорту, ангару, чи як він там зветься...

— Не треба хати! — категорично заявляє шофер.— Я під крилом житиму!.. Ух, ти моя чепурушечко! — не-

сподівано гладить він капот машини.— На кого ж я тоді тебе покину?!

І далі, викликаючи подив ярмарчан, починає при-танцювувати, співаючи: «Первым делом, первым делом самолеты, ну, а девушки, а девушки потом!»

Явтух Каленикович іде далі ярмарком, посміхаючись у вуса, а люди знов сушать собі голови: шофер — людина статечна, чим же це його Явтух підштрикнув?

Сидить циган в яскравому оточенні мідяного посуду. Циган як циган: смаглявий, аж чорний, верткий і меткий, він рекламує свій товар, аж вухам боляче:

— Казан мідний, солідний! Сам варить, сам парить, сам смажить, сам пряжить! Купуй, бо додому одвезу! Поставлю серед колгоспного двору, світитиме, як сонце! Ай, казан!..

— Сам і майстер? — питає, зупиняючись, голова колгоспу.

— Драстуйте, Явтух Каленикович,— вітається циган,— майструємо з батьком...

— Який у вашому колгоспі трудовень?

— Рано загадувати,— показує білісінькі зуби циган,— хліб ще не в коморі! Змолотимо, зважимо, тоді й людям скажемо!

— Гарзд,— схвалює Явтух Каленикович,— от тільки без вивіски працювати не рекомендую... Теж мені Сорочинський ярмарок! Звідки я знаю, що ти не кустар, а колгоспник? Постав біля себе табличку: «Продукція колгоспу «Соцпраця», нехай вона за тебе гукає до людей!

— На ярмарку повинно бути весело,— каже казаняр,— товар красивий, люди святкові, співати хочеться!..

— А ти й співай замісто реклами,— кидає голова і йде геть, потиснувши циганові руку. І з новим шалом голос казаняра бентежить ярмарок. На цей раз циган співає веселої пісні.

Жваво торгують колгоспні ятки з городиною. Кавуни, рябі й чорні, червоні помідори, сині баклажани, пізні кабачки. Сливи, яблука й груші. Терен. Кілька сортів доморослого винограду, над яким мигтять на сонці бджоли й оси. Статечні, в білих халатах, запнуті марлевими хустинками колгоспниці. Коло них натовп. Багато хто купує, а ще більше — спостерігачі.

— Диви, як у людей культурно,— каже один приїжджий другому,— а ти хотів везти без халатів!

— Явтух своїх продавців минає, бач, обійшов ятки стороною! Що це він там знов набачив?

На чистенькому спориші сидить ветха баба, розіклавши перед собою на купки зілля. Тут і валер'яновий корінь, і материнка, і деревій, і калган, чистотіл, безсмертники, трава зубрівка, соняшниковий цвіт. Сухенькими, темними пальцями баба перебирає товар, ласкаво торкаючись кожного листочка й стеблинки. На бабі старосвітський очіпок і темна дерга.

— Давно болить мені попереk,— каже Явтух Каленикович, удавано крекчучи, присідаючи коло зілля,— радили шалфій, чебрецеві припарки... Еге, бабо Явдохо, це ви? Драстуйте...

— Доброго здоров'я, синку,— одказує баба тихеньким, лагідним голоском, придивляючись до покупця,— чи не старого Каленика пагонець? Бач, як тебе розіпхало...

Явтух Каленикович зітхає, зручніше вмощується на спориші коло зілля й з цікавістю подивляється на бабу:

— Калеників, Калеників, бабуню... А ви ж оце так здалеку забилися сюди? Либонь, ноги вже не танцюристи? Сто год одходили на цім світі?

— Ще немає сто год,— охитненько гомонить баба,— сто год — великий вік, синку. До дев'яноста хоч би дожити...

— Як же не дожити, коли самі аптеку держите! Живіть, бабо Явдохо... А чом це вас діти торгувати послали, хіба нікого молодшого не знайшлося?

Баба для чогось перекладає з місця на місце кілька корінців і доброзичливо дивиться на співрозмовника:

— Ні молодшого, ні старшого,— сама, як палець, синку. Обіцяв онук один — інженером працює — до себе взяти, та, мабуть, забув... Отак і живу з корінців та зілля...

— А колгосп же як? — запитує зацікавлено Явтух.

— І колгосп так. Доки ходила в городню бригаду полоти, держали... А тепер, кажуть, як одкриємо будинок для старих, то туди її...

— А той інженер присилає що-небудь?

— Прислав, спасибі йому, прислав! — відгукується радо баба.— Як ото війна скінчилася, то прислав був аж сто рублів...

— Убоїще він, а не інженер,— похмуро зауважує Явтух,— я б його, дикуна, по партійній лінії притяг! Правління колгоспу теж неначе з гоголівських часів! От лю-

ди! І скажіть мені, бабо Явдохо, чи таких людей сіють, чи вони самі родять на наше нещастя?!

Баба обережно витягає з-під купки зілля чорненького коріння й подає Явтухові Калениковичу:

— Оце, синку, од попереку. Покришиш да запариш, як чай, а тоді по наперсточку вранці, вдень і ввечері... І серце не дражни, бо всі хвороби на світі од серця...

— Спасибі,— нехотя дякує Явтух і не бере корінця. Потім він щось зважує, замислюється й гірко каже:— Не дражни... Ех, бабо, бабо! Які ото бувають ще люди погані... Виховує їх партія й Радянська влада, освіту дає, філософію показує, а вони як дерев'яні!! Ну, хіба ви не заробили в людей спокійної старості? Чого ж вони вами гидують, невігласи?! Та вони однієї вашої оцієї руки не варті, мамо...

Явтух Каленикович обережно бере сухеньку бабину руку й підносить до уст. Баба ніяково ховає руку:

— Не треба, синку... Тут же ярмарок...

Очі у баби мокріють, вона мовчки їх витирає.

— От що я вам скажу, мамо,— рішуче вимовляє Явтух,— прошу я вас — переходьте до мене жити. Хата простора, нова, роботи з вас не питатиму, ходитимете собі по садочку та повітрям дихатимете. Возитиму вас на курорти, щоб до ста років підстрибували... А коли маєте власну хату, то й її перевеземо...

— Згоріла моя хата,— каже баба,— разом із родом...

— От і добре,— невлад відгукується Явтух,— беріть зілля та й рушайте до мого двору...

Баба Явдоха занепокоїлась іще на початку запальної Явтухової мови. Тепер вона ніяково оглядається, присуває до себе зілля, обличчя її морщиться від радісної посмішки:

— Ти не дивися, синку, що така древня,— я ще баба роботяща! Я тобі й господарство догляну...

— Цитьте, бабо,— говорить Явтух,— я ще не скінчив. Без вас господарство доглянемо. А ви розповідатимете людям про свій довгий вік. Ви, мабуть, ще й Гоголя захопили! Як жили люди раніше і як тепер. Щоб не забували, з якої ями на світ божий вийшли... Про кріпацтво батькове й материне... Про злидні й голод, капіталістичне визискування, куркульський зашморг... Про дев'ятсот п'ятий рік, про нашу Жовтневу революцію, про все, що бачили й чули...

— Батько твій Каленик гарний був хазяїн,— пригадує баба,— та поміщик його все одно на Сибір заслав...

— От-от... Посадимо вас перед магнітофоном та й запишемо на віки вічні ваші слова... Пустимо по радіо — цілий район слухатиме... Бувайте здоровенькі, ярмаркуйте та не припізнюйтесь на обід...

Явтух Каленикович підводиться з землі й рушає йти, лишаючи бабу Явдоху обмислити самотою його пропозиції. Хто не підходить після того до зілля, ніяк не може дати собі ради із старою: замісто ромашки баба подає лісову малину, подорожника плутає з «ведмежим вушком»...

Ярмарок гуде й далі. Вже закінчено торг за поросля, продавець із покупцем заїдають кавуном гендель. Циган-казаняр кинув крам напризволяще, пішов випити пива. Шофер Михайло, від'їздячи, «газонує» півтора-тонкою й трохи не заїхав у купу горшків і глечиків. Із запізненням відкрив свій ларьок книгар, і зараз же по книги посунули покупці, захарастивши прохід між ятками.

Як же красиво розіклалися книжки на прилавку! Сонце їх враз бере до своїх обіймів, пестить, запалює фарби на обкладинках, пригріває літери назв. Вітерець несе на книжки пахощі довколишнього степу, ворушить ласкаво сторінки. Так і здається, що на прилавку розляглася зграйка різнобарвних живих голубів, які от-от злетять над ярмарковим гомоном...

— Гоголя «Вечори»!.. Історія ВКП(б)!.. Шевченка який том?..

Покупці товпляться біля книжок, одні відходять, другі припливають; без перебільшення можна сказати, що сюди перемістився центр ярмарку. Статечна дівора — умита й зачесана, в чистеньких сорочках, спідничках і штанцях, боса й засмажена на південному сонці — мовчки протискується під руками дорослих до книжкового багатства.

— Дядя, та пустіть же... Тьютю, та мені ж треба... — чути приглушені дитячі голоси.

Хіба оті дорослі не знають, що книга — це дитяча мрія? І святобливо несуть книжку дитячі руки, притиснувши до стукітливого серця, що немов гупає просто в книжкову палітурку.

Явтух Каленикович, погомонівши із стількома людьми на ярмарку, нарешті вирішує братися до справи, за-

ради якої, власне, й вийшов на майдан. Намір дуже делікатний, бо Явтух Каленикович ніжний батько єдиної доньки. І попустила ж гемонська сила, щоб його Палазя та закохалась в роззяву! Цебто, не в роззяву, звичайно, а в парубка. Парубок — комбайнер. Непоганий механізатор, роботящий, смирний. Та такий ото смирний, що блідне й тремтить, ледве Палазя простягне до нього руку. От і випала місія старому дурневі (це в порядку самокритики!) спробувати, чи не можна допомогти Палазі й комбайнеру. А як допоможеш, коли теперішня молодь і смаку не має до старих звичаїв,— до сватання, наприклад... Виборсуйся, Явтуше!..

Здалеку видко, що комбайнер нудьгує, сидячи в кузові вантажної машини. Очі продивилися, виглядаючи капосну Палазію на всі боки. Чи не впадає коло дівчини вже хтось інший? Комбайнер відчуває, як сміливість хвилями накочується на його серце, нехай тільки з'явиться, він запитає її руба...

Явтух Каленикович підходить до комбайнера не просто. Це повинно виглядати, як щось цілком випадкове. Покружлявши про людське око, він опиняється поруч автомашини й неголосно каже:

— Здоров, козаче. Що це ти сидиш на сідалі без діла? Хоч кукурікай, абощо...

Комбайнер совається на місці й забуває відповісти на здоровкання. З цього Палазин батько робить висновок, що парубок і сьогодні млявий.

— Запчастини замовив, Явтуше Калениковичу,— мрить комбайнер,— чекаю шофера... Палазя чи не захворіла часом?

Останні слова вискакують у нього з рота так несподівано, що він сам лякається. І новопридбана сміливість яскравою фарбою червонить щоки.

— Чого ж ти не зайдеш до неї? — без ніякого здивування каже Явтух Каленикович.— Умовлялися з Палазею, що поставиш на штурвал, а сам ні куєш, ні мелєш?

— Дак МТС не погодиться!

— Хто там може заперечити? — щиро дивується старий.— Ти ж їм казав, що кохаєте одне одного?

— Явтуше Калениковичу,— вигукує парубок, підхльостуваний сміливістю відчаю,— це діло інтимне, не втручайтеся до наших справ!..

— Бувай здоровий, коли так,— каже Явтух,— з ваши-

ми характерами ви ще довго до тями не дійдете! Сам батько сватає, а він пручається!..

— Батьку,— з одчаєм відгукується хлопець,— вона мене до нещастя доведе! Каже — «я хочу, щоб у тебе характер був, а не ганчірка!» А де я його візьму, скажіть на милість?! Мій характер залишається увесь на комбайні!..

Палазин батько позирає мовчки на парубка. Вони з покійною дружиною так не барилися. Через батькову волю переступили, он як. Правда ж, і характери у обох були до пари! Палазі тепер і муляє татова-мамина натура...

Іде ярмарком чолов'яга, старанно ставлячи ноги, щоб, бува, не поточитися у всіх на очах. На ньому новий піджак, колодочка з орденськими стрічками, лисувата голова вже почервоніла на сонці. Це — перший підпилий, якого стрічає на ярмарку Явтух Каленикович. Хоче обійти стороною, але той помічає цей маневр і голосно гукає:

— Явтух!.. Каленикович!.. Дружок!..

І, розіп'явши руки для обіймів, іде на Явтуха Калениковича, співаючи на повні груди: «Где же вы теперь, друзья однополчане, боевые спутники мои?..»

Явтух Каленикович, почувавши на собі погляди ярмарчан, рішуче крокує на зближення з дружком. «Ану-ну,— читає він в сотнях очей, звернених на себе,— що скаже фронтовик фронтовикові? Як зустріне один голова колгоспу — другого голову? Послухаємо, підходьмо ближче, наскочила Явтухова коса на каміні!..»

— Здоров, Явтух! — гукає дружок. — Здоров, саперний старшина!.. Руку, товаришу!..

— Здоров і ти, Гаврило,— спокійно ручкається Явтух,— мінометному лейтенантові мое шанування!..

— Чули? — звертається Гаврило до натовпу, який миттю починає збиратися навколо них.— У нас, фронтовиків, повна субординація! Правду я кажу, гвардії старшина?

— Де це ти картуза посіяв? — питає Явтух.— Сонце голову напекло, пухирі схоплюються...

— Добрò,— маше рукою Гаврило,— ходімо, зап'ємо зустріч...

— Ти вже сьогодні не одну зустріч запив,— лагідно зауважує Явтух,— стривай, побачать тебе твої колгосп-

ники,— миттю з правління виведуть, з головування скинуть!

— А скинуть,— погоджується Гаврило,— мене вже з трьох колгоспів скидали...

Натовп регоче, дехто навіть пробує плескати в долоні.

— Можеш вважати себе і вчетверте скиненим,— без тіні посмішки зауважує Явтух Каленикович,— і протекції не допоможуть!..

— А чого ж я й п'ю?! — відгукується Гаврило.— Прощай, красиве колгоспне життя! Край нам прийшов! Організаторам колгоспного руху!..

— Стривай,— звільняє свій рукав з Гаврилових рук Явтух Каленикович,— який же ти в біса організатор? З трьох колгоспів тебе скидали? А до війни із скількох?

— Не менш як із десятих,— підказує чийсь голос.

— Брехня! — обурюється Гаврило.

— Господарство розбазарював? Людей у старці пускав? Ідею колгоспного руху компрометував?

— Явтуше! — волає Гаврило.— Хіба ж я навмисне? Не в мені справа... Усіх старих голів виганяють з посад... Колгосп укрупнили, а голів геть... Давай, бач, вищу освіту, агронома, професора!..

Натовп уважно слухає, голосно й жарко дихає на розмовників.

— Доказуй уже,— мовить Явтух,— люди цікаві послухати... Як ото пишеться: «Кажі нам, Гаврило, що тебе сказило?»

Слухачі вибухають вдячним реготом і повторюють заднім Явтухові слова. Задні переказують ще заднім. Доки всі сміються, Гаврило продовжує:

— А скільки у нас голів колгоспів із освітою?! Ага!

— Чом же ти не вчився, доки був час? — без зловтіхи питає Явтух.— Багато вчилосся, чимало зараз вчиться, що ж ти гадав — довіку під стріхою жити? Ні, партія не так каже... Ми робимо крок у комунізм, а ти хочеш, щоб продуктивність праці тягла нас назад? Не буде тобі хутора, Гаврило! Сьогодні в нашому колгоспі вже тисячі гектарів, машина це диктує, вища організація праці. А завтра, може, й цього буде замало! Завтра вигідно для справи буде не полками битися за врожай, а може, дивізіями, га? Станемо тоді в дивізії, товариші! Партія нас поведе до перемоги. Бо що таке комунізм, товариші? Комунізм — це ми з вами в переможному русі вперед!..

Явтух Каленикович знав, як говорити до людей. Він не шукав слів, бо слова до нього самі йшли. Слухачі нехай розбираються. І вони, зважаючи на реакцію, розбиралися правильно.

— Ти ж, Гаврило, цвях, якого поїла іржа. Якоюсь мірою й ми в цьому винні... Допоможемо той цвях відмочити в гасі, та почистити, та подивитися, скільки ще в ньому щирого заліза... Пробач, що так одверто,— у мене од людей секретів нема...

— Спасибі, друже,— після довгої паузи каже Гаврило,— я визнаю критику. І самокритику поважаю. Тільки розкажи ж ти людям, чи й тоді я був іржавий, як ішов на лютого ворога? Чи було в мене залізо, як наступали ми по містах і селах, не шкодуючи крові й життя, визволяли народи з-під ярма фашизму?..

— То був твій обов'язок! — гукають із натовпу.

Явтух Каленикович не одразу починає відповідати, вдивляючися в Гаврила, потім бере його за плечі й веде з собою. Натовп одразу дає їм дорогу й рушає слідом. Так і здається, що це бджолина матка йде по щільниках, і бджоли юрбляться коло неї.

— Значить, не все ще втрачено,— каже тим часом Явтух Каленикович,— коли ти витверезився од нашої розмови. От, наприклад, мене обрано головою нашого колгоспу. Так-так, а ти й не знав? А я ж тільки старшина... Думаєш, голова не лускається од думок? Хоч у мене й є заочна агрономічна освіта, але цього тепер мало. Зимою буду штурмувати вищу агрономію, без вищої не витягну, не виправдаю довіри колгоспників. Чимала в нашому колгоспі тепер парторганізація,— на неї спиратимуся. Колективно підемо до нечуваних врожаїв! От скільки клопоту спало на чоловіка... Ходжу оце й питаю себе: чи витримаєш, Явтуше?

— Витримаєш! — бадьоро відгукується натовп.— Не прибіднюйся, старий чорт! Кого ж і ставити, як не тебе!..

— Спасибі! — скидає бриля Явтух Каленикович і вклоняється на всі боки.— Добре вам говорити, а з Явтуха вже мило падає, як із коняки! Поля сівозмін треба перепланувувати? А землевпорядників лизень лизнув! Облік праці, прибутків, видатків ускладнився? А бухгалтерів з пальця не висмокчеш! От, наприклад,— не влаштовує мене тракторна бригада. На мій колгосп дивізію треба!

— Будинок культури будуватимеш? — докочується запитання десь іздалеку.

— От бачите, ще одна справа! — вигукує Явтух Каленикович.— А Явтух зроду так відповідально не будував! І от, давай Будинок культури, та не який-небудь, а соціалістичну фортецю! Щоб той, хто в повному комунізмі житиме, не сказав про нас: «Фантазії не було в людей! Гордого льоту не почувається!» Не хочу я такого вироку історії, дорогі співгромадяни!

— Проект вже замовили? — допитується чийсь діловий голос.— Дивіться, щоб не впхнули вам kota в мішку!

— Не впхнуть, не бійтеся! — несподівано озивається Гаврило й оглядається на людей.— Ми Європу пройшли, нам архітектурою баки не заб'еш!..

— Правильно, Гаврило! — лунає відповідь з натовпу, й усі навколо широко регочуть.

— А скажіть, Явтуше Калениковичу,— допитується голос іздалеку,— чи й відпочинок заплановано?

Всі гуртом починають гомоніти. Одне сміється й заперечливо маше рукою, друге береться щось доводити, третє не знає, кого й слухати.

— Громадяни! — гукає Явтух Каленикович.— Обов'язково заплановано! Стоятиме курінь в саду над водою, кухар у білій намітці годуватиме відпочивальників компотом, смалитиме оркестр, крутитиметься кіно, випишемо з бази сорок штук солов'їв...

— Га-га-га! — сміються слухачі.— Явтух діло знає!

— Не смійтеся, я серйозно! І солов'ї співатимуть за нашим замовленням.

Явтух бачить когось попереду й зупиняється.

— Продовження мрій про завтрашній день переноситься до клубу,— каже він,— викличемо архітекторів, поговоримо... А зараз прошу вас розійтися по своїх справах, бо я бачу одного товариша з райкому партії, і мені, мабуть, чуба грітимуть за недостатні темпи осінньої оранки...

Весело гомонячи, натовп рідшає, Явтух Каленикович лишається удвох з Гаврилом.

— Заходь обідати, Гаврило...

— Не зайду,— каже Гаврило,— піду одмивати іржу...

— І то хліб,— погоджується Явтух і наближається до райкомівського працівника.

— Немає мені іншого діла, як гріти вам чуба,— каже той, чувши останні головині слова,— вам чуба нагріють самі колгоспники, коли справді затрималися з оранкою! Мене друге цікавить: що оце ви тут поробляете? Продаєте чи купуете? А пам'ятаєте, у Гоголя один батько на ярмарку та посватав доньку за енергійного парубка?

— Що тодішній ярмарок! — жваво відгукується Явтух Каленикович і витирає хусткою піт.— Нехай би він тепер ярмаркував!..

1950

МИСТЕЦТВО

Будинок Н-ської семінарії багато років стоїть на горі над Подолом. З вікон, що виходять на Кожум'яки, видно Щекавицю, Замкову гору, далекий у блакитній млі Вишгород, крицевий шмат Дніпра. Прибігши на Поділ, бурсак одразу потрапив до Житнього базару у розпачливий лемент ляканих бублейниць та жвавих продавців сластьонів. Мисливський хист юних паливод, битих на трудному мистецтві зникання в натовпі з в'язкою бубликів, був відповідно оспіваний у тогочасних піснях і кантах. Сам ворожбит Гоголь подарував бурсацькій голоті не одну ласкаву й молоду по-смішку.

У будинкові Радянська влада заснувала художній інститут з факультетами малярства, скульптури, архітектури. Годованці тамтешніх муз позбавлені бурсацьких звичок, не бігають, звичайно, на Житній у справах, про які складено канти. Вони не п'ють корцями оковитої, не смалять скаженого тютюну, не влаштовують гомеричних битв. Озброєні саморобними етюдниками, студенти геть винишпорюють місто з його околицями, змальовуючи поетичні куточки, зелені пагорби, дніпрові гори, будинки й вулиці, сади й задніпрянські ліси, портрети славних трударів міста.

Часом поетичні їхні нахили виявляються в застрашливих шевелюрах, чумацьких вусах, а бурсацький вплив приміщення спонукує протягом ночі співати одчайдушних і голосних пісень. Загалом же, це — милі й роботящі наші студенти, плоть від плоті, кість від кості трудового народу, майбутні Мікеланджело, Репіни, Степани Ковніри...

Легендами повито імена їхніх товаришів, які героїчно билися на фронтах Вітчизняної війни. Руки, що звикли до пензля, стеки й рейсфедера, взялися на заклик партії за автомат, міномет, штурвал літака. Широко розплющеними очима вбирали студенти великий світ радянського героїзму, і ті, хто повернувся після перемоги до стін інституту, мали що сказати сучасникам і потомкам. Лауреати Державної премії підводилися просто із шкільної лави, входили до плеяди знатних митців народу.

В канцелярії інституту, де двоє студентів одержували командировочні посвідчення, друзі спробували пояснити (хай платонічно), що аж ніяк не доцільно пхати їх до колгоспу на художню практику. Дарма, що сам колгосп висловив згоду прийняти студентів. Чим-бо вони так збагатять архітектуру чи скульптуру, яким присвячують життя? От коли б до Ленінграда! Секретарка інституту насварила практикантів, і на цьому стіни рідного учбового закладу байдужісінько лишилися у них за плечима.

Поїзд зупиняється на маленькій станції, друзі з етюдниками, папером, теками й чемоданами злазять на перон і сумовито дивляться у хвіст нетерплячим вагонам, які цокотять уже далі. Ніде ні душі. Сонце спустилося за крони дерев і звідти блискає до приїжджих, немов грається з ними в піжмурки. Трохи парко. Зловісна громова хмара заходить збоку, суне низько, пливе, клубочить чорними хвилями, які випливають одна поперед одної, кладуть поступово сутінкову млу на вечірню землю. Новенький будиночок вокзалу стоїть ще під сонцем: рожевий, з червоним черепичним дахом, з колонами обабіч дверей. Руїни старої станції, розбитої війною, захаращені бур'янами.

Студенти, не змовляючись, сідають на чемодани просто серед перону, примощують на колінах етюдники й, не бавлячи часу, швиденько ловлять баштовану чорну хмару, яскравий на її тлі осокір, промені сонця, що не вкладаються ні в яку акварель.

— Ну от,— лунає тенорок одного студента,— змалюємо для практики, пане філософе Хомо Брут, оцей небесний хаос та й рушимо до колгоспу «Промінь Жовтня», як оті бурсаки, що мандрували на кондиції...

— І вночі, пане риторе Тиберію Горобець, попросись десь на ночівлю, на тебе сяде верхи відьма й ви-

граватиме, як конем,— в тон рокоче бас названого Хоми Брута.

— І покличе тебе сотник читати псалтиря над мертвою сотниківною...

— І прилетить розкошланий страшний Вій! — закінчує Хома, розчісуючи пальцями густі кучері. Він оглядається на станцію й притишує голос:— Летить, летить місцевий дух!

— Батіжок у руці,— зауважує Тиберій, борсаючись лихоманково в акварельних тонах,— може, він з волами... То й нас підвезе...

— То не батіжок, а жито...

— Не знаю, не відрізняю жита від квасолі...

Друзі замовкають, малюючи й скоса дивлячись на місцевого громадянина, який, побачивши студентів за роботою, підходить з поваги до мистецтва навшпиньках, стоїть тихенько.

Він у спецівці, в нагрудній кишені стирчить олівець і випинається записна книжка. Голова непокрита. Йоржик сивий. Очі пронизливі й трохи лукаві. Зморшки коло куточків очей показують гумор.

— Нічогенька хмарка,— каже людина з йоржиком,— доки змалюєте, щоб, бува, не втопила... Драстуйте, молоді люди...

— Драстуйте,— невлад відповідають студенти,— ви не знаєте, як нам добитися до колгоспу «Промінь Жовтня»?

— Знаю,— мовить запитуваний, подаючи студентам по черзі руку,— тільки немає вже того колгоспу...

— Як нема?! — злякано дивиться на названого Тиберія Хома.— У нас же командирівки!..

— І є, і нема,— каже невідома людина,— із кількох колгоспів став у нас один укрупнений. Там і той «Промінь» промениться... А ви ж оце, може, землевпорядники, хлопці? От зрадіють колгоспники!

— Ми — студенти художнього інституту,— авторитетно заявляє Тиберій,— я архітектор, він — скульптор. Ну, отой, що творить пам'ятники, постаті з мармуру, бронзи...

— Та чув,— скромно каже людина з сивим йоржиком,— то оце ви до «Променя» на практику, чи як? Так би мовити, бурсаки на кондиції?

— Уявіть собі такий сум, на практику,— ображеним голосом каже Тиберій.

— А що ж тут сумного? — запитує невідомий.— Наші колгоспники — народ гарячий, спати не дадуть. Мистецтво в нас кульгає. Ганятимуть, як солоних зайців, хлопці!

Тиберій з обурення вмочає пензля не в фарбу, а в етюда.

— Пробачте, товаришу, ви, може, гадаєте, що ми їм будемо орати-сапати, косити-полоти?

Невідомий весело регоче:

— Дай боже, щоб художні ваші справи впорали!

Друзі подивляються один на одного.

— Кінчаймо,— каже названий Хома Брут,— зовсім змінилося освітлення... А ви, товаришу, не покажете нам — у який бік «Промінь Жовтня», чи як його тепер?

— Покажу. Кілометрів двадцять з гаком.

— Може, стрінемо якого чумака з волами,— мовить Тиберій.

Невідомий посміхається в вуса.

— Нам по дорозі, підвезу й я. Волики маю путящі. І батога не беру, самі йдуть...

Студенти збирають речі, мовчки рушають за невідомим. Пройшовши палісадничок і завернувши за пакагауз, несподівано бачать сріблясту «Победу», яка самотньо красується на дорозі. Поруч із порожнім місцем шофера в машині сидить молодий парубок.

— Сідайте на воза, товариші студенти,— каже людина з сивим йоржиком, не звертаючи уваги на те, що приїжджі постовпіли коло машини,— будемо рушати. Речі можна до багажника. Михайле, на ключа, одіпри. Це — студенти на художню практику...

Михайло вилазить з машини, мовчки допомагає запихати речі. Хома й Тиберій в останню хвилину вагаються.

— Пробачте, товаришу шофер,— каже Тиберій,— може, ви гадаєте з нас добрий калим брати, то помиляєтесь. Ми на студентському бюджеті, по десятці, більш не дамо...

Мовчазний Михайло, замкнувши багажник з речами, віддає ключ старому, знизує плечима. Старий сідає на водієве місце, заводить мотор.

— Сідайте, чого там довго торгуватись. Проскочимо до дощу на бруківку...

Студенти замішано сідають.

Але з того боку, куди треба їхати, суне чорне й страшне хмаровидло. Немов на морі, в середині хмари закипають білі баранці. Водій рішуче повертає ліворуч на польову дорогу.

— Коли б яр проскочити до дощу,— каже заклопотано Михайло, подивляючись праворуч на хмару.

— А то що?

— Ремонтують брук...

Машина бадьоро біжить дорогою. Студенти, сидячи позаду, час від часу штовхають один одного й підморгують, забуваючи, що водій добре бачить їх у дзеркальце. Хмара прискорює рух правого крила, щоб перетнути машині шлях, а «Победа» припускає бігти, сподіваючись проскочити під хмарою, не наразившись на зливу.

Поле соняхів стривожено махає цупким листям, киває головами. Стара тополя край шляху вся стенається од раптового вітру, що б'є по її верхів'ю. Попереду з путівця пурхає клопоть пилу, другий, зводиться вихорець. На вітрове скло машини падають перші краплі.

В «Победі» всі мовчать. Яскравий сонячний день перетворюється швидко на сьвітінки. Попереду кружеляє стовп сірого пилу. Жито геть хилиться під колеса. Раптом стає зовсім темно, і мільйони твердих, немов гумових, крапель б'ють по капоту, по склі, по дахові машини. Обабіч падає стільки води, що вона нагадує водоспад. Якийсь час машина йде рівно. Потім задні колеса порпаються непевно, машина ковзається, виявляє тенденцію до руху вистрибом. Водій перемикає швидкість, вирівнює хід, проїздить ще трохи й потрапляє на початок бруківки, яка стелиться круто під гору. На дні яру машина перебігає через струмінь води поруч розібраного містка і, об'їхавши вправо кілька куп каміння, прикро гальмує коло нового валу жорстви й піску, за яким калюжисту дорогу геть розрито й покопано.

Задні пасажири клюють носами у плечі передніх, мотор глухне, злива молотить по машині, над яром застрашливо гуркоче, лускає, гахає грім, блискавки наче арками перекиваюють яр.

— Приїхали,— каже водій спокійно,— не проскочили...

Мов у відповідь на таке визнання, злива припускає ще дужче. В яру западає справжня ніч.

— Спочивайте, пасажири,— продовжує водій,— тим часом можна поспати...

— А назад? — з надією запитує Хома.

Михайло мовчки показує вбік на рівчак, яким дощова вода вже не просто пливе, а вирує, реве, бурхаючи піною. Вийшовши з берегів, вона наближається до коліс машини.

— Сухо, тепло,— умовляє далі водій,— чого ще треба? Дощ перейде, дорога протряхне, не зоглянемося, як і доїдемо...

— Добре, що не я вів машину,— немов сам до себе зауважує Михайло,— до рідва б вистачило глузів!

— Ну то й що? — примирливо бурмоче старий.— Комбайни теж стають інколи серед поля...

— Не пам'ятаю в себе такого випадку...

Дощ реве, як шалений. Блискавки немов падають просто на машину. Щохвилини небо розчахується навпіл. Студенти приголомшено мовчать. Після одного, особливо голосного випалу грому стає чути, як гроза, раптова літня гроза, притихає. Ще молотять по машині завзяті краплі, ще смикаються над краєм яру електричні розряди, та гуркіт грому вже запізнюється, показуючи, що грозова машинерія пропливла далі.

Потроху западає тиша, тільки шумить і вирує в яру дощовий потік. Зорі викльовуються, висипають на небі — умиті, врочисті, рясні. Ніч заходить.

— Може б, лампочку засвітити,— несміливо пропонує Тиберій.

— Тихше,— спиняє його Хома,— не чуєш, що сплять?

І справді, легко посвистує носом старий, плямкає уві сні губами Михайло. Солодко спиться їм під шум води.

Хома опускає скло в дверцятах, крізь машину тече вологе тепле повітря, напоєне запахами дощу, озону, землі, соняхів, жита. Над далеким краєм яру з'являється заграва. Неначе під'їхала вантажна машина, і от-от з'являться над яром її фари. Натомість там похапцем сходить притьмарений місяць. Випари коливаються на його виді, як серпанок. Підбившись трохи, місяць ясніє, світло його лягає на протилежний схил яру, лишаючи дно в прозорій напівмлі. Промені дістають до людей у машині.

— Краса,— шепоче Тиберій,— зараз прилетить відьма...

— Спи,— штовхає Хома,— бодай заціпило!..

— Пане філософе Хомо Брут, нас чекає відьомський шабаш! Ти пам'ятаєш, як там у Гоголя?

— Тиберій Горобець, я тебе викину з машини!

— Не сперечайтесь, молоді люди,— зауважує раптом спокійний голос водія машини,— колись тут, може, й були чорти. Та після Гоголя ніхто їх не бачив...

— Такий підходящий яр,— подає голос Михайло.

— А ти ж думав! Чомусь люди любляють отакі місця для битв. Іще Хмельницький це місце посвятив: вирубав полк шляхти... Швачка в яру судив багатіїв, панів, словом, феодалів. Довгий час стояла корчма, Козацька Корчма й досі зветься місце...

— Отут у корчмі, мабуть, спинялися й бурсаки!

— Кортить йому свою відьму вмотивувати,— глузливо каже Хома й раптом галасує:— Ой! Рятуйте!

Схилом у яр біжить велетенська постать, освітлена місяцем. Шум дощової води в рівчаку поглинає кроки, і здається, що велетень рухається нечутно. Коли манá ближчає, можна помітити, що вона в трусах і майці. Легко перестрибнувши дощовий потік, постать наближається. Чути вже важке дихання й чалапання по воді босих ніг. Постать мчить, не зупиняючись, тільки мимохідь зиркає на машину.

— Мартине! — гукає навздогін старий.— Подзвони з бригади, нехай не турбуються! Виїдемо, як дорога протряхне!..

Мартин біжить далі. Швидко подужує крутий схил і зникає на тлі зоряного неба. Студенти сидять ошелешені.

— Знаменита особа,— каже старий, витримавши поважну паузу,— польова бригада на ньому тримається... Кандзюбиться наш Мартин цього року на героя... На те йде... і пшениця, і кукурудза, і просо... Золотий майстер...

— Чого ж він, пробачте...

— Бігає? Захищає честь області! А може, й республіки. Чули таке слово — стайер? Оце він! На довгі дистанції бігає... Спортивне товариство «Колгоспник»...

— П'ять кілометрів у той бік,— пояснює Михайло,— да п'ять біжить назад... Хвилини й секунди, точно... Одна година щовечора. А вдень бригада...

— Кому ж він про нас дзвонитиме? — цікавиться Тиберій. В машині довго панує мовчанка. Глухне шум води в рівчаку. На пахучій хвилі відсвіженого повітря до машини прокрадається заспів цвіркуна. Куценький ме-

лодійний рип. Ще одна нота. Тюрлю-тюрлю! Степовий соловей...

— Бачите, товариші студенти,— каже нарешті старий,— тут ви зачіпаєте філософську проблему нашого життя. Чи знатиме Мартин, кому дзвонити? Це колись було, що знав тільки сусід сусіда, та й то, коли позивалися за межу. Та знала людина урядника, бо мусила стерегтися урядникового нагая. Попа знав чоловік, бо без того ні вродишся, ні помреш. А ще які були знайомі? Ну, кум та сват. Правильна теза, Михайле?

Михайло тре чоло й похмуро каже:

— Покинув механіка на годину, а мушу сидіти он скільки... Я й запитання вашого не чую, бо душа коло комбайна... А косовиця на носі...

— Добре, я й сам певний, що теза правильна... Тепер візьмімо сьогоднішній радянський день. Кого ми знаємо навколо себе? Боже ж ти мій! Та спитайте мене, який сон бачить голова сусіднього колгоспу, їй-право, не помилюсь! А вже в своєму колгоспі, то знаєш і старих, і дітей, і характери, і кочерги, і кожну грудку землі — скажеш, звідки її взято... В районі знаєш передових людей у кожному господарстві. Ну, секретар райкому сам у колгоспі не раз коло столу сидів... А з області — хіба ми не чуємо й не стрічаємося з передовиками? Та всю республіку тримаємо в голові — хто де що зростив! Щоб ні одна ж тобі зернина досвіду не лежала без прибутку. А як зберемося ото в Києві та в Москві! Та такого зроду-віку по історії не написано, щоб дружили трудящі люди в отаких мільйонах! А ви питаєте, чи Мартин знає, куди дзвонити!..

Знову всі мовчать.

— А голову «Промінь Жовтня» теж знаєте? — питає Хома.

— «Промінь Жовтня»? Цебто, укрупненого? Трохи знаю.

— А більше?

— Більше він і сам себе не знає!

Михайло мовчки одвертається, ховаючи посмішку.

— Чого, Михайле, носом крутиш? Не віриш, що Явтуха трохи знаю? Я б і не казав, коли б не знав...

— Я вам не філософ,— таємничими словами відповідає той.

— То й мовчи потроху. Розкрию студентам Явтухів характер!

— Чи не такий він, як ото до мого тата приїздять? — питається Тиберій.

— А які саме до вашого тата приїздять?

— Його тато — адвокат,— пояснює Хома.

— Зрозуміло. Захистить, мовляв, адвокату, бо я дещо вкрав?

— Ага-ага!

— Не такий! Доньку має дуже строго. Як візьме, кажуть, за бороду — у Явтуха борода довжелезна — та як почне ним тіпати! Сусіди збігаються! Скандал. Там така вдалася, що не інакше, як за народного суддю заміж піде!

Михайло мимоволі пирхає, а студенти здивовано на нього оглядаються.

— Один комбайнер накидає на Палазю оком, та марна, скажу вам, справа: не піде за нього, безхарактерний дуже... Все одно, як Солопій Черевик...

У Михайла знову проривається сміх, він маскує сміх кашлем.

— Простудився, Михайле? А все через Палазю. Попросив Явтух послати по неї на станцію. Я оце й поїхав, а Михайло за свого дружка-комбайнера. Палазя заочниця на агрономічному, подалася на екзаменаційну сесію. Кінчає вуз. Мабуть, екзаменів не склала, сором вертатися... Гоноровита дівка. Бач, не повернулася...

— Та що ви нам про Палазю,— нетерпеливиться Хома,— про Явтуха давайте! Варитиме він з нас воду, товаришу шофер?

— Ого, ще й як! — не вагається старий.— Безумовно варитиме. По-перше, ухопить за душу, потягне показувати досягнення! А які в нього досягнення? Клуб недобудований, контора необмазана, конюшня смердить гноем, корови наставляють роги, баран лобом б'ється, собаки рвуть штани, деревня, та й годі!..

— А що ж би ви хотіли? — раптом сердиться Хома.— Одразу все не впорядкуеш! Треба попрацювати. Це вам не бублика крутити, товаришу водій!

— Це ще не все. Це — квіточки, ягідки будуть далі. Явтух візьме вас за петельки й вимагатиме, щоб розповіли колгоспникам про новітні течії в мистецтві!..

— Що-що?!

— Чого ви на мене кричите? Це ж не я, це Явтух вимагатиме.— Ну, значить, ото, як його... Жанри теперішні... Які художники, хто що малює, кого по голівці гла-

дять, а кому перцю підносять, щоб чхав. Одним словом, дурне діло, товариші студенти...

— Як дурне діло?! — схоплюється Тиберій. — Та ви розумієте, що це за Явтух?! Шапку скинути перед таким Явтухом! Закарбуйте собі на носі, товаришу шофер, — коли людина цікавиться мистецтвом...

— А скульптуру він визнає? — перебиває ревнивий Хома. — Чи вимагає гіпсових футболістів? Га? Попереджаю, я агітуватиму за мармур!..

— Переказують, скульптура у нього кульгає...

— Нічого, направимо, — вигукує захоплено Хома, — аби душа була мистецька!..

— Ба ні, душа в Явтуха соціалістична, хліборобська, — одказує старий, — як візьме в роботу з приводу проектів, то й не задрю я вам, молоді люди...

— Яких проектів? — лунає голос архітектора.

— А таких. Хоче старий чорт запровадити в колгоспі нову архітектуру. Його, бач, ображає те, коло чого наші діди й батьки жили. Різні стріхи, солом'яні палаци. У носі йому свербить від того, товариші студенти. Як вам це подобається, га? Сяде, кажуть, коло столу та й мазюкає. Мріє, щоб колгоспна садиба була як лялечка, щоб здалеку очі вбирала. А на папері — пшик. І сукин же кот, що вигадав! Ото посеред двору, де тільки гній повинен лежати в добрих людей, — він, опортуніст, уявляє собі водограй, фонтан, водомет... Хоч ви його на грішну землю спустіть, товариші студенти!..

— Стоп! — командує Тиберій. — Заткніться негайно! Коли не розумієте чогось, то спитайте людей! Ви, пробачте, нікчема проти Явтуха!..

Михайло несподівано вибухає реготом, від якого довго стримувався. Старий не вшановує його поглядом.

— Так-так! — галасує Тиберій. — Коли ви простий шофер, то не беріться судити мистецтво!.. Я про такого Явтуха десь читав!.. Це передова людина!

Старий сидить мовчки, погладжуючи вуса. Михайло кашляє від сміху, витирає сльози.

— Висміявся? А спитай тебе — чого?

— Я смішне згадав...

Тиберій рішуче відчиняє дверцята й сердито вилазить з машини. Хома мовчки простує за ним. Старий виглядає й каже:

— Можна сп'яніти від духу... Михайле, а що ото за

манія мандрує? Бачиш? Чи не Палазя часом? Палазю, агов!

Михайло миттю вискакує з машини, мчить назустріч жіночій постаті.

— Палазю!

Швидко він повертається назад. Поруч нього — молода дівчина в доброму костюмі, з парасолею й туфлями в руці, боса.

— Не Палазя,— придивляється старий,— оце так несподіванка! Здрастуй, дорога наша закордонниця. Вже повернулася з гостей? Читали, читали в газетах. Здорова? За нами не скучила?

— Ой, скучила, Явтуше Калениковичу! Щоночі колгосп снівся. Драстуйте... Рідня, нерідня — всіх бачила у сні...

Дівчина ручкається із старим, а Хома здивовано питає Михайла:

— Чому Явтух?

— А в нас Явтухів більш, ніж треба,— відгукується, почувши запитання, старий,— повний район Явтухів, хай їм лиха година!..

— Не схотіла й пасажирського чекати,— щебече дівчина,— упросилася на товарний. Іду, а з усіх боків пахощі летять, цвітуть степи, все вітається до мене...

— Познайомся, Фросіно, з товаришами студентами... Це — Хома Брут, а ось оцей — Тиберій Горобець... Богослов Халява приїде пізніше...

— Що ви, що ви! — перебивають один одного юнаки. Ніякі ми не Брут і не Горобець! Це жартома! Це з Гоголя прізвища!..

— Я й чую, що з Гоголя,— мило посміхається дівчина, подаючи хлопцям руку.

— Хома Брунько,— рекомендується названий Брут.

— Тимофій Грець,— галантно каже Тиберій.

Дівчина без перебільшення чудова. При місяці обличчя її видається трохи видовжене, бліде. Темні очі вбирають в себе людину без остачі. Хомі хочеться негайно ж виліпити портрет оцієї стрункої, чарівної, запаморочливої особи. Тимофій-Тиберій одразу ж уявляє архітектурний шедевр, де повинна жити ця красуня.

— Польща нас любить,— щебече Фросина,— як зачнуть ото мене випитувати, як я сім тисяч літрів молока надоюю! Скажу раціони, догляд, породу, розповім порядок на фермі, доярок змалюю, а вони все не відпу-

скають. Дивляться на нашу делегацію й не можуть надивитися. Тоді я почну про кожну мою корову доповідати — який характер та яка вона була телям, як лашиться до мене, мукає, щоб я підійшла погладити. Кажу, корові в нас пещені, влітку на повітрі стоять, взимку тепло у них і сухо, без протягів. Не люблять, кажу, рекордисти, щоб коло них хто сварився, галасував, нервував... А один польський дід та й каже: «Бач, і скотина ласкава, бо люди дружні. Колгоспні люди. А Америка хотіла б нас жовчею поїти, коли бачимо, що на світі існує мед...»

— Я хотів би зробити ваш скульптурний портрет,— із захватом пропонує Хома й розбиває дівчині настрій.

Фросина махає рукою, мовляв, обійдеться без портрета, й рушає йти далі.

— Стривай, доярко,— гукає старий,— ми підвеземо, як дорога протряхне!..

— Нема коли! Я й хвилини вже не всиджу. Мені здається, що останні метри перед домівкою я бігом побіжу!..

— Пішов і я,— каже Михайло,— три кілометри пройду, а там Савка дасть мотоцикл, миттю буду на МТС... У мене серце не на місці...

Михайло підтюпцем доганяє Фросину, вони хутенько йдуть і зникають, вийшовши на схил. Повний місяць зависає над яром,— здається, до нього можна докинути грудкою. Струмок води в рівчаку часом виблискує і вже не шумить. Старий Явтух іде в один бік, у другий, мацає дорогу. Студенти мовчки стоять, милуючись з зоряного неба, вдихають пахощі обмитої дощем землі.

— Я не шкодую,— признається нарешті Хома,— в колгоспі попрацюємо!

Тимофій-Тиберій не допитується, все й так зрозуміло, сам він такої ж думки.

— Агов! — чути здалеку Явтухів голос.— Куди чимчикуеш, козаче? Га? Не чую!..

Незабаром старий повертається до машини з хлопчиком років десяти. На хлопчикові піонерський шовковий галстук, охайна сорочка, картузик, полотняні штанці — все мокре, як хлющ.

— Ну, а як застудишся? Запалення легенів чи грип?

— Я ж не знав, дядьку Явтуше, що йтиме дощ...

— Ото й зле, що не знав! Скидай швиденько штанці й сорочку, а тим часом я дам щось сухе... Бач, який си-

ній!.. Ось помилуйтеся,— каже старий до студентів, пораючи хлопця, надягаючи на нього свою спецівку,— товариш Остап Іскра власною персоною! Тікає з батьківського дому на край світу...

— Я не на край,— цокотить зубами Остап,— я до тітки...

— Залишив батька й мачуху, подався в світі!

— Мабуть, мачуха била? — питає співчутливо Хома.

— Овва, нехай би спробувала! Вона мене сама боїться!

— Нова постановка питання,— сміється Явтух,— чого ж ти тікаєш?

— Я, дядьку Явтуше,— солідно намагається відповісти Остап,— я вирішив, що такий батько мені ні до чого...

Студенти й Явтух регочуть, а хлопець, кутаючись у суху спецівку, викладає:

— Я й просив, і соромив, ніщо їх не бере! Виробляють сто трудоднів на рік, а я в школі горю за них від сорому... У всіх батьки — хто п'ятсот, хто шістсот, а хто й більше на рік, тільки у мене прорив... Тато кажуть, що їм більше не треба... А в тітки мені буде краще... Вона мене хіба ж так запрошувала!..

— Ех ти, Остапе, Остапе! Хіба ж піонери так роблять? Тікаєш від труднощів? А хто ж їх боротиме за тебе? Треба перевиховувати батька! Візьміться удвох з мачухою...

— Еге! Вони в тата закохані, як маленькі! Самі роблять, а тато вилежуються... Кажуть, я на нього й сама зароблю, він на фронті вистраждав... А коли той фронт був?!

— Мовчи, мазій,— каже Явтух Каленикович,— бач, який пащекований! А там тато з мачухою хвилюються, шукають, попару не знайдуть, га?

Остап мовчить. Він натовмився й настрашився, йому б тільки спати.

— Ну, гаразд, лягай у машині, спи. Поговоримо по дню...

Вклавши хлопця, старий випростується й каже до студентів, які мрійливо стоять, обнявшись, й от-от заспівають:

— Бач, який проспект об'явився. Неначе змовилися — ідуть та й ідуть... Завізно цієї ночі... І красиво як! Чисте мистецтво, та й годі!

— Товаришу шофер,— тихим і значущим голосом питає Тимофій-Тиберій,— чи знаєте ви, що таке чисте мистецтво?

— Не знаю, хлопці, їй-право, не знаю! А що каже теорія?

— Теорія пише, що те мистецтво стоїть осторонь життя!

— Неправильно. Я собі міркую так. Чисте мистецтво — це мистецтво живе, красиве, народне. Як воно може бути чисте без народу? Не може! Повністю для народу, про народ, разом з народом!..

І, не чекаючи від студентів відповіді на таке нове тлумачення терміна, Явтух випинає груди, як старий солдат, виводить задьористо й весело:

Дівчино моя, переяславко,
Дай мені вечеряти, моя ластівко!..

В цей час із того боку, куди лежить путь подорожніх, з'являється світло фар, і могутня вантажна машина наближається до яру, поволі пірнає вниз. Дужий мотор реве на першій швидкості, болото летить шматками. Зупинившись перед «Победою», водій заглушує мотор.

— Тпру, приїхали! — гукає приїжджий шофер. — Не встиг Мартин подзвонити, як ми й тут! Чіпляйте троса, витягнемо на дорогу!

— Чорти вас носять,— озивається Явтух,— подумаєш, рятівники знайшлися! За годину й самі б виїхали!..

— Ну, де це чувано,— обурюється шофер,— можна сказати, голова найбільшого в районі колгоспу, сам Явтух Каленикович сидить у яру! Що б нам люди заспівали?!

Студенти дивляться один на одного й задкують за «Победу». З кузова вантажної машини легко зіскакує не хто інший, як Михайло. Він подає руку жіночій постаті, потім удвох ідуть до Явтуха Калениковича.

— Мого тата не переговорите,— лунає молодий, веселий голос,— донька, можна сказати, пройшла залікову сесію під музику, а він хоч би стрів!.. Драстуйте, челюскінці!

— Драстуй, доню,— Явтух Каленикович обіймає Палазю,— а тобі хіба забракло хазяйського глузду, що таку танку пригнала?

— Правда, я сама винна, що ви не стріли: злізла на Берестовій!..

— Нічого, були не без діла,— каже Явтух.— А де ж це мої студенти? Такого жаху на мене нагнали. Солідний народ. Хлопці, та де ж ви? Виходьте з-за машини, ну вас!..

Тимофій і Хома виходять.

— Пробачте, що так вийшло...

— Куди там! — регочеться Палазя.— Та його хлібом не годуй, дай пограти кумедію! З приїздом, товариші художники. Коли ви до нас із щирою душею, то, будь ласка, будьте як свої... От побачите, мистецтво й нам дороге, а вам байдикувати не дамо. Хоч і просить, не дамо!..

— Ми люди прості,— каже батько Палазі,— то й з ними будемо по-простому... Плату я з них візьму натурою. Проекта колгоспної ферми вимагатиму!

— Будь ласка, будь ласка,— бурмочуть Хома й Тимофій, розгубивши свої дотепи й силкуючись пригадати, чого саме встигли наговорити голові колгоспу, до якого їдуть на практику. Палазя весело до них посміхається, а Михайло не зводить очей з Палазі.

— Шампанського! — гукає Явтух Каленикович.— Вип'ємо за вищу освіту!

— Що ви, тату? Де ж тут серед ночі шампанське?!

— Михайле, неси! У нас є! Ми передбачили! Вищу освіту не запивають пивом! Розкубрюй його, чорта! За твій диплом, Палазю!

— А коли б я провалилась?

— Хіба ти не моя доня?

Місяць світить на дві машини в яру, блискає на плящі шампанського, падає на студентів, які стоять до місяця спинами.

— Вип'ємо всі потрошку,— проголошує Явтух Каленикович,— і попереджаю, що це тільки перша. За наших доньок і наших синів, за агрономів, архітекторів, скульпторів, комбайнерів! Вип'ємо за мистецтво народних талантів, яке комуністи повернули на правдивий шлях служіння народові! Ура, товариші!..

Всі кричать «ура», і старий яр довго відлунює молоді голоси.

Київ, 1950

ЩЕДРИЙ ВЕЧІР

Мороз пече, під ногами шкварчить і співає соловейком сніг, сонце полум'яніє, по-зимовому низько стоячи над горою. Місяць висить на протилежному боці неба, як білясте крижане денце, надгрижене на третину. Мороз дошкуляє. Останній день старого року, чепурний і яскравий, хоче залишити по собі спогад, перед тим як прийде йому на зміну щедрий вечір.

Проти сонця у затишку легенька пара притулилась до таловінки. Еге, та це ж і водичка там! Стане написатися горобцеві під Новий рік. Прикмета показує на врожай. Та й інші колгоспні прикмети не гірші: озимина пішла під сніг, мов гай; у садибі МТС тракторів сила, як заведуть гомоніти,— синя мла стоїть над подвір'ям. Добрі знакі! Комбайни стирлувалися за тракторами — ремонтвані, нові. Увесь вирихтувався причіпний інвентар: плуги з передплужниками, сівалки прості й спеціальні, пропашники, борони... Пече мороз.

Явтух Каленикович іде вулицею у незастебнутому кожусі й геть перебакиреній смушковій шапці. Любить мандрувати самотою. Ніякий біс не заважає думати. Милуючися з навколишньої зими, йде поволеньки. Самому Явтухові уявляється, немов іде не кваплячись. Людям же бачиться, що біжить доброю риссю, поспішаючи, певно, за кроком власних думок. Мчить, ковзається й тільки дивується сам, чому ні з сього ні з того починає гупотіти йому серце.

Морозяне повітря відсвіжує легені; кров, насичена киснем, добирається до найдальших цяточок мозку; голова робиться свіжа, думки й мрії спурхують, як перепели з проса. Хутчішає й хутчішає Явтухова хода, вже й наздоганяти його ніхто не береться, ну ото к лихій годині таку прогулянку! А Явтух Каленикович чкурить із гори в долину, з долини на гору, пара за ним в'ється, сніг співає, сонце пече, морозяка шкулить. Але ж і годинка під Новий рік!

Сьогоднішне мандрування Явтухове, кажучи одверто, вимушене, не з власного бажання. Йому запропоновано прогулятися аж до самісінького вечора, бо тісто ото не любить, коли рипають двері й вихолоджується горниця, і нехай того індики скубуть, хто оце вигадав замороку перед самим тобі святом!.. Явтух Каленикович підморгує в напрямку до власного двору й біжить далі.

Ну, як не послухає голова правління колгоспу незаперечного авторитета — члена бюро колгоспної партійної організації, о! Явтух посміхається, згадуючи добрячого родинного стусана, якого дістав на дорогу від того члена бюро. Ручки, бодай би ніколи не свербіли й не боліли!.. Він допоміг членові бюро обсмалити й розібрати кабанчика, порубав м'ясо, наносив води, наколов дровець. І тільки хотів сісти до столу записати деякі думки, трохи поконспектувати, як приймачка баба Явдоха зачепила його міркою і вбрала в борошно, а Палазя подала вищезгаданий ультиматум. Ще доньку можна було б не послухати, та коли вона до того й член бюро, — берися, Явтуше, за шапку...

Вулиці порожні, а протевсі бачать, що Явтухові непереливки. Чи побіжить же до ферми або до коней? Заскочить до майстерні, до емтеєсівського господарства? Поженеться до радіовузла, щоб уточнити новорічний концерт? Рушить до нової лікарні? До правління? До Будинку сільгоспкультури? Перевірятиме, як перша бригада возить гній на поле? Як друга бригада готує насіння на сівбу? Зайде до сільмагу купити подарунки на Новий рік?

Ні, Явтух Каленикович сьогодні не цікавиться ні фермою, ні майстернею. Радіовузол має затверджену програму на сьогоднішню ніч. Правління замкнене на добрих два дні. Бригади виконують свої обов'язки сумлінно й не потребують втручання голови.

Куди ж його кортить, куди манить? На гору за річку, будинок ГЕС лишається ліворуч. Явтух Каленикович іде не греблею, а гладенькою кригою замерзлого плеса. Йому хочеться розігнатися й ковзнутися, згадати парубоцький хист, та — коли б не вздріли колгоспники отаку легковажність. А то й впасти може голова фігура, аж крига репне, вага солідна, не без перебору-таки, на превеликий його сум і жаль...

Палазя не виходить із думок. Хоч би вчасно одвезти до Києва, нехай там родить. Як не кажи — єдина донька, та ще й така вдала. Обов'язково одразу ж після свят повезе до столиці й піде з нею до найвищого спеціаліста. І на Палазиному місці не впадав би отак коло кабанчика, книшів та ковбаси. В її стані не особливо рекомендується зайве напруження й хатня веремія, хоч би й під Новий рік. Ех, таки треба було б застерегти

Палазю. Та де! Під Новий рік хоче ще й танцювати, погнала чоловіка за модельними черевичками...

От Явтух Каленикович і на горі. Відсапується. Не той вік, мовляв, не той скік. Ич, і за серце береться рукою. На мить зупиняється під стовпом із радіорепродуктором, присипаним памороззю. Яка мила тиша! Гей, от уже й починається колгоспний завтрашній день. Реальні мрії... Головне — організувати колгоспне виробництво на рівні вимог часу. Без механізованої, електрифікованої ферми не потягнеш. Без зерносховища, силосної вежі, без розгалуженого господарства, міцного транспорту — підведеш самого себе.

Багато треба зробити. Це не примха — сьогодні надумав, завтра збудував. Скільки потилиць обчухають рахівники колгоспні й бухгалтери, доки виберуть із господарства потрібні кошти. Бо життя не стоїть: доки діло стане високоприбуткове, чимало забере праці й грошей. Явтух Каленикович згадує банківський рахунок, і йому хочеться, щоб загальні збори колгоспників не квапили його й зрозуміли, що не можна лишати господарство без оборотних сум. Послухай їх — миттю без штанів опинишся. Будинок культури — це вам не будова клуні, люди добрі! Що могли — зробили. Підняли цегельню, даватиме вже цього року півмільйона цегли. Заклали нову ферму, конюшню, вежу для силосу. Он перезимовують деревця, насаджені навколо нових господарчих вузлів. Як згадаєш, скільки треба коштів та іншої лихोї години, — чуб вимерзає, слово честі, не знаєш, за що й братися...

Репродуктор на самотньому стовпі відкашлюється, шипить, і оркестр починає так голосно грати, що Явтух Каленикович хутенько задкує від стовпа, соромлячись узяти ноги в руки й дременути геть... Тьху, дідько тебе розбурхав! Будівельна бригада могла б хоч на зиму зняти свій репродуктор, безгосподарність! Явтух Каленикович зупиняється віддалік, від музики не втечеш, і переводить очі на своє старе-старе село.

Гай-гай, та яке ж воно старе, коли старе в ньому тільки місце, на якому стоїть! На три чверті хати спалила війна, — отже, хати нові. Відбудували самотужки семирічку, наросвіта додала ще три класи. Будинок невеличкої лікарні вже готовий, а скільки витратили нервів і перебули мороки, доки одержали асигновані на це кошти: все знаходилися об'єкти нагальніші. Новісіньке,

можна сказати, село. Висить над ним старовинний тільки місяць, котрому годиться прикрашати щедрий вечір, та й то коли його не вкраде закоханий чорт, як писав колись Гоголь...

Явтух Каленикович раптом обурюється й свариться кулаком. На кого? З плискуватої хижі ген по той бік села потихеньку на білий сніг виповзає літак ПО-2, на гору доходить його торохтіння, за пропелером сніг підлітає високо, на сніжинках проти сонця немов блискає райдуга, літак робить невеличкий розгін, опиняється в повітрі. От він уже й над Явтухом Калениковичем. Пілот привітно махає рукавицею, а голова колгоспу сушить йому із землі кулаки.

Ні, терпець Явтухові урвався. Що це йому, гарба з сіном, люди добрі! Хіба на те сільгоспавіація поставила у них літака, щоб отак по-дурному ганяти? Явтух Каленикович спересердя й не чує, що музика з репродуктора припиняється, й звідти лунає хлоп'ячий голос: «...прохання до всіх, хто побачить голову колгоспу. Нехай він негайно повертається. Увага! Увага!..»

Що трапилось? Може, з Палазею? Ошелешений батько, багато не роздумуючи, починає бігти з гори упрост по снігові, не шукаючи стежки, провалюючись по пояс у замети, скинувши шапку й витираючи нею мокро обличчя. Так і знав. Ах, боже ж ти мій! От тобі й повіз Палазю до Києва. Хоч би тим часом догадалися запрягти великі сани, та не баских коней, намостити сіна... Лікарня ж на другому боці села!

Явтух Каленикович примушує себе зупинитися й голосно мовить:

— Стривай, козаче. Нащо одразу бити паніку? Може, це зовсім і не Палазя. Телефон з району подзвонив, чи що. Може, у доньки ковбаси не спіють, тісто не сходить? А радист і раденький горлати на все село...

Явтухові Калениковичу ніби крижана нагнітка сповзає з душі. Ну, звичайно, холодець не холоне або гуску нікому зарізати. Це буває. Вигнала батька на мороз, тепер хвилюється. Явтух насуває шапку на голову й закладає руки назад. Приборкує ходу. Поволі крокує греблею, милується з білої паморозі на деревах. Та спокою ненадовго вистачає, Явтух Каленикович знову мчить, побиваючи свої попередні рекорди.

Недурно йому сьогодні зранку щеміло серце. Хоч і

не час іще, а все може бути. Нещастя саме й стереже таких тюхтіїв, як він та його зять Михайло. Добре, що в їхній лікарні вже відгороджено стіною відділ для породіль... Тьху, яка причеплива думка! Може, це зовсім і не Палазя... Явтух Каленикович, бажаючи обдурити серце, знову зупиняється й недбало каже:

— А дзуськи отак кипіти! Чи ба, який тороплений!

Тоді Фросина — доярка — виглядає зі свого двору й радо чомусь гукає:

— Поспішайте-поспішайте, Явтуше Калениковичу! До лікарні повезено Палазю. Доведеться дідову бороду чіпляти!

Явтух Каленикович зупиняється й безпорадно оглядається на Фросину. Куди ж бігти, з чого починати? Бач, таки Палазя... Фросина виходить до нього у гарненькій міській шубці, рожевій вовняній хустці й по-родинному обіймає голову колгоспу, чого раніше не дозволила б собі, іде поруч вулицею.

— Не хвилюйтеся, дідусю, щасливий буде онук, на щедрий вечір з'явиться на світ.

Її слова ласкаві й веселі, немов говорить їх літня й досвідчена жінка, а не дівчина Палазиного віку. Явтух Каленикович важко зітхає й викладає Фросині те, чим ніколи не ділився ні з ким:

— І звідки у мене, Фросино, ота панська примха? Ну, родить моя Палазя, хіба це таке виняткове явище? Та я раніше уваги на це не звернув би. Пам'ятаю, моя мама меншеньким братом ходили, — баб'яче діло, мовляв, кого воно цікавить... А тепер? Повезено доньку до лікарні, а мені неначе повні чоботи хто жару наклав. Нерви це, Фросино, чи як?

Фросина посміхається з-під рожевої хустки й нічого не каже. Не завжди запитання Явтухові потребують відповіді. Так трапляється й на цей раз.

— Казала мені одна людина, Фросиночко, що дідівство зовсім ні з чим не порівнянне почуття. Як ти гадаєш? І ще казала мені та сама людина, що до революції нам бракувало культури. Загальна ж культура, Фросиночко, і заможність колгоспника диктують йому зовсім іншу душу: красиву, ніжну, добру, ласкаву до дітей...

— А також до онуків? — запитує Фросина, світлячи білими, як порцеляна, зубами.

— Да,— закінчує Явтух Каленикович,— це я тобі переказую, що мені казано. Коли чоловік брехав, то й я брешу...

— Ось тут нам повертати,— перебиває Фросина,— ходіте, я допоможу впорати, що Палазя не встигла...

— Ні, дочко,— чомусь зітхає Явтух Каленикович,— іди вже ти сама, будь ласка. А я триматиму курс туди,— махає рукою в напрямку лікарні,— скажеш бабі Явдосі, щоб тепле сало до бодні не клала, хай вихолодне, та посолить гаразд, та не забудьте з бабою Явдохою...

Що саме має не забути Фросина, до неї вже не доходить. Явтуха Калениковича ноги несуть із звичною швидкістю, шапка знов метляється в руці, над йоржиком мерехтить пара, наздожени хто тепер!

Швидкі чийсь ноги раптом з'являються поруч Явтухових, хтось іде мовчки, без напруги дихаючи, слова не кажучи, не привертаючи до себе уваги. Ладна кожушина, посріблений морозом кучер з-під шапки-вушанки, ремінний солдатський пояс, молоді юнацькі очі, ще й рум'янці на обох щоках.

— Чого тобі? — перший порушує мовчанку Явтух Каленикович.— Термінове?

Хлопець мовчить. З якої речі його пауза повинна бути коротша за голову?

— Знову якийсь порушення фінансової дисципліни? — робить припущення Явтух Каленикович. Голос його майже добрий, бо він згадує Палазю в лікарні.

— Я не на те кінчав фінансовий технікум,— каже без покvapливості хлопець,— ви самі потураєте порушникам, річний звіт давно б лежав на столі...

— Добре-добре, товаришу бухгалтере,— кидає Явтух Каленикович, не зменшуючи ходи,— не сідай ти на мене верхи, я тобі не чорт, а ти мені не коваль Вакула. Так уже й потураю! Коли правління чуба скубе, вимагає форсування будівництва свинарника, а ти кожному цифру наче пожем на мені карбуєш, кого накажеш слухати? Мушу я їм хоч трошки поступитися?

— Тільки не по цій лінії,— неначе завчене, повторює хлопець-бухгалтер.— Цегельня дасть продукцію, тоді й балансуйте. Треба на власні сили розраховувати, не заглядати державі до кишені...

— Та що ти мене вчиш? — спалахує Явтух Каленико-

вич.— Молокосос! Накаже правління переказати всі гроші он на оту вербу, й перекажеш любісінько!..

— Не перекажу, як не буде підстав,— спокійно відказує бухгалтер.— Хіба що на тій вербі груші ростимуть...

— І ростимуть! А гібридизація нащо?

— Мені скаржився рибовод на наші порядки,— провадить бухгалтер,— риба не спить, турбується, худне... Приборкайте кого слід, Явтуше Калениковичу, бо прибуток від коропа може ляснути!..

— Що ж я, по-твоему, риб'ячий приборкувач?!

— З нашої бухгалтерської точки зору корисно буде, щоб риба взимку спала. Для цього заборонить колгоспникам товктися на льоду. Нехай поллють водою футбольну площадку та там і ковзаються...

Явтух Каленикович зиркає збоку на хлопця й зупиняється:

— Гаразд. Дам розпорядження. Я й не знав, що ти риболюб...

— Я все люблю,— одказує молодий бухгалтер,— що дає прибутки колгоспові. Навіть коли треба купити машинку для електрострижки овець, я не заперечую. Економиться час, вовна виходить вищої кондиції. А от умовити вас, що треба сьогодні вже готуватися до заведення рису в заплаві річки...

— Всі твої пропозиції щодо збільшення прибутковості господарства у мене отут,— перебиває Явтух Каленикович бухгалтера й безжально ляскає себе по лобі,— доповім правлінню, приймемо рішення. А зараз хоч би ти совість мав не тримати мене на дорозі, коли донька в лікарні й серце моє зовсім не тут...

Бухгалтер червоніє, на лобі в нього з'являється рясний піт. Вкритий памороззю кучер береться росою, із сивого стає русявий. Хлопець міцно тисне Явтухові руку й, не сказавши більш ні слова, відходить.

Явтух Каленикович вже бачить сани, запряжені парою коней, які мчать йому назустріч.

— Стій! — гукає він.— Чого женеш на зламану голову!

На санях сидить хлопець-школяр із піонерською краваткою поверх кожушка. Він насилу стримує гарячих коней. Явтух Каленикович обходить упряжку, поправляє перекрученого посторонка, вуздечку, пересуває наритника.

— І коли вже вас учитимуть по школах, як запрягати коні, га? Чи ви вже не селянські діти, матері вашій ковівька!

— На машини орієнтуємось, дядьку Явтуше,— жваво одказує хлопчик, трохи спотикаючись на важкому слові.

— На машини? Ах ти ж горобець! Ну, катай. Добре довіз?

— Тітка Палазя казали, що я кращий за швидку допомогу. Ні разу й не гецнуло...

Рисаки не стоять на місці. Явтух Каленикович гукає хлопцеві вслід, щоб доглянув коні. Розмашисто крокуючи, простує до лікарні, яка червоною черепицею здалеку вирізняється на зимовому пейзажі.

На дорозі попереду стовбичить людина з похнюпленою головою; Явтух Каленикович протирає очі — настільки несподівано вона там опинилась. Ще хвилину тому було порожньо, а це стоїть чолов'яга в святковій одежі, непорушний. Явтух підходить, пізнає, але не розтуляє рота.

— Не прийдете, Явтуше Калениковичу? — безнадійно питає сумний чолов'яга.

— Не прийду.

— То, може, хоч члена правління якого пустите?

— Не пушу.

— Що ж мені робити, Явтуше Калениковичу?

— Винувать самого себе. Піти нам до тебе на весілля,— знаєш, що люди скажуть? Скажуть, правлінням байдуже, до кого йти, аби горілка на столі. А нам не байдуже. Я вже тобі казав, що йдемо ми до передовиків, до рекордсменів...

— Та моя ж наречена — знатна ланкова!

— Наречена знатна, а наречений який? Скільки в тебе трудоднів? Скільки доган? Штрафів? З якого права нас запрошуєш?

— Явтуше Калениковичу,— пошепки благає наречений,— ви мені щастя розбиваєте!..

— А ти нам?

— Даю вам залізне слово, більш такого не буде! Роботою доведу... Перевірте на ділі... Я зрозумів...

— Гаразд,— каже серйозно Явтух,— вірю. Беру тебе на свою відповідальність. Хтось прийде.

Він обходить нареченого, який не догадається поступитися з дороги, мандрує далі. Сонце низенько над обрі-

єм. Червоні смуги, що стелить воно на білому снігові, помітно гублять інтенсивність кольорів. Голі дерева й електричні стовпи кладуть упоперек вулиці сині тіні. Місяць трохи ожив, не дочекається, щоб сонце зовсім скотилося за гору, пливтиме тоді гордий через усю новорічну ніч...

До Будинку культури біжать підлітки й такі справжні парубки. Вони весело гомонять, і то одне, то друге пробує заспівувати. Явтух Каленикович опиняється в полі їхньої уваги, хлопці його оточують, старий геть губиться в молодій парості.

— Дядьку Явтуше! Явтуше Калениковичу! Товаришу голово! — гукають дисканти, тенори й баси. — Дозвольте щедрувати! Новий рік славити! На жито-пшеницю і всяку пашницю!..

— Тихо! Тихше, товариші піонери й комсомольці! А який же у вас репертуар? Не посоромите фольклору?

— Ні! Ми й на концерті виступимо!

— Послухаємо. Ось ти, мамин синку, починай...

Вулицею села йде гурт молоді, посередині Явтух Каленикович диригує затиснутою в руці шапкою, морозяне повітря приймає пісню, як чудовий резонатор.

Щедрий вечір,
Добрий вечір,
Добрим людям
На здоров'я!

— Так ви й шматка хліба не нащедруєте! — голосно сміється Явтух Каленикович. — Ось як треба:

Щедрик-ведрик,
Дайте вареник,
Грудочку кашки,
Кільце ковбаски!

Але Явтухів спів тоне в молодій бурхливій повені голосів. Тим часом гурт наближається до Будинку культури, й щедрувальники зникають за дверима, а Явтух Каленикович чимчикує собі до лікарні. Аж ось коли спокійно дійде до Палазі й дізнається, як ведеться бідній.

— Явтух Каленикович! Явтух Каленикович! — гукає хтось іззаду й, чути, наздоганяє. — Пройти повз Будинок культури й не плюнути хоч на поріг!

Це — режисер. Восени Явтух набрів на нього за левадою. Культурна сила лежала й спала. Переборюючи огиду до горілчаного запаху, Явтух перетяг невідомого

до ветпункту, щоб не застудився на вогкій землі. Люди-на прийшла до пам'яті, розбалакалися, й другого дня голова колгоспу, хоч-не-хоч, мав у себе режисера драми й характерного неврастеніка — все в особі Помпілія Терешковича.

Від режисера й сьогодні тхне звичним духом.

— Гай-гай,— мовить Явтух Каленикович, почухуючи підборіддя,— дав маху з вами, Помпілію Терешковичу, ніколи собі не пробачу...

— Атож-атож,— киває головою Помпілій, не дуже дослухаючись до слів співбесідника,— краще пізно, ніж ніколи...

— Гадав, що горілчана хвороба вивітриться з вас на колгоспному повітрі, Помпілію Терешковичу. Відділ мистецтв мене попереджав відносно вас...

Режисер потроху розчолопує, до чого йдеться. Оскільки ж розмова не перша, переходить у контрнаступ.

— Коли запишете до колгоспного штату, тоді й виховуйте, будь ласка!.. Я вам не простий халтурник! У мене — стаж! Коли б не інтриги...

— Та не горілка,— тихенько додає Явтух.

— Ви мали б у моїй особі Народного СРСР! А доводиться працювати у вас за харчі! Карету мені, карету!

— Добре,— махає безнадійно рукою Явтух,— ідіть кінчайте концерта... Нема краще, як мати свої кадри. Опреділимо одного молодого колгоспника на мистецтво. Тепер уже не викрутишся. Хай кінчає мистецького вуза...

Оглушливий рев авіаційного мотора поглинає дальші Явтухові міркування. Над самими хатами пропливає знайомий літак, заходячи на посадку. Мотор диркає в повітрі й стихає. Одразу забувши про режисера, Явтух Каленикович біжить підтюпцем далі, щоб примітити, як літак сяде. Поламає шасі, невіра!.. Нещастя — отак відповідати за чужу річ!..

А навкруги пливе вечір, новеньким золотом поблискує в височині місяць, мороз притискає й паморозить іскристу від снігу землю. Сонця немов і не було. Зайшло непомітно, небо не рожевіло. Вечірнє село оживає. Ще стримлять угору прямовисні стовпи диму. Але потроху вони тануть і тануть. Жваві голоси лунають від хати до хати. Бреше собака, спершися передніми лапами на пар-

кан. Світяться по хатах електричні лампи. На стовпах ліхтарів не запалюють, місячна ніч сама собі світить. Густе мигтіння зірок, місяць снує золоте павутиння, мороз пече й хапає за вуха, за носа.

Новенькі хати стоять обабіч вулиці, Явтух торкає їх ласкавим оком. Над садибою колгоспу запалюється червона зоря. Явтух бачить її щодня, але щоразу з новим хвилюванням. Це означає, що план робіт виконується, колективне серце жене кров, трудівники на місцях...

Під самою лікарнею Явтуха Калениковича наздоганяють дві постаті: два Михайли. Перший Михайло, Палазин чоловік, тримає в руці незагорнені нові черевики. Другий Михайло, льотчик, мовчки стає коліньми в сніг, опускає голову.

— Устань,— гнівається Явтух Каленикович,— простудиш ноги, скажений!

— Не простудить, у нього унти,— каже Палазин чоловік,— от я летів, то, мабуть, і кістки полускалися від морозу.

— Простіть, батьку, що без дозволу,— звертається льотчик, і незрозуміло — жартує він чи серйозно,— хоч бийте, хоч лайте, а простіть... Привіз вам зятька...

— Устань, харцизяко,— веселим голосом озивається Явтух,— перед самою лікарнею затримуеш! На правлінні поговоримо... Одного нам літака довірила сільгоспавіація до весни додержати, а ти й того ламаєш?! Літав би вже краще на чортові, чи що!..

— Бензин за мій рахунок,— льотчик устає на рівні ноги,— вітаю вас, Явтуше Калениковичу, із дідівським званням!

— Тьху на тебе, ще наврочиш! Не слухаю, і за мною не йдїть, бо до лікарні вам зась!..

Явтух Каленикович вискакує на ганок, рвучко відчиняє двері й заходить досередини. Він потрапляє в теплий коридор, у гаму аптечних запахів. Перше враження, що лікарня порожня. Ага, згадує одвідувач, родильний відділ із другого боку. Посуваючись коридором, Явтух зачіпає стільця, і той з грюкотом падає на підлогу. Двері з табличкою «Черговий лікар» прочиняються, й роздратована вкрай молода дівчина в халаті, сліпучобілій шапочці вискакує з дверей.

— Цур, це я,— поспішає сказати Явтух.

Дівчина затуляє долонями рот.

— У вас тиша,— каже одвідувач, заходячи повз дівчину до кімнати чергового лікаря,— мабуть, порожньо з нагоди Нового року, Наталко?

Наталка заходить слідом за Явтухом Калениковичем і автоматично подає йому халат, знявши з вішалки. На стіні цокотять ходики.

— Двоє зосталося,— Наталка не може стримати роздратування,— я вже їм і снотворне давала, щоб послули. Не бере. Ну, життя мені немає...

— Стогнуть? — співчутливо питає Явтух, зав'язуючи поворозку на халаті. Він скидається на старого земського лікаря, навіть йоржик на місці.

Наталка заперечливо одхитує головою:

— Сваряться. Мало до бійки не доходить.

Явтух Каленикович виходить до коридора. Десь глухо чути важкий стогін. Батькове серце стенається,— то Палазя. Завмерши, Явтух слухає, але стогін не повторюється.

— Трохи передчасні пологи,— каже Наталка,— але все йде нормально. Павлина Свиридівна, знаєте, який лікар, все буде добре...

— Може, послати літака по професора? — запитує Явтух, дослухаючись, чи не повториться Палазин стогін.— Тут навколо лікарні ганяють два Михайли, вони що завгодно привезуть!

— І льотчик Михайло? — збуджено запитує Наталка, забувши відповісти, накидає наопашки шубку й рушає до виходу.— Посидьте хвилинку, Явтуше Калениковичу, я збігаю до Павлини Свиридівни, запитаю про Палазю...

Дівчина зникає за дверима, а нетерпеливий Палазин батько лишається чекати її повернення. Шлях Наталці недалекий — обійти будинок лікарні з другого боку, коли не враховувати різних зустрічей. Явтух Каленикович поволеньки ходить коридором. Згодом він уже бігає. Дослухається, чи не стогне знову Палазя. Бідна донечка...

— Сестра! — лине чийсь голос.

— Докторе! — долучається другий.

Тарабанять дзвоники, брязкотять ложечки по склянках, чоловічі голоси вимогливо й нетерпляче, перебиваючи один одного, гукають з палати. Але звідки саме? Явтух смикає одні двері, другі — замкнено. Голоси не вгавають. Треті двері — операційна. Четверті — рентгнівський кабінет. П'яті — перев'язочна. Шості — зубний. Бий тебе лиха морока,— заблудитися можна! Це не ко-

лишній лікпункт, де перев'язували, рвали зуби, оглядали очі, мацали шлунок в однісінській кімнаті... Та чого вони галасують, як подурілі?!

Явтух Каленикович наближається до потрібних дверей, шарпає їх і заходить до палати. Місячне сяйво падає крізь вікно, показує чотири ліжка, на двох лежать хворі й галасують, мов на ярмарку. Побачивши постать у халаті, трохи вщухають, потім із новим шалом дзвонять і тарабаняють у склянки.

— Тихше, скандалісти! — гукає Явтух.

Хворі, почувши чоловічий голос, замовкають і тільки важко дихають. Одвідувач помацки бере стільця й сідає. Знадвору заглядає новорічна осяйна ніч.

— Товаришу докторе,— каже, одсапуючись, праве ліжко,— нащо було мене різати, коли кладете до палати з отаким дубом? Краще грижа, ніж такий сусіда!

— Не слухайте його,— мовить, захлинаючись, ліве ліжко,— це він мене не влаштовує! Опортуніст!

— Акхм! — відкашлюється Явтух Каленикович, захожуючи хворих до дальших висловлювань. Він пізнає з голосу того, хто лежить на правому ліжкові, й того, що на лівому. Це — люди з колишнього колгоспу «Вперед», тепер — третя бригада. Праворуч лежить колишній голова, тепер садовод, Кузьма Вакуленко. Ліворуч — бригадир — Гаврило Бегека. І коли вони встигли похворіти? Ще позавчора Гаврило дзвонив з бригади.

— Докторе,— каже Гаврило,— коли я хвилююсь, на моєму апендициті лускають нитки, ой!..

— Хіба я прошу хвилюватися? — ущипливо мовить Кузьма Вакуленко.— Я тільки нагадую, що колись були мандровані дяки, а тепер — мандровані бригадири.

Гаврило прикро зітхає, ніби Кузьма поклав йому руку на рану, й гірко починає скаржитись невідомому лікареві:

— Людей спитайте, докторе, чи я ж хоч раз дозволив собі неподобство, ставши на третю бригаду!.. Уже нащо Явтух Каленикович дихнути мені не дає...

— Гм! — сердито прокашлюється білий халат.

— Дихнути не дає Явтух,— продовжує Гаврило,— а й той тепер слова поганого про мене не бовкне! Колись, не криюсь, було. З головування не раз ізкидали, на вороних, як то пишеться, прокочували... Але я ту іржу відмив. Давай, Кузьмо, інші аргументи, ой!..

— Гаврило, голубчику,— розжалюється раптом Вакуленко,— та хай він сказиться потроху! Хіба ми Явтуха не знаємо? Мізантроп!

— Гм! — озивається білий халат.

— Нехай йому горілка скисне! — ґрунтовно зичить неторопкий Вакуленко.— Побачимо, як подужає таке господарство. Це йому не півтора волячих хвоста. Одна слава, що укрупнені, а кадри в нас є? Хай по совісті скаже старий Явтух, що не подужає,— когось міцнішого та вченішого знайдемо!..

— Сам ти мізантроп,— стогне Гаврило,— горобині в тебе перспективи!

Явтух Каленикович вже не відкашлюється. Він рішуче підводиться із стільця, вмикає електрику. Лампа освітлює спітніле чоло його й сердиті очі. Обидва хворі пізнають Явтуха, дружно охкають і хапаються за животи. З вулиці лине задьориста щедрівка.

— Говоріть у вічі, коли таке діло,— каже Явтух Каленикович,— бо на зборах у рот води набираєте! Правильно критикуєте,— Явтух не затулить собою всіх дірок. А ви нащо? Партійна організація? Думаєте, сам не болю за кадри? Болю. Руки й ноги трусяться, як згадаю нестачу агрономів, обліковців, землевпорядників. Але ж ми взяли на себе вантаж по силах? По силах. Дорога наша правильна? Правильна. До чого йдемо — уявляємо? Безперечно. Відповідальність перед партією, перед народом відчуваємо? Аякже! Колектив у нас дружний? Чого мовчите? От на що покладається Явтух!..

Над селом у морозяному повітрі народжуються чарівні звуки. Немов тисячі срібних і кришталевих дзвоників, почеплених до зоряного лункого неба, видзвонюють свої радісні співи. Гомін рідної Москви чути разом з видзвонами годинника кремлівської вежі. Місячна морозяна ніч завмирає, прислухаючись до кроків Нового року.

— От і Новий рік,— каже Явтух Каленикович і радо посміхається.— З Новим роком, товариші скандалісти! З новими перемогами на колгоспному фронті! Одужуйте, набирайтесь міцного духу, бо роботи попереду багато! Доеї тільки діти в нас росли, а тепер підуть і онуки, знаєте, як треба горіти!..

До палати заглядає розчервоніле, збуджене личко Наталки й радісним шепотом оголошує:

— Хлопчик!

Явтух Каленикович не пам'ятає, як прощається з хворими, цілується з Наталкою, вискакує на ганок, забувши одягти шапку. Місячна ніч огортає село, пісні линуть з вуличних репродукторів. Гомін і регіт чути від ГЕС. Відкашлюється могутня труба — гелікон. Явтух Каленикович чує оглушливий вальс, й запаморочлива здогадка витискає у нього з думок Палазю, онука, щасливе почуття дідівства. Танцюють же на кризі! Риба прокинеться, риба!..

Але, коли розхвильований новий дід прибігає до ГЕС та бачить обличчя молоді, іскрометні очі дівчат, чує зблизька вигуки духової музики, що грає так задьористо, опиняється в колі танцюристів, — він забуває про рибу й кидається навприсядки на честь новонародженого свого онука.

Київ, 1951

ОПОВІДАННЯ, ЩО НЕ ВВІЙШЛИ ДО ЗБІРОК

ТРИ ОРЛИ І МАМА

Почати з того, що орли були досить приручені. Принаймні, коли бабуся посидала одного з них до булочної по хліб, а другого на базар — купити їй для супу головку капусти,— орли, не гаючись, летіли, розмахуючи крильми, тобто руками. Третій орел з'явиться на середині оповідання, тоді про нього й піде розмова.

Мама була незадоволена з того, що хлопчачки в бабусі на побігеньках, але їй не було часу дуже заглиблюватися в це, бо приходила з роботи пізно, до півночі сиділа ще надурочно над відомостями та розрахунками. Як-не-як, а на її плечах була родина з чотирьох осіб,— спробуй усіх прогодувати, зодягти. Бабусі віддавала всю зарплату й надурочні гроші, після чого до кінця місяця та мусила була виявляти чудеса винахідливості, економії і твердості волі. Одяг на хлопчиків рвався щоденно, підметки надто часто відскакували, бабуся впадала у відчай, але до приходу хлопців із школи вона брала себе в руки і зустрічала їх завжди тим самим запитанням:

— Прилетіли, орли? На двійках чи на трійках? До обіду маєте по одному помідору.

Старший (усього на кілька місяців) із орлів, Юрко,— чорненький, худенький третьокласник,— був маминим рідним сином. Гена,— другий орел,— насправді був мамин небіж, син її рідної сестри, яка загинула на фронті. Батька Гена не пам'ятав, скидалося на те, що батько залишив його й маму ще до війни, орел дуже страждав од того, що не мав батька, і говорив усім хлопчикам, що його батько в Арктиці і раніше як за п'ять років ніяк не зможе повернутися. П'ять років він уявляв як неймовірно довгий термін, за який усе могло трапитися, навіть найнеймовірніше.

Гена не одразу назвав тітку мамою. Він усе боявся, що одного чудового дня його візьмуть за руку і одведуть у дитячий будинок назавжди. Цього не трапилося, хоч

зайвий рот у сім'ї — дуже велика проблема, як любила виголошувати бабуся. Юрко несподівано виявив справжні психологічні і навіть дипломатичні здібності, діючи на користь Гени. У нього раптово зник апетит (це в Юрка!), через що змушений був ділити надвое свою порцію картоплі і віддавати Гені половину яблука, а Генине яблуко презентувати бабусі й мамі. Юрко сказав, що спатиме з Геною на одному ліжку, та й підручників їм цілком вистачить одного комплекту на двох. Зовсім непомітно настав день, коли Гена назвав тітку мамою і підніс родинні почуття до неї на вищий ступінь.

Мама була в них спокійна, з тихим, серйозним голо-сом, повільними рухами, висока, колір обличчя — рожевий, ще дуже молода. Бабуся не раз силоміць посилала її на вечірку до співслужбовців, на Дніпро або ж до опери розважитися.

— Піди, доню,— говорила бабуся,— не можна так сумувати, хіба я не бачу? Не в тебе самої загинув чоловік. Дасть бог, зустрінеш когось...

Іноді мама слухалася і їздила з компанією в Ірпінь або в Пушу-Водицю. А частіше об'являла орлам, що вона до їхніх послуг, і йшла з ними до Дніпра, цілу неділю з ранку до вечора ходила з ними по дніпровських кручах, аж до Аскольдової могили і далі. Вона згадувала при цьому покійного чоловіка, що любив ці місця, а хлопчики з жахом помічали, як страшенно швидко біжить недільний день.

Була в орлів таємниця. Найпотаємніша в усім світі таємниця, де стільки незрозумілого відбувається, де двом хлопчикам, що вирішили присвятити своє життя мамі, треба мовчати про це в школі, щоб не бути ще, чого доброго, об'єктом несправедливих глузувань. Добре тим, у кого і тато і мама на місці. У них є можливість мріяти про знайомство з воротарем команди «Динамо», про ножичок з прозорою колодочкою, про зеленого попугайчика із зоомагазину.

Орли мріяли про батька. Так-так, про найсправжні-сінького батька. Юрко хотів, щоб цей невідомий і неіснуючий ще тато був схожий на його рідного, що поліг смертю хоробрих на фронті. Гена погоджувався з ним в основному, але додаючи в уяві до тієї фронтової карточки Юркового татка пухнасті, м'які вуса свого власного зниклого батька.

— Я боюся, що мама нізачо не забуде справжнього татка,— говорив задумливо Юрко.

— Ти неправильно висловлюєшся,— відповів Гена,— це я свого татка міг би забути. Але я першим не подав би тобі руки, якби ти хоч на хвилину забув татка-героя.

— От бачиш,— зауважив Юрко,— а бабуся темна...

Темна бабуся знала більше, ніж обидва орли. Але вона прекрасно розуміла, що нема чого прискорювати, як кажуть, події. Все само по собі стане на місце, і хлопчики матимуть татка, якщо життя цього захоче.

Одного разу, коли орли були в школі, мама вдома видужувала після грипу, бабуся біля столу перебирала гречану крупу, у двері хтось постукав. Мама сама відімкнула двері. Увійшов білявенький хлопчик, віку її орлів, за ним офіцер з чемоданом із дуже жалюгідним, випуватим лицем.

— Не лякайтесь,— сказав офіцер,— я буквально на два-три дні. Мені треба трохи передихнути після фронту, мені буквально нема де подітися, і я повинен зібратися з думками. Галю, скільки раз я тобі говорив, що людям слід дивитися прямо в очі. Навіщо ти нахилив голову?

Білявенький хлопчик — Галактіон — підвів очі на чужу тьотю і знову ж їх опустил: він не відчув тепла у її погляді. Тьотя поволі оправила на собі сукню і тихо попросила офіцера з хлопчиком вийти. Офіцер цього чекав. Він сів біля дверей на чемодан і витер з лоба піт. Хлопчик зашепотів йому на вухо голосним шепотом, пропонуючи негайно йти звідси хоч на вулицю.

— Я не можу вас прийняти,— сказала чужа тьотя,— навіть на кілька днів. Наша розмова в поїзді не дає на це ніякого права. Розумієте, як це можуть розцінити? Краще б ви були просто з вулиці, ніколи зо мною не зустрічалися...

Офіцер мовчки сидів на чемодані, Галя обнімав його за шию, і тут почала діяти бабуся, яка миттю оцінила всю ситуацію. Ще 43-го року влітку дочка її їздила з евакуації в Москву довідатися про загиблого без вісті чоловіка, у поїзді познайомилася з офіцером, що втратив дружину. Вони багато говорили... Пригнічені кожний своїм горем, вони відкрили одне одному свої душі до дна, поділилися лихом, що впало на їхні голови, їм полегшало, вони розійшлися друзями, коли офіцер пересідав в інший поїзд, що йшов безпосередньо на фронт. Вдова просила офіцера, коли йому доведеться звільняти

Київ, заглянути в її квартиру, залишити записку, що хазяйка квартири жива. Офіцер поспішав. Останній потиск рук,— скільки зустрічаєш людей у цю війну, щоб потім загубити їх назавжди! «От би мені таку матір моему хлопчикові!» — вирвалося в офіцера. «І мені!» — подумала жінка. Поїзд рушив.

Бабуся швидко зрозуміла, що тут потрібні рішучі дії, зачинила двері і почала гримати на дочку, як не гримала вже років двадцять. Вона відразу ж звинуватила її в байдужості до захисника Вітчизни, в тім, що вона забула чоловіка, чиїм бойовим побратимом був офіцер, в нечулості і бабському егоїзмі, в знущанні над сиротами,— і під кінець бабуся навіть розплакалася.

Коли повернулися із школи орли, чемодани все ще сиротливо стояли біля дверей, а чужий хлопчик сидів у куточку і читав книжку, мов дівчисько. Гена спробував його подратувати, але чужий не побоявся показати йому кулака. Юрко вихопив у нього книжку і дістав доброго боксерського штовхана в груди. Бійка зав'язалася б не на жарт, якби бабуся не здогадалася видати всім трьом по яблуку. Ні мами, ні чужого офіцера (орли помітили його шинель) вдома не було.

Мама повернулася пізно, черевики в неї були страшенно запилені, орли здогадалися, що вона бродила без них по кручах над Дніпром. Очі червоні й запалені, ніби мама довго йшла навпроти вітру. Офіцер так і не прийшов до наступного ранку, хоч як на це не чекали обидва орли плюс його власний син. Потім тільки з'ясувалося, що він ночував на вокзалі, не бажаючи завдати клопоту бабусі, мамі і дітям. Він приніс сніданок своєму Галі, дуже ніяковів і зразу ж поспішив піти влаштуватися на роботу, а орли через нього ледве не запізналися в школу.

— Буквально,— перекривив його дорогою Гена, розмахуючи портфелем із книгами,— за кожним словом у нього — буквально! Ти помітив під носом маленькі вусики, Юрку?

— Нічого не розумію,— признався другий орел,— чи він друг мого татка, чи він сам любить нашу маму? Треба буде запитати бабусю, Гено!

Орли захопилися обговоренням минулої події, вбігли до класу за хвилину до вчителя і, затримавшись з сиданням і розкладанням підручників, звернули на себе небажану увагу, були негайно викликані до дошки і також

негайно відпущені з одиницями в журналі: думки в орлів були явно не в класі.

Повернувшись із школи, орли дипломатично зам'яли бабусине постійне привітання і запитання про оцінки, швиденько пообідали, підморгуючи один одному, пирхаючи в ложки з супом, не звертаючи ніякої уваги на Галю, якому бабуся непомітно підсовувала власний шматочок хліба, а мама разів два погладила його по голові, без ніякої видимої причини.

Головна подія відбулася на гірці, що виходить на сквер по Чкаловській вулиці. Два орли потягли на гірку Галю, який мав повернутися звідти третім орлом. Мама потім думала, що то вона знайшла в собі сили й рішучість зробити висновок із становища, в яке вона потрапила, але орли твердо знали, що саме вирішило справу, і тільки поблажливо посміхалися. Оті дорослі завжди схильні недооцінювати сили й можливості народжених ними пташенят.

Був пізній вечір, зійшов червоний місяць, на гірці стало страшно, як під час повітряної тривоги. Орли стояли, тісно збившись до купи, Юрко тримав на долоні військовий компас із стрілкою, яка світилася. Блакитненький світлячок злегка тремтів у круглій коробочці, потім зупинився, Гена ступнув у тому напрямі кілька кроків, доки не вперся лобом в абрикосове дерево. Столовим бабусиним ножем вони розрили землю під абрикосом і витягли жерстяну коробочку з-під вазеліну. В коробочці лежали два папірці з іменами Юрка й Гени — на знак непорушної єдності. Третій папірець з ім'ям Галі (в дужках Юрко дописав його повне ім'я, щоб не вийшло, що Галя — дівчисько) ліг зверху. Коробочку зарили знову і заприсяглися партизанською присягою Олега Кошового нікому не виказати таємниці. Віднині Галя стає третім орлом.

З гірки прийшли обнявшись і суворо заявили бабусі, що приймають Галактіона, — він же Галя, — до сім'ї як третього орла і просять робити з цього належні висновки. Мама раптом почервоніла і закрилася газетою, а бабуся тільки запитала:

— Адже ж у нього, здається, є батько?

Прийшов офіцер і сповістив, що наклюнулася цікава робітка, а також окрема кімната. Орли уважно розглянули його і поговорили на різні життєві теми. Хай це не був Юрків рідний тато в ореолі слави і геройської

смерті. Генин батько до уваги не брався, бо Гена й сам про нього нічого не пам'ятав, крім батьківських вусів. Орли вирішили, що цей офіцер їх влаштовує. І як тільки вони доб'ються його затвердження,— можна буде зайнятися іншими актуальними справами: футболом, зоомагазином і ножиком з прозорою колодочкою.

— Буквально,— підсумував Юрко, не звертаючи уваги на людину, долю якої вони вирішили.

26.IX.1947

КОХАННЯ З ПЕРШОГО ПОГЛЯДУ

О наше опоетизоване периферійне містечко середньої Росії! О чудові люди периферії, о палкі погляди, спрямовані на столицю і серце усіх мрій — Москву! О учні середніх шкіл маленьких містечок,— як високо пориваються вони злетіти над батьківським обійстям, недалеко якого й річечка замріяно звивається поміж очеретами, і двір потопає у бузку; його запаморочливі і п'янкі пахощі линуть з міського Парку культури й відпочинку імені 5-х роковин Жовтня! О шкільний випускний бал!

Від буйнокрилого вальсу двигтять дерев'яні колони найбільшого в містечку залу. Батьки і матері, повкропювані в юне плем'я, радісно хвилюються, почувши «Берізку» — вальс власного юнацтва.

— Дивіться, дивіться!

— Що то за пара? Чия дочка?

— Не впізнаєте! Доктора і докторші!

— Виросла Галочка, спливають літа!

— От і не вірте прикметам: хіба ж випадково лелеки помостили гніздо на розчахнутій вербі коло лікаревого флігеля?

З Галочкою, стрункою і квітучою, як молода яблунька, танцює статечний, певний себе, не юний — о, зовсім не юний, йому, мабуть, років тридцять! — чоловік. Пашать щоки у дівчини, мліють серця у юнаків, яких вона вже проміняла на приїжджого. Тремтить її ручка у чужій міцній руці. Очі партнера близькі і ніжні, за лагідністю таїться холодок.

Батько й мати Галочки сяють, як новісінькі інструменти в операційній.

— Він на мене справляє доброякісне враження,— каже батько.

— Добропорядне,— зауважує мати,— доброякісні бувають лише пухлини!

— Ну от, знову чіпляєшся до слів!

— Бо в тебе на думці не доля нашої одиначки, а пухлина, яку ти сьогодні оперував!

— Еге ж,— погоджується батько,— страшенно неоперабельний випадок у моїй практиці...

Батько й мати непевнено ходять по залу, короткозоро роздивляючись навколо і наштотуючись на всіх.

— Твоя правда,— голосно шепоче лікарка над самим чоловіковим вухом,— мені теж здається, що це випадок неабиякий: помітив, як у Галки блищать очі? Наче від атропіні пурі...

Вони не були якимись там неуважливими диваками — ці двоє,— комсомольська закваска буяла в їхніх душах. Бадьоро несли в містечку знамено непримиренності в ім'я справи, принциповості до кінця. Боролися самовіддано за успіхи медицини, картали кожного, хто хоч у найменшій мірі заважав прогресові. Наприклад, у лікарні, де вони працювали, дрова завжди привозили вчасно, з ремонтом ніколи не зволікали; шахрая-завгоспа звільняли одразу по закінченні іспитового періоду; як тільки виявлялося, що пройдисвіт-колега — невіглас і шкурник, він так вилітав з лікарні, що аж гай шумів. Що й казати, Галоччині батьки були молоді душею, обоє часто згадували громадянську війну, себе, як вони руйнували підвалини старого світу і завзято співали під вікнами ворогів і обивателів: «Мы наш, мы новый мир построим,— кто был ничем, тот станет всем».

Комсомольці стали авторитетними лікарями, новий, радянський світ було побудовано, і він вистояв у Великій Вітчизняній війні проти фашизму, неухильно йшов тепер усією силою своїх двохсот мільйонів громадян, керованих Комуністичною партією, до сонячних висот історії. Але... які зелені і недосвідчені, наївні і безвольні були оті старі комсомольці, коли ішлося про їхню безцінну доню, про одиначку їхню — Галочку!

— Будьмо делікатні,— каже батько, ведучи дружину до виходу з залу,— Кохання не терпить підглядачів, чи не так?

Галочка бачила, як виходили батько й мати. Духовний оркестр ремісничого училища здійняв до стелі сурми, і несказанно прекрасний світ поплив на хвилях нового вальсу. О, це, безперечно, воно — кохання з першого погляду! Те саме, сокровенне, томливе, що підносить душу і чіпляє крила,— кохання у вісімнадцять літ! Буває ж на світі щастя. І саме їй, Галочці. Не встигла зійти з шкільної лави, як життя вітає її гучногосими фанфарами, з світлих рухливих хмаринок щось химерне вимальовується на небі над її головою: то палаци, то замки, то нові міста в пустелях, то гідростанції на великих ріках. Хто він? Скромний, здібний інженер. Приїхав шукати якусь глину, а знайшов її, Галочку, і вона зразу ж, без роздуму і вагань, віддала йому дівоче серце і всі помисли.

— Ви весь час мовчите,— щебече Галочка, кружляючи і кружляючи, і палаючи, і жадаючи, щоб це тривало нескінченно.

— Я жду відповіді,— мовить він.

— Ми щойно познайомились...

— Так судилося, кохана.

— Мені страшно...

— Скажіть тільки «так».

І Галочка віддала своє «так» у паузі між двома зітханнями труби-гелікона. Нижній кларнет почав потім співати про щось сумовите, безповоротне, бал закінчився, всі розійшлися по домівках.

Дні пішли, мов сон. Для батьків — скороминущий, для Галочки — надто довгий і навіть нескінченний: скільки ж можна чекати! Старі зовсім з глузду з'їхали, самі ж, напевне, й хвилини не гаяли! Жених був стриманий і скромний. Навіть найпричепливіша мати не змогла б закинути йому найменшу нечемність у поводженні з нареченою. Недовірливий батько не міг відмовити собі в приємності порівнювати майбутнього зятя із знайомими Галочці молодими людьми. «Хлопець хоч куди,— бурмотів батько,— ну, подумай тільки, як вдосконалюється тип комсомольця! Таж ми були просто телепнями в його становищі». Колишній телепень поринав у нескромні мрії про якихось там онуків і навіть правнуків, лікарі і сестри в лікарні читали його обличчя, як книгу з великим шрифтом і малюнками. І все-таки — де були їхні очі?

Шлюбна пара переступила, нарешті, поріг загну. Два паспорти лягли поруч на стіл перед реєстратором. Бланки, штампи, підписи, дружні усмішки. Галочка сяяла, їй хотілося співати. Молодий сховав обидва паспорти — свій і Галин — у внутрішню кишеню піджака, як і годиться старшому в сім'ї. Містечко вітало Галочку, рідну для всіх дочку їхнього лікаря та лікарки.

Весільний обід зібрав чимало гостей. Були подружки нареченої та колеги-лікарі. Щасливі батьки із жахом усвідомлювали, що з кожною хвилиною сиротіють дедалі більше й більше... От закінчиться обід, наблизиться час відходу поїзда, засигналить коло флігеля автомашина з лікарні, і молоді почнуть самостійний життєвий шлях, залишивши їх, заплаканих батьків, у жахливо спустілому домі.

— Гірко! — пишуть подружки нареченої.

— Дорогий Едуарде Кіндратовичу, — розхлюпуючи вино з бокала, проголошує жалісним голосом лікар, — Галочки нашої ще не торкнулася проза життя, душа в неї як ніжна пелюстка троянди, бережіть Галочку, гріх вам буде...

Зять солідно покашлював, піднесено звучали тости, і молоде подружжя вирушило на залізничну станцію так само, як відпливає од берега човен у невідоме море. Ридма ридала стара няня, якій не припав до вподоби Галоччин чоловік.

Лікар з дружиною пішли вдвох у кімнату дочки, знайшли її фотоальбом, дитячі сувеніри, малюнки, поринули з головою в Галоччине дитинство. Коли ж прийшов ранок наступного дня, вони почали лічити години, що так повільно тягнуться після розлуки.

— Мені просто не віриться, — бідкалася мати.

— Віддали, наче нерідну, — зітхав батько.

— Не могли ж ми чинити наперекір нашій дівчинці! Ти забуваєш, батьки завжди егоїсти, Михайле!

— Скільки разів присягалися, що без вищої освіти дочка не вийде заміж!

— У вузах і заміжні вчаться!

— Де адресу записала?

— Ти хіба не записував?

Це дуже розсмішило їх обох. Вони реготали, але більше для того, щоб приховати одне від одного, як у серце раптом поповз холодок,

Тим часом шлях Галочки, можна сказати, був вкритий якщо не трояндами, то цілими оберемками бузку. Чоловік приносив їх з кожної станції. За вікном пропливали весняні пейзажі. Пасажири усміхалися Галочці, і вона милостиво допускала їх до свого щастя. Незнайома дівчина сиділа поруч, в очах у неї була туга і заздрість. Смерклося.

Молода зручно вместилася на нижній лаві, повечеряла з апетитом, випила лимонаду, принесеного чоловіком з буфету, дала йому на схов батьківські гроші і наївні дорожочинності, дорогі лише як пам'ять. Чемодан поставила так, щоб відчувати його під рукою,— можете не турбуватися, панове злодії!

— А це нащо? — спитав чоловік, розгортаючи окремий пакет, з яким Галя поводитися особливо бережно, і побачивши там фарфоровий бюст юного Олександра Пушкіна.

— Він у мене од самого першого класу,— сонним голоском промурмотіла жіночка,— без нього я не склала б жодного іспиту, він приносить щастя... Пробач, я непристойно хочу спати...

— Які дурниці! — почувала Галочка і заснула майже одразу. В останню мить їй примарилося, що вона знялася у височінь на якійсь гойдалці...

Сон був зачарований, весь час ввижались різні страховища, як завжди в таких снах. Симфонічні оркестри звучали в неймовірних какофоніях, серце боляче стискалося, зловісне передчуття бентежило душу, тривога чимраз зростала. «Розбудіть мене»,— прошепотіла Галочка і — прокинулася.

Тьмяно горіла лампочка, поїзд ішов, розмірено дихали, похропували уві сні пасажири. Галочка простягнула руку до сусіднього спального місця, воно було порожне і холодне. На столику стояла пляшка лимонаду і не допита нею склянка. Хотіла освіжити пересохлий руптом рот, але не змогла: якось дивно пахнула рідина в склянці. Де чоловік? Лежала нерухомо, серце калатало, і вона притримувала його рукою, тамуючи подих, щоб не повернути нічєї уваги. Розвиднялося.

Почали прокидатися пасажири. Поїзд зупинявся на станціях, знову йшов, Галочка удавала, що спить. Ось вона почувала шепіт навколо, шамотню на лавах, відчула на собі чужі погляди, вирішила прокинутися, зрозумів-

ши, що нещастя стоїть над нею невідступно і доведеться, зрештою, глянути йому в вічі. Вона підвела голову.

— Чоловіка проспала,— сказала літня пасажирка.

— І всі речі,— додав другий безжальний голос.

— Хоч паспорт і квиток залишив?

Галочка сиділа на постелі, кутаючись у халатик, і мовчки позирала на людей. Серце їй наче ошпарили окропом, але сліз ще не було. Що робити? Нема ні паспорта, ні грошей, ні квитка, ні речей — залишився тільки фарфоровий бюст Пушкіна. Може, чоловік відстав від поїзда і дожене Галочку? Звичайно, безперечно! Хоч би не довідалися тато і мама... Це їх уб'є!

— Запевняю вас, він шукатиме мене в Москві!

— Бідолашна ти моя дівчинко! — обняла Галю літня пасажирка і, зібравши у вагоні трохи грошей, непомітно підсунула їх юній, але вже покинутій дружині.

На вокзалі Галочка уподобала місце, звідки кожен, хто виходив з поїзда, міг її помітити, і терпляче ждала, тримаючи в руках зів'ялий букет бузку та бюст Пушкіна. Другий поїзд міг прибути лише за кілька годин, але що могла вдіяти сердешна? Мигтіли чужі обличчя, поспішали різні люди з речами,— Галочка очі видивила, виглядаючи, і на них чимраз частіше почали набігати пекучі сльози.

— Годі вже, Галко,— пролунав поруч чийсь голос, і вона побачила дівчину, що придивлялася до неї ще у вагоні.— Адресу його ти знаєш? Ні? Так я і знала... Ходімо до мене жити! Хороми не дуже розкішні, але куток знайдеться... Сама розчаровувалася, бодай їм болячка, отим коханням з першого погляду!

Ось коли Галочка наплакалася досхочу! Дівчина не заспокоювала її, вона лише співчутливо витирала своєю хусточкою рясні Галоччині сльози. Москва постала перед провінціалкою немовби крізь серпанок невщухаючого дощу...

Притулок у нової подруги був таки тісний, але Галочка нічого вже не помічала. Голова горіла, жилка за вухом пульсувала, тіло стало невагомим — от-от полетить; рідний фарфоровий бюст, поставлений у головах, ворухив губами, Галочка чула, як він проказував вірші. Гарячка, смертельна нервова гарячка охопила юну істоту, не даючи перепочинку ні на день, ні на хвилину.

— Держись, Галко,— іноді доходило до її затуманеної свідомості,— не вмреш, не я буду Фрося!

Можна уявити собі, що переживали батьки, чекаючи від Галі вісточки! Всі ймовірні нещастя були перелічені, можливі катастрофи досліджені, прокльони (навіть!) — висловлені, докори одне одному вичерпані... Де вона? Що з нею? Хіба можна так легковажно відпускати дочку саму? Куди дівся їхній глузд? О боже, наче уві сні сталося! Ще день, ще два,— треба шукати... Поставити на ноги все у світі... І тут, нарешті, листоноша приніс листа.

— Чужий почерк. Хороші чи погані вісті?

— Та рви уже, бога ради! — пополотніла мати.

— Тільки прошу тебе, заспокойся! — батько лизнув пробку від флакончика з нітроглицерином, спітнілими руками вийняв окуляри, намагався стримати стрибаючі перед очима рядки.

Писала Фрося. Вона не знала б, де живуть Галоччині батьки, коли б Галя давно, ще невправною дитячою рукою, не написала свою адресу всередині бюста Пушкіна,— сама Галя ще не могла сказати щось до ладу. Писала всю правду, нічого не приховуючи. Фрося була певна, що Галині батьки — люди жорстокі і легковажні. Віддали доньку заміж, не знаючи в чиї руки! Відпустили з дому, наче в яму штовхнули! Кайтеся і вболівайте! Дочки ви більше не побачите: вона, Фрося, вилікує її і поїде заміж за іншого! А поки що потрібен дублікат паспорта і посвідка про народження. Висилайте авіапоштою!

То був жахливий удар. Хірургічна сестра бачила, як блідий хірург зайшов до операційної після одержання злочасного листа і, вимивши руки, надівши рукавички, узявши скальпель,— знепритомнів. Його поклали в сусідній палаті. Звичайно, підвело серце. Дружина-терапевт прибігла, почала рятувати. Про поїздку до Галі годі було й думати. І от водночас з нею борючись з хворобою і батько, а мати тільки могла благати жорстоку долю про порятунок і зв'язувати в своїй материнській уяві несправедливо розлучених рідних людей...

Документи для Галочки вислали Фросі негайно, а сам батько ще довго не міг поїхати. До Москви вирядили няню. Старенька одвезла продукти і гроші, побула там, поки Галочка видужала, і повернулася, так і не знаючи, що ж там, власне, скоїлося. Іхати додому дочка відмовилась, батькам довелося з цим помиритись. Невдовзі

захворіла мати. Залишивши її з нянею, батько, нарешті, поїхав до Галочки.

Років з двадцять не був старий лікар у Москві. Підїхавши до Казанського вокзалу, він майже забув про мету своєї подорожі, таке враження справила на нього столиця. В ранковій імлі зблизька і здалека ви-мальовувались громаддя будинків-велетнів. Сонце тільки сходило, і від перших променів заяскріли золоті зорі на їх гостроверхих шпильях. Гірським пасмом оточували вони долини присадкуватих будівель, сквери і площі, віддзеркалювалися у широкій гладіні повноводої ріки. Приїжджий благоговійно пройшов пішки всю дорогу від вокзалу до Галочки, і душу його втихомирив одвічний ритм найвеличнішого міста всесвіту.

Галочки з Фросею не було дома. Батько поставив речі, трохи полежав на Галоччиному ліжку і вийшов на вулицю. Москва прийняла його з розкритими обіймами, як вона приймає всіх хороших людей. Приїжджий обійшов навколо Кремля, поїхав на якусь будівельну виставку, прокатався на річковому трамваї, хотів побувати у Третьяковці, але потрапив кудись на Красну Пресню, довго потім добирався до центра. Страшенно стомлений, сів коло пам'ятника Пушкіну, почав згадувати юність, комсомольські свої літа, голодний шлунок, гарячі пісні молодості. «Здравствуй, племя младое, незнакомое!» — ще раз мовив йому поет. «Ні, Олександрє Сергійовичу,— у думці відповів старий,— зі мною ви вже колись віталися... Ось приведу мою Галочку...»

Настав час іти в адресне бюро. Одразу визнавши адресу зрадливого Галоччиного чоловіка, він відчув полегшення. Ще є якась надія, не втік, шалапут, за тридев'ять земель, можна поговорити. «Голубчику, Едуарде Кіндратовичу, що ж це трапилось?» Він стоїть уже перед дверима комунальної квартири з силою-силенною дзвоників і прізвищ пожилців.

— Ні, Едуард Кіндратович на роботі,— сказала сусідка.— Може, вам потрібна його дружина? Галина Михайлівна?

Приголоснений батько тільки й міг ствердно хитнути головою. О, це чудово! Галочка тут! Яке примхливе все-таки життя... Шкода, що мати зі мною не приїхала...

— Галочко, до вас прийшли!

Батько чує кроки, підводить голову і бачить невідому молоду особу з недобрими очима.

— Чого треба? — непривітно спитала вона.

— Ваш чоловік, громадяно, викликав лікаря з поліклініки...

— Ну й що?

— Лікар прийшов, а хворого нема...

— Приходьте вчасно.

По правді кажучи, Галоччин батько страшенно розлютився. Цього ще бракувало! Самозванка! Він і незчувся, як зійшов по сходах, опинився на вулиці і став коло вітрини перукарні, міцно стиснувши руками холодну штангу перед вікном. Двоєженець! Відлупцювати треба мерзотника, щоб пам'ятав до нових віників! В тюрму його! Що ж це таке?

Раптом він згадав, що незнайома — самозванка. Як зрозуміти? Чи не запросити гидотника на одверту розмову? Треба так і зробити. Він тут-таки, на вулиці, написав Едуардові Кіндратовичу листа, знов піднявся по сходах і кинув конверт у поштову скриньку із знайомим прізвищем.

Але негайно ж його пройняла тривога. Одержавши листа, зятецько чкурне у відрядження на рік, шукай тоді вітру в полі. Так, але Галоччиним паспортом користується та жінка! Тут йдеться не лише про двоєженство... Без поради тямущих людей можна вскочити в халепу. Безперечно, це єдиний вихід...

Побувавши в прокуратурі, старий батько трохи заспокоївся. Навряд чи чоловік нещасної Галочки прийде на його запросини. Та й, признатися, не дуже приємно буде побачити його пику. А якщо прийде? Поговоримо, шановний Едуарде Кіндратовичу, чи як вас там звуть...

Галочка була вже дома. Бюст юного Пушкіна стояв посеред столу на почесному місці. Пляшка шампанського, закутана в мокрий рушник, остуджувалась на вікні. Консерви вже відкрили, тарілки розставили.

Донечка не любила скиглити, і вона зустріла батька бравурним маршем, зігравши його на гребінці, як бувало колись, у дитинстві.

— Здрастуй, стара комса,— сказала Галя, цілючи батька.— Як тобі подобається наш стіл? Зараз прибіжить Фрося... Мамуня здорова?

Батько всіляко намагався підтримувати цей пустотливий тон, і, чекаючи на Фросю, вони весело жартували і сміялися, навіть словом не прохопившись про те, що мучило їх обох. Нащо затьмарювати перші хвилини зу-

стрічі? Він бачив затаєний біль в очах дочки, а Галочка з тугою думала про те, як змарнів її батько.

З Фросею прийшли співробітники — двоє хлопців і дівчина. Вечірка на честь приїзду гостя почалася. Саме проголошували тости, коли хазяйка заглянула в кімнату і сказала Галі, що до них хтось прийшов. Батько не встиг підвестися — Галочка, випередивши його, вибігла в коридор.

— Заходьте, хто це? — спитала вона, ввімкнувши світло.

Перед нею стояв її зниклий чоловік. Вона стримала себе, щоб не кинутись йому на шию.

— Он як, — холодно мовив він, — ти тут?

— Так.

— Приїхала з батьком мене ловити?

— Я тут живу.

— Пам'ятай, якщо старий не буде скандалити, я повернуся до тебе, і все буде, як перше...

— Мені боляче.

— Це тому, що ти мене кохаєш.

— Так, я кохала, — прошепотіла, одвернувшись від чоловіка, Галочка, — але я все зроблю, щоб забути... Все, все.

Едуард Кіндратович попрямував у кімнату, відсторонивши Галю плечем. Вона пішла за ним, сіла на ліжко і мовчки дивилася, як він зайняв її місце за столом.

— Здрастуйте, батьку, — як родич сказав він.

Фрося впізнала його, рвучко поставила бокал і заявила, що не збирається лишатися за столом, де сидить мерзотник. Гості загомоніли. Едуард Кіндратович здивовано глянув на Фросю.

— Так-так, — блиснула очима Фрося, — не прикидайтесь! Я їхала з вами в одному вагоні, коли ви підло кинули Галочку! Вкрали паспорт і квиток! Обікрали і втекли!

Едуард Кіндратович поблажливо усміхнувся.

— Не придурюйтесь, громадянине! Я за такі штуки давала б п'ять років тюрми, он як!

— Може, були поважні причини? — нещирим голосом висловив припущення батько.

— До того ж — це наші з дружиною особисті справи! — рішуче відрубав чоловік. — В чуже просо не тичте носа!

— Коли не зважати на те, що у вас є ще одна дружина,— зауважив батько,— тоді б ви, може, й мали рацію...

Спалахнувши, Галочка вибігла в кухню. В душі вирували такі протилежні і не схожі одне на одне почуття — сором і радість. Сором за своє нещастя. Радість, що не буде ніяких таємних сподівань, гидкого всепрощення... Але ж чому він так жорстоко повівся з нею? Двоеженець, який жах!

На кухні був сторонній громадянин.

— Пробачте,— звернулась до нього Галя,— вам когонебудь треба?

— Вас, Галиню Михайлівно,— відповів невідомий.— Не дивуйтесь, будь ласка, я у службовій справі.

— Слухаю вас.

— Ідьте у кімнату і заспокойте гостей. Затримайте вашого чоловіка, щоб він не пішов звідси. Хвилини на десять, не більше.

— У мене нема чоловіка!

— Розумію вашу гіркоту... Ваш батько у нас був. Річ у тому, що співучасницю колишнього вашого чоловіка, яка потай прибула з-за кордону і привласнила ваш паспорт, щойно затримано. Черга за ним...

— Добре, я його не пущу.

— Дякую. Повертайтеся до гостей, тримайте себе спокійно, не бійтесь, усе буде гаразд...

— Як треба застерігати людей від захоплення з першого погляду!

— Я не сказав би,— кохати не заборониш... Але ж батьки повинні мати розум у голові — то річ інша...

Коли Галочка повернулась у кімнату, там панувала ніякова мовчанка. Едуард Кіндратович хотів був вийти з-за столу.

— Хіба ви нічого не хочете мені сказати? — ледь чутино спитала Галя.

— Я певен, що лише ти зрозумієш мене в цій ситуації!

Він почав плутано щось розповідати, повторюючись і відходячи далеко вбік від теми. Галя не слухала. Напружено і пильно втупивши в нього очі, вона намагалася вдивитися в душу того, кого вона кохала, хто розтоптав її перше почуття і кого зараз мали заарештувати.

Потім вона стомлено заплющила очі.

У СТЕПУ

Степ мав вигляд незвичайний.

Травневі зливи, що зачастили після снігового березня та мокрого квітня, перетворили курну рівнину у водяне царство. У завжди пересохлих балках та ярах зараз вирували каламутні потоки, на кожній рівній ділянці озими або цукрових буряків води було по кісточки. Жайворонки не втомно тріпотів у небі, глибоко віддзеркалений в залитому водою степу. Лелека хазяйновито бродив посівами, високо піднімаючи з води ноги. Очманілий заєць кидався раптом навтікача із свого сухого лігва, його біг через степ відмічався шумливим розпліскуванням води. Потоплі ховрашки пливли, погойдуючись, вздовж обочин. Сади цвіли, стоячи по коліна у воді.

Стара полуторка із лавами з правого й лівого боків відкритого кузова повільно посувалася в хмарі бризків степовим шляхом. Червоні стрічки від пробки радіатора до покрівлі кабіни та рештки гасел на бортах свідчили про те, що рейс був почесний. Це поверталися додому механізатори, що виїздили до сусідньої МТС підписувати договір на змагання під час жнив. Щоб скоротити путь, вони махнули назад степовою дорогою, а не бруківкою, і тепер сповна розплачувалися за короткий маршрут. Недарма народ каже: віз дід бабу навпростець, та й досі їздить!

Скільки разів доводилося уже витягати полуторку з вибоїн! У нерухомому степовому мареві часто лунали бадьорі вигуки: «Раз-два, взяли! Раз-два, взяли!» До початку нашої розповіді вигляд тих, що їхали в машині, немилосердно стверджував липучість степової чорноземлі та мальовничість поєднання з нею барвистих кольорів місцевої глини на піджаках і фуфайках.

На лаві праворуч возідало четверо: Іван Калістратович — завідуючий майстернею МТС, Волошенко — бригадир передової тракторної бригади, Грицько Довгий — машиніст молотарки, дядько Федос — найстаріший робітник станції, секретар її партійної організації, учасник іще першої світової війни та Жовтневої революції.

Навпроти на лаві сиділо також четверо: комбайнер Петро, поруч нього — тракторист із Волощенкової бригади, — він держав на колінах плаский футляр з чорної цупкої клейонки, поруч тракториста — юний слюсар Во-

лодя та баба Феня, що їхала на запрошення Івана Калістратовича в гості до його дружини. Кабіну займали сестри Надійка з Настею, що по черзі вели машину.

Їхати було весело. Багато співали, а для особливо відповідальних номерів програми пересажували до кузова Надійку та Настю, замінюючи їх біля баранки безголосим Грицьком Довгим. У перервах між піснями розповідали смішні життєві історії, сперечалися про механізми, що набрали актуальності цієї весни: зерноочисні агрегати з одночасним сушінням, повзункову і тросову волокуші для збирання соломи після комбайнів. Знову співали, і пісням не було краю, як не було, здавалося, краю залитому водою степу.

Підкріплялися в дорозі, як і належало механізаторам, солідно і багато. Перевагу віддавали півкілограмовому кусневі сала та цибулині завбільшки з кулак. Хліб їли пшеничний, того крупного млива і крутого печива, що їх полюбляють у степовому колгоспному побуті. Іван Калістратович, виявилося, був людиною запасливою, і при нагоді всі подорожні,— не виключаючи Надійки й Насті,— мали приємну можливість, як кажуть, поцілувати чарку. Горілка була настояна на корінцях степового калгану,— а беручи до уваги, що вже Богдан Хмельницький знав, як помагає калган доброму чоловіку «від сімдесяти семи хвороб і від живота»,— треба сказати, що подорожні механізатори пили недарма.

Дядько Федос, якого любили всі і поважали, всоте намагався розповісти, як у Жовтневі дні його самокатна частина ганяла по Петрограду самого Сашку Керенського, але оповідання це всі знали в багатьох варіантах і через те переспівали його задьористою піснею. Далеко попереду над шляхом щось забовваніло, всі спочатку подумали, що то степове марево. Потім вирішили, що на межі пасеться худобина. А вийшло зовсім не те, в чому й пересвідчилися, під'їхавши ближче.

Серед озера дошової води на придорожньому камені сидів середніх літ громадянин, тримаючи перед собою чемодан. Позад нього на шляховій дорозі видно було красномовні сліди коліс підводи, що підвезла громадянина до шляху і потім круто повернула назад, залишивши сідока напризволяще.

— Пароплав подано! — закричав із кузова сміхотливий слюсар Володя, коли полуторка зупинилася поруч.

— Сідай, чоловіче,— привітно сказав Іван Калістратович,— підкинемо до людних місць.

— Поставиш відро пива, будем квити,— густим басом додав тракторист із футляром на колінах.

— Собі дорожче,— похмуро промовив громадянин, не ворухнувшись на своєму придорожньому камені.

— Сідай-сідай! — нетерпляче гукнув із кабіни Грицько Довгий.— Не треба нам твого пива!

Громадянин подав чемодан у кузов, незграбно поліз через борт. Полуторка ревонула, не знаходячи опори на слизькій глині, потім рушила, відчайдушно з'їжджаючи боком з пагорбів і здіймаючи за собою стовпи води й грязюки дрібним приском пилу, в якому одразу ж спалахувала від сонця й гасла райдуга.

Тракторист витяг із клейончатого чохла музичний інструмент,— це була старенька бандура,— і приготувався акомпанувати. Механізатори на честь нового пасажиря грянули пісню «На городі верба рясна», голоси Надійки і Насті кришталевими дзвониками переплелися з хором басів і баритонів. Треба сказати одначе, що новий пасажир пісні не підтримав. Вираз його обличчя був такий, ніби він узяв у рот зелену кислую і ніяк не наважувався її виплюнути. Бадьорі вигуки «Раз-два, взяли!» часто переривали пісню, але і в них голосу громадянина з чемоданом не чулося. Він сидів заморожений і посолений, не беручи участі в авралах.

Поволі степ темнів, хоч сонце ще пекло, як і раніше. Все рідше лунали в машині пісні та жарти. Бандурист заховав інструмент назад у чохол. Надя, до якої не був байдужим комбайнер Петро, пересіла від нього, помінявшись місцем із Володею. Всі зрозуміли, що дорога попереду буде сумною і довгою. Дядько Федос спробував був вернути настрої оповіданням про те, як Сашка Керенський у платті сестри-жалібниці тікав із оточеного Зимового палацу. Але й ці спогади, що завжди викликали гомеричний регіт, успіху теж не мали. Чужий громадянин кілька разів мовчки відкрив і закрив рота, потім сказав:

— Все загине. Від води.

— А що саме? — підморгнув Наді Волошенко.

— Все. Урожай. Сади. Риба. Бджоли. Корови зменшать удій.

— У торгівлі працюєте? — поцікавився дядько Федос, розправляючи пишні вуса.

— Не вгадали.

— Утильсировина? Фінагент?

— Знов не те.

— Хіба не видно,— серйозним тоном зауважив Петро, краєчком ока наглядаючи за зрадницею Надею,— це головний начальник похоронних церемоній!

— Пам'ятаю, під Берліном,— почав пригадувати Волошенко,— у нас був сапер... Ну, точна копія...

— Ні, справді? — дядько Федос нахилився до нового.— Може, на погоді сидите? Прогнози, так би мовити?

Всі ледве не розсміялися.

— Не вгадали. Зоотехнік.

— Та невже? — здивувався Іван Калістратович.— А господарство чие?

— «Хвиля Жовтня».

— А, Кіндрат Карпович! Міцний дядько! У відомому колективі працюєте, пробачте, не знаю, як вас звать...

— Мекекечко Василь...

Юний Володя чмихнув мимовільно, Надійка й Настя — за ним.

— Абсолютно нема чого іржати,— підозріло серйозним голосом присоромив їх Волошенко,— прізвище, як прізвище! Мекекечко.

— Був я у вас на фермі,— мрійно почав Петро.— Текля Харитонівна ще працює? Та що я питаю?! Доярка на всю область гримить!.. Корови в неї... Га?! На «ви» з ними розмовляй, інакше молока не жди...

— До машин теж на «ви» слід звертатися, коли хочеш, щоб вони працювали,— зауважив дядько Федос.

— Візьмемо, приміром, дрібницю — сторож на фермі. Яка різниця, який у нього характер? Алкоголік чи меланхолік,— аби працював чесно. А Текля Харитонівна — раз, два — і виставила сторожа з ферми. Що таке, що трапилось? Мовляв, дозволяє собі курити в корівнику, грубо поводитьься з коровами-рекордистками, нервує...

— Нічого дивного,— забувши вже про суперечку, звернулася до Петра Надя,— хіба мій трактор не відчуває, коли в мене поганий настрій? А корова ж не залізна!

— Дурна просто ваша баба Текля Харитонівна,— махнув рукою зоотехнік,— дикунка...

— Чи давно ви з нею працюєте? — делікатно запитала Надя.

— До сьогодні. І шабаш.

— По особистій заяві чи якийсь недогляд у роботі? — забажав уточнити Іван Калістратович.

— Звільнено за песимізм.

Усі промовчали, гадаючи, що не вчули.

— Так, саме за це, — підтвердив зоотехнік, — за це саме. Покликав сьогодні Кіндрат Карпович на правління та й питає: «Скажи нам, Мекекечку, ти коли-небудь у житті сміявся?» — «Не сміявся і сміятися не збираюся!» — «І не посміхався?» — «І не посміхався. Сміх до зоотехніки не стосується»... — «Як не стосується, коли в тебе телята дохнуть?! При радісному труді телята не дохнуть. Візьми-но свій чемоданчик, друже Мекекечку, — он там стоїть і чекає на тебе запряжена підвода, їдь собі в район по нове призначення...»

— Несправедливість! — удавано зітхнула Надя.

— Звичайно, — підтримав Надю Петро, потихеньку відштовхуючи від себе Володю, сподіваючись, що Надя змінить гнів на милість і знову сяде поруч нього.

— А ще про що говорили на правлінні? — запитав дядько Федос, усміхаючись у вуса.

— Нічого. Якби вони сказали, що я не читаю брошур, не працюю з доярками над технімумом, без халата приймаю телят, — тоді справа інша. В цьому винен...

— Посмішки вимагали?

— Дикуні. Не розуміють, що сміх принижує людину. Ну, що в нім корисного, благородного? Нічого. Усміхатися? Безглуздя! Нема ніякої рації...

— Ви так думаете? — спокійно перебив зоотехнік дядько Федос, одною рукою за звичкою розправляючи богатирські вуса, а долонею другої стукаючи по даху кабінки, щоб зупинити полуторку. — А злазь-но ти, товаришу Мекекечку, та йди собі, бісів сину, пішечком!

Зоотехнік не встиг рота відкрити, як машина стала, і він знову опинився сам на залитому водою шляху, а з машини, що поїхала далі, почувлися дружні оплески.

Полуторка одчайдушно пробивалася все далі й далі, з новою силою лунало бадьоре «Раз-два, взяли!», бандура знову з'явилася з чохла на білий світ, голоси грянули, і весела могутня пісня задзвеніла над степом.

ПРИМІТКИ

Оповідання, що склали цей том, подаються за збірками, крім тих, які друкувалися за життя автора в періодиці (перший та останній розділи).

РАННІ ОПОВІДАННЯ, ЩО НЕ ВВИЙШЛИ ДО ЗБІРОК

Уперше опубліковані 1924 р.: «А потім німці тікали» — газ. «Більшовик», 2 березня; «Утмек» — газ. «Більшовик», 1 травня; «Уразабайран» — журн. «Глобус», № 12; «Лені» — журн. «Глобус», № 17—18. За життя письменника не передруковувались.

Тексти подаються за виданням: Ю. Яновський. Твори в п'яти томах, т. 1. К., Держлітвидав України, 1958, звіренім з першодруками.

КРОВ ЗЕМЛІ

Збірка виходила двічі: 1927 р. і 1930 р. (Х., «Книгоспілка»). Вміщені тут твори раніше публікувалися в періодиці. «Роман Ма», «Туз і перстень», «Мамутові бивні», «Історія попільниці» склали першу збірку оповідань письменника «Мамутові бивні» (1925).

У 1930 році збірка вийшла російською мовою (М.—Л., ГИЗ).

Тексти подаються за українським виданням 1930 р.

Оповідання «В листопаді» присвячене О. П. Довженкові (Сашкові).

КОРОТКІ ІСТОРІЇ

Збірка вийшла 1940 р. (К., «Радянський письменник»), перед цим оповідання друкувалися у періодиці. «Наталка», «Ганна Антонівна», «Іван», «На зеленій Буковині» написані пізніше і вміщені автором у розділі «Короткі історії» в зб. «Вибране» (1949).

У першодруку назва новели «Червонарм» — «Хай твориться легенда».

Тексти подаються за виданням: Ю. Яновський. Твори в двох томах, т. 1. К., Держлітвидав України, 1954, яке було підготоване до друку самим письменником, але вийшло в світ уже після

його смерті. Не включені до двотомника вірш «І знову біля моря мій намет» та оповідання «Романтик» і «Шпигун» подаються за зб. «Короткі історії».

ЗЕМЛЯ БАТЬКІВ

Збірка вийшла 1944 р. українською мовою (К.—Х., Укрдержвидав) та російською («Земля отцов», М., Гослитиздат). Сюди ввійшли оповідання, що протягом 1941—1943 рр. друкувалися в газетах «Література і мистецтво», «За Радянську Україну», в журналі «Українська література», не раз передруковувалися центральними і фронтовими газетами; публікувались у серії «Фронт і тил», що видавалась у роки війни Спілкою радянських письменників України, та в інших виданнях.

Новела «Марійка» в попередніх виданнях мала назву «Українка».

Більшість текстів подається за виданням: Ю. Яновський. Твори в двох томах, т. 1, 1954; оповідання «Американський кум» і «Проклятий Східний фронт», які не ввійшли до двотомника,— за зб. «Вибране» (1949), «Кашовар» і «Мій генерал», що не ввійшли ні до двотомника, ні до «Вибраного» — за зб. «Земля батьків».

КИЇВСЬКІ ОПОВІДАННЯ

Збірка вийшла 1948 р. (К., «Радянський письменник»), за неї письменника було відзначено Державною премією; перевидавалась 1949 і 1953 рр. В останньому виданні цикл має присвяту: «Любимій Москві присвячую». Книжка кілька разів видавалась російською мовою («Киевские рассказы», М., «Правда», 1949; М., Гослитиздат, 1950; М., «Советский писатель», 1951; Ярославль, кн. изд-во, 1954).

До виходу збірки окремі оповідання друкувалися російською мовою в журналах «Знамя», «Огонек» та ін., потім українською — в республіканській періодиці.

Оповідання «Степова комуна» друкується в скороченому варіанті.

Тексти подаються за виданням: Ю. Яновський. Твори в двох томах, т. 2, 1954.

НОВА КНИГА

Підготована до друку самим автором, збірка побачила світ уже після його смерті (К., «Радянський письменник», 1954). Кілька оповідань — «Бізнес», «Казка», «Мистецтво» — були спочатку написані російською мовою і мали інші назви («Ансбах», «Подвиг после войны», «Чистое искусство»), друкувались в останні роки життя письменника в російській і українській періодиці.

Оповіданням «На ярмарку», «Мистецтво», «Щедрий вечір» (другий розділ збірки) передує у «Новій книзі» такий коментар: «Ці три

сповідання становлять початок циклу, присвяченого новим людям колгоспного села. Разом із тим автор віддає тут данину захопленню оповіданнями М. В. Гоголя, а також показує, як змінилися, зросли, розквітли люди під зорею Радянської України — невід'ємної складової частини СРСР».

Тексти подаються за «Новою книгою», з урахуванням правок, зроблених у двотомнику 1954 р., що готувався автором паралельно з «Новою книгою».

ОПОВІДАННЯ, ЩО НЕ ВХОДИЛИ ДО ЗБІРОК

«Три орли і мама» вперше опубліковано до річниці смерті письменника в журналі «Дніпро», 1955 р., № 2. Два інші оповідання, що були написані російською мовою, вперше опубліковані в українському перекладі в журн. «Радянська жінка», 1953, № 11 («Кохання з першого погляду») та «Дніпро», 1955, № 2 («У степу»).

Тексти подаються за вказаними публікаціями.

З М І С Т

Майстер суворий і ніжний.
Вступна стаття Олесь Гончара 5

РАННІ ОПОВІДАННЯ,
ЩО НЕ ВВІЙШЛИ ДО ЗБІРОК

А потім німці тікали 14

Утмек 17

Уразá-байра́н 22

«Лені» 28

КРОВ ЗЕМЛІ

«Нехай засне щасливий день...» 36

Роман Ма 38

Туз і перстень 51

Байгород 65

Мамутові бивні 113

Історія попільниці 124

В листопаді 131

КОРОТКІ ІСТОРІЇ

«І знову біля моря мій намет...» 140

Червонарм 141

Чапай 142

Мати 143

Дорога на Запоріжжя 147

Шпигун 153

Романтик 157

Тополя 158

Фантазія 159

Наречена 160

Мандрівка 163

Наталка 169

Ганна Антонівна 173

Іван 176

На зеленій Буковині 178

Василь Палійчук, гуцул 181

ЗЕМЛЯ БАТЬКІВ

Дівчинка у вінку 188

«Яструбок» 192

Комісар 195
Син 200
Американський кум 203
Маленький факт 206
Проклятий Східний фронт! 208
Лист до штабу 211
Генерал Макодзьоба 214
Вино перемоги 216
Дід Данило з «Соціалізму» 218
Школяр 221
Кашовар 225
Марійка 228
Четвертий — сержант 232
Заповіт 237
Промені ласкавого сонця 241
Петрусь і Гапочка 248
Мій генерал 253

КИЇВСЬКІ ОПОВІДАННЯ

Місто за дротом 264
Київська соната 280
Путь у Францію 296
Дві жінки 312
Боротьба за людину 321
Весна 331
Пісня дружби 344
Династичне питання 355
Під яблунею 361
В шахті 374
Степова комуна 399

НОВА КНИГА

I

Бізнес 422
Казка 445
Зимовий день 454

II

На ярмарку 460
Мистецтво 476
Щедрий вечір 491

ОПОВІДАННЯ, ЩО НЕ ВВІЙШЛИ ДО ЗБІРОК

Три орли і мама 508
Кохання з першого погляду 513
У степу 524

ПРИМІТКИ 529

ЮРИЙ ИВАНОВИЧ ЯНОВСКИЙ

СОЧИНЕНИЯ В ПЯТИ ТОМАХ

Том I

Рассказы

Составитель

Михаил Михайлович Острик

Редактор тома И. А. Дзеве́рин

Киев, издательство художественной литературы

«Днипро», 1982

(На украинском языке)

Редактор *С. А. Захарова*

Художник *В. П. Кузь*

Художний редактор *І. М. Гаврилук*

Технічний редактор *О. Г. Гализіна*

Коректор *В. А. Нікітова*

ІБ № 1503

Здано до складання 07.01.82.

Підписано до друку 23.06.82.

БФ 46334.

Формат 84×103¹/₃₂.

Папір друкарський № 1.

Гарнітура літературна.

Друк високий.

Ум. друк. арк. 28,14+1 вкл.

Ум. фарб. відб. 28,192.

Обл.-вид. арк. 29,404.

Тираж 100 000.

Зам. 2—131.

Ціна 2 крб. 70 коп.

Видавництво

художньої літератури

«Дніпро»,

252601, Київ-МСП, вул. Володимирська, 42.

Головне підприємство

республіканського виробничого

об'єднання «Поліграфкнига»,

252057, Київ, вул. Довженка, 3.

Яновський Ю. І.

Я64 Твори: В 5-ти т. Т. 1 / Упоряд. М. Острик;
Передм. О. Гончара.— К. : Дніпро, 1982.— 533 с.,
1 л. портр.

До тому ввійшли оповідання про громадянську війну і встановлення Радянської влади на Україні, про трудові будні довоєнних п'ятирічок, а також про події Великої Вітчизняної війни та повоєнних років.

Я 70303—090
М205(04)—82 передплатне. 4702590200

У2

